INE
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

Δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, κρίση και παραγωγική ανασυγκρότηση

ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΑΚΗ

Μελέτες (Studies)
55

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, κρίση και παραγωγική ανασυγκρότηση

Γιώργος Οικονομάκης
Μαρία Μαρκάκη

ΑΘΗΝΑ
2020

Δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, κρίση και παραγωγική ανασυγκρότηση

Δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, κρίση και παραγωγική ανασυγκρότηση

Copyright © ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-618-5483-12-8

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ
Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α, 106 81, Αθήνα
Τ: 210 332 7710 • F: 210 330 4452
www.ineobservatory.gr • www.inegsee.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Design: Μάρθα Δελτούζου
Παραγωγή – Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ • www.kambili.gr
Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Αναστασία Σακελλαρίου, Γιώτα Χρόνη

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη. Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

Η παρούσα έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Υποέργου 1 της Πράξης «Διεύρυνση της λειτουργίας και των δράσεων του Παρατηρητηρίου Κοινωνικών και Οικονομικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας (ΙΝΕ) της ΓΣΕΕ» με κωδικό ΟΠΣ 5000996. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2014-2020».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Αντί εισαγωγής: Ερευνητικά ερωτήματα και βασικό θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης 9

2. Ελλείμματα, χρέος και κρίση 59

2.1 Τα ελλείμματα της ελληνικής οικονομίας 59

2.1.1 Η μακροοικονομική ταυτότητα των «δίδυμων ελλειμμάτων» 59

2.1.2 Κρίση δημόσιου χρέους; 61

2.1.3 Η αρνητική καθαρή αποταμίευση 64

2.1.4 Το ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών 66

2.1.5 «Ανταγωνιστικότητα κόστους» και εμπορικό έλλειμμα 72

2.1.6 Ο νοτιοευρωπαϊκός κοινός παρονομαστής 78

2.2 Ο υπερδανεισμός από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές πριν από την προσφυγή στον «Μηχανισμό Στήριξης» 80

2.3 Η ανάπτυξη με ελλείμματα στη δεκαετία του 2000 87

2.4 Ο μαρξικός «νόμος» και η ελληνική οικονομική κρίση: Ύφεση και κερδοφορία 94

2.4.1 Απόδοση καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου 95

2.4.2 Υποθέσεις και περιορισμοί της ανάλυσης 96

2.4.3 Η απόδοση του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία την περίοδο 1960-2016 και η πρόσφατη οικονομική κρίση 99

2.4.4 Η πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας: Περαιτέρω διερεύνηση της πτώσης της κερδοφορίας 105

3. Παραγωγική διάρθρωση και ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας 109

3.1 Το ζήτημα των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών της ΕΕ 111

3.1.1 Η βασική διάρθρωση της παραγωγής: Ελλάδα και ΕΕ28 111

3.1.2 Τεχνολογικό επίπεδο εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών στη ζώνη του ευρώ 116

3.1.3 Συνθέσεις κεφαλαίων, μέγεθος επιχειρήσεων και παραγωγικότητα της εργασίας 120

3.2 Διάρθρωση ανά τεχνολογικό επίπεδο των ελληνικών εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών 127

3.2.1 Το «αποκαλυπτόμενο συγκριτικό πλεονέκτημα» και το τεχνολογικό επίπεδο των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας 128

3.3 Εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών αγαθών της ελληνικής οικονομίας 132

3.4 Ο «απλός κανόνας μεγέθυνσης» στην ελληνική οικονομία 134

3.5 Όροι εμπορίου και απο-ευρωπαϊκοποίηση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου 138

3.5.1 Μεταβολή των διεθνών εμπορικών σχέσεων (;) 140

4. Κλαδικές διασυνδέσεις, θέση στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας 143

4.1 Ανάλυση εισροών-εκροών: Μεθοδολογία 143

4.1.1 Η δομή του πίνακα εισροών-εκροών 144

4.1.2 Το υπόδειγμα του Leontief 145

4.1.3 Το υπόδειγμα του Ghosh 147

4.1.4 Οι κλάδοι-κλειδιά μιας οικονομίας 149

4.1.5 Παγκόσμιες αλυσίδες αξίας 150
4.1.6 Συνοψίζοντας 155
4.2 Οι κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας 156
4.2.1 Κάθετες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας 156
4.2.2 Οριζόντιες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας 163
4.3 Συγκριτική ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας με τις χώρες της ΕΕ28 και τους βασικούς εμπορικούς εταίρους 169
4.3.1 Συγκριτική ανάλυση κάθετων διασυνδέσεων για τις χώρες της ΕΕ28 169
4.3.2 Συγκριτική ανάλυση κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της ελληνικής οικονομίας 172
4.3.3 Συγκριτική ανάλυση οριζόντιων διασυνδέσεων για τις χώρες της ΕΕ28 175
4.3.4 Συγκριτική ανάλυση οριζόντιων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της ελληνικής οικονομίας 178
4.4 Ελληνική οικονομία και παγκόσμιες αλυσίδες αξίας: Συγκριτική ανάλυση της Ελλάδας και των χωρών της ΕΕ28 180
4.4.1 Εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών (FCX) 181
4.4.2 Εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών (DCX) 185
4.4.3 Εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (FCHC) 189
4.4.4 Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (DCHC) 194
4.4.5 Η οριζόντια συμμετοχή της ελληνικής οικονομίας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας 199
4.5 Κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας 201
4.5.1 Εντοπισμός των κλάδων-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας (2000, 2008, 2014) 202

4.5.2 Κλαδικές διασυνδέσεις και σχετικό μέγεθος κλάδων 209
4.6 Οικονομική πολυπλοκότητα και εγχώρια συνάρθρωση 212

5. Παραγωγική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας 215
5.1 Στρατηγικές παραγωγικής ανασυγκρότησης 215
5.1.1 Η ελληνική οικονομία: Σύνθεση των πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης και παραγωγικής ανασυγκρότησης 215
5.1.2 Περιορισμοί 217
5.2 Εντοπισμός των δυναμικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας 220
5.3 Πολιτικές παραγωγικής ανασυγκρότησης στην ελληνική οικονομία: Πρώτη προσέγγιση 222
5.3.1 Υποκατάσταση εισαγωγών, εξαγωγικός προσανατολισμός και παγκόσμιες αλυσίδες αξίας 223
5.3.2 Εξαγωγικός προσανατολισμός 225
5.3.3 Υποκατάσταση εισαγωγών στην τελική ζήτηση 226
5.3.4 Παραγωγικές διαρροές στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και υποκατάσταση εισαγωγών 228
5.3.5 Σύνθεση πολιτικών 229
5.3.6 Παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας 231
5.4 Οι κλάδοι με προτεραιότητα στη διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης 236
5.4.1 Βασικό σενάριο 239
5.4.2 Εναλλακτικά σενάρια 241

6. Συμπεράσματα 245

Βιβλιογραφικές αναφορές 251

Παράρτημα 271

01 Αντί εισαγωγής: Ερευνητικά ερωτήματα και βασικό θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης

Δύο κεντρικά ζητήματα ερευνώνται στην παρούσα μελέτη. Το πρώτο αφορά το «βαθύτερο αίτιο» (ή τον χαρακτήρα) της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας, ενώ το δεύτερο τη δυνατότητα διατύπωσης ενός σχεδίου «παραγωγικής ανασυγκρότησης» της ελληνικής οικονομίας. Η διερεύνηση του πρώτου ζητήματος αποτελεί ταυτόχρονα προϋπόθεση για τη διερεύνηση του δεύτερου, καθώς το όποιο σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης δεν μπορεί παρά να αποσκοπεί στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει –ή έχει ως αφετηρία της– την κατανόηση του χαρακτήρα της.

Η θεωρία των οικονομικών κρίσεων του Μαρξ, η έννοια της «άνισης ανταλλαγής» και η διάκριση μεταξύ οικονομιών «ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης» και «ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης» αποτελούν κρίσιμους κόμβους του θεωρητικού πλαισίου της μελέτης.

Ο καθοριστικός παράγοντας της καπιταλιστικής παραγωγής και συσσώρευσης είναι κατά τον Μαρξ το ποσοστό του κέρδους (Μαρξ, 1978β: 306, 327-328). Ακολούθως, η οικονομική κρίση εμφανίζεται όταν το ποσοστό κέρδους πέσει κάτω από το θεωρούμενο κάθε φορά «συνηθισμένο ποσοστό κέρδους» (Μαρξ, 1982: 575).

Σύμφωνα με τον (Σουήζυ, χ.χ.: 165):

> Το συνηθισμένο ποσοστό του κέρδους δεν πρέπει να το θεωρούμε σαν ένα νούμερο συγκεκριμένο, ούτε μεγαλύτερο ούτε μικρότερο. Αρκεί να κυμαίνεται στα όρια μιας προσδιορισμένης κλίμακας αριθμών... ανάλογα με τις συνθήκες. Από τη στιγμή που το ποσοστό του κέρδους πέφτει κάτω από το συνηθισμένο του επίπεδο, αρχίζει από την πλευρά των κεφαλαιοκρατών ο περιορισμός των επιχειρήσεων.

Επομένως, το «άμεσο αίτιο» για την εκδήλωση των οικονομικών κρίσεων εντοπίζεται στην πτώση, κάτω από ένα «συνηθισμένο» –«ανάλογα με τις συνθήκες»– «επίπεδο», του ποσοστού του κέρδους (Καράγιωργας, χ.χ.: 494).

Εντός της μαρξιστικής προβληματικής εμφανίζονται, ωστόσο, διακριτά ρεύματα, με αντιστοιχίσεις στο έργο του Μαρξ, από το οποίο δεν λείπουν οι αντιφάσεις, αναφορικά με «τη βασική αιτιώδη σχέση της κρίσης» (Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης, 2005: 239), δηλαδή τη βασική αιτία που οδηγεί σε πτώση στο ποσοστό του κέρδους κάτω από «το συνηθισμένο του επίπεδο».

Σε μια ενδιαφέρουσα κατεύθυνση ανάγνωσης της μαρξικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων, ο Καράγιωργας (χ.χ: 494-495, αναλυτικότερα 496 κ.ε.), αναδεικνύοντας τη διάκριση μεταξύ «άμεσου αιτίου» των οικονομικών κρίσεων (δηλαδή την πτώση του ποσοστού του κέρδους κάτω από «το συνηθισμένο του επίπεδο») και «βαθύτερων αιτίων» των οικονομικών κρίσεων, σημειώνει σχετικά: «Όλοι, σχεδόν, οι μαρξιστές δέχονται ότι *άμεσο* αίτιο των οικονομικών κρίσεων είναι η πτώση, κάτω από ένα όριο ["συνηθισμένο ποσοστό του κέρδους"], του ποσοστού του κέρδους». Τα «*βαθύτερα* αίτια» των οικονομικών κρίσεων ανάγονται είτε στη «θεωρία της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου» («νόμος» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους) είτε στη «θεωρία της συμπίεσης του κέρδους ως αποτέλεσμα των αγώνων της εργατικής τάξης για μεγαλύτερη συμμετοχή στη διανομή του εισοδήματος» (θεωρία της «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου») ή στη «θεωρία της υποκατανάλωσης».

Ο «νόμος» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους και η θεωρία της «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου» εντάσσονται στη μαρξική θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους που παρουσιάζεται στο Τμήμα ΙΙΙ του Τρίτου Τόμου του *Κεφαλαίου* («Ο νόμος της τάσης του ποσοστού του κέρδους να πέφτει») (Μαρξ, 1978β: 267 κ.ε.). Κοινός τόπος και των δύο αυτών αναλυτικών κατευθύνσεων είναι ότι η βαθύτερη αιτία της κρίσης εντοπίζεται *άμεσα* στη σφαίρα της παραγωγής. Επομένως, το πρόβλημα της «πραγματοποίησης» της υπεραξίας (υποκατανάλωση) προκύπτει ως συνέπεια του προβλήματος της κερδοφορίας.

Αναπτύσσοντας τη θεωρία του για τον «νόμο της τάσης του ποσοστού του κέρδους να πέφτει» στο 13ο Κεφάλαιο του Τρίτου Τόμου του *Κεφαλαίου* («Ο νόμος σαν τέτ[ο]ιος»), ο Μαρξ (1978β: 267-292) υποστήριξε ότι η τεχνολογική καινοτομία –που εισάγεται στην παραγωγή από τον ατομικό καπιταλιστή στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και την «υποτίμηση» ή το «φτήναιμα» των εμπορευμάτων–[1] μπορεί να αποτελέσει την αιτία μιας πτω-

1. «Γενικά *παραγωγικότητα της εργασίας = μάξιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας*, άρα όσο το δυνατόν

τικής τάσης στο ποσοστό κέρδους για την καπιταλιστική τάξη ως όλο (βλ. σχετικά και Μηλιός κ.ά., 2005: 219-220).[2]

Για να εμφανιστεί, ωστόσο, ένα μειούμενο γενικό ποσοστό κέρδους, ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών καινοτομιών, πρέπει να συντρέχουν συγκεκριμένες (ειδικότερες) προϋποθέσεις, πέραν της μεταβολής στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου – θεωρούμενων όλων των άλλων παραγόντων σταθερών *(ceteris paribus)*, στη βάση της επιστημονικής μεθόδου αφαίρεσης του Μαρξ (βλ. και Μηλιός κ.ά., 2005: Κεφ. 7).

Μπορούμε να αντιληφθούμε αυτές τις προϋποθέσεις (και ταυτόχρονα υποθέσεις ανάλυσης) με βάση την ακόλουθη μαρξική σχέση:

$$p = \frac{s}{C+v} = \frac{s/v}{C/v + 1} \qquad (1.1)$$

Το ποσοστό του κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (p), η οποία είναι συνάρτηση των s: υπεραξία, C: σταθερό κεφάλαιο, v: μεταβλητό κεφάλαιο (αξία της εργασιακής δύναμης), s/v: βαθμός εκμετάλλευσης (ποσοστό υπεραξίας) και C/v: αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου.

Υποθέτοντας ότι η εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών (που αυξάνει την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου) αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας, έπεται ότι, όταν η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται πιο γρήγορα από την παραγωγικότητα της εργασίας, για δεδομένο το ποσοστό υπεραξίας, η αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται και το ποσοστό του κέρδους πέφτει. Το ποσοστό του κέρδους επίσης πέφτει σε όλες τις περιπτώσεις όπου αυτή η αύξηση στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη από την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας (βαθμού εκμετάλλευσης) που μπορεί να ακολουθεί την τεχνολογική πρόοδο (καθώς η τελευταία, αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας, μειώνει την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου) (βλ. και Μηλιός κ.ά., 2005: 220-221).

υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται *νόμος* ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή» (Μαρξ, χ.χ.: 127).

2. Όπως εξηγεί ο Μαρξ (1978β: 334-335), «[κ]ανένας καπιταλιστής δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική κι αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτ[ο]ια νέα μέθοδος παραγωγής [που χαρακτηρίζεται από σχετική μείωση του μεταβλητού έναντι του σταθερού μέρους του κεφαλαίου] φτηναίνει το εμπόρευμα». Για όσο καιρό η μέθοδος αυτή δεν έχει γενικευτεί, ο καπιταλιστής αυτός «[τ]σεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής... [των δικών του εμπορευμάτων] και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής», καθώς «ο μέσος όρος του κοινωνικά απαιτούμενου χρόνου εργασίας για την παραγωγή αυτών είναι μεγαλύτερος από τον χρόνο εργασίας που απαιτείται με τη νέα μέθοδο παραγωγής. ... Ο συναγωνισμός όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στον γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού του κέρδους».

Ο μαρξικός «νόμος» ισχύει, λοιπόν, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις που τίθενται αναφορικά με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών.

Εκτός από την ανάλυση των επιπτώσεων της μεταβολής (αύξησης) του παρονομαστή του κλάσματος της σχέσης (1.1) επί του ποσοστού κέρδους, στην Ενότητα 3 («Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάσματος πληθυσμού») του 15ου Κεφαλαίου («Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου») του Τρίτου Τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο *ceteris paribus*, μελέτησε την επίδραση της μεταβολής (μείωσης) του αριθμητή του κλάσματος της σχέσης (1.1), ήτοι του ποσοστού υπεραξίας (s/v), επί του ποσοστού κέρδους (p), θεωρώντας την αξιακή (οργανική) σύνθεση κεφαλαίου (C/v) σταθερή. Εδώ βρίσκουμε τη μαρξική θεωρητική έννοια της «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου».

Υπερπαραγωγή κεφαλαίου [...] δεν σημαίνει... τίποτα άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου. Για να κατανοήσει κανείς τι είναι αυτή η υπερσυσσώρευση (...) αρκεί να τη φανταστεί απόλυτη. [...] Θα υπήρχε απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου, από τη στιγμή που το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν = 0. Ο σκοπός όμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή ιδιοποίηση υπερεργασίας, παραγωγή υπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Από τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό τόσο, που να μην μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος υπερεργασίας (αυτό το δεύτερο θα ήταν έτσι ή αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών), από τη στιγμή λοιπόν που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνο τόση μάζα υπεραξίας όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμα και λιγότερη, από τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου (Μαρξ, 1978β: 317-18).

Η επιχειρηματολογία του Μαρξ στη θεωρία του για την «υπερσυσσώρευση κεφαλαίου» είναι ότι οι αλλαγές στο ποσοστό της υπεραξίας οφείλονται στην έλλειψη επιπρόσθετων εργατών (πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας) και στην επακόλουθη αύξηση των μισθών. Η πτώση του ποσοστού υπεραξίας, λόγω αύξησης των μισθών, οδηγεί στην πτώση του ποσοστού του κέρδους. Εντούτοις, το ποσοστό υπεραξίας εξαρτάται επίσης από άλλους παράγοντες. «Ο μεν απόλυτος εργάσιμος χρόνος δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον αριθμό των εργατών, αλλά και από τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, ο δε σχετικός χρόνος εργασίας, δηλαδή ο βαθμός εκμετάλλευσης, δεν εξαρτάται μόνο από το ύψος του μισθού αλλά και από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας». Ο Μαρξ, εφαρμόζοντας την «επιστημονική του μέθοδο αφαίρεσης», θεωρεί την παρα-

γωγικότητα της εργασίας σταθερή (όπως και την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου) και τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας «μια σχέση καθαρά εξωτερική ως προς τους εξεταζόμενους εσωτερικούς καθορισμούς» (Μηλιός κ.ά., 2005: 292). Ο Μαρξ, πάντως, δεν φαίνεται να θεωρούσε ως την κύρια αιτία της πτώσης του ποσοστού του κέρδους την άνοδο των μισθών, παρά μόνο «σαν εξαίρεση» (Μαρξ, 1978β: 303).

Θεωρώντας ότι η κύρια αιτία των οικονομικών κρίσεων στον καπιταλισμό εντοπίζεται στη σφαίρα της παραγωγής (πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους), το πρόβλημα της «πραγματοποίησης» της υπεραξίας (υποκατανάλωση) εμφανίζεται ως μια άμεση παρενέργεια (επακόλουθο) της πτώσης του ποσοστού του κέρδους. Ο περιορισμός των επιχειρήσεων από την πλευρά της καπιταλιστικής τάξης, όταν το ποσοστό του κέρδους πέσει κάτω από «το συνηθισμένο του επίπεδο», εμφανίζεται με τη μορφή των απούλητων (καταναλωτικών και επενδυτικών) εμπορευμάτων, δηλαδή ως μείωση της καταναλωτικής ικανότητας (βλ. Μηλιός κ.ά., 2005).

Υπάρχουν, εντούτοις, αναπτύξεις στο μαρξικό έργο όπου διαφαίνεται το πρόβλημα της «πραγματοποίησης» της υπεραξίας να αποτελεί έναν αυτοτελή ή και αποκλειστικό αιτιώδη παράγοντα των καπιταλιστικών κρίσεων.[3] Έτσι, σε μια καθαρώς υποκαταναλωτική θέση στο Τμήμα V του Τρίτου Τόμου του *Κεφαλαίου* (Κεφάλαιο 30), δηλαδή έξω από τον κύριο κορμό πραγμάτευσης των οικονομικών κρίσεων, ο Μαρξ θεωρεί ότι: «Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών» (Μαρξ, 1978β: 610).

Σε κάθε περίπτωση, είτε δηλαδή θεωρήσουμε την υποκατανάλωση μια άμεση παρενέργεια (επακόλουθο) της πτώσης του ποσοστού του κέρδους είτε τη «βασική αιτιώδη σχέση της κρίσης», η υποκατανάλωση, υπό προϋποθέσεις, επιδρά στο ποσοστό του κέρδους επιδρώντας στον βαθμό απασχόλησης του κεφαλαίου· εφόσον δεχτούμε ότι «[μ]ειούμενος βαθμός απασχόλησης του κεφαλαίου σημαίνει... μειούμενο ποσοστό κέρδους» (Σταμάτης, 1986: 9).

3. Θεωρούμε την υποκαταναλωτική θέση του Μαρξ μάλλον αντιφατική ως προς τη βασική κατεύθυνση ανάλυσης των οικονομικών κρίσεων στο έργο του, που είναι η σφαίρα της παραγωγής και όχι η διανομή. Έτσι, για παράδειγμα, στον Δεύτερο Τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ απορρίπτει ευθέως την υποκαταναλωτική προβληματική, σύμφωνα με την οποία η αύξηση των μισθών της εργατικής τάξης θα αποτελούσε «θεραπεία» της κρίσης. Μάλιστα υποστηρίζει «πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα ίσα από μια περίοδο όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει realiter [πράγματι] μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα έπρεπε –από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγιούς και "απλού" (!) λογικού– ν' απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται λοιπόν πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση, που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή, και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταιγίδας που μηνάει την κρίση» (Μαρξ, 1979: 411).

Αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε με βάση την τροποποιημένη μαρξική σχέση (1.2).

Θέτοντας όπου s = Y – v (όπου Y το καθαρό προϊόν σε όρους αξίας) και διαιρώντας με το Y, από τη μαρξική σχέση (1.1) προκύπτει:

$$p = \frac{s}{C+v} = \frac{Y-v}{C+v} = \frac{1-{}^{v}/_{Y}}{{}^{C}/_{Y} + {}^{v}/_{Y}} \qquad (1.2)$$

Θεωρούμε ότι το C/Y, δηλαδή η ποσότητα σταθερού κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μίας μονάδας προϊόντος, σε όρους αξίας, εκφράζει τον βαθμό χρησιμοποίησης (απασχόλησης) του σταθερού κεφαλαίου. Ας δεχτούμε ότι η υποκατανάλωση οδηγεί σε μειούμενο βαθμό απασχόλησης του (σταθερού) κεφαλαίου (υποαπασχόληση κεφαλαίου), δηλαδή σε αύξηση του C/Y. Δεχόμαστε ακόμα ότι «η φτώχεια των μαζών» εκφράζεται σε μειωμένο μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (v/Y), για όλα τα άλλα σταθερά. Τότε, εφόσον η αύξηση του C/Y υπερ-αντισταθμίζει τη μείωση του v/Y,το ποσοστό κέρδους (p) θα πέσει.

Επισημαίνουμε ότι η πτώση του ποσοστού του κέρδους μπορεί στην περίπτωση αυτή να παρερμηνευτεί και να αποδοθεί στον μαρξικό «νόμο», αν δεν γίνει κατανοητή η πραγματική αίτια της αύξησης στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.[4]

Αν δεχτούμε ότι η βασική κατεύθυνση ανάλυσης των οικονομικών κρίσεων στο έργο του Μαρξ είναι η σφαίρα της παραγωγής, και όχι η διανομή, ο Μαρξ έδειχνε να θεωρεί κυριότερη αιτία τους την πτώση του ποσοστού κέρδους λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ο «νόμος» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους), καθώς θεωρούσε, όπως είδαμε πιο πάνω, την πτώση του ποσοστού του κέρδους λόγω της ανόδου των μισθών «σαν εξαίρεση» (βλ. σχετικά και Οικονομάκης, 2016, 2017). Για τον Μαρξ, ωστόσο, το ερώτημα δεν είναι μόνο γιατί το ποσοστό κέρδους έχει την τάση να πέφτει αλλά και γιατί δεν πέφτει – περισσότερο και γρηγορότερα. Όπως υποστηρίζει,

> [η]ρέπει να μπαίνουν στο παιγνίδι επιδράσεις που αντιδρούν, επιδράσεις που ματαιώνουν και αίρουν το αποτέλεσμα του γενικού νόμου και του δίνουν μόνο τον χαρακτήρα μιας τάσης (Μαρξ, 1978β: 239).

Αυτές τις επιδράσεις ανέλυσε ο Μαρξ στο 14ο Κεφάλαιο του Τρίτου Τόμου του *Κεφαλαίου* («Αιτίες που αντιδρούν») (Μαρξ, 1978β: 293-304).

Πλην της μη εκπλήρωσης των συγκεκριμένων προϋποθέσεων που τίθενται αναφορικά με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών, μεταξύ των «αιτιών που αντιδρούν»

4. Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία στην εμπειρική μας διερεύνηση για την πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας.

είναι για τον Μαρξ το «εξωτερικό εμπόριο». Το εξωτερικό εμπόριο οδηγεί σε άνοδο του ποσοστού κέρδους στις πιο αναπτυγμένες («προοδευμένες») χώρες –εκείνες με την υψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου– λόγω απόσπασης υπεραξίας, από τις λιγότερο αναπτυγμένες, στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας (δηλαδή ανταλλαγής εμπορευμάτων), με τη μορφή του «πρόσθετου κέρδους». Έτσι, στις «αιτίες που αντιδρούν» στην εκδήλωση του μαρξικού «νόμου» στις πιο αναπτυγμένες χώρες υπεισέρχεται η «ανισομετρία... μέσα στην παγκόσμια οικονομία» (Λένιν, 1980: 94).

Γράφει ο Μαρξ (1978β: 300):

> Κεφάλαια, που είναι τοποθετημένα στο εξωτερικό εμπόριο, μπορούν να αποφέρουν υψηλότερο ποσοστό κέρδους... γιατί εδώ γίνεται συναγωνισμός με εμπορεύματα, που παράγονται από χώρες με μικρότερες ευκολίες παραγωγής, έτσι που η πιο προοδευμένη χώρα πουλάει τα εμπορεύματά της πάνω από την αξία τους, μ' όλο που τα πουλάει πιο φτηνά από των συναγωνιζόμενων χωρών.

Στις συνθήκες αυτές, μπορεί η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, είτε στέλνονται σε αυτήν είτε προμηθεύονται από αυτήν εμπορεύματα,

> να δίνει in natura [σε είδος] περισσότερη υλοποιημένη εργασία από όση παίρνει, παρ' όλο που παίρνει το εμπόρευμα πιο φτηνά απ' ό,τι θα μπορούσε να το παράγει η ίδια» (Μαρξ, 1978β).[5]

Στο διεθνές επίπεδο είναι μια διαδικασία ανάλογη εκείνης του ανταγωνισμού στο εθνικό που οδηγεί στην πραγματοποίηση «πρόσθετου κέρδους» από τον καινοτόμο εργοστασιάρχη, καθώς

> πουλάει πιο φτηνά από τους άλλους, που τον συναγωνίζονται και που ωστόσο πουλάει το εμπόρευμά του πάνω από την ατομική του αξία (Μαρξ, 1978β).

Επομένως, οι «πιο προοδευμένες», δηλαδή οι πιο αναπτυγμένες χώρες, εκείνες με τις μεγαλύτερες «ευκολίες παραγωγής» –ήτοι εκείνες με την υψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και την υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας– αποσπούν «πρόσθετο κέρδος» από τις λιγότερο αναπτυγμένες στη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής λόγω της *ανταλλαγής άνισων ποσοτήτων εργασίας*.[6]

5. Εδώ ο Μαρξ αναφέρεται στο ρικαρδιανό «συγκριτικό πλεονέκτημα» (βλ. Ρικάρντο, 1992: Κεφ. VII). Στις *Θεωρίες για την υπεραξία* σημειώνει σχετικά ο Μαρξ: «Στην περίπτωση αυτή η πλουσιότερη χώρα εκμεταλλεύεται τη φτωχότερη, ακόμα και όταν η δεύτερη χώρα κερδίζει από την ανταλλαγή» (Μαρξ, 1985: 120).

6. Σύμφωνα με τον Μαρξ, η τεχνολογική καινοτομία –που εισάγεται στην παραγωγή από τον ατομικό καπιταλιστή στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού, για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και το «φτήναιμα» των εμπορευμάτων– οδηγεί στη σχετική μείωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου σε σχέση με το σταθερό του, αυξάνοντας την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Στην ίδια κατεύθυνση ανάλυσης ο Carchedi (2001: 94) σημειώνει: «Οι τεχνολογικές καινοτομίες μειώνουν το μεταβλητό κεφάλαιο και αυξάνουν

Η διεθνής ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας ορίζεται ως «άνιση ανταλλαγή» ή «ανταλλαγή μη ισοδυνάμων» και έχει ως πεδίο πραγμάτωσής της τη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής.

Ο Μπετελέμ (1980: 375) δίνει τον εξής ορισμό για την «άνιση ανταλλαγή»:

> Η έκφραση αυτή χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ότι, στην παγκόσμια αγορά, τα φτωχά έθνη υποχρεώνονται να πουλήσουν το προϊόν ενός σχετικά μεγάλου αριθμού ωρών εργασίας για να αποσπάσουν από τα πλούσια έθνη σε αντάλλαγμα το προϊόν ενός πιο περιορισμένου αριθμού ωρών.

Ανάλογο ορισμό δίνει και ο Μαντέλ (2004: 379):

> η άνιση ανταλλαγή ισοδυναμεί σε τελευταία ανάλυση με μια ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας.

Όπως υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, στη βάση της ανάλυσης του Μαρξ ο Grossmann (1992: 171-172), η ιδιοποίηση αξίας από τις πιο αναπτυγμένες χώρες, σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων, στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής αποτελεί παράδειγμα «μεταφοράς» κέρδους από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες προς τις περισσότερο αναπτυγμένες. Πρόκειται για μια διαδικασία απόσπασης

> πρόσθετης υπεραξίας η οποία αποκτάται μέσω του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά μέσα από άνιση ανταλλαγή ή ανταλλαγή μη ισοδυνάμων.

Ο Μαντέλ μάλιστα επισημαίνει την αυξανόμενη βαρύτητα της «άνισης ανταλλαγής» ως «μορφής εκμετάλλευσης» έναντι των «αποικιακών υπερκερδών» «από τις εξωτερικές επενδύσεις», «άμεσης παραγωγής», που κυριαρχούσαν ως μορφή εκμετάλλευσης πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στον μεσοπόλεμο. Γράφει μεταξύ άλλων:

> πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στον μεσοπόλεμο η άνιση ανταλλαγή ήταν παράγοντας λιγότερο σημαντικός από την εκμετάλλευση διαμέσου της άμεσης παραγωγής [λόγω εξωτερικών επενδύσεων] και τη μεταβίβαση των αποικιακών υπερκερδών. Τα αποικιακά υπερκέρδη αποτελούσαν την *κύρια μορφή* εκμετάλλευσης του Τρίτου Κόσμου από τη μητρόπολη σ' εκείνη την περίοδο. Η άνιση ανταλλαγή έπαιζε *δευτερεύοντα ρόλο*. [...] Στην υστεροκαπιταλιστική περίοδο αυτός ο συσχετισμός άλλαξε. Η άνιση ανταλλαγή μεταβάλλεται στην κύρια μορφή εκμετάλλευσης [καθώς...] μειώθηκε η σημασία των αποικιακών υπερκερδών σε σύγκριση με τη μεταβίβαση αξίας που επιφέρει η «άνιση ανταλλαγή» (Μαντέλ, 2004: 375, 393).

το σταθερό κεφάλαιο [δηλαδή αυξάνουν την ΟΣΚ (οργανική σύνθεση κεφαλαίου) ανά μονάδα επενδυμένου κεφαλαίου]». Εδώ, επομένως, υποτίθεται ότι η αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας που (μπορεί να) προκαλεί η αύξηση στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου (τεχνολογικές καινοτομίες) δεν είναι τέτοιας έκτασης που να οδηγεί σε πτώση την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου. Έτσι, η αυξανόμενη αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου συνδέεται με την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας.

Αυτή η ανταλλαγή άνισων ποσοτήτων εργασίας («άνιση ανταλλαγή» ή «ανταλλαγή μη ισοδυνάμων») μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, και σε βάρος των δεύτερων, αποτελεί την οικονομική ουσία της *ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης*.

Αυτή η διαδικασία απόσπασης οδηγεί σε άνοδο του ποσοστού κέρδους των πιο αναπτυγμένων χωρών. Έτσι, το ιμπεριαλιστικό κέντρο μεγεθύνεται σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (Carchedi, 2001: 114). Όπως επισημαίνει ο Grossmann (1992: 172), «μια έκχυση υπεραξίας μέσω του εξωτερικού εμπορίου αυξάνει το ποσοστό του κέρδους και μειώνει τη σοβαρότητα της τάσης κατάρρευσης [του καπιταλισμού]». Υπό την οπτική αυτής της τάσης «κατάρρευσης», για τον ίδιο, μπορεί να γίνει αντιληπτή «[η] τεράστια σημασία αυτής της διαδικασίας μεταφοράς [αξίας] και η λειτουργία της ιμπεριαλιστικής επέκτασης» (Grossmann, 1992).

Η απόσπαση-ιδιοποίηση αξίας σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών δεν είναι παρά μια διαδικασία «εξαγωγής» των κρισιακών τάσεων των πιο αναπτυγμένων (ιμπεριαλιστικών) χωρών προς τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες· επομένως, ισοδύναμα, είναι και μια διαδικασία «εισαγωγής» κρισιακών τάσεων στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Αυτές οι «εισαγόμενες» κρισιακές τάσεις αποτελούν συνέπεια της δράσης του μαρξικού «νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους στην «ανισομετρία» της παγκόσμιας «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» (συνάρθρωση του μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» και του λενινιστικού «νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης»[7] σε παγκόσμιο επίπεδο), και μπορούν να κωδικοποιηθούν ως *δυνάμει κρισιακές τάσεις εκ της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης* στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (δηλαδή της εκμετάλλευσης των φτωχότερων χωρών από τις πλουσιότερες, σύμφωνα με τον Μαρξ), οι οποίες εκδηλώνονται ως εμπορικά ελλείμματα.[8]

7. Για τον λεγόμενο «νόμο της ανισόμετρης [ή ανισόμερης] ανάπτυξης», βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, και Μηλιός (1997: 28)· Μηλιός και Σωτηρόπουλος (2011: 41-42).

8. Για δεδομένη την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και την παραγωγικότητα της εργασίας, το ποσοστό του κέρδους θα πέφτει στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ως αποτέλεσμα της απομύζησης υπεραξίας μέσω του διεθνούς εμπορίου (βλ. αναλυτικότερα στη συνέχεια). Η τάση αυτή εκφραζόμενη στα ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών δύναται να αποτελέσει υπό συνθήκες παράγοντα οικονομικής κρίσης για τις χώρες αυτές. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η ύπαρξη εμπορικών ελλειμμάτων σε μια χώρα δεν σημαίνει σε κάθε περίπτωση ότι η χώρα αυτή είναι λιγότερο αναπτυγμένη. Το θεωρητικό σχήμα λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ➔ εμπορικά ελλείμματα δεν αντιστρέφεται. Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη (μακροοικονομική) μελέτη ενός κοινωνικού σχηματισμού αποκαλύπτει την αιτιότητα πίσω από μια εμφάνιση εμπορικών ελλειμμάτων. Επιπρόσθετα, η ύπαρξη εμπορικών ελλειμμάτων σε μια χώρα δεν σημαίνει σε κάθε περίπτωση και απόσπαση αξίας σε βάρος της. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των εμπορικών ελλειμμάτων των ΗΠΑ. Η ερμηνεία τους είναι έξω από τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης, θα πρέπει όμως να επισημανθεί η ιδιαιτερότητά τους ως προς το ερώτημα της απόσπασης αξίας. Τα εμπορικά ελλείμματα της οικονομίας των ΗΠΑ δεν οδηγούν στην απόσπαση αξίας σε βάρος τους, αντιθέτως είναι, εντός ορίων, επωφελή, καθώς οι ΗΠΑ κατέχουν το διεθνές νόμισμα. Όπως γράφει σχετικά ο Carchedi (2001: 103-104, 276), «οι χώρες των οποίων το νόμισμα είναι το διεθνές νόμισμα απολαμβάνουν ένα πολύ ιδιαίτερο προνόμιο, το *seigniorage* [έσοδο από την έκδοση του νομίσματος]. Πρόκειται για τη δυνατότητα

Πρόκειται για μια «έμμεση δράση» του μαρξικού «νόμου» σε παγκόσμιο επίπεδο. Η αναπαραγωγή αυτών των δυνάμει κρισιακών τάσεων αποτελεί έκφραση της αναπαραγωγής της συνάρθρωσης του μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» και του λενινιστικού «νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης» σε παγκόσμιο επίπεδο («ιμπεριαλιστική αλυσίδα»).[9]

Από την άποψη των παραπάνω, εδώ θέτουμε μια «βασική αιτιώδη σχέση της κρίσης» –ή ένα «βαθύτερο αίτιο της κρίσης»– στις υπό ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση εθνικές οικονομίες, που δύναται να λειτουργήσει είτε ανεξάρτητα είτε εκ παραλλήλου με εκείνες τις «αιτιώδεις σχέσεις» –ή τα «βαθύτερα αίτια»– που προκύπτουν ευθέως εκ της μαρξικής ανάλυσης.

Ποιος είναι, ωστόσο, ο ακριβής «μηχανισμός» μέσω του οποίου πραγματώνεται η «άνιση ανταλλαγή» στη διεθνή εμπορευματική ανταλλαγή;

Η άποψη που έχει κυριαρχήσει στη μαρξιστική οικονομική σκέψη είναι ότι η σε διεθνές επίπεδο «άνιση ανταλλαγή» πραγματοποιείται «μέσω της ιδιοποίησης της αξίας που ενυπάρχει στο σύστημα των διεθνών τιμών» (Carchedi, 2001: 114), όπου «σύστημα των διεθνών τιμών» σημαίνει *διεθνείς «τιμές παραγωγής»*. Έτσι, πολλοί μαρξιστές, όπως ο Carchedi (2001: Κεφ. 3), θεμελιώνουν την απόσπαση αξίας σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στην παραδοχή περί συγκρότησης ενός ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους και στην υπόθεση της ανισότητας των οργανικών συνθέσεων των κεφαλαίων μεταξύ των περισσότερο και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (υψηλότερες για τις πιο αναπτυγμένες και χαμηλότερες για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες).

να πληρώνουν για πραγματική αξία με χαρτί που δεν έχει εσωτερική αξία. Είναι, συνεπώς, μια άλλη μορφή ιδιοποίησης αξίας. Από τη μεταπολεμική περίοδο, το προνόμιο αυτό υφίσταται για το αμερικανικό δολάριο. Οι ΗΠΑ απολαμβάνουν ένα παρόμοιο προνόμιο με αυτό μιας κεντρικής τράπεζας όταν εκδίδει χαρτονομίσματα: χρησιμοποιώντας τα χρήματα αυτά για την αγορά ξένων εμπορευμάτων, ιδιοποιούνται ένα μερίδιο διεθνούς αξίας. [...] Ως εκ τούτου, το εντυπωσιακό εμπορικό έλλειμμα των ΗΠΑ αντιπροσωπεύει, την ίδια στιγμή, μια μαζική ιδιοποίηση διεθνούς αξίας μέσω του seigniorage. Είναι για τον λόγο αυτόν που το έλλειμμα των ΗΠΑ, ενώ σηματοδοτεί μια οικονομική διαταραχή, δηλαδή τη σχετική (σε αντίθεση με την απόλυτη) πτώση της παραγωγικότητάς τους, είναι ταυτόχρονα επωφελές για την οικονομία των ΗΠΑ. [...] Φυσικά, υπάρχουν όρια στο προνόμιο αυτό». Αν δεν ληφθούν υπόψη, για λόγους απλούστευσης, ο αποθησαυρισμός και η αποταμίευση, «[η] μεγαλύτερη ποσότητα δολαρίων μειώνει την αγοραστική τους δύναμη, καθώς και την επιθυμία των ξένων να τα κρατήσουν τόσο ως μέσα πληρωμής όσο και ως αποθεματικό νόμισμα. Το γεγονός αυτό διαβρώνει το καθεστώς του δολαρίου ως του διεθνούς νομίσματος και συνεπώς τη δυνατότητα να επωφεληθούν οι ΗΠΑ από το seigniorage. Επιπρόσθετα, η παραγωγή χρήματος μπορεί να αποβεί πληθωριστική. Κάτι τέτοιο μπορεί να οδηγήσει σε υποτίμηση και σε περαιτέρω διάβρωση του καθεστώτος του δολαρίου ως του διεθνούς νομίσματος».

9. Υπό την έννοια αυτή, η αναπαραγωγή της «ανισομετρίας» είναι το αποτέλεσμα της δράσης του μαρξικού «νόμου» σε διεθνές επίπεδο.

Στην ουσία, πρόκειται για μια «άνιση ανταλλαγή» όπως προκύπτει από τον «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής, μέσω του οποίου μεταφέρεται υπεραξία από τους κλάδους χαμηλής προς τους κλάδους υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (Μαρξ, 1978β: Κεφ. 9),[10] αλλά με επίπεδο αναφοράς τη διεθνή και όχι την εθνική οικονομία. Μια τέτοια, ωστόσο, απόσπαση αξίας (υπεραξίας) δεν είναι ειδικά διεθνής, αλλά επισυμβαίνει και στο εσωτερικό των χωρών μεταξύ κλάδων διαφορετικής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, στο πλαίσιο του εθνικού διακλαδικού ανταγωνισμού, από τον οποίο και προκύπτουν οι εθνικές τιμές παραγωγής (Οικονομάκης, 2017).

Η παραπάνω διαπίστωση αποτελεί βασικό σημείο εκκίνησης της προβληματικής του Αργύρη Εμμανουήλ (1980), του οποίου η θεωρητική παρέμβαση υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική στη μαρξιστική συζήτηση για την «άνιση ανταλλαγή», καθώς επεχείρησε να εντοπίσει το ειδικά διεθνές ειδοποιό χαρακτηριστικό της «άνισης ανταλλαγής». Ο Εμμανουήλ απέρριψε ως την προσιδιάζουσα στο διεθνές εμπόριο «άνιση ανταλλαγή» την «άνιση ανταλλαγή» όπως προκύπτει από τον «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής, την οποία θεώρησε «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια», και ανέπτυξε μια θεωρία της «άνισης ανταλλαγής με τη στενή έννοια» (Εμμανουήλ, 1980: 243-244). Στη θεωρία αυτή οι μισθοί υποτίθενται ως η «ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος» (Εμμανουήλ, 1980: 140), ενώ η «άνιση ανταλλαγή» στο διεθνές εμπόριο οφείλεται στις διαφορές των μισθών μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (υψηλοί για τις πρώτες και χαμηλοί για τις δεύτερες), καθώς υποτίθεται απουσία κινητικότητας του «συντελεστή εργασία» (Εμμανουήλ, 1980: 64-65, 120 κ.ε.).

Έχοντας θεωρήσει τους μισθούς την κρίσιμη και «ανεξάρτητη» μεταβλητή του συστήματος, ο Εμμανουήλ απορρίπτει τη θέση ότι η μεταβολή της ανταλλακτικής σχέσης (των όρων εμπορίου) σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών είναι αποτέλεσμα της χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς το εισόδημα των προϊόντων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (πρωτογενή) έναντι των προϊόντων των αναπτυγμένων χωρών (μεταποιημένα). Μάλιστα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι μια τέτοια προβληματική «συνεπάγεται ότι η ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος είναι πάντα η ζήτηση», ενώ θεωρεί ότι, σύμφωνα με τη σύγχρονη άποψη «γενικώς», «για

10. Σε ό,τι εδώ εξετάζεται (δηλαδή η «μεταφορά» υπεραξίας από τους κλάδους χαμηλής προς τους κλάδους υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου), γίνεται «αφαίρεση» από το «λάθος του Μαρξ», δηλαδή ότι «[ο] μαρξικός "μετασχηματισμός" των αξιών σε τιμές παραγωγής αποκλείει από αυτό τον μετασχηματισμό τα "inputs" (εισροές), δηλαδή το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο» (Εμμανουήλ, 1980: 131). Για μια κριτική του μαρξικού «μετασχηματισμού» ως οπισθοχώρηση προς τη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, βλ. Μηλιός κ.ά. (2005: 187 κ.ε.).

ακαθόριστους λόγους η πρώτη κατηγορία προϊόντων συναντά παντού και πάντοτε μια ζήτηση λιγότερο καλή από αυτή που αντιστοιχεί στη δεύτερη κατηγορία» (Εμμανουήλ, 1980: 160-161).[11]

Ωστόσο, η «άνιση ανταλλαγή» στο υπόδειγμα του Εμμανουήλ εξακολουθεί να προϋποθέτει ενιαίο παγκόσμιο ποσοστό κέρδους, στη βάση της υπόθεσης για κινητικότητα του «συντελεστή κεφάλαιο» (βλ. σχετικά Εμμανουήλ, 1980: 64-65, 129). Έτσι, η θεωρία του Εμμανουήλ δεν βασίζεται θεωρητικά μόνο στη θεώρηση των μισθών ως της «ανεξάρτητης μεταβλητής του συστήματος», αλλά, όπως σωστά υποστηρίζουν οι Μηλιός και Ιωακείμογλου (1990: 20), επίσης «βασίζεται στην εντελώς αυθαίρετη και λανθασμένη υπόθεση για την ύπαρξη ενός ενιαίου "παγκόσμιου ποσοστού κέρδους", καθώς επίσης και αντίστοιχων "παγκόσμιων τιμών παραγωγής"».[12] Αυτή η «αυθαίρετη και λανθασμένη υπόθεση» αποτελεί άλλωστε το σημείο σύμπτωσης της «άνισης ανταλλαγής με την πλατιά έννοια» και της «άνισης ανταλλαγής με τη στενή έννοια» (βλ. και Οικονομάκης, 2017).

Θεωρούμε ότι η θέση αυτή περί ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους δεν ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις που θέτει (στο εθνικό επίπεδο) ο Μαρξ για τον σχηματισμό ενιαίου ποσοστού κέρδους και τιμών παραγωγής και σε κάθε περίπτωση βρίσκε-

11. Ο Εμμανουήλ (1980: 160 κ.ε.) ασκεί μια ευρύτερη κριτική στη «θέση των Singer-Prebisch», στην οποία δεν θα υπεισέλθουμε (βλ. σχετικά Singer, 1950). Για τη «λεγόμενη "θέση των Prebisch-Singer" ("Prebisch-Singer thesis") για τους φθίνοντες όρους εμπορίου της πρωτογενούς παραγωγής», βλ. και Thirlwall (2003: 456 κ.ε.). Βλ. επίσης Thirlwall (2011a: 309), αναφορικά με την «υπόθεση Prebisch-Singer [Prebisch-Singer hypothesis], σύμφωνα με την οποία το διεθνές εμπόριο μιας χώρας που εξαρτάται από τα πρωτογενή αγαθά μπορεί να εμποδίσει παρά να προωθήσει την οικονομική μεγέθυνση».

12. Στις κριτικές παρατηρήσεις του προς τη θεωρία του Εμμανουήλ, ο Μπετελέμ επικεντρώνεται στη θεώρηση των μισθών ως της «ανεξάρτητης μεταβλητής του συστήματος» και στη βάση και της μαρξικής θέσης ότι «το μέγεθος της συσσώρευσης είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή και το μέγεθος του μισθού η εξαρτημένη, όχι αντίστροφα» (Μαρξ, 1978α: 642), υποστηρίζει ότι ο Εμμανουήλ «εξαλείφει... ένα ουσιώδες σημείο... το ότι η *ανισότητα των οργανικών συνθέσεων* (καθώς και η *ανισότητα των μισθών*) είναι ένα αποτέλεσμα της *ανισότητας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων*» (Μπετελέμ, 1980: 391). Ο Αμίν (1976: 147) αποδέχεται κριτικά την άποψη του Εμμανουήλ ότι η ανισότητα των μισθών βρίσκεται στη βάση της ανισότητας στην ανταλλαγή μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Εντούτοις, ο Αμίν (Amin, 1977: 219· βλ. και έκδοση του έργου στα ελληνικά, Αμίν, 1978), σε ανάλογη προς τον Μπετελέμ κατεύθυνση, επισημαίνει ότι «ο Εμμανουήλ έκανε το λάθος να διαχωρίσει τον μισθό από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τον μετέτρεψε σε "ανεξάρτητη μεταβλητή"» (ό.π.: 205). Κατ' αυτόν τον τρόπο «ο Εμμανουήλ ουσιαστικά αγνοεί τη διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ μισθών και ανάπτυξης» (ό.π.: 220). Η κριτική τόσο του Μπετελέμ όσο και του Αμίν στη θεώρηση των μισθών ως της «ανεξάρτητης» μεταβλητής του συστήματος είναι εύλογη. Εντούτοις, παρά τις διαφοροποιήσεις τους, και οι δύο φαίνεται να αποδέχονται τη θεωρητική θέση περί ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους και σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής. Ο Μπετελέμ (1980: 391-392), μάλιστα, όχι μόνο δεν αμφισβήτησε την παραδοχή του ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους, αλλά, αντιθέτως, θεώρησε αδικαιολόγητη την απόρριψη της «άνισης ανταλλαγής με την πλατιά έννοια».

ται σε πλήρη αντίθεση με τη λενινιστική αντίληψη της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως «ανισόμετρης ανάπτυξης».

Γράφει, μεταξύ άλλων, ο Μαρξ (1978β: 228) σχετικά με τον σχηματισμό των τιμών παραγωγής:

> μόνο ο συναγωνισμός των κεφαλαίων στις διάφορες σφαίρες είναι που γεννά την τιμή παραγωγής, η οποία εξισώνει τα ποσοστά κέρδους των διαφόρων σφαιρών παραγωγής. Για τον σχηματισμό της τιμής παραγωγής απαιτείται μια ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, από την ανάπτυξη που απαιτείται για την αποκατάσταση μιας ίδιας αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής.

Η «τιμή παραγωγής» και η *(τάση προς)* εξίσωση των ποσοστών κέρδους έχει ως πεδίο πραγμάτωσης τον διακλαδικό ανταγωνισμό. Αντίθετα, η «αγοραία αξία» και η «αγοραία τιμή» αναφέρονται στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό. Η «ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» σε διεθνές επίπεδο προϋποθέτει μια τέτοια έκταση, και κατεύθυνση, των διεθνών εισροών-εκροών κεφαλαίου, αλλά και της διεθνούς μετακίνησης της εργασίας, σε διακλαδικό επίπεδο, που θα οδηγούσε στην εξίσωση των ποσοστών κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο και στον σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής.

Ο Μαρξ διευκρινίζει ως προς τις ειδικότερες προϋποθέσεις που επιταχύνουν τη διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους και τον σχηματισμό των τιμών παραγωγής:

> Η διαρκής εξίσωση των διαρκώς αναφυόμενων ανισοτήτων συντελείται τόσο πιο γρήγορα: 1) όσο πιο κινητό είναι το κεφάλαιο..., 2) όσο πιο γρήγορα μπορεί η εργατική δύναμη να ρίχνεται από τη μια σφαίρα στην άλλη και από το ένα τοπικό κέντρο παραγωγής στο άλλο. ... Το δεύτερο προϋποθέτει την κατάργηση όλων των νόμων που εμποδίζουν τους εργάτες να μετακινούνται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη ή από ένα τοπικό κέντρο παραγωγής σε ένα οποιοδήποτε άλλο (Μαρξ, 1978β: 248-249).

Έτσι, στις ειδικότερες προϋποθέσεις που επιταχύνουν τη διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους και τον σχηματισμό των τιμών παραγωγής τίθεται όχι μόνο η κινητικότητα του κεφαλαίου αλλά επίσης και η κινητικότητα της εργασίας. Αλλά η θεωρία του Εμμανουήλ βασίζεται ακριβώς στην απουσία κινητικότητας της εργασίας.

Η «ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», εντούτοις, σε διεθνές επίπεδο, όπως περιγράφεται πιο πάνω, θα υπονοούσε και μια τάση προς παγκοσμίως όμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των χωρών (αναλυτικά σε Οικο-

νομάκης, 2016), κάτι που αντιφάσκει με την αντίληψη της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως «ανισόμετρης ανάπτυξης».[13]

Γράφει σχετικά ο Μαντέλ (2004: 380):

> Η υπόθεση για τη διεθνή εξίσωση των ποσοστών του κέρδους ούτε θεωρητικά ούτε εμπειρικά μπορεί να θεμελιωθεί. Θεωρητικά απαιτεί πλέρια διεθνή κινητικότητα για το κεφάλαιο, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση ισότητα για τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Όμως, σ' αυτή τη διαδικασία κυριαρχεί ο νόμος της άνισης... ανάπτυξης, που κι απαγορεύει μια τέτοια εξίσωση. Η ανισότητα στους όρους ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προϋποθέτει άνιση κλίμακα για την εσωτερική αγορά και άνισους ρυθμούς συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Στη σχετική κριτική του προς τον Εμμανουήλ και τον Αμίν επί του ζητήματος αυτού, ο Μαντέλ (2004: 379-380) επισημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι, αν δεχτούμε τη θέση για «διεθνή εξίσωση των ποσοστών κέρδους... διαμόρφωση δηλαδή ενιαίων τιμών παραγωγής σε διεθνή κλίμακα», τότε θα πρέπει να δεχτούμε και ότι «το κεφάλαιο θα 'πρεπε κανονικά να κατευθυνθεί σ' εκείνες τις χώρες όπου οι μισθοί είναι πιο χαμηλοί. Όμως τότε, η υπόθεση αυτή δεν θα εξηγούσε την υπανάπτυξη σαν διαρθρωτικό φαινόμενο αλλά θ' αποτελούσε απόδειξη πως *δεν είναι δυνατή η υπανάπτυξη* – θα 'μενε δηλαδή ανεξήγητο γιατί εκβιομηχανίστηκαν οι χώρες με υψηλά μεροκάματα και έχουν τόσο λίγη βιομηχανία οι υπανάπτυκτες χώρες».

Στο παραπάνω πλαίσιο, αποδεχόμαστε τη συλλογιστική του Busch (1987: 59), σύμφωνα με την οποία ο «νόμος της διεθνούς εξίσωσης των ποσοστών κέρδους» έχει ως αφετηρία του όχι την εξαγωγή κεφαλαίων αλλά τον διεθνή ανταγωνισμό των άνισα αναπτυγμένων εθνικών κεφαλαίων στην εξαγωγή εμπορευμάτων. «Το διεθνές εμπόριο άνισα αναπτυγμένων κεφαλαίων προκαλεί... μια ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους». Στο πλαίσιο αυτής της τάσης, τα χαμηλότερα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους που αντιμετωπίζουν οι πιο αναπτυγμένες χώρες έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων[14] –λόγω του υψηλότερου επίπεδου ανάπτυξης, δηλαδή της υψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου– αυξάνονται και

13. Σύμφωνα με τον Μηλιό (2000: 173), η θέση για «ένα ενιαίο παγκόσμιο ποσοστό κέρδους... θεμελιώνει τη θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού"».

14. Όπως υποστηρίζει ο Μηλιός (1997: 99-100), το ποσοστό κέρδους είναι συνήθως υψηλότερο σε μια λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, η οποία εντούτοις είναι μια «βιομηχανική χώρα». Η θέση αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι σε μια λιγότερο αναπτυγμένη αλλά «βιομηχανική χώρα» η οργανική σύνθεση κεφαλαίου είναι μεν χαμηλότερη από εκείνη των πιο αναπτυγμένων χωρών, δεν είναι ωστόσο τόσο χαμηλή ώστε να προκαλέσει μια τέτοια πτώση της παραγωγικότητας της εργασίας που να οδηγεί σε χαμηλότερο ποσοστό κέρδους έναντι εκείνου των πιο αναπτυγμένων χωρών.

κατ' αντιστοιχία «επηρεάζονται αρνητικά» τα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Αυτές οι «άνισες διαδικασίες ιδιοποίησης του κέρδους στο διεθνές εμπόριο» δεν δημιουργούν όμως «μακροπρόθεσμα μια τάση εξίσωσης των εθνικών ποσοστών κέρδους» (Busch, 1987: 59-60). Η έκταση, και η κατεύθυνση, των διεθνών εισροών-εκροών κεφαλαίου,[15] αλλά και της διεθνούς μετακίνησης της εργασίας δεν δημιουργούν προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού (τέτοιου) που θα οδηγούσε στη συγκρότηση ενός παγκόσμιου ενιαίου ποσοστού κέρδους, επομένως και διεθνών τιμών παραγωγής (βλ. και Μηλιός, 2000: 173-174). Με άλλα λόγια, «στην παγκόσμια αγορά απουσιάζουν οι όροι ανάπτυξης... του διακλαδικού ανταγωνισμού» (Μηλιός, 1997: 97). «Ο ανταγωνισμός των εθνικών κεφαλαίων στην παγκόσμια αγορά μοιάζει μόνο με τον *ενδοκλαδικό ανταγωνισμό* στα πλαίσια της εθνικής οικονομίας» (Μηλιός, 1997: 97).[16]

Καθώς σε διεθνές επίπεδο οι διάφοροι παραγωγικοί κλάδοι βρίσκονται αντιμέτωποι ως άμεσοι ανταγωνιστές ανά ομοειδές προϊόν, ο διεθνής ενδοκλαδικός ανταγωνισμός των εθνικών κεφαλαίων προσομοιάζει στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό σε εθνικό επίπεδο.[17] Η αξία των εμπορευμάτων μιας σφαίρας (ή κλάδου) παραγωγής στην παγκόσμια αγορά δεν καθορίζεται από τους εθνικούς όρους παραγωγής αλλά από τους διεθνείς, και επομένως η διεθνής κλαδική αξία ενός εμπορεύματος είναι κατά κανόνα διαφορετική από την εθνική κλαδική του αξία. Στο εθνικό κλαδικό επίπεδο η «αγοραία αξία» ενός εμπορεύματος καθορίζεται «σαν η μέση αξία των εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί σε μια δεδομένη σφαίρα παραγωγής και... σαν η ατομική αξία των εμπορευμάτων, που παράγονται κάτω από τους μέσους όρους αυτής της σφαίρας και που αποτελούν τη μεγάλη μάζα των προϊόντων της»[18] (Μαρξ, 1978β: 225). Αντί-

15. Όπως επισημαίνει ο Busch (1987: 59), «η εξαγωγή κεφαλαίων στα πλαίσια της ιστορικής εξέλιξης της καπιταλιστικής παγκόσμιας αγοράς υπόκειτο σε πολλούς κρατικούς περιορισμούς».

16. Εφόσον ο ανταγωνισμός σε διεθνές επίπεδο «μοιάζει μόνο με τον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό στα πλαίσια της εθνικής οικονομίας», και εφόσον, όπως είδαμε πιο πριν, «στην παγκόσμια αγορά απουσιάζουν οι όροι ανάπτυξης... του διακλαδικού ανταγωνισμού», αποφεύγουμε στην παρούσα μελέτη τη χρήση του όρου «διεθνής διακλαδικός ανταγωνισμός». Αντί αυτού χρησιμοποιούμε τον όρο «διεθνείς (εμπορευματικές) διακλαδικές ανταλλαγές». Σε άλλες εργασίες (Οικονομάκης, 2016, 2017), καίτοι έχει επιλεγεί ο όρος «διεθνής διακλαδικός ανταγωνισμός» (ως αντίστοιχος, στο διακλαδικό επίπεδο, του όρου «διεθνής ενδοκλαδικός ανταγωνισμός»), το περιεχόμενό του, ως προς τη θεωρητική πρόταση που αναπτύσσεται, είναι ταυτόσημο με αυτό της παρούσας μελέτης.

17. Η προσέγγιση που ακολουθούμε βασίζεται στη «θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά». Βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Busch (1983, 1987: 58 κ.ε., 1992: 201 κ.ε.)· Busch, Grunert και Tobergte (1985)· Μηλιός και Ιωακείμογλου (1990: 23 κ.ε., 149 κ.ε)· Μηλιός (1997: 93 κ.ε., 2000: 174 κ.ε.).

18. Θα δεχτούμε για λόγους απλούστευσης της ανάλυσής μας την υπόθεση αυτή, δηλαδή ότι τα εμπορεύματα ενός κλάδου «που παράγονται κάτω από τους μέσους όρους» «αποτελούν τη μεγάλη μάζα» των εμπορευμάτων αυτού του κλάδου. Ο Μαρξ (1978β: 231 κ.ε.) διερευνά συστηματικά και τις εκδοχές όπου:

στοιχα, η διεθνής αγοραία αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται «σαν η μέση αξία των εμπορευμάτων» που έχουν παραχθεί σε διεθνές κλαδικό επίπεδο και «σαν η ατομική κλαδική αξία των εμπορευμάτων» τα οποία παράγονται κάτω από τους διεθνείς «μέσους όρους αυτής της σφαίρας και που αποτελούν τη μεγάλη μάζα των προϊόντων της». Σε εθνικό επίπεδο «η αγοραία αξία ρυθμίζει τη σχέση ανάμεσα στη ζήτηση και την προσφορά ή το κέντρο» εξίσωσης της ζήτησης και της προσφοράς, έτσι που για να «επιτευχθεί [η αγοραία αξία] πρέπει να εξισωθούν η ζήτηση και η προσφορά» (Μαρξ, 1978β: 229, 242, σχετικά και 243). Αυτή η αγοραία (κλαδική) αξία είναι «η αγοραία τιμή». Το πεδίο αυτής της εξίσωσης είναι ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός σε εθνικό επίπεδο: «Αυτό που πετυχαίνει ο συναγωνισμός πρώτα σε μια σφαίρα παραγωγής είναι η αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής από τις διάφορες ατομικές αξίες των εμπορευμάτων» (Μαρξ, 1978β: 228). Αντίστοιχα, στο διεθνές κλαδικό επίπεδο –μέσω του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού– αποκαθίσταται μια ίση διεθνής αγοραία αξία και αγοραία τιμή από τις διάφορες εθνικές αγοραίες αξίες των εμπορευμάτων. Σε εθνικό επίπεδο «η αγοραία τιμή συμπεριλαμβάνει την προϋπόθεση ότι για τα εμπορεύματα του ίδιου είδους πληρώνεται η ίδια τιμή, παρόλο που αυτά μπορεί να έχουν παραχθεί κάτω από πολύ διαφορετικούς ατομικούς όρους και επομένως μπορεί να έχουν πολύ διαφορετικές τιμές κόστους», με αποτέλεσμα «μια έκτακτη υπεραξία» ή «ένα πρόσθετο κέρδος για τους παραγωγούς της κάθε ξεχωριστής σφαίρας παραγωγής, που παράγουν κάτω από τους καλύτερους όρους». Αντιθέτως, «τα εμπορεύματα που η ατομική τους αξία βρίσκεται πάνω από την αγοραία αξία δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν ένα μέρος της υπεραξίας που περιέχεται σ' αυτά» (Μαρξ, 1978β: 251, 225). Η αποκατάσταση μιας ενιαίας αγοραίας τιμής κλαδικών προϊόντων διαφορετικών ατομικών αξιών, επομένως διαφορετικών ατομικών ποσο-

πρώτον, «το μέρος των εμπορευμάτων που έχουν παραχθεί κάτω από τους χειρότερους όρους αποτελεί ένα σχετικά σημαντικό μέγεθος, τόσο σε σύγκριση με την ενδιάμεση μάζα όσο και σε σύγκριση με το άλλο άκρο»· δεύτερον, «η μάζα των εμπορευμάτων που έχουν παραχθεί κάτω από τους καλύτερους όρους από τους μέσους ξεπερνά σημαντικά τη μάζα των εμπορευμάτων που έχουν παραχθεί κάτω από τους χειρότερους όρους και αποτελεί σημαντικό μέγεθος ακόμη και σε σύγκριση με τα εμπορεύματα που έχουν παραχθεί κάτω από τους μέσους όρους». Στην πρώτη περίπτωση την «αγοραία αξία... τη ρυθμίζει η μάζα που έχει παραχθεί κάτω από τους χειρότερους όρους», ενώ στη δεύτερη «το μέρος των εμπορευμάτων που έχει παραχθεί κάτω από τους καλύτερους όρους». Ο Μαρξ, ωστόσο, διευκρινίζει επίσης ότι: «Μόνο σε συνθήκες εξαιρετικών συνδυασμών μπορούν τα εμπορεύματα που παράγονται κάτω από τους χειρότερους όρους ή τα εμπορεύματα που παράγονται κάτω από τους πιο ευνοϊκούς όρους να ρυθμίζουν την αγοραία αξία, που με τη σειρά της αποτελεί το κέντρο γύρω από το οποίο κυμαίνονται οι αγοραίες τιμές» (ό.π.: 225). Στη γεωργία είναι οι χειρότεροι όροι που ρυθμίζουν την «αγοραία τιμή» (ό.π.: 811-818). Το ζήτημα των διαφορετικών όρων ρύθμισης της αγοραίας αξίας στο διεθνές επίπεδο τίθεται ως ερώτημα για μελλοντική έρευνα στο πλαίσιο της θεωρητικής πρότασης που εδώ αναπτύσσουμε. Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη επί του συζητούμενου ζητήματος, καίτοι σε διαφορετικό πλαίσιο μαρξιστικής ανάλυσης, βλ. Seretis and Tsaliki (2012).

στών κέρδους, έπεται ότι στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας αναπτύσσεται μια τάση εξίσωσης, σε αξιακούς όρους, των ποσοστών κέρδους σε εθνικό ενδοκλαδικό επίπεδο, η οποία, ωστόσο, *ολοκληρώνεται* μόνο μέσω του σχηματισμού των τιμών παραγωγής σε εθνικό διακλαδικό επίπεδο. Προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εθνικού διακλαδικού ανταγωνισμού είναι η τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους στο πλαίσιο του εθνικού ενδοκλαδικού ανταγωνισμού (Μηλιός, 2000: 179-180).

Στη διεθνή οικονομία, το πιο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο, υψηλότερης οργανικής σύνθεσης και παραγωγικότητας της εργασίας που παράγει «κάτω από τους καλύτερους όρους» (ή το κεφάλαιο με τις μεγαλύτερες «ευκολίες παραγωγής» – ήτοι τη χαμηλότερη «τιμή κόστους», επομένως και τη χαμηλότερη «ατομική αξία»), πωλώντας στην ενιαία διεθνή αγοραία τιμή (που βρίσκεται πάνω από την «ατομική αξία» του) μπορεί να πραγματοποιεί «ένα πρόσθετο κέρδος» (ή «μια έκτακτη υπεραξία»). Από την άποψη του συνόλου των εθνικών κεφαλαίων (μιας χώρας), η (σχετικά) περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (δηλαδή η χώρα με την περισσότερο υψωμένη οργανική σύνθεση των κεφαλαίων) μπορεί λοιπόν να πραγματοποιεί στην παγκόσμια αγορά «ένα πρόσθετο κέρδος» (ή «μια έκτακτη υπεραξία»), που σημαίνει ότι μπορεί να παίρνει «σε είδος περισσότερη υλοποιημένη εργασία» από όση δίνει («άνιση ανταλλαγή» ή «ανταλλαγή μη ισοδυνάμων»). Το αποτέλεσμα θα είναι η άνοδος του ποσοστού κέρδους της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας και αντίστοιχα η πτώση του ποσοστού κέρδους της λιγότερο αναπτυγμένης, που αμφότερες εγγράφονται στην «ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους»· η τάση αυτή σε διεθνές ενδοκλαδικό επίπεδο εκφράζεται ως «ελαφρά τάση» εξίσωσης, σε αξιακούς όρους, των κλαδικών ποσοστών κέρδους στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού άνισα αναπτυγμένων κεφαλαίων στην εξαγωγή εμπορευμάτων.

Τρεις διευκρινίσεις στο σημείο αυτό: Πρώτον, αυτή η διαδικασία «άνισης ανταλλαγής» σε διεθνές ενδοκλαδικό επίπεδο εμπίπτει –όσον αφορά τις γενικές της προϋποθέσεις– σε ό,τι αποκαλείται «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια», δηλαδή «άνιση ανταλλαγή» που οφείλεται στις διαφορετικές οργανικές συνθέσεις, και άρα παραγωγικότητες, των κλαδικών κεφαλαίων σε διεθνές επίπεδο. Δεύτερον, εφόσον ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός αφορά ομοειδή προϊόντα δεν τίθεται ζήτημα «ανταλλαγής» (ομοειδών προϊόντων), αλλά μόνο ανταγωνισμού. Τρίτον, η πραγματοποίηση «πρόσθετου κέρδους» (ή «έκτακτης υπεραξίας») από το πιο παραγωγικό εθνικό κεφάλαιο στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού αποτελεί ταυτόχρονα ένα «υπόστρωμα» «άνισης ανταλλαγής» που (διαμορφώνεται μεν στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού, αλλά) πραγματοποιείται μέσω των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών (βλ. πιο κάτω).

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν διακριτά εθνικά νομίσματα και ας αγνοήσουμε τα μέτρα εμπορικής προστατευτικής πολιτικής. Ας υποθέσουμε επίσης σύστημα ελεύθερα κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών. Τότε, για δεδομένη τη συναλλαγματική ισοτιμία η αυξημένη ζήτηση για τα προϊόντα της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας οδηγεί σε (αυξανόμενο) πλεόνασμα στο εμπορικό της ισοζύγιο και σε αυξημένη ζήτηση για το νόμισμά της. Ταυτόχρονα η (σχετικά) λιγότερο αναπτυγμένη χώρα αντιμετωπίζει (διευρυνόμενο) έλλειμμα στο εμπορικό της ισοζύγιο και αυξημένη ζήτηση για ξένο συνάλλαγμα. Εφόσον, όπως υποθέσαμε, η περισσότερο και η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα έχουν διακριτά εθνικά νομίσματα, σύντομα το αποτέλεσμα θα είναι η υποτίμηση του νομίσματος της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας και η αντίστοιχη ανατίμηση του νομίσματος της περισσότερο αναπτυγμένης. Η μεταβολή αυτή των συναλλαγματικών ισοτιμιών καθιστώντας σχετικά ακριβότερα τα εξαγόμενα προϊόντα της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας (και αντιστοίχως σχετικά φθηνότερα της λιγότερο αναπτυγμένης) συστέλλει ή εξαλείφει το πλεονέκτημα παραγωγικότητας του πιο αναπτυγμένου κλαδικού εθνικού κεφαλαίου, περιορίζοντας ή/και εξαφανίζοντας τα «πρόσθετα κέρδη» που πραγματοποιούσε σε σχέση με τους λιγότερο αναπτυγμένους διεθνείς του ανταγωνιστές που παράγουν με χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας – επιτρέποντας, κατά συνέπεια, την αναπαραγωγή του λιγότερο παραγωγικού εθνικού κεφαλαίου (βλ. σχετικά και Οικονομάκης, Σακελλαρόπουλος και Ξενάκη, 2006: 687 κ.ε.). Το ίδιο προστατευτικό αποτέλεσμα φέρουν τα μέτρα εμπορικής προστατευτικής πολιτικής, καθώς καθιστούν σχετικά ακριβότερα τα προϊόντα που εξάγονται από την περισσότερο αναπτυγμένη χώρα, συστέλλοντας ή εξαλείφοντας το πλεονέκτημα παραγωγικότητας του πιο αναπτυγμένου κλαδικού εθνικού κεφαλαίου (Οικονομάκης, Σακελλαρόπουλος και Ξενάκη, 2006).

Επομένως, στο διεθνές επίπεδο η «εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου» τροποποιεί ριζικά τους όρους του διεθνούς σε σχέση με τον εθνικό ανταγωνισμό και «τείνει να καταργήσει τα πρόσθετα κέρδη των περισσότερο αναπτυγμένων κεφαλαίων, άρα και την πίεση στα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια», επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο τη σταθεροποίηση και αναπαραγωγή σε μονιμότερη βάση των διεθνών διαφορών στην παραγωγικότητα της εργασίας. Το γεγονός αυτό «*δεν επιτρέπει* την ανάπτυξη ενός διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού που θα κατέληγε στον σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής και ενός διεθνούς ποσοστού κέρδους». «Πρόκειται... για την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά» λόγω της εθνικής συγκρότησης του κεφαλαίου. Οι κύριοι παράγοντες της εθνικής συγκρότησης του κεφαλαίου είναι «τα μέτρα της κρατικής εξωτερικής οικονομικής πολιτικής» και η «ύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων», άρα αντίστοιχων νομισματικών ισοτιμιών, η διακύμανση

των οποίων «λειτουργεί... προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια».[19]

Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η παραπάνω ανάλυση, όσον αφορά την προστατευτική επίδραση της υποτίμησης του νομίσματος και των μέτρων εμπορικής πολιτικής για μια λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, δεν λαμβάνει υπόψη της την πιθανή επίπτωση της αύξησης των τιμών των εισαγόμενων, καταναλωτικών αγαθών επί των μισθών (αυξητικές πιέσεις), άρα και επί του κόστους παραγωγής. Επίσης, δεν λαμβάνει υπόψη της την εξάρτηση των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών από εισαγόμενες εισροές εξοπλισμού-τεχνολογίας. Η υποτίμηση του νομίσματος μιας λιγότερο αναπτυγμένης χώρας ή μέτρα εμπορικής προστατευτικής πολιτικής μπορεί να οδηγήσουν σε αύξηση του κόστους, επομένως και των τιμών, των εγχωρίως παραγόμενων (ομοειδών προς τους διεθνείς ανταγωνιστές) κλαδικών προϊόντων, στο μέτρο της εξάρτησης της παραγωγής τους από εισαγωγές. Επομένως, περιορίζεται ή/και εξαλείφεται το όποιο αναζητούμενο όφελος βελτίωσης της ανταγωνιστικής τους θέσης στην εγχώρια αγορά έναντι των εισαγόμενων ομοειδών προϊόντων. Όπως σημειώνει ο Thirlwall (2003: 507), «όταν μια χώρα υποτιμά το νόμισμά της, οι εκφρασμένες στο εθνικό νόμισμα τιμές των εισαγόμενων αγαθών ανέρχονται και προκαλούν αλλεπάλληλες αυξήσεις μισθών και τιμών», με αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών των εξαγόμενων προϊόντων. Ο ίδιος επισημαίνει ότι ο πληθωρισμός σε πολλές περιπτώσεις ανατρέπει σε σύντομο χρονικό διάστημα τα αποτελέσματα των υποτιμήσεων (Thirlwall, 2003: 508). «[Η] άνοδος των εκφρασμένων στο εθνικό νόμισμα τιμών των εισαγόμενων αγαθών (η οποία προκαλείται από την υποτίμηση) επιταχύνει τον πληθωρισμό στις ανοικτές οικονομίες, ειδικά όταν οι τελευταίες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές αγαθών από το εξωτερικό» (Thirlwall, 2003: 509, σχετικά και 510). Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι μια πολιτική διαφοροποίησης των δασμών ως προς τα (εισαγόμενα) τελικά προϊόντα και τις (εισαγόμενες) εισροές παραγωγής, για παράδειγμα, μπορεί να αντιμετωπίσει την αύξηση του κόστους παραγωγής που οφείλεται στην άνοδο των τιμών των εισροών. Το ίδιο ισχύει και για μια αντίστοιχη πολιτική παρέμβαση στην κατεύθυνση της διαφοροποιημένης υποτίμησης («διαφορικό ποσοστό υποτίμησης») στο πλαίσιο ενός «συστήματος *πολλαπλών* συναλλαγματικών ισοτιμιών» (Μαριόλης, 2011· βλ. σχετικά

19. Από την προβληματική αυτή επομένως συνάγεται ότι σε συνθήκες ενιαίας εσωτερικής αγοράς και ενιαίου νομίσματος [όπως της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ)] θα ενισχύεται αφενός η τάση προς ενιαίο ποσοστό κέρδους, και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου με καταστροφή των λιγότερο παραγωγικών εθνικών κεφαλαίων και ελλείμματα στα εμπορικά ισοζύγια των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, και αφετέρου η τάση προς ανόμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των λιγότερο και των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών, ζήτημα που θα εξετάσουμε πιο κάτω.

και Λαπαβίτσας και Μαριόλης με Γαβριηλίδη, 2017: 91· βλ. αναλυτικά σε Dornbusch, 1986· Thirlwall, 2003: 510-511· βλ. ακόμα Papadatos, 2014-mimeo· βλ. και στη συνέχεια).

Η παραπάνω προβληματική της «τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά» οδηγεί σε κρίσιμα συμπεράσματα αναφορικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου για άμεση επένδυση. Το γεγονός ότι το πιο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο της πιο αναπτυγμένης χώρας χάνει τη δυνατότητα να πραγματοποιεί «πρόσθετα κέρδη» μέσω της εξαγωγής εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά λόγω υποτίμησης του νομίσματος της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας ή εφαρμογής από αυτή μέτρων εμπορικής προστατευτικής πολιτικής το οδηγεί να επενδύσει άμεσα στο εξωτερικό, δηλαδή στη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, με σκοπό ακριβώς τη διατήρηση των πρόσθετων κερδών[20] (αναλυτικά σε Οικονομάκης κ.ά., 2006: 687 κ.ε.). Επίσης, εξαγόμενο σε μια άλλη χώρα για να παρακάμψει την προστασία που φέρνει η συναλλαγματική υποτίμηση, το ξένο κεφάλαιο απολαμβάνει ίσης προστασίας με το εγχώριο έναντι άλλων διεθνών ανταγωνιστών. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της παράκαμψης της δασμολογικής προστασίας (βλ. Hilferding, 1981: 310· Μπουχάριν, 2004: 104). Οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ)[21] που έχουν ως αιτία την παράκαμψη του προστατευτισμού σημαίνουν λοιπόν υποκατάσταση της εξαγωγής εμπορευμάτων του επενδυτή από εξαγωγή κεφαλαίων ή αντίστοιχα υποκατάσταση της εισαγωγής εμπορευμάτων στη χώρα αποδέκτη ΑΞΕ από εισαγωγή κεφαλαίων («local suppliers»/«horizontal investment»/«market-seeking» *FDI*) (Iammarino and Pitelis, 1999: 4-5· Lim, 2001: 11-12).

Σε περίπτωση, ωστόσο, κοινού νομίσματος μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών και απουσίας μέτρων εμπορικής προστατευτικής πολιτικής, η πραγματοποίηση «πρόσθετου κέρδους» από τις πιο αναπτυγμένες χώρες θα αναπαράγεται ανεμπόδιστα και ο διεθνής ενδοκλαδικός ανταγωνισμός θα έχει ως αποτέλεσμα την άνοδο των ποσοστών κέρδους των πιο αναπτυγμένων χωρών υψηλότερης οργανικής

20. Όπως υποστηρίζεται στο Busch κ.ά. (1985: 48-49), «[ο]ι προσαρμογές των συναλλαγματικών ισοτιμιών σταματούν τη διαδικασία καταστροφής των κεφαλαίων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών». Ως αποτέλεσμα, οι περισσότερο αναπτυγμένες χώρες υποκαθιστούν την εξαγωγή εμπορευμάτων με εξαγωγή κεφαλαίων. «Μ' αυτόν τον τρόπο καταργούν την προστασία, μέσω των συναλλαγματικών ισοτιμιών, για τα λιγότερο παραγωγικά εθνικά κεφάλαια και καρπούνται εκ νέου πρόσθετα κέρδη. Αυτή η εξαγωγή κεφαλαίων, που διεξάγεται κατά περιοχές σε μονή κατεύθυνση, παράγει... την τάση για την εξίσωση των ποσοστών κέρδους». Εντούτοις, όπως έχουμε σημειώσει, η σε διεθνές επίπεδο έκταση, και κατεύθυνση, των διεθνών εισροών-εκροών κεφαλαίου, αλλά και της διεθνούς μετακίνησης της εργασίας, σε διακλαδικό επίπεδο, δεν είναι τέτοια που θα οδηγούσε στην εξίσωση των ποσοστών κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο και στον σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής.

21. Η ΑΞΕ προϋποθέτει την κατοχή τουλάχιστον του 10% των μετοχών μιας εγχώριας επιχείρησης από μια ξένη (βλ. Krugman and Obstfeld, 2011: 283).

σύνθεσης κεφαλαίου, και αντιστοίχως την πτώση των ποσοστών κέρδους των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (διαδικασία που εγγράφεται στην «ελαφρά τάση» εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, σε αξιακούς όρους, στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού). Στη διαδικασία αυτή (εντός μιας νομισματικής και τελωνειακής ένωσης) θα εκδηλωθεί τελικώς ανεμπόδιστα η τάση καταστροφής των λιγότερο παραγωγικών εθνικών κεφαλαίων που οδηγεί στην –κατά Μαρξ– «συγκεντροποίηση» του κεφαλαίου (Μαρξ, 1978α: 648-650), ήτοι στη διεθνή κυριαρχία των πιο παραγωγικών κεφαλαίων, που συνοδεύεται από ελλείμματα στα εμπορικά ισοζύγια των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Ταυτόχρονα, ακυρώνονται τα κίνητρα προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου για τις χώρες αυτές, που βασίζονται στον προστατευτισμό της όποιας μορφής.

Στην ανάλυσή του για την τάση προς ενιαίο ποσοστό κέρδους και σχηματισμό των τιμών παραγωγής, ο Μαρξ εξετάζει την ενότητα-«αντίφαση» μεταξύ προσφοράς και ζήτησης και θεωρώντας δεδομένη τη ζήτηση επικεντρώνεται στις μεταβολές της προσφοράς («μετανάστευση» του κεφαλαίου) (Μαρξ, 1978β: 247-248). Στον σχηματισμό, ωστόσο, των (διεθνών) όρων εμπορίου-ανταλλαγής οι μεταβολές της ζήτησης αποκτούν μια βαρύνουσα σημασία – καθώς, δεδομένων των περιορισμών στη διεθνή «μετανάστευση» του κεφαλαίου, η «ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους» έχει ως αφετηρία όχι την εξαγωγή κεφαλαίων αλλά τον διεθνή ανταγωνισμό των άνισα αναπτυγμένων εθνικών κεφαλαίων στην εξαγωγή εμπορευμάτων.

Δεχόμενοι ότι η δομή εξαγωγών-εισαγωγών μιας εθνικής οικονομίας μάς δίνει –λίγο ως πολύ– μια βασική εικόνα της ίδιας της δομής παραγωγής της (βλ. σχετικά Οικονομάκης κ.ά., 2011), υποστηρίζουμε ότι υπάρχει μια βασική διαφοροποίηση στη δομή παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, που αποτελεί έκφραση της «ανισομετρίας» της ανάπτυξης στην παγκόσμια οικονομία («ιμπεριαλιστική αλυσίδα»). Οι πιο αναπτυγμένες χώρες παράγουν και εξάγουν κατά βάση προϊόντα υψηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου και υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου σε σχέση με τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (Οικονομάκης, 2011· Οικονομάκης κ.ά., 2011· Economakis, Markaki and Androulakis, 2014, 2015b· Economakis et al., 2018). Αυτό αποτυπώνεται στην υψηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης[22] των παραγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων

22. Η ποσοστιαία μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας ενός προϊόντος (όπου Q η ποσότητα) προς την ποσοστιαία μεταβολή του εισοδήματος (και Υ το εισόδημα): $\varepsilon_Y = \frac{\Delta Q/Q}{\Delta Y/Y}$. Για κανονικά αγαθά $\varepsilon_Y > 0$, για ανώτερα αγαθά $\varepsilon_Y > 1$, για κατώτερα αγαθά $\varepsilon_Y < 0$ και για ουδέτερα αγαθά $\varepsilon_Y = 0$ (βλ. σχετικά Μηλιός, Λαπατσιώρας και

των πιο αναπτυγμένων χωρών σε σχέση με εκείνα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (Prebisch, 1959· Krugman, 1989· Ρέππας, 1991: 486· Thirlwall, 2001: 340· βλ. και Οικονομάκης, 2011· Οικονομάκης κ.ά., 2011· Economakis, Markaki and Androulakis, 2014, 2015· Economakis et al., 2018). Οι διαφορετικές «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης (βλ. και Krugman, 1989· Thirlwall, 1991) (δηλαδή, εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών προς εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών) μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών σχετίζονται με τη δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς υποδεικνύουν ότι η αύξηση του εισοδήματος αυξάνει τη ζήτηση των προϊόντων των πιο αναπτυγμένων χωρών περισσότερο από εκείνη των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών [ως συνέπεια του λεγόμενου *Νόμου του Engel (Engel's Law)*].[23] Το αποτέλεσμα, για όλα τα άλλα σταθερά, είναι οι τιμές των πρώτων να αυξάνονται «γρηγορότερα» απ' ό,τι των δεύτερων: *μεταβολή των όρων εμπορίου σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών*. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με το ότι η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή[24] των προϊόντων που εισάγουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι χαμηλή,[25] οδηγεί σε διευρυνόμενο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, καθώς το εισόδημα αυξάνεται[26] (βλ. σχετικά Singer, 1950· Love, 1980· Ocampo, 1986· Hunt, 1989: 132-133· Ρέππας, 1991: 433-434, 478-480, 486-488· Thirlwall, 2003: 452 κ.ε.· Οικονομάκης, 2011, 2016, 2017· Οικονομάκης κ.ά., 2011· Economakis et al., 2014, 2015b, 2018).

Σε αξιακούς όρους, η γρηγορότερη αύξηση στις τιμές των (σχετικά υψηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου) προϊόντων των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών σε σχέση με εκείνες των προϊόντων των λιγότερο αναπτυγμένων εκφράζει *μια τάση*

Οικονομάκης, 2011: 76-77, 99).

23. Ως μια ακραία εκδοχή μεταποιημένα έναντι πρωτογενών προϊόντων, αντίστοιχα, «όπου τα πρωτογενή προϊόντα τείνουν να έχουν μια εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης μικρότερη της μονάδας (Νόμος του Engel), ενώ τα περισσότερα βιομηχανικά προϊόντα έχουν μια εισοδηματική ελαστικότητα μεγαλύτερη της μονάδας» (Thirlwall, 1991: 26).

24. Η ποσοστιαία μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας ενός προϊόντος προς τη μεταβολή της τιμής του: $\varepsilon D = \frac{\Delta Q/Q}{\Delta P/P}$. Για $|\varepsilon D| > 1$: η ζήτηση είναι ελαστική, για $|\varepsilon D| < 1$: η ζήτηση είναι ανελαστική και για $|\varepsilon D| = 1$: η ζήτηση είναι μοναδιαία ελαστική (βλ. σχετικά Μηλιός κ.ά., 2011: 72).

25. Η ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή των προϊόντων που εισάγουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι χαμηλή (ανελαστική ζήτηση ως προς την τιμή) ως αποτέλεσμα του ότι οι δυνατότητες υποκατάστασης των εισαγωγών από την εγχώρια παραγωγή είναι ιδιαίτερα περιορισμένες (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2000: 232· βλ. επίσης Κώττης και Πετράκη-Κώττη, 2000: 157· Μηλιός κ.ά., 2011: 75).

26. Σε ένα σύστημα ελεύθερα κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών, το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο θα επιδεινώσει περαιτέρω τους όρους εμπορίου λόγω της αναγκαστικής υποτίμησης του νομίσματος (Thirlwall, 2003: 453).

ανόδου των *διεθνών αγοραίων τιμών* των πρώτων *πάνω από τις διεθνείς (μέσες) αγοραίες αξίες* και αντίστοιχα *μια τάση πτώσης των διεθνών αγοραίων τιμών* των δεύτερων *κάτω από τις διεθνείς (μέσες) αγοραίες αξίες* (βλ. σχετικά την προηγηθείσα ανάλυση). Πρόκειται για μια τάση διακλαδικής εμπορευματικής «άνισης ανταλλαγής» ή «ανταλλαγής μη ισοδυνάμων» κατά την οποία, ανά μονάδα επενδυμένου κεφαλαίου, η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα δίνει «σε είδος περισσότερη υλοποιημένη εργασία από όση παίρνει», εξαιτίας των μεταβολών της ζήτησης, και για δεδομένη τη μεταβολή της προσφοράς («μετανάστευση» του κεφαλαίου). Έτσι αποσπάται αξία από τις πιο αναπτυγμένες χώρες (και τα κεφάλαια υψηλότερης οργανικής σύνθεσης) σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας-ανταλλαγής, η οποία αποτυπώνεται στα πλεονάσματα στο εμπορικό ισοζύγιο των πρώτων και στα ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο των δεύτερων.

Θα πρέπει εδώ να διασαφηνίσουμε το εξής: Ένα πιο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο, πωλώντας στην ενιαία διεθνή «αγοραία τιμή», που διαμορφώνεται σε διεθνές ενδοκλαδικό επίπεδο, βρίσκεται ταυτόχρονα σε σχέση «ανταλλαγής μη ισοδυνάμων» στο πλαίσιο των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών με ένα λιγότερο παραγωγικό εθνικό κλαδικό κεφάλαιο ή εθνικό κεφάλαιο μέσης διεθνούς παραγωγικότητας και αξίας μιας άλλης χώρας και ενός άλλου κλάδου που επίσης πωλεί στην ενιαία διεθνή «αγοραία τιμή» του κλάδου του. Η «άνιση ανταλλαγή» ως αποτέλεσμα των διαφορών στην παραγωγικότητα της εργασίας των διαφορετικών εθνικών κεφαλαίων εμπίπτει –όσον αφορά τις γενικές της προϋποθέσεις– σε ό,τι αποκαλείται «άνιση ανταλλαγή με την πλατιά έννοια», δηλαδή «άνιση ανταλλαγή» που οφείλεται στις διαφορετικές οργανικές συνθέσεις, και άρα παραγωγικότητες, των κλαδικών κεφαλαίων σε διεθνές επίπεδο. Η ζήτηση (μέσω της μεταβολής των όρων εμπορίου) επενεργεί προσθετικά σε αυτή την «άνιση ανταλλαγή».

Ως προς την ειδικότερη επίπτωση της ζήτησης, θα πρέπει να τονιστεί ότι η «άνιση ανταλλαγή» εμπίπτει, καίτοι *έμμεσα*, επίσης στις γενικές προϋποθέσεις της «άνισης ανταλλαγής με την πλατιά έννοια». Κι αυτό γιατί: στη βάση της ανισότητας των διακλαδικών ανταλλαγών μεταξύ περισσότερο αναπτυγμένων και λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών που οφείλεται στις διαφορετικές «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης μεταξύ των πρώτων και των δεύτερων βρίσκεται η ανισότητα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η ανισότητα των (οργανικών) συνθέσεων των κεφαλαίων και της παραγωγικότητας της εργασίας, εφόσον το επίπεδο της βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, άρα και το ύψος της οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων, συναρτάται θετικά (ή αλληλοσυσχετίζεται δομικά) με τις εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης. Επομένως, *οι δύο όψεις της «άνισης ανταλλαγής», παραγωγικό-*

τητα της εργασίας και ζήτηση (όπως αυτή εκφράζεται στις εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης), αλληλοσυσχετίζονται δομικά.

Δεδομένων των παραπάνω, αν στον σχηματισμό των όρων εμπορίου-ανταλλαγής οι μεταβολές της ζήτησης αποκτούν μια βαρύνουσα σημασία, αποκτούν αυτή τη σημασία όντας καθορισμένες εκ της παραγωγής στο πλαίσιο της «αλληλεπίδρασης» «ανάμεσα στα διάφορα συνθετικά στοιχεία» («παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση») ενός «οργανικού όλου» (Μαρξ, 1989: 65-66). Επομένως, η ζήτηση –αντίθετα από την κριτική του Εμμανουήλ– μπορεί να ληφθεί υπόψη χωρίς να θεωρηθεί μια «ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος» και, σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι για «ακαθόριστους λόγους» που τα πρωτογενή προϊόντα αντιμετωπίζουν μια ζήτηση λιγότερο καλή από τα μεταποιημένα.[27]

Οι διεθνείς εμπορευματικές διακλαδικές ανταλλαγές «μη ισοδυνάμων» άνισα αναπτυγμένων κεφαλαίων (κεφαλαίων άνισων οργανικών συνθέσεων) που οδηγούν στην πραγματοποίηση ενός «πρόσθετου κέρδους» για τις πιο αναπτυγμένες χώρες προκαλούν «μια ελαφρά τάση εξίσωσης των διεθνών διαφορών μεταξύ των ποσοστών κέρδους» (διακλαδική έκφραση της αντίστοιχης τάσης που εκδηλώνεται στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό), στο πλαίσιο της οποίας τα χαμηλότερα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους που αντιμετωπίζουν οι πιο αναπτυγμένες χώρες έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων αυξάνονται και αντιστοίχως «επηρεάζονται αρνητικά» τα εθνικά μέσα ποσοστά κέρδους των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (βλ. και πιο πάνω). Όπως έχουμε επισημάνει, αποφεύγουμε τη «δεσμευτική» υπόθεση του παγκοσμίως ενιαίου ποσοστού κέρδους και των διεθνών τιμών παραγωγής που θα απαιτούσε μια «ανώτερη ανάπτυξη» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μη συμβατή στο διεθνές επίπεδο. Έτσι, αντίθετα από το εθνικό επίπεδο, η «ελαφρά τάση» εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, σε αξιακούς όρους, στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού εμπορευματικού ανταγωνισμού, *δεν ολοκληρώνεται* σε διεθνές διακλαδικό επίπεδο σε τάση διεθνούς διακλαδικής εξίσωσης των ποσοστών κέρδους και σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής. Υποστηρίζουμε, επομένως, όπως και ο Μαντέλ (2004: 387), ότι «η άνιση ανταλλαγή οδηγεί... στη *μεταβίβαση αξίας* (μεταβίβαση συνόλων εργασίας, δηλαδή οικονομικών πόρων) *κι αυτό όχι σε πείσμα του νόμου της αξίας*... – όχι επειδή εξισώνονται διεθνώς τα ποσοστά του κέρδους, αλλά μόλο που δεν εξισώνονται διεθνώς».

Οι ανόμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των περισσότερο και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (εκφραζόμενες στις διαφορετικές «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης) εκδηλώνονται στις δεύτερες ως «ανισορροπία μεταξύ της δο-

27. Για μια αναλυτικότερη έκθεση της σχετικής επιχειρηματολογίας, βλ. Οικονομάκης (2016).

μής της προσφοράς και της σύνθεσης της ζήτησης... [η οποία] μεταφέρεται στο ισοζύγιο πληρωμών αν οι συναλλαγματικές ισοτιμίες είναι σταθερές» (Furtado, 1964: 170).

Ωστόσο, ενώ η υποτίμηση του νομίσματος ως μέσου προστασίας των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών μπορεί (υπό περιορισμούς, βλ. πιο πάνω) να βελτιώσει τη διεθνή ανταγωνιστική θέση τους όταν η δομή παραγωγής-εμπορίου τους είναι ανάλογη προς εκείνη των αναπτυγμένων χωρών (διεθνής ενδοκλαδικός ανταγωνισμός), σε ανόμοιες δομές μια υποτίμηση του νομίσματος μάλλον αυξάνει παρά περιορίζει τη σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών απόσπαση αξίας, καθώς, για όλα τα άλλα σταθερά, αυξάνει ακόμη περισσότερο τη χρηματική αξία των εισαγωγών τους και μειώνει εκείνη των εξαγωγών τους, ήτοι επιδεινώνει τους όρους εμπορίου σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Αυτό σημαίνει ότι οι εξαγωγείς των πιο αναπτυγμένων χωρών «ιδιοποιούνται περισσότερη διεθνή αξία σε χρηματική μορφή για κάθε μονάδα που εξάγεται» (εννοείται ότι εδώ δεν λαμβάνεται υπόψη το εάν οι εξαγωγές αποθαρρύνονται ή όχι) (Carchedi, 2001: 100-101).

Αν λάβουμε υπόψη μας και εδώ ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες εξαρτώνται από εισαγόμενες εισροές εξοπλισμού-τεχνολογίας, τότε μια γενική (μη διαφοροποιημένη) υποτίμηση του νομίσματος μιας λιγότερο αναπτυγμένης χώρας θα αυξήσει το κόστος παραγωγής και θα οδηγήσει σε (πληθωριστική) αύξηση και των τιμών των εξαγομένων προϊόντων (στο μέτρο της εξάρτησης της παραγωγής τους από εισαγωγές), εξαλείφοντας επομένως και το όποιο αναζητούμενο όφελος βελτίωσης της ανταγωνιστικής της θέσης.

Αντιστοίχως, μέτρα εμπορικής προστατευτικής πολιτικής από την πλευρά μιας λιγότερο αναπτυγμένης χώρας που καθιστούν σχετικά ακριβότερα τα εισαγόμενα προϊόντα μιας περισσότερο αναπτυγμένης χώρας είναι αναποτελεσματικά σε ανόμοιες παραγωγικές δομές ή και αυξάνουν το κόστος, επομένως και τις τιμές, της εγχώριας παραγωγής (εφόσον είναι αδιαφοροποίητα) στο μέτρο της εξάρτησης από εισαγόμενες εισροές εξοπλισμού-τεχνολογίας. Επισημαίνουμε και εδώ την επίπτωση των προστατευτικών πολιτικών επί των μισθών.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ένα ειδικότερο πρόβλημα της πολιτικής υποτίμησης του νομίσματος στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, που εμπίπτει στην ανομοιότητα της δομής παραγωγής-εμπορίου τους σε σχέση με τις πιο αναπτυγμένες. Τα προϊόντα τα οποία «παραδοσιακά» παράγουν και εξάγουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι όχι μόνο χαμηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με τα προϊόντα τα οποία εξάγουν οι πιο αναπτυγμένες χώρες αλλά και χαμηλής ελαστικό-

τητας ζήτησης ως προς την τιμή.[28] Στην περίπτωση αυτή, η μείωση της τιμής αυτών των χαμηλής ελαστικότητας ως προς την τιμή προϊόντων μπορεί να μειώσει –μαζί με την επιδείνωση των όρων εμπορίου– τα έσοδα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, άρα να οδηγήσει σε επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου τους (βλ και Thirlwall, 2003: 510). Αν λάβουμε υπόψη μας και ότι, όπως επισημάνθηκε νωρίτερα, τα προϊόντα που εισάγουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή (ανελαστική ζήτηση ως προς την τιμή), λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων υποκατάστασής τους από την εγχώρια παραγωγή, μια άνοδος της τιμής τους, λόγω υποτίμησης του νομίσματος, θα οδηγήσει σε αύξηση των εσόδων της εξάγουσας χώρας, άρα σε επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου της εισάγουσας χώρας.[29]

Μια άλλη διάσταση του ζητήματος είναι πως σε προϊόντα χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή «για μια ουσιαστική αύξηση των εξαγωγών απαιτείται πολύ μεγάλη μείωση της τιμής που μεταφράζεται σε μεγάλη υποτίμηση» (Ρέππας, 1991: 487).[30]

Ιδιαίτερη εξέταση απαιτεί το ζήτημα «του συστήματος πολλαπλών συναλλαγματικών ισοτιμιών» και της διαφοροποίησης των δασμών (φόρων)-επιδοτήσεων στην περίπτωση των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών και των δυσμενών όρων εμπορίου. Εδώ τίθεται το ζήτημα όχι μόνο της διαφοροποίησης ως προς τα (εισαγόμενα) τελικά προϊόντα και τις (εισαγόμενες) εισροές παραγωγής (που σχολιάσαμε πιο πριν), αλλά και της διαφοροποίησης ως προς το είδος των εγχωρίως παραγόμενων προϊόντων. Το ζήτημα αυτό τίθεται ως ερώτημα για περαιτέρω μελλοντική έρευνα στο πλαίσιο της θεωρητικής πρότασης που εδώ αναπτύσσουμε. Θα περιοριστούμε στην προβληματική που αναπτύσσει ο Thirlwall (2003: 510) αναφορικά με τις αναπτυσσόμενες χώρες που κυρίως παράγουν και εξάγουν πρωτογενή προϊόντα, ενώ εισάγουν κυρίως βιομηχανικά προϊόντα. Όπως υποστηρίζει ο Thirlwall, στις χώρες αυτές θα πρέπει να αποφεύγεται η «χρήση μίας και μοναδικής συναλλαγματικής ισοτιμίας για όλα τα εμπορεύ-

28. Η ανελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή οφείλεται εδώ στη «φύση» του προϊόντος, για παράδειγμα για τα αγροτικά προϊόντα ο βαθμός αναγκαιότητάς τους (βλ. σχετικά Κώττης και Πετράκη-Κώττη, 2000: 158· Μηλιός κ.ά., 2011: 76).

29. Για χαμηλή ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή (έστω ανελαστική ζήτηση ή ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή μικρότερη από τη μονάδα, κατά απόλυτη τιμή) τα συνολικά έσοδα θα μειωθούν με μείωση της τιμής, παρά την αύξηση της ζητούμενης ποσότητας, ενώ θα αυξηθούν με αύξηση της τιμής, παρά τη μείωση της ζητούμενης ποσότητας (βλ. σχετικά Μηλιός κ.ά., 2011: 71-72, 240-243). Αν η πρώτη περίπτωση αφορά τις εξαγωγές των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, η δεύτερη αφορά τις εισαγωγές τους από τις πιο αναπτυγμένες χώρες.

30. Αναλυτικά για τους περιορισμούς της πολιτικής υποτίμησης του νομίσματος ως μέσου προστασίας των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, βλ. σε Furtado (1964: 162-171)· Thirlwall (2003: 506-512)· σχετικά και σε Ρέππας (1991: 486-488).

σιμα αγαθά». Αντιθέτως, «είναι απαραίτητη η χρήση είτε ενός συστήματος *δυαδικής συναλλαγματικής ισοτιμίας* (dual exchange rate) είτε κάποιου συστήματος φόρων και επιδοτήσεων, το οποίο αποφέρει τα ίδια αποτελέσματα. Στην περίπτωση του συστήματος της δυαδικής συναλλαγματικής ισοτιμίας», οι δύο συναλλαγματικές ισοτιμίες θα είναι οι εξής: πρώτον, «μια καθορισμένη (επίσημη) συναλλαγματική ισοτιμία» για: (α) τις εξαγωγές πρωτογενών προϊόντων χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή (και προσθέτουμε χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης), που παραδοσιακά εξάγουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, για τη μη επιδείνωση (στη βάση των δικών μας προσδιορισμών) των όρων εμπορίου, όπως και (β) για τις εισαγωγές απολύτως απαραίτητων προϊόντων (εδώ ανήκουν μισθιακά εμπορεύματα και εισροές της παραγωγικής διαδικασίας) για τη μη τροφοδότηση μιας πληθωριστικής αύξησης των τιμών των εγχωρίως παραγόμενων προϊόντων· δεύτερον, «μία ελεύθερα κυμαινόμενη (υποτιμημένη) συναλλαγματική ισοτιμία» για: (α) τα (νέα) μεταποιημένα εξαγώγιμα προϊόντα υψηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή (και προσθέτουμε υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης) και (β) τα λιγότερο απαραίτητα εισαγόμενα αγαθά. «Όταν υπάρχει έλλειψη ξένου συναλλάγματος, η ελεύθερα κυμαινόμενη τιμή του ξένου συναλλάγματος ανέρχεται (στο εσωτερικό της οικονομίας) σε επίπεδα αρκετά υψηλότερα από την επίσημη τιμή του ξένου συναλλάγματος. Όσο υψηλότερη είναι η ελεύθερα κυμαινόμενη τιμή του ξένου συναλλάγματος (ή όσο μεγαλύτερη η υποτίμηση), τόσο ισχυρότερη είναι η προώθηση των εξαγωγών των μεταποιημένων προϊόντων και τόσο μεγαλύτερη η αποθάρρυνση της εισαγωγής μη απαραίτητων προϊόντων από το εξωτερικό» (βλ. σχετικά και Dornbusch, 1986). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τέτοια μέτρα εμπορικής και συναλλαγματικής πολιτικής προϋποθέτουν την ενεργή παρέμβαση-έλεγχο του κράτους (Thirlwall, 2003: 511).[31]

Επομένως, σε ανόμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των περισσότερο και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, στο πλαίσιο μιας τέτοιας πολιτικής διαφοροποίησης των συναλλαγματικών ισοτιμιών και των δασμών (φόρων)-επιδοτήσεων, θα πρέπει να εξεταστεί η σημασία της προστατευτικής πολιτικής για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, τόσο ως μέσο αναχαίτισης της κυριαρχίας των ξένων εισαγωγών όσο και ως μέσο παραγωγικής ανασυγκρότησης, δηλαδή παραγωγής (νέων) μεταποιημένων εξαγώγιμων προϊόντων.

Είδαμε μέχρι εδώ τη βαρύνουσα σημασία των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης ως έκφραση της δομής παραγωγής-εμπορίου μιας εθνικής οικονομίας. Όπως υποστηρίζει ο Thirlwall (2001: 340), «κάποια... υποδείγματα κέντρου-περιφέρειας

31. Για τη δυσκολία εφαρμογής της πολιτικής αυτής και τις μορφές «δυαδικής» ή και «πολλαπλής συναλλαγματικής πολιτικής» κατά τον Thirlwall, βλ. Thirlwall (2003: 511).

τονίζουν τις επιπτώσεις τις οποίες έχουν στα ισοζύγια πληρωμών οι διαφορετικές μορφές που παίρνουν η παραγωγή και το εμπόριο των πλούσιων και των φτωχών χωρών. Οι διαφορές αυτές προκύπτουν επειδή οι πλούσιες χώρες παράγουν και εμπορεύονται βιομηχανικά αγαθά, τα οποία έχουν υψηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης, ενώ οι φτωχές χώρες παράγουν και εμπορεύονται αγαθά που έχουν συγκριτικά χαμηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης. Ένα από τα πρώτα υποδείγματα αυτού του είδους, το οποίο με απλό τρόπο οδηγεί σε ισχυρά συμπεράσματα, είναι το υπόδειγμα του Prebisch». Κατά τον Thirlwall (2011a: 317), το έργο του Raúl Prebisch (1950, 1959) συνιστά την πρώτη σοβαρή μεταπολεμική αμφισβήτηση «του δόγματος της αμοιβαίας κερδοφορίας εκ του ελεύθερου εμπορίου μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών».

Ο Prebisch (1959: 253)[32] υποθέτει για λόγους απλούστευσης ότι υπάρχει ένα κέντρο (c) και μια περιφέρεια (p). Το αναπτυγμένο κέντρο παράγει και εξάγει βιομηχανικά αγαθά τα οποία έχουν εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης (ε_{B}) μεγαλύτερη της μονάδας, ενώ η λιγότερο αναπτυγμένη περιφέρεια παράγει και εξάγει πρωτογενή εμπορεύματα που έχουν εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης (ε_{Π}) μικρότερη της μονάδας. Υποθέτει ακόμη ότι αρχικά ο «ρυθμός»[33] αύξησης του εισοδήματος στο κέντρο και στην περιφέρεια είναι ίδιος ($\Delta Y_c/Y_c = g_c = \Delta Y_p/Y_p = g_p$). Κάνουμε την υπόθεση ότι $g_c, g_p > 0$, δηλαδή ότι το αναπτυγμένο κέντρο και η λιγότερη αναπτυγμένη περιφέρεια επεκτείνουν την παραγωγή τους.

Να σημειωθεί ότι οι εξαγωγές του κέντρου (και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησής τους) εξαρτώνται από τη μεταβολή του εισοδήματος της περιφέρειας, ενώ οι εισαγωγές του (και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησής τους) από τη μεταβολή του δικού του εισοδήματος, και αντίστοιχα οι εξαγωγές της περιφέρειας (και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησής τους) εξαρτώνται από τη μεταβολή του εισοδήματος του κέντρου, ενώ οι εισαγωγές της (και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησής τους) από τη μεταβολή του δικού της εισοδήματος.

Με βάση τα δεδομένα αυτά μπορεί να υπολογιστεί ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών ($x = \Delta X/X$) και των εισαγωγών ($m = \Delta M/M$) του κέντρου και της περιφέρειας.

Για το κέντρο έχουμε:

$$\frac{\Delta X_c}{X_c} = \frac{\Delta Y_p}{Y_p} \cdot \frac{\frac{\Delta X_c}{X_c}}{\frac{\Delta Y_p}{Y_p}} \Rightarrow x_c = g_p \cdot \varepsilon_B \qquad (1.3)$$

32. Η ανάλυση βασίζεται κυρίως στο Thirlwall (2001: 340-350, 2011a· βοηθητικά χρησιμοποιείται και η αγγλική έκδοση Thirlwall, 1999: 183-188). Εντούτοις, παρουσιάζουμε το υπόδειγμα του Prebisch σε γενική μορφή.

33. Όπου «ρυθμός», βλ. ποσοστιαία μεταβολή.

$$\frac{\Delta M_c}{M_c} = \frac{\Delta Y_c}{Y_c} \cdot \frac{\frac{\Delta M_c}{M_c}}{\frac{\Delta Y_c}{Y_c}} \Rightarrow m_c = g_c \cdot \varepsilon_{\Pi} \quad (1.4)$$

Για την περιφέρεια έχουμε:

$$\frac{\Delta X_p}{X_p} = \frac{\Delta Y_c}{Y_c} \cdot \frac{\frac{\Delta X_p}{X_p}}{\frac{\Delta Y_c}{Y_c}} \Rightarrow x_p = g_c \cdot \varepsilon_{\Pi} \quad (1.5)$$

$$\frac{\Delta M_p}{M_p} = \frac{\Delta Y_p}{Y_p} \cdot \frac{\frac{\Delta M_p}{M_p}}{\frac{\Delta Y_p}{Y_{cp}}} \Rightarrow m_p = g_p \cdot \varepsilon_B \quad (1.6)$$

Δεδομένης της υπόθεσης ότι $g_c = g_p$ και της υπόθεσης ότι $\varepsilon_B > \varepsilon_{\Pi}$ έχουμε:

Για το κέντρο: $x_c > m_c$, καθώς $g_p \cdot \varepsilon_B > g_c \cdot \varepsilon_{\Pi}$ εφόσον $g_c = g_p$ και $\varepsilon_B > \varepsilon_{\Pi.}$

Για την περιφέρεια: $x_p < m_p$, καθώς $g_c \cdot \varepsilon_{\Pi} < g_p \cdot \varepsilon_B$ εφόσον $g_c = g_p$ και $\varepsilon_B > \varepsilon_{\Pi.}$

Στα δεδομένα αυτά, οι εισαγωγές της περιφέρειας αυξάνονται κάθε χρόνο περισσότερο από τις εξαγωγές της, και το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει για το κέντρο, και επομένως η περιφέρεια αντιμετωπίζει ένα διαρκώς διευρυνόμενο έλλειμμα στο εμπορικό της ισοζύγιο, και ως εκ τούτου στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της, και το κέντρο ένα διευρυνόμενο πλεόνασμα στο εμπορικό του ισοζύγιο, και ως εκ τούτου στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών του. Η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να διατηρηθεί.

Ο Prebisch (1959: 254) γράφει σχετικά με το εμπορικό έλλειμμα της περιφέρειας:

> Για να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ αυτών των δύο ποσοστών [εισαγωγών και εξαγωγών της περιφέρειας], είτε ο ρυθμός αύξησης της ζήτησης για εισαγωγές θα έπρεπε να μειωθεί... μέσω υποκατάστασης των εισαγωγών είτε θα έπρεπε να προστεθούν βιομηχανικές εξαγωγές στις πρωτογενείς εξαγωγές ή να υπάρξει ένας συνδυασμός αυτών των δύο.

Αν τα παραπάνω δεν είναι εφικτά, τότε για να υπάρξει ισορροπία στο ισοζύγιο πληρωμών είναι αναγκαία η χρηματοδότηση του διευρυνόμενου ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών με εισροές κεφαλαίου. Αν η περιφέρεια δεν μπορεί να χρηματοδοτήσει με εισροές κεφαλαίου το διευρυνόμενο έλλειμμα, και αν επίσης αποκλειστούν οι μεταβολές των, σε ίδιο νόμισμα εκφρασμένων, σχετικών τιμών, ο μόνος «μηχανισμός προσαρμογής» που απομένει είναι η μείωση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης της περιφέρειας, ώστε να μειωθεί ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών και να προσαρμοστεί με τον ρυθμό αύξησης των εξαγωγών.

Πρέπει δηλαδή:

$$m_p = x_p \tag{1.7}$$

που, δεδομένης της εξίσωσης (1.6), σημαίνει ότι:

$$x_p = g_p \cdot \varepsilon_B \Rightarrow g_p = \frac{x_p}{\varepsilon_B} \tag{1.8}$$

Υπό τις περιοριστικές υποθέσεις που τέθηκαν, η εξίσωση (1.8) σημαίνει ότι, για να υπάρξει ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της περιφέρειας, θα πρέπει ο ρυθμός μεγέθυνσής της να ισούται με τον λόγο του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών προς την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών.

Ο ρυθμός αυτός μεγέθυνσης της περιφέρειας θα πρέπει να είναι μικρότερος του ρυθμού μεγέθυνσης του κέντρου, δηλαδή θα πρέπει $g_p < g_c$. Αυτό γίνεται εμφανές από τις εξισώσεις (1.9) και (1.10).

Πιο συγκεκριμένα, δεδομένων των (1.5) και (1.6), για να ισχύει η (1.7) έπεται ότι:

$$g_p \cdot \varepsilon_B = g_c \cdot \varepsilon_\Pi \Rightarrow g_p = \frac{\varepsilon_\Pi}{\varepsilon_B} \cdot g_c \tag{1.9}$$

Η (1.9) δηλώνει ότι, για να υπάρξει ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της περιφέρειας, θα πρέπει ο ρυθμός μεγέθυνσής της να ισούται με τον λόγο των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης των δύο κατηγοριών αγαθών που παράγουν οι δύο αυτές περιοχές (κέντρο-περιφέρεια) επί τον ρυθμό μεγέθυνσης του κέντρου. Δεδομένου ότι $\frac{\varepsilon_\Pi}{\varepsilon_B} < 1$, από την (1.9) προκύπτει ότι ο ρυθμός ανάπτυξης της περιφέρειας πρέπει να είναι μικρότερος από τον ρυθμό ανάπτυξης του κέντρου για να μην εμφανίσει η περιφέρεια έλλειμμα στο εμπορικό της ισοζύγιο.

Τούτο γίνεται επίσης εμφανές διαιρώντας και τα δύο μέρη της (1.9) με g_c:

$$\frac{g_p}{g_c} = \frac{\varepsilon_\Pi}{\varepsilon_B} \tag{1.10}$$

Εφόσον $\frac{\varepsilon_\Pi}{\varepsilon_B} < 1$, από την (1.10) έπεται και ότι:

$$\frac{g_p}{g_c} < 1 \Rightarrow g_p < g_c \tag{1.11}$$

Δεδομένων των (1.3) και (1.4), δηλαδή ότι $x_c = g_p \cdot \varepsilon_B$ και $m_c = g_c \cdot \varepsilon_\Pi$, όταν ισχύει η (1.10) έπεται και ότι $g_p \cdot \varepsilon_B = g_c \cdot \varepsilon_\Pi$, ήτοι:

$$m_c = x_c \tag{1.12}$$

επομένως, το εμπορικό ισοζύγιο του κέντρου παύει να είναι πλεονασματικό, ως αποτέλεσμα της μείωσης των εξαγωγών του (λόγω μείωσης των εισαγωγών της περιφέρειας).

Υπό τις τιθέμενες υποθέσεις, η εξίσωση (1.10) δείχνει ότι στο υπόδειγμα των δύο περιοχών (κέντρου και περιφέρειας) ο λόγος των ρυθμών μεγέθυνσης περιφέρειας και κέντρου είναι ίσος με τον λόγο των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης των δύο κατηγοριών αγαθών που παράγουν οι δύο αυτές περιοχές για ισορροπία των εμπορικών ισοζυγίων. Εάν παρατηρήσουμε ότι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών της περιφέρειας είναι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών του κέντρου και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών του κέντρου είναι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών της περιφέρειας, η εξίσωση (1.10) υποδεικνύει, μεταξύ άλλων, ότι στο υπόδειγμα των δύο περιοχών (κέντρου και περιφέρειας) ο λόγος των ρυθμών μεγέθυνσης περιφέρειας και κέντρου είναι ίσος με τον λόγο της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης των εξαγωγών της περιφέρειας προς την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών της (βλ. και Thirlwall, 1991: 24, 2001: 350).

Η ισότητα (1.10) πρέπει να ικανοποιείται, όταν η ισορροπία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών στο ισοζύγιο πληρωμών είναι αναγκαία και η προσαρμογή των σχετικών τιμών στο διεθνές εμπόριο είτε έχει αποκλειστεί ως ένας μηχανισμός επανόρθωσης των ανισορροπιών στο ισοζύγιο πληρωμών είτε δεν λειτουργεί (Thirlwall, 2001: 342, 1999: 184).Έτσι, «[ε]άν οι πραγματικοί όροι εμπορίου μεταξύ πρωτογενών και βιομηχανικών αγαθών δεν αλλάζουν, η χώρα που παράγει και εξάγει πρωτογενή προϊόντα θα περιορίζεται στη μεγέθυνσή της από το ισοζύγιο πληρωμών συγκριτικά με τη βιομηχανική χώρα» (Thirlwall, 1991: 26).

Επομένως, τώρα έχουμε:

$g_c > g_p$, $\varepsilon_B > \varepsilon_{\Pi.}$ και $x_c = m_c$ (κέντρο), $x_p = m_p$ (περιφέρεια).

Αυτή είναι, ωστόσο, μια στατική εικόνα, από την οποία ανακύπτει ότι μόνο η περιφέρεια υφίσταται μείωση του ρυθμού ανάπτυξής της.

Με την υπόθεση ότι έχουν μειωθεί οι εισαγωγές της περιφέρειας λόγω μείωσης του ρυθμού ανάπτυξής της, στη νέα ισορροπία για το κέντρο $x_c = m_c$ είναι μειωμένες τόσο οι εξαγωγές όσο και οι εισαγωγές του κέντρου.

Κατ' αρχάς, οι εξαγωγές του κέντρου (και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησής τους) εξαρτώνται από τη μεταβολή του εισοδήματος της περιφέρειας, όπως δείχνει η εξίσωση (1.3). Εφόσον ο ρυθμός ανάπτυξης της περιφέρειας μειώνεται, τότε για δεδομένη σταθερή την ε_B (σταθερή καθώς εξαρτάται από τη φύση του προϊόντος) θα μειωθούν οι εξαγωγές του κέντρου.

Σε ισορροπία εισαγωγών εξαγωγών αυτό σημαίνει και μείωση των εισαγωγών του

κέντρου. Για δεδομένη την ε_{Π} (επίσης σταθερή, καθώς εξαρτάται από τη φύση του προϊόντος), από την (1.4) προκύπτει ότι θα μειωθεί και ο ρυθμός ανάπτυξης του κέντρου.

Θα ακολουθήσει διαδικασία προσαρμογών με μείωση των εξαγωγών της περιφέρειας, εφόσον οι εξαγωγές της περιφέρειας (και η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησής τους) εξαρτώνται από τη μεταβολή του εισοδήματος του κέντρου, όπως δείχνει η εξίσωση (1.5), κ.ο.κ.

Ο Prebisch (1959: 257) διατυπώνει «σοβαρές αμφιβολίες σχετικά με τη σκοπιμότητα της προσαρμογής των συναλλαγματικών ισοτιμιών ως μέσου για τη διόρθωση των διαφορών στις ελαστικότητες ζήτησης στο διεθνές εμπόριο». Όπως υποστηρίζει, «[η] προστασία (ή οι επιδοτήσεις) φαίνεται να είναι μια πιο άμεση και απλή λύση, καθώς περιορίζει την προσαρμογή σε αυτούς τους νέους κλάδους των βιομηχανιών που πρέπει να αναπτυχθούν μέσα σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Για να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα, η υποτίμηση αναγκάζει σε προσαρμογή ολόκληρο το σύστημα τιμών». Για τον ίδιο, η πολιτική υποτίμησης «θα πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο για τη διόρθωση ενός εξωτερικά υπερτιμημένου νομίσματος και όχι ως μέσο για την πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών στην οικονομία». Όπως γράφει ο Thirlwall (2001: 342, 1999: 184), για να μπορέσει να αποφύγει η περιφέρεια τις αρνητικές συνέπειες που περιγράφει το μοντέλο του, ο Prebisch πρότεινε την προσφυγή της περιφέρειας στον προστατευτισμό για να μειωθεί η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών της, δηλαδή να περιοριστεί η ροπή προς εισαγωγές μεταποιημένων αγαθών.

Σύμφωνα με τον Thirlwall (2011a: 318), η εξίσωση (1.10) του Prebisch «είναι η βάση του κλασικού του μοντέλου κέντρου-περιφέρειας». Γενικότερα, η ισότητα αυτή, ότι δηλαδή ο «ρυθμός μεγέθυνσης της περιφέρειας σε σχέση με το κέντρο θα είναι ίσος με τον λόγο των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης για εξαγωγές και εισαγωγές», αποτελεί «το βασικό πόρισμα των μοντέλων μεγέθυνσης και ανάπτυξης κέντρου-περιφέρειας» (Thirlwall, 1991: 26).

Θεωρώντας ως περιφέρεια μια δεδομένη χώρα και ως κέντρο τον υπόλοιπο κόσμο, η εξίσωση (1.10) υποδεικνύει επίσης ότι «ο λόγος του ρυθμού αύξησης του προϊόντος μιας χώρας (...) προς τον ρυθμό αύξησης του προϊόντος στο εξωτερικό (...) εξαρτάται από (ή ισούται με) τον λόγο της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης των εξαγωγών προς την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών της χώρας αυτής (ή την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών της άλλης χώρας, στο υπόδειγμα των δύο χωρών» (Thirlwall, 2001: 350, 1999: 188· για μια ειδικότερη απόδειξη της σχέσης αυτής, βλ. Thirlwall, 2001: 344-350, 1999: 185-188, 2011a: 321-324· σχετικά επίσης και σε Thirlwall, 1991: 23-24· Thirlwall and Hussain, 1982: 501-504). Επο-

μένως, «δυσμενείς» (Krugman, 1989· Thirlwall, 1991) (και επιδεινούμενες) «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης –ήτοι χαμηλές (και φθίνουσες) εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εξαγωγών και υψηλές (και αυξανόμενες) εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών– συνδέονται με επιβράδυνση των ρυθμών μεγέθυνσης μιας οικονομίας, για όλα τα άλλα σταθερά.

Όπως υποστηρίζει ο Thirlwall (2011a: 318-319), η εξίσωση (1.10) «μπορεί να δειχθεί ότι είναι το δυναμικό ανάλογο του στατικού πολλαπλασιαστή του εξωτερικού εμπορίου του Harrod [static Harrod foreign trade multiplier][34] και ο πραγματικός πρόδρομος του δικού του μοντέλου ανάπτυξης με περιορισμό του ισοζυγίου πληρωμών [balance of payments constrained growth model] που αναπτύχθηκε πολύ αργότερα» (βλ. και Thirlwall, 1979, 2011b· Thirlwall and Hussain,1982· βλ. σχετικά και στη συνέχεια). Κατά τον Thirlwall (2011a: 319), η εξίσωση αυτή «[ε]ίναι επίσης η βάση του κανόνα 45 μοιρών του Krugman [45-degree rule]». Σύμφωνα με τον «κανόνα 45 μοιρών», ο ρυθμός ανάπτυξης μιας χώρας σχετικά με μια άλλη θα ισούται με τον λόγο της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησής της για εξαγωγές και εισαγωγές, εάν η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία παραμένει σταθερή (Krugman, 1989: 1032-1034· σχετικά και σε Thirlwall, 2011a: 319, 2001: 350, 1999: 188).

Ο Thirlwall (2001: 350, 1999: 188) ονομάζει τη σχέση μεταξύ ρυθμών μεγέθυνσης και εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης για εξαγωγές και εισαγωγές «απλό κανόνα μεγέθυνσης» (simple growth rule) ή «Νόμο του Thirlwall» (Thirlwall's Law) ή «κανόνα των 45 μοιρών», για τον οποίο, όπως υποστηρίζει, υπάρχουν επαρκείς εμπειρικές ενδείξεις στήριξης, με βάση τις μελέτες στα δεδομένα οικονομικής μεγέθυνσης πολλών χωρών κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου – καίτοι ο ίδιος ο Prebisch δεν έλεγξε ποτέ το μοντέλο του εμπειρικά (Thirlwall, 2011a: 323).

Με βάση την προβληματική που πρώτος διατύπωσε ο Prebisch, μπορεί να γίνει κατανοητή ειδικότερα και η εμπειρική διαπίστωση ότι «οι μεταβολές των πραγματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών δεν είναι απαραίτητες για τη διατήρηση της ισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών εάν οι ρυθμοί μεγέθυνσης σχετίζονται συστηματικά με τις διαφορές στις *εισοδηματικές* ελαστικότητες ζήτησης για εξαγωγές και εισαγωγές» (Thirlwall, 1991: 23, σχετικά και 27· βλ. και Thirlwall, 2001: 350, 1999: 188).

34. «Ο Harrod ανάπτυξε στις αρχές της δεκαετίας του 1930 [... 1933] τον στατικό πολλαπλασιαστή του εξωτερικού εμπορίου [static foreign trade multiplier], δείχνοντας ότι, εάν οι πραγματικοί όροι εμπορίου (ή η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία) παραμένουν σταθεροί (παραμένει σταθερή), είναι *οι αλλαγές του εισοδήματος* που ευθυγραμμίζουν μεταξύ τους τις εξαγωγές και τις εισαγωγές ως αποτέλεσμα μιας αυτόνομης μεταβολής στις εισαγωγές ή τις εξαγωγές» (Thirlwall, 2011a: 315).

Γράφει σχετικά ο Krugman (1989: 1031-1032):

> Η εμπειρική κανονικότητα είναι ότι η φαινομενική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για εισαγωγές και εξαγωγές μιας χώρας σχετίζεται συστηματικά με τον μακροπρόθεσμο ρυθμό ανάπτυξής της. Οι χώρες με ταχεία ανάπτυξη φαίνεται να αντιμετωπίζουν μια υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για τις εξαγωγές τους, ενώ έχουν χαμηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για εισαγωγές. Το αντίστροφο ισχύει για τις χώρες με αργή ανάπτυξη. Το αποτέλεσμα αυτής της διαφοράς στις εισοδηματικές ελαστικότητες αποδεικνύεται, είναι σχεδόν επαρκές για να καταστήσει περιττές τις μεταβολές των τάσεων στις πραγματικές συναλλαγματικές ισοτιμίες. ... Θα αναφερθώ σε αυτή την εμπειρική κανονικότητα ως τον «κανόνα των 45 μοιρών» (Krugman, 1989: 1031-1032).

Οι Houthakker και Magee (1969) εκκινούν από τη θέση ότι, ενώ στην οικονομετρική ανάλυση του διεθνούς εμπορίου η έμφαση παραδοσιακά δινόταν στις ελαστικότητες ως προς την τιμή, οι εισοδηματικές ελαστικότητες είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντικές για μια αναπτυσσόμενη οικονομία. Με ετήσια στοιχεία για την περίοδο 1951-1966 σε μια σειρά από χώρες, οι περισσότερες εκ των οποίων αναπτυγμένες, εκτίμησαν ελαστικότητες ζήτησης τόσο για τις εισαγωγές όσο και τις εξαγωγές ως προς το εισόδημα [ειδικότερα το GNP (Ακαθάριστο Εθνικό Εισόδημα) σε σταθερές τιμές] και την τιμή. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν είναι ότι: «Ακόμα και αν όλες οι χώρες μεγεθύνονταν και επεκτείνονταν με τον ίδιο ρυθμό, το εμπορικό ισοζύγιο ορισμένων χωρών θα εξακολουθούσε να υπόκειται σε μακροχρόνια βελτίωση ή επιδείνωση λόγω των διαφορών στις εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης για εισαγωγές» (Houthakker and Magee, 1969: 121). Με άλλα λόγια, μια χώρα που αντιμετωπίζει υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης στις εισαγωγές της, ενώ η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών άλλων χωρών για τα προϊόντα της είναι χαμηλή, θα αντιμετωπίσει μακροπρόθεσμα επιδείνωση στο εμπορικό της ισοζύγιο.

Ο Krugman (1989: 1034-1036) θεωρεί ότι τα πορίσματα της μελέτης των Houthakker και Magee (1969) επιβεβαιώνουν τον «κανόνα των 45 μοιρών», ενώ, βασιζόμενος επίσης στη μελέτη των Houthakker και Magee (1969), ο Thirlwall (1979) έδειξε ότι «οι ρυθμοί ανάπτυξης των χωρών μπορούν να προσεγγιστούν με τον λόγο του ρυθμού αύξησης του όγκου των εξαγωγών και της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησής τους για εισαγωγές» (Thirlwall, 1991: 23).

Ας δούμε την απόδειξη της σχέσης αυτής του Thirlwall στο υπόδειγμα με μια περιοχή (χώρα).[35]

35. Η ανάλυση βασίζεται κυρίως στους Thirlwall και Hussain (1982).

Με την υπόθεση ότι οι πραγματικοί όροι εμπορίου παραμένουν σταθεροί, και δεν υπάρχει εξωτερικός δανεισμός και ότι X = M (για απλούστευση, ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, με μηδενικό καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή),[36] ισχύει και ότι X/Y = M/Y και ΔY/ΔX = ΔY/ΔM, και επομένως συνάγεται ότι:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta X}\cdot\frac{X}{Y}=\frac{\Delta Y}{\Delta M}\cdot\frac{M}{Y}\Rightarrow\frac{\Delta Y}{Y}=\frac{\frac{\Delta X}{X}}{\frac{\Delta M/_M}{\Delta Y/_Y}}\Rightarrow\frac{\Delta Y}{Y}=\frac{\Delta X/_X}{\varepsilon_M} \qquad (1.13)$$

όπου Y: το εγχώριο εισόδημα και ΔY/Y: ο «ρυθμός»[37] αύξησης του εγχώριου εισοδήματος, ήτοι ο ρυθμός μεγέθυνσης μιας οικονομίας, X: οι εξαγωγές και ΔX/X: ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών, M: οι εισαγωγές και ΔM/M: ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών, ε_M: η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών (Thirlwall and Hussain, 1982: 498-500).

Η εξίσωση (1.13) αποτελεί το αντίστοιχο της εξίσωσης (1.8) του υποδείγματος Prebisch στο υπόδειγμα δύο περιοχών (κέντρου-περιφέρειας) και ονομάζεται επίσης «απλός κανόνας μεγέθυνσης» (simple growth rule) ή «Νόμος του Thirlwall» (βλ., μεταξύ άλλων, Thirlwall, 2011a: 310), σύμφωνα με τον οποίο, για σταθερούς τους πραγματικούς όρους εμπορίου, μακροπρόθεσμα η οικονομική μεγέθυνση πρέπει να ισούται με τον λόγο του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών προς την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών (ισοδύναμα $y = x/\varepsilon_M$)[38], για να διατηρηθεί σε ισορροπία το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (Thirlwall, 2011a: 309-310 και 498-450).[39] Η σχέση αυτή επιβεβαιώνεται εμπειρικά για μια σειρά από αναπτυγμένες οικονομίες στη μεταπολεμική περίοδο, των οποίων η πραγματική μεγέθυνση προσέγγισε τον λόγο της αύξησης του όγκου των εξαγωγών προς την εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εισαγωγών (Thirlwall and Hussain, 1982: 498· βλ. και Thirlwall, 1991: 24). Από τη

36. CA = NX + NFI + CT, όπου CA: ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, NX: ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, NFI: ισοζύγιο εισοδημάτων και CT: ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων. Εφόσον NFI + CT: καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή, τότε αν υποθέσουμε ότι NFI + CT = 0, έπεται ότι CA = NX. Δεδομένου ότι GDP = DD + NX και GNP = DD + CA, όπου GDP: ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, GNP: ακαθάριστο εθνικό προϊόν και DD: εγχώρια ζήτηση, τότε αν CA = NX, έπεται ότι GDP = GNP. (Για τις σχέσεις των μακροοικονομικών μεγεθών, βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Αντζουλάτος, 2011: Κεφ. 2).

37. Όπου «ρυθμός», βλ. ποσοστιαία μεταβολή.

38. Ο «κανόνας» (rule) $y = x/\varepsilon_M$ είναι γνωστός ως «ο δυναμικός πολλαπλασιαστής του εμπορίου του Harrod» (the dynamic Harrod trade multiplier) (Thirlwall, 2011a· βλ. σχετικά και Thirlwall and Hussain, 1982) και, όπως σημειώσαμε, αντιστοιχεί στην εξίσωση (1.8) του υποδείγματος Prebisch. Για τη σχέση ανάμεσα στην εξίσωση (1.13) και τον «στατικό πολλαπλασιαστή του εξωτερικού εμπορίου του Harrod», βλ. Thirlwall and Hussain (1982: 498-499) και Thirlwall (2011a: 316-317, 318-319).

39. Η σχέση του «απλού κανόνα μεγέθυνσης» μπορεί να εξαχθεί από εναλλακτικά μοντέλα μεγέθυνσης, στη βάση των τιθέμενων υποθέσεων (σταθεροί πραγματικοί όροι εμπορίου, απουσία εξωτερικού δανεισμού, ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών). Βλ. σχετικά Thirlwall (1979: 47-50, 2003: 498-504, 518-521, 2011a: 321-324, 332-334, 2011b: 431-434)· Thirlwall and Hussain (1982: 501-504).

σχέση αυτή είναι σαφές ότι «το επίπεδο και η μεγέθυνση του εισοδήματος θα πρέπει κατ' ανάγκη να περιορίζονται μακροπρόθεσμα, ώστε να διατηρηθεί μια ισορροπία μεταξύ εξαγωγών και εισαγωγών» (Thirlwall and Hussain, 1982: 499).

> Υπάρχουν μόνο δύο παράγοντες οι οποίοι μπορεί να προκαλέσουν την απόκλιση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης μιας χώρας από τον συγκεκριμένο λόγο: πρώτον, μεταβολές στους πραγματικούς όρους του εμπορίου και, δεύτερον, ροές κεφαλαίου οι οποίες να επιτρέπουν τη διαφοροποίηση μεταξύ των εγχώριων δαπανών και του εισοδήματος και μία ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (Thirlwall and Hussain, 1982: 500).

Όπως επισημαίνουν οι Thirlwall και Hussain (1982), εάν η εξίσωση (1.11)

> προβλέπει καλά, τότε μπορεί να υποθέσουμε ότι είτε αυτοί οι δύο παράγοντες είναι σχετικά ασήμαντοι είτε ότι επενεργούν σε αντίθετες κατευθύνσεις, και κατά το ίδιο ακριβώς μέγεθος έτσι που αντισταθμίζουν ο ένας τον άλλον (κάτι που φαίνεται να είναι ιδιαίτερα συμπτωματικό).

Αν τώρα θεωρήσουμε ότι X και M εκφράζονται σε φυσικούς όρους, σε χρηματικούς όρους η ισότητα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (χωρίς εξωτερικό δανεισμό) εκφράζεται ως:

$$P_d \cdot X = P_f \cdot E \cdot M \tag{1.14}$$

όπου P_d: η εγχώρια τιμή της παραγωγής, P_f: η ξένη τιμή των εισαγωγών και E: η συναλλαγματική ισοτιμία μετρημένη ως η εγχώρια τιμή του ξένου νομίσματος (βλ. Thirlwall and Hussain, 1982: 500-501· σχετικά και Thirlwall, 1979: 47· Thirlwall, 2011a: 321-322· Thirlwall, 2011b: 431).

Επομένως, σε πραγματικούς όρους ισχύει ότι:

$$X = \frac{P_f * E}{P_d} \cdot M \tag{1.15}$$

όπου $\frac{P_d}{P_f * E}$: οι σχετικές τιμές μετρούμενες σε κοινό νόμισμα («οι πραγματικοί όροι εμπορίου» ή «η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία») (βλ. Thirlwall and Hussain, 1982: 500· Thirlwall 2011a: 322· βλ. σχετικά και Krugman, 1989: 1033).

Αντικαθιστώντας την (1.13) στην (1.11), έχουμε:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\frac{\Delta X}{\frac{P_f * E * M}{P_d}}}{\varepsilon_M} = \frac{\Delta X * P_d}{\varepsilon_M * P_f * E * M} = \frac{\Delta X}{\varepsilon_M * M} \cdot \frac{P_d}{P_f * E} \tag{1.16}$$[40]

40. Η σχέση (4.12) προκύπτει από έναν απλό μετασχηματισμό του «απλού κανόνα μεγέθυνσης» του Thirlwall στο υπόδειγμα με μια περιοχή (χώρα) για την εισαγωγή στη σχέση των όρων εμπορίου. Για πληρέστερα

Από την εξίσωση (1.16) προκύπτει ότι, για όλα τα άλλα σταθερά, επιδείνωση των (πραγματικών) όρων εμπορίου, λόγω μεταβολής των σχετικών τιμών εξαιτίας αύξησης του P_f ή μείωσης του P_d, απαιτεί μείωση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης για να διατηρηθεί σε ισορροπία το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η όποια απόκλιση της μεγέθυνσης μιας οικονομίας από την εξίσωση (1.13) ή (1.16) πρέπει να καλυφθεί με εισροές κεφαλαίου. Επομένως, υπό συνθήκες απόσπασης αξίας μέσω της επιδείνωσης των όρων εμπορίου, αν η οικονομική μεγέθυνση αποκλίνει από τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», θα δημιουργείται εξωτερικό χρέος. Ισοδύναμα, υπό συνθήκες επιδεινούμενων όρων εμπορίου, για να υπάρξει ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, μια εθνική οικονομία θα καθηλωθεί σε χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης (επί του θέματος, βλ. ενδεικτικά και Bagnai, 2010· Christopoulos and Tsionas, 2003· Fagerberg, 1996).

Σε αντιστοιχία με τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», θεωρούμε ότι «η διεθνής ανταγωνιστικότητα μιας εθνικής οικονομίας αναφέρεται κυρίως στην ικανότητά της να πραγματοποιεί τους κεντρικούς στόχους οικονομικής πολιτικής, και ιδιαιτέρως τη μεγέθυνση του εισοδήματος και της απασχόλησης, χωρίς να προσκρούει σε δυσκολίες στο ισοζύγιο πληρωμών» (Fagerberg, 1988: 355).[41]

Σε μια πρώτη προσέγγιση μπορεί να υποστηριχθεί ότι η διεθνής ανταγωνιστικότητα δεν αφορά την «ανταγωνιστικότητα τιμής» ή «ανταγωνιστικότητα κόστους» μιας εθνικής οικονομίας, αλλά τη «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητά» της, η οποία αποτυπώνεται στη δομή των εξαγωγών της σε σχέση με τη δομή των εισαγωγών της, και η οποία καθορίζεται από «δομικούς παράγοντες», όπως οι τεχνολογικές ευκαιρίες, η τεχνική υποδομή, οι παραγωγικές δυνατότητες, που συνιστούν την παραγωγική βάση και τις συναρτώμενες με αυτήν «εξωτερικότητες» (ή «εξωτερικές οικονομίες») (Ilzkovitz et al., Internet: 2· Nurbel, 2007: 65· Οικονομάκης, 2011).

Σύμφωνα με το λεγόμενο «παράδοξο του Kaldor», δεν υπάρχει

> εμπειρική σχέση μεταξύ της αύξησης των μοναδιαίων κοστών εργασίας και της αύξησης της παραγωγής. ... Ο Kaldor βρήκε ότι, για τη μεταπολεμική περίοδο,[42] εκείνες οι χώρες που αντιμετώπισαν τη μεγαλύτερη μείωση στην ανταγωνιστικότητα των τιμών τους (δηλαδή την υψηλότερη αύξηση στα μοναδιαία κόστη εργα-

σχετικά μοντέλα μεγέθυνσης, βλ. Thirlwall (1979, 2011a, 2011b)· Thirlwall and Hussain (1982). Το βασικό, ωστόσο, εξαγόμενο συμπέρασμα για την επίπτωση της μεταβολής των όρων εμπορίου δεν αλλάζει.

41. Θυμίζουμε ωστόσο: Το θεωρητικό σχήμα λιγότερο αναπτυγμένες χώρες → εμπορικά ελλείμματα δεν αντιστρέφεται.

42. Ο Fagerberg (1996: 40-41), αναλύοντας την περίοδο 1978-1994, συμπέρανε ότι το «παράδοξο Kaldor» επίσης ισχύει και για την περίοδο αυτή (βλ. και Felipe and Kumar, 2011: 4).

σίας) είχαν επίσης τη μεγαλύτερη αύξηση του μεριδίου αγοράς τους (Felipe and Kumar, 2011: 3-4).

Όπως προκύπτει εκ της προηγηθείσας ανάλυσης, οι «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης συνδέονται συστηματικά με τους ρυθμούς μεγέθυνσης μιας εθνικής οικονομίας και τα ελλείμματα στο εμπορικό της ισοζύγιο (βλ. σχετικά και Fagerberg, 1996) – όπως συνδέονται (θετικά) και με τις (διαφορετικές) οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου (υψηλότερες για τις πιο αναπτυγμένες και χαμηλότερες για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες). Οι «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης αποτυπώνουν τους δομικούς παράγοντες που καθορίζουν τη «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα» (που βρίσκεται στη βάση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας), εξηγώντας το «παράδοξο του Kaldor» (Fagerberg, 1996: 42), και εκφράζονται στους όρους εμπορίου που αντιμετωπίζει μια εθνική οικονομία.

Έχει υποστηριχθεί (Economakis et al., 2014, 2015b, 2018) ότι η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης που χαρακτηρίζει τις εξαγωγές των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών συνδέεται με μεγαλύτερη διαφοροποίηση (ήτοι, μικρότερη εξειδίκευση) της εγχώριας παραγωγής – έναντι εκείνης των χωρών με χαμηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών.[43]

Σύμφωνα με αυτή την προβληματική: Μεγαλύτερη διαφοροποίηση της παραγωγικής δομής μιας εθνικής οικονομίας σημαίνει μια πιο πλήρη, αρθρωμένη και εσωτερικά αλληλεξαρτώμενη παραγωγική δομή, δηλαδή ισχυρότερες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις. Όσο ισχυρότερες είναι οι εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις μιας εθνικής οικονομίας, τόσο πιο περιορισμένες είναι οι διαρροές αξίας στην αλλοδαπή λόγω παραγωγικής εξάρτησης από εισαγόμενες εισροές. Βέβαια, η πλήρης απεξάρτηση από εισαγωγές δεν μπορεί να επιτευχθεί ούτε είναι το ζητούμενο, καθώς μια οικονομία δεν μπορεί να παράγει όλο το φάσμα προϊόντων και υπηρεσιών. Η διαφοροποιημένη, όμως, παραγωγική δομή διευρύνει τη δυνατότητα τροφοδότησης της ενδιάμεσης ζήτησης με εγχωρίως παραγόμενα προϊόντα και υπηρεσίες, γεγονός που διασφαλίζει τη δυναμική αναπαραγωγής του οικονομικού συστήματος (βλ. παρακάτω τη συζήτηση για τις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας).

43. Από το θεωρητικό μοντέλο του Krugman (1989) επίσης συνάγεται ότι η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης που χαρακτηρίζει τις εξαγωγές των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών αντανακλάται σε μεγαλύτερη διαφοροποίηση της εγχώριας παραγωγής – έναντι εκείνης των χωρών με χαμηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εξαγωγών. Το ίδιο συμπέρασμα από τη σχετική ανάλυση του Krugman εξάγουν και οι Αθανασόγλου, Γεωργίου και Μπακινέζου (2010: 177). Γράφουν σχετικά: «Ο Krugman (1989) υποστήριξε ότι η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα που χαρακτηρίζει τις ανεπτυγμένες χώρες για τα προϊόντα που εξάγουν αντανακλά τη μεγαλύτερη ποικιλία των προϊόντων που οι ίδιες παράγουν». Για τη σχέση διαφοροποίησης των διεθνώς προσφερόμενων προϊόντων και διεθνούς ανταγωνιστικότητας-εξαγωγικής επίδοσης μιας εθνικής οικονομίας, στη βάση επίσης της σχετικής ανάλυσης του Krugman, βλ. και Μανασσάκη, Κατηφόρης και Βασαρδάνη (2010: 120).

Οι ισχυρές εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις ενισχύουν τη θετική επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης στη συνολική παραγωγικότητα (Peres, 2006: 68). Έτσι, οι ισχυρές εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις συνδέονται με «επιδράσεις μετάδοσης» (spillover effects) σε όρους διάχυσης και αφομοίωσης της τεχνολογίας (Rios-Morales and O'Donovan, 2006: 55-56, 64). Οι επιχειρήσεις που εξαρτώνται περισσότερο από ενδοεπιχειρησιακές παραγωγικές διασυνδέσεις (ως αγοραστές ενδιάμεσων εισροών)[44] βρίσκονται στη βιομηχανία. Είναι η βιομηχανική ανάπτυξη που κυρίως δημιουργεί εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις, «επιδράσεις μετάδοσης» και τεχνολογικές εξωτερικότητες –ενώ αποτελεί τον οδηγό της καινοτομίας και της τεχνολογικής αλλαγής (βλ. σχετικά Hirschman, 1958: 109-110· Cimoli, Primi and Pugno, 2006: 88· Pilat et al., 2006: 26)– που συνδέονται με την παραγωγή προϊόντων υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Αντίθετα, όσο περισσότερο εξαρτάται μια οικονομία από πρωτογενείς δραστηριότητες και υπηρεσίες, τόσο μικρότερη είναι η αλληλεξάρτηση μεταξύ των παραγωγικών της τομέων (Φωτόπουλος, 1985: 178). Ειδικότερα, «οι υπηρεσίες είναι πιο ανεξάρτητες από άλλους κλάδους σε σύγκριση με τον βιομηχανικό τομέα. Οι περισσότερες εισροές που είναι απαραίτητες για την παραγωγή υπηρεσιών προέρχονται από τον ίδιο τον τομέα των υπηρεσιών» (Pilat and Wölfl, 2005: 3, 36· Dietzenbacher, 2002).

Κατά συνέπεια, όσο υψηλότερη είναι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης των εξαγωγών μιας εθνικής οικονομίας, τόσο περισσότερο διαφοροποιημένη είναι η παραγωγική της δομή, τόσο ισχυρότερες είναι οι εγχώριες παραγωγικές της διασυνδέσεις και, επομένως, τόσο υψηλότερη είναι η διεθνής της ανταγωνιστικότητα (βλ. Cimoli et al., 2006: 92· European Commission, 2009: 75).

Επομένως: Υπάρχει μια *δομική αλληλοσυσχέτιση* μεταξύ του βαθμού της διαφοροποίησης της παραγωγικής δομής μιας εθνικής οικονομίας, της έντασης των εγχώριων παραγωγικών της διασυνδέσεων, του επιπέδου της βιομηχανικής και τεχνολογικής της ανάπτυξης και παραγωγικότητας της εργασίας, άρα και του ύψους της οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων (και των συναρτώμενων εξωτερικοτήτων) και της διεθνούς της ανταγωνιστικότητας – όπως αυτή αποτυπώνεται στις «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης που εκφράζουν τους όρους εμπορίου.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρόλο που το μέγεθος μιας εθνικής οικονομίας επιδρά στον βαθμό της διαφοροποίησης της παραγωγικής δομής,[45] κάτι τέτοιο δεν είναι πάντα απαραίτητο. Για παράδειγμα, εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), η παραγωγική διαφοροποίηση «είναι φυσικά ευκολότερη για τις μεγάλες χώρες». Εντούτοις,

44. Πρόκειται για τις λεγόμενες «κάθετες διασυνδέσεις», όπως θα δούμε στην εμπειρική έρευνα της ανάλυσής μας.

45. Ο Hilferding (1981: 311) συναρτά το μέγεθος της επικράτειας μιας χώρας με τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση της παραγωγής της και τη συμπληρωματικότητα μεταξύ των διάφορων εγχώριων παραγωγικών κλάδων.

μερικές χώρες της ΕΕ, «παρά το σχετικά μικρό μέγεθός τους... παρουσιάζουν μια... ισορροπημένη κλαδική δομή... Αυστρία, Βέλγιο και Σουηδία εμφανίζουν έναν χαμηλό βαθμό εξειδίκευσης, παρόμοιο με εκείνο των μεγάλων χωρών, όπως η Γερμανία και το ΗΒ [Ηνωμένο Βασίλειο]» (European Commission, 2009: 9, 60).

Σύμφωνα με τον Αμίν (1976: 235-236), μια οικονομία χαρακτηρίζεται «εξωστρεφής» (extraverted)[46] αν «αποτελείται από μόρια που σχετικά παρατίθενται το ένα πλάι στο άλλο, δεν είναι ενσωματωμένα, ενώ η πυκνότητα των ροών των εξωτερικών ανταλλαγών αυτών των μορίων είναι πολύ μεγαλύτερη των εσωτερικών ανταλλαγών. [...] Η υπανάπτυκτη οικονομία αποτελείται από τομείς, από επιχειρήσεις, που παρατίθενται σχεδόν ασύνδετα μεταξύ τους... δεν υπάρχει ολοκληρωμένη εσωτερική αγορά». Αντιθέτως, μια «εσωστρεφής» [ή «αυτοκεντρική» (autocentric)[47]] οικονομία είναι μια «ολοκληρωμένη οντότητα», καθώς «αποτελεί ένα ολοκληρωμένο σύνολο που χαρακτηρίζεται από μια πολύ πυκνή ροή εσωτερικών ανταλλαγών, ενώ η ροή των εξωτερικών ανταλλαγών των μορίων που συνθέτουν αυτό το σύνολο είναι συνολικά περιθωριακή ως προς τη ροή των εσωτερικών ανταλλαγών. [...] Μέσα σε μια καλά συγκροτημένη εσωστρεφή οικονομία, η πρόοδος που εμφανίζεται σ' ένα οποιοδήποτε σημείο εξαπλώνεται μέσα από πολυάριθμους συγκλίνοντες μηχανισμούς».[48]

Σε ανάλογη κατεύθυνση ο Μουζέλης (1978: 92-93) υποστηρίζει ότι «το κρίσιμο θέμα... είναι... ο τρόπος διάρθρωσης που συνδέει τους δυναμικούς και υψηλά παραγωγικούς τομείς της οικονομίας (...) με τους τεχνολογικά καθυστερημένους». Μια αναπτυγμένη οικονομία είναι μια οικονομία που χαρακτηρίζεται από «δεσμούς οργανικής συμπληρωματικότητας» ανάμεσα στους διάφορους παραγωγικούς τομείς και κλάδους. «Αντίθετα... ο "υπανάπτυκτος" τύπος εκβιομηχάνισης παίρνει τυπικά μια μορφή *εγκλωβισμένου χώρου*».

Την ίδια βασική αντίληψη εκφράζει ο Senghaas (1981: 44), ο οποίος υποστηρίζει ότι η «αυτοκεντρική [autocentric] ανάπτυξη... βασίζεται, κατά κανόνα, σε μια όλο και περισσότερο διαφοροποιημένη δομή της αγροτοβιομηχανίας (η οποία χαρακτηρίζεται από την αύξηση του εσωτερικού καταμερισμού της εργασίας, την αύξηση των διασυνδέσεων εντός και μεταξύ των τομέων από την άποψη της πυκνής αλληλεξάρτησης εισροών-εκροών μεταξύ της γεωργίας, της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών, της

46. Όπως αποδίδεται ο όρος στα αγγλικά (βλ. Amin, 1976: 237).

47. Όπως αποδίδεται ο όρος στα αγγλικά (βλ. Amin, 1976: 237-238).

48. Επισημαίνεται ότι στην προβληματική του Αμίν η «εσωστρεφής» οικονομία γίνεται αντιληπτή ως μια μάλλον «αυτάρκης» οικονομία. Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση αντιφάσκει με την πραγματικότητα. «Αν και οι διακλαδικές διασυνδέσεις είναι ισχυρές στις αναπτυγμένες χώρες, όλες οι χώρες εξαρτώνται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο από εξωτερικές ενδιάμεσες εισροές» (European Commission, 2009: 9).

βιομηχανίας ενδιάμεσων αγαθών και της βιομηχανίας παραγωγής μέσων παραγωγής)». Αντιθέτως, «[έ]να μοντέλο περιφερειακής [peripheral] ανάπτυξης χαρακτηρίζεται... από την απουσία κοινωνικοοικονομικής συνοχής (δηλαδή την έλλειψη συνεκτικών αλληλεξαρτήσεων μεταξύ εισροών-εκροών και επομένως την έλλειψη κοινωνικοοικονομικής βιωσιμότητας)».

Στη βάση της δομικής αλληλοσυσχέτισης που κωδικοποιήσαμε πιο πάνω και λαμβάνοντας κριτικά υπόψη μας τις πιο πάνω προβληματικές, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μια λιγότερο αναπτυγμένη «εξωστρεφής» («περιφερειακή») εθνική οικονομία, ασθενών «δεσμών οργανικής συμπληρωματικότητας» (που θα αποκαλούμε εθνική οικονομία «ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης») εν συγκρίσει προς μια πιο αναπτυγμένη «εσωστρεφή» («αυτοκεντρική») εθνική οικονομία, ισχυρών «δεσμών οργανικής συμπληρωματικότητας» (που θα αποκαλούμε εθνική οικονομία «ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης»),[49] χαρακτηρίζεται από:

- σχετικά ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους και, ταυτόχρονα, από:
- υψηλή εξειδίκευση ή χαμηλό επίπεδο διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγικής δομής,
- σχετικά χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, άρα χαμηλότερη οργανική σύνθεση των κεφαλαίων, χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας και περιορισμένες εξωτερικότητες και «επιδράσεις μετάδοσης»,
- «δυσμενείς» «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης και, συνεπώς,

49. Σε παλαιότερες μελέτες μας (ενδεικτικά Economakis et al., 2014, 2015b, 2018) έχουμε αποδεχτεί την ορολογία του Αμίν: «εσωστρεφής» (ή «αυτοκεντρική») έναντι «εξωστρεφούς» οικονομίας. Αν και η ορολογία αυτή είναι βιβλιογραφικά διεθνώς αποδεκτή, δημιουργεί δυσκολίες κατανόησης στην ελληνική γλώσσα, ιδίως εφόσον η «εξωστρέφεια» (ως το αντίθετο της «εσωστρέφειας») συνήθως υπονοεί τον εξαγωγικό-ανταγωνιστικό προσανατολισμό της οικονομίας, και όχι τις σημαντικές διαρροές αξίας στην αλλοδαπή λόγω των ασθενών εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων και, ως εκ τούτου, της παραγωγικής εξάρτησης από εισαγόμενες εισροές (βλ. στη συνέχεια). Επιλέγουμε την ορολογία «ασθενής» και «ισχυρή» «εγχώρια συνάρθρωση». «Εγχώρια συνάρθρωση» γιατί εκφράζει ή συμπυκνώνει τα κομβικά χαρακτηριστικά της δομικής αλληλοσυσχέτισης που θέσαμε: το ζήτημα των παραγωγικών διασυνδέσεων στο εσωτερικό μιας εθνικής οικονομίας και, ως εκ τούτου, τον βαθμό διαφοροποίησης των προϊόντων της, επομένως και τον βαθμό της βιομηχανικής της ανάπτυξης κ.λπ. Ταυτόχρονα, αντιστοιχεί σε κεντρικές έννοιες των θεωρητικών προβληματικών που εκθέσαμε: «ολοκληρωμένη οντότητα» και «ολοκληρωμένο σύνολο» έναντι «μη ολοκληρωμένης εσωτερικής αγοράς» (Αμίν), «οργανική συμπληρωματικότητα» έναντι «εγκλωβισμένου χώρου» (Μουζέλης), «πυκνή αλληλεξάρτηση εισροών-εκροών» έναντι της «έλλειψης συνεκτικών αλληλεξαρτήσεων μεταξύ εισροών-εκροών» (Senghaas). Χρησιμοποιούμε τον ίδιο όρο («εγχώρια συνάρθρωση») για τις λιγότερο και περισσότερο αναπτυγμένες χώρες με ποσοτική διαβάθμιση: «ασθενής» και «ισχυρή», αντίστοιχα. Κι αυτό γιατί, όπως υποστηρίζουμε αμέσως πιο κάτω, η προσέγγισή μας δεν βασίζεται σε ένα απόλυτο όριο διαχωρισμού αλλά θέτει μια ιεραρχική διαβάθμιση.

- σχετικά χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα, η οποία εκφράζεται από «δυσμενείς» όρους εμπορίου και εμπορικά ελλείμματα.[50]

Επομένως, μπορεί να συναχθεί και ότι η ανομοιότητα στη δομή παραγωγής-εμπορίου μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών αποτυπώνεται στη διάκριση μεταξύ εθνικών οικονομιών ισχυρής και ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης, αντίστοιχα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ακολούθως και ότι η διεθνής ανταγωνιστικότητα μιας εθνικής οικονομίας εξαρτάται κυρίως από τα «δομικά χαρακτηριστικά» που συνθέτουν τη διάκριση πιο ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης και λιγότερο ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης. Η ασθενής εγχώρια συνάρθρωση –σε συμφωνία με το «παράδοξο του Kaldor»– εξηγεί ότι η χαμηλή διεθνής ανταγωνιστικότητα μιας εθνικής οικονομίας δεν οφείλεται σε χαμηλή «ανταγωνιστικότητα κόστους» αλλά σε χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα» – μορφή έκφρασης της οποίας αποτελεί και η ανομοιότητα της δομής παραγωγής-εμπορίου των λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης προς εκείνη των περισσότερο αναπτυγμένων οικονομιών ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης.

Κατά συνέπεια, μια εθνική οικονομία σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης –ιδίως υπό συνθήκες απουσίας προστατευτισμού της όποιας μορφής (νομισματική και τελωνειακή ένωση)– αποτελεί το πεδίο πραγματοποίησης «πρόσθετου κέρδους» («πρόσθετης/έκτακτης υπεραξίας») για τις πιο αναπτυγμένες εθνικές οικονομίες σχετικά ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού (για ομοειδή προϊόντα, χαμηλότερη παραγωγικότητα ως αποτέλεσμα του χαμηλότερου επιπέδου βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης). Ταυτόχρονα, μια εθνική οικονομία σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης υφίσταται απόσπαση αξίας τόσο λόγω χαμηλότερης παραγωγικότητας της εργασίας όσο και μέσω της μεταβολής σε βάρος της των όρων εμπορίου («δυσμενείς» «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης), στο πλαίσιο των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών. Σε κάθε περίπτωση, η όποια απόκλιση του ρυθμού μεγέθυνσης μιας λιγότερο αναπτυγμένης εθνικής οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης από τον «απλό κανόνα

50. Αν και λόγοι αναλυτικοί καθιστούν αναγκαία (σε ένα επίπεδο αναγκαίας αφαίρεσης) τη βασική διάκριση μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, που ακολουθήσαμε στην προηγηθείσα ανάλυση, θα πρέπει να τονιστεί ότι εκ του προσδιορισμού της διάκρισης μεταξύ εθνικών οικονομιών ισχυρής και ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης δεν προκύπτει ένα απόλυτο όριο διαχωρισμού αλλά μια ιεραρχική διαβάθμιση στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα». Και ως προς αυτό βρισκόμαστε σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις των Αμίν, Μουζέλη και Senghaas, οι οποίες φαίνεται να θέτουν απόλυτες διακρίσεις, σαφές όριο διαχωρισμού μεταξύ δύο διακριτών κατηγοριών χωρών.

μεγέθυνσης» θα πρέπει να καλυφθεί με εξωτερικό δανεισμό. Ο βαθμός αλληλοδιαπλοκής των δύο αυτών διαδικασιών (που αμφότερες ανάγονται στην «άνιση ανταλλαγή» μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα») εξαρτάται από τον βαθμό ανομοιότητας των παραγωγικών δομών μιας εθνικής οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης σε σχέση με τους διεθνείς εμπορικούς της ανταγωνιστές. Ωστόσο, η αναπαραγωγή ενός τέτοιου μοντέλου ανάπτυξης, ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης –ιδιαίτερα σε συνθήκες απουσίας προστατευτισμού της όποιας μορφής–, θα τείνει να αυξάνει τη σχετική βαρύτητα των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών: καταστροφή (στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού) κεφαλαίων που παράγουν ομοειδή προϊόντα προς εκείνα των πιο αναπτυγμένων χωρών. Η εξέλιξη αυτή ενδυναμώνει τις δυνάμει κρισιακές τάσεις εκ της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (εθνικές οικονομίες σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης) (βλ. συνάρθρωση του μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» και του λενινιστικού «νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης»).

Δεδομένου ότι μια εθνική οικονομία σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εμφανίζει σχετικά ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους, στα παραπάνω, αναφορικά με την απόσπαση αξίας στη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής, που προκύπτουν από την προηγηθείσα ανάλυση θα πρέπει να προστεθεί μια ακόμη διάσταση: η απόσπαση αξίας από τις οικονομίες σχετικά ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης σε βάρος των χωρών σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης ως αποτέλεσμα των διαρροών αξίας των δεύτερων, λόγω της παραγωγικής τους εξάρτησης από τις πρώτες σε παραγωγικές εισροές. Αυτή η απόσπαση αξίας, υλοποιούμενη μέσω των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών, προσδίδει τελικώς στις τελευταίες μια τριπλή διάσταση ως μηχανισμός απόσπασης αξίας: παραγωγικότητα-όροι εμπορίου-παραγωγικές διαρροές. Και οι τρεις αυτές διαστάσεις διαπλέκονται στο πλαίσιο της διάκρισης εθνικές οικονομίες ισχυρής και ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης.

Συνεπώς, *η διάκριση μεταξύ εθνικών οικονομιών ισχυρής και ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης αποτυπώνει τα δομικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το δομικό υπόβαθρο της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης*.

Καίτοι σε εντελώς διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο, η προσέγγιση της «οικονομικής πολυπλοκότητας» (economic complexity) καταλήγει σε κοντινά με τη δική μας οπτική συμπεράσματα αναφορικά με την ιεράρχηση των εθνικών οικονομιών. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή,

η πολυπλοκότητα μιας οικονομίας συνδέεται με την πολλαπλότητα της χρήσιμης

> *γνώσης που ενσωματώνεται σε αυτήν. ... Η οικονομική πολυπλοκότητα... εκφράζεται στη σύνθεση της παραγωγικής εκροής μιας χώρας και αντικατοπτρίζει τις δομές που προκύπτουν για να συγκρατήσουν και να συνδυάσουν τη γνώση*... Οι σύνθετες οικονομίες είναι εκείνες που μπορούν να διαπλέκουν τεράστιες ποσότητες σχετικών γνώσεων μαζί, σε μεγάλα δίκτυα ανθρώπων, για να δημιουργήσουν έναν διαφορετικό συνδυασμό προϊόντων υψηλής έντασης γνώσης. Οι απλούστερες οικονομίες, αντίθετα, έχουν μια στενή βάση παραγωγικής γνώσης και παράγουν λιγότερα και απλούστερα προϊόντα, τα οποία απαιτούν μικρότερους ιστούς αλληλεπίδρασης. ... *Η αυξημένη οικονομική πολυπλοκότητα είναι απαραίτητη για να μπορεί μια κοινωνία να κατέχει και να χρησιμοποιεί μια μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγικών γνώσεων*, και μπορούμε να τη μετρήσουμε από το μείγμα προϊόντων που μπορούν να παράγουν οι χώρες (Hausmann et al., 2014: 18).

Επίσης, ορίζεται η έννοια της «πανταχού παρουσίας [ubiquity] ως ο αριθμός των χωρών που παράγει ένα προϊόν (...). Χρησιμοποιώντας αυτή την ορολογία, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα σύνθετα προϊόντα –εκείνα που περιέχουν υψηλή ένταση γνώσης– είναι λιγότερο πανταχού παρόντα» (Hausmann et al., 2014: 20).

> Η οικονομική πολυπλοκότητα μιας χώρας υπολογίζεται από την ποικιλομορφία των εξαγωγών που παράγει και την *πανταχού παρουσία τους [ubiquity]* ή τον αριθμό των χωρών που είναι σε θέση να τις παράγουν (και την πολυπλοκότητα αυτών των χωρών). Οι χώρες που είναι σε θέση να διατηρήσουν ένα ευρύ φάσμα παραγωγικής τεχνογνωσίας, συμπεριλαμβανομένης της εξελιγμένης και μοναδικής τεχνογνωσίας, διαπιστώθηκε ότι είναι σε θέση να παράγουν μια μεγάλη ποικιλία αγαθών, συμπεριλαμβανομένων σύνθετων προϊόντων που μπορούν να παράγουν λίγες άλλες χώρες [Atlas of Economic Complexity· βλ. επίσης the Observatory of Economic Complexity (OEC)].

Έτσι, οι χώρες υψηλής «οικονομικής πολυπλοκότητας» ή οι «σύνθετες οικονομίες» αντιστοιχούν σε ό,τι προσδιορίσαμε ως «εθνικές οικονομίες ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης», τουλάχιστον ως προς τρία αλληλοσυνδεόμενα ζητήματα: α) των σχετικά ισχυρών εγχώριων παραγωγικών διασυνδέσεων (ή μεγαλύτερων ιστών αλληλεπίδρασης, σύμφωνα με την προβληματική της «οικονομικής πολυπλοκότητας»), β) του υψηλού τεχνολογικού επιπέδου των προϊόντων που παράγουν και εξάγουν (ή προϊόντα υψηλής έντασης γνώσης, σύνθετα προϊόντα και ευρύ φάσμα παραγωγικής τεχνογνωσίας, συμπεριλαμβανομένης της εξελιγμένης και μοναδικής τεχνογνωσίας, σύμφωνα με την προβληματική της «οικονομικής πολυπλοκότητας») και γ) του υψηλού επιπέδου διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγικής δομής (ή μεγάλη ποικιλία αγαθών, συμπεριλαμβανομένων σύνθετων προϊόντων που μπορούν να παράγουν λίγες άλλες χώρες, σύμφωνα με την προβληματική της «οικονομικής πολυπλοκότητας»).

Αντιστοίχως, οι «απλούστερες οικονομίες» αντιστοιχούν σε ό,τι προσδιορίσαμε ως «εθνικές οικονομίες ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης», ως προς τα ίδια τρία αλληλοσυνδεόμενα ζητήματα: α) των σχετικά ασθενών εγχώριων παραγωγικών διασυνδέσεων (ή των μικρότερων ιστών αλληλεπίδρασης, σύμφωνα με προβληματική της «οικονομικής πολυπλοκότητας»), β) του χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου των προϊόντων που παράγουν και εξάγουν (ή στενή βάση παραγωγικής γνώσης και παραγωγή προϊόντων που μπορούν να παραχθούν από πολλές χώρες –ή πανταχού παρόντα προϊόντα–, σύμφωνα με την προβληματική της «οικονομικής πολυπλοκότητας») και γ) του χαμηλού επιπέδου διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγικής δομής (ή παραγωγή λιγότερων και απλούστερων προϊόντων, τα οποία απαιτούν μικρότερους ιστούς αλληλεπίδρασης, σύμφωνα με την προβληματική της «οικονομικής πολυπλοκότητας»).

Θα πρέπει να σημειωθεί ειδικότερα ένα βασικό ακόμη στοιχείο συνάφειας της προβληματικής που αναπτύσσεται στην παρούσα μελέτη με την έννοια της «πολυπλοκότητας». Στη διεθνή βιβλιογραφία συχνά ο όρος «πολυπλοκότητα» χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει το επίπεδο των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των συστατικών μερών (κλάδων) μιας εθνικής (ή περιφερειακής) οικονομίας» (do Amaral, Dias and Lopes, 2007: 1770· Lopes, Dias and Amaral, 2012: 811), κάτι που ανάγεται (σε όρους των προσδιορισμών που τέθηκαν στην παρούσα μελέτη για τη διάκριση μεταξύ εθνικών οικονομιών ασθενούς και ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης) στο ζήτημα των σχετικά ασθενών ή ισχυρών εγχώριων παραγωγικών διασυνδέσεων. Μάλιστα, για την ποσοτικοποίηση της «πολυπλοκότητας» προτείνεται μια σειρά από δείκτες οι οποίοι εντάσσονται στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της ανάλυσης εισροών-εκροών (για περισσότερα, στο Lopez et al., 2012: 811-812), η οποία και θα ακολουθηθεί στη μελέτη αυτή. Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στη διαπίστωση ότι η «πολυπλοκότητα πραγματεύεται τη σύνδεση συγκεκριμένων πτυχών της συμπεριφοράς ενός οικονομικού συστήματος με τα δομικά του στοιχεία» (Pryor, 1996: 158) και, με την έννοια αυτή, τα συνολικά μακροοικονομικά μεγέθη και επιδόσεις μιας οικονομίας (προϊόν, απασχόληση, εξαγωγές κ.λπ.) δεν μπορούν να αναλυθούν ανεξάρτητα από τη διάρθρωσή της σε επίπεδο κλάδων, παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, καταμερισμού εργασίας κ.λπ. Μάλιστα, μια σειρά από μελέτες τονίζουν ότι τα οικονομικά συστήματα υψηλής «πολυπλοκότητας» διακρίνονται από την ικανότητά τους να ανταποκρίνονται σχετικά εύκολα και γρήγορα σε εξωτερικές επιδράσεις και οικονομικές διαταραχές (θετικές ή αρνητικές), ενώ οι όποιες επιπτώσεις τείνουν να κατανέμονται σχετικά ομοιόμορφα μεταξύ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας οι οποίοι τα απαρτίζουν (βλ., για παράδειγμα, Cho, 2017· Okuyama and Santos, 2007).

Στη βάση του παραπάνω θεωρητικού πλαισίου, η παρούσα μελέτη υποδεικνύει ότι

το βαθύτερο αίτιο της ελληνικής οικονομικής κρίσης βρίσκεται στο χαμηλό επίπεδο διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης (ΕΕ-ΟΝΕ). Η χαμηλή διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας συναρτάται ευθέως με ό,τι ονομάζουμε μοντέλο «ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης». Στις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η ελληνική οικονομία αναδείχτηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» της ΕΕ-ΟΝΕ λόγω ακριβώς αυτού του μοντέλου ανάπτυξης που οδήγησε σε χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Τα εμπορικά ελλείμματα της ελληνικής οικονομίας συνιστούν απόσπαση αξίας σε βάρος της, που υλοποιείται μέσω των διεθνών διακλαδικών ανταλλαγών, και εκφράζουν την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση της χώρας εντός της ΕΕ-ΟΝΕ. Η διατύπωση ενός σχεδίου παραγωγικής ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας που θα αποσκοπεί στην ανατροπή του μοντέλου ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης, με στόχο την οικονομική ανάπτυξη (ισχυρή εγχώρια συνάρθρωση), προϋποθέτει την καταγραφή της δεδομένης κατάστασης της οικονομίας και της «ανταγωνιστικής» της θέσης στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ, αλλά και, ειδικότερα, την αποτύπωση, μέσω της ανάλυσης εισροών-εκροών, τόσο της κλαδικής της διάρθρωσης και των διασυνδέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των εγχώριων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας όσο και των διεθνών παραγωγικών διασυνδέσεων που εκφράζουν την εξάρτηση της παραγωγής από εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές. Στη βάση των παραπάνω, και υπό περιορισμούς, η παρούσα μελέτη εντοπίζει τους κλάδους στους οποίους πρέπει να επικεντρωθεί ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης, διατυπώνοντας τρία εναλλακτικά σενάρια με ιεράρχηση προτεραιοτήτων. Ο πρώτος και ιδιαίτερα κρίσιμος περιορισμός (προϋπόθεση) των προτάσεων παραγωγικής ανασυγκρότησης που διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη αφορά τη δυνατότητα της χώρας να αναπτύξει εθνική-κρατική βιομηχανική πολιτική, επομένως και να συγκροτήσει εθνικό-κρατικό παραγωγικό σχέδιο εκτός των δεσμεύσεων της ΕΕ-ΟΝΕ.

Η έρευνα της ελληνικής οικονομίας –ήτοι δομικά χαρακτηριστικά, αιτία της κρίσης και πρόταση παραγωγικής ανασυγκρότησης– και η μεθοδολογία της ποσοτικής ανάλυσης αναπτύσσονται στις τέσσερις ενότητες που ακολουθούν. Στα Συμπεράσματα κωδικοποιούνται τα βασικά πορίσματα της μελέτης.

Το γενικό περίγραμμα της ανάλυσης των τεσσάρων κεφαλαίων είναι το εξής:

Το κεντρικό ερώτημα που εξετάζεται στην Ενότητα 2 είναι γιατί η ελληνική οικονομία αναδείχθηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» της ΕΕ-ΟΝΕ μετά το ξέσπασμα της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης από το 2007-2008. Στην κατεύθυνση αυτή εξετάζονται ειδικότερα δύο ερωτήματα που έχουν τεθεί αναφορικά με τον χαρακτήρα της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Αν, κατά βάση, η ελληνική οικονομική κρίση

είναι μια «κρίση δημόσιου χρέους» ή/και αν τα αίτια της ύφεσης-κρίσης της ελληνικής οικονομίας μπορούν να αναχθούν ερμηνευτικά στον μαρξικό «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Και στα δύο αυτά ερωτήματα η απάντηση είναι αρνητική. Για τη διερεύνηση του δεύτερου ερωτήματος εξετάζεται εμπειρικά η απόδοση του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1960-2016. Η ανάλυση στο κεφάλαιο αυτό καταδεικνύει ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι κρίση εκ της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης ως αποτέλεσμα του χαμηλού επιπέδου διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ, σε συνθήκες ταυτόχρονα «υπερκαταναλωτισμού» εισαγόμενων αγαθών (είναι χαρακτηριστικό ότι η οριακή ροπή για κατανάλωση της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1991-2008 ήταν σαφώς υψηλότερη εκείνης της γερμανικής, όπως διαπιστώθηκε μέσω εμπειρικής διερεύνησης). Έτσι, η κατεύθυνση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, μέσα στη δεκαετία του 2000 και πριν από την οικονομική κρίση, εντός της ΕΕ-ΟΝΕ είχε ως αποτέλεσμα η οικονομική ανάπτυξη να συνοδεύεται από υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Τα ευρήματα αυτά θέτουν ως θεωρητικό ζητούμενο την περαιτέρω διερεύνηση του μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, που βρίσκεται πίσω από την κατεύθυνση ανάπτυξης που ακολούθησε ιδίως τη δεκαετία του 2000.

Η διερεύνηση αυτή ξεκινάει από την Ενότητα 3. Από την εμπειρική διερεύνηση στο κεφάλαιο αυτό διαπιστώθηκε η ανομοιότητα δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των διεθνών εμπορικών ανταγωνιστών: η ελληνική οικονομία κατά βάση παράγει προϊόντα χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και χαμηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΕ. Ειδικότερα, εξετάστηκε το λεγόμενο «αποκαλυπτόμενο συγκριτικό πλεονέκτημα» για την παραγωγή της ελληνικής οικονομίας και στη συνέχεια για τις εξαγωγές. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τόσο η διάρθρωση της παραγωγής όσο και η δομή των εξαγωγών δημιουργούν για την ελληνική οικονομία συγκριτικά πλεονεκτήματα σε κλάδους χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν, σε πρώτο επίπεδο, ότι η ελληνική οικονομία είναι μια οικονομία σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ. Από την οικονομετρική διερεύνηση του «απλού κανόνα μεγέθυνσης» για την ελληνική οικονομία, με στοιχεία της περιόδου 1974-2017, διαπιστώθηκε ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας παρεκκλίνει από τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», κι αυτό σημαίνει ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, πριν από την πρόσφατη κρίση, βασίστηκε κυρίως στον εξωτερικό δανεισμό, δηλαδή στη δημιουργία εξωτερικού χρέους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα της ποσοτικής διερεύνησης αποτελεί η αύξηση των εισοδηματικών

ελαστικοτήτων ζήτησης εισαγωγών της ελληνικής οικονομίας πάνω από τη μονάδα μετά την είσοδο στη ζώνη του ευρώ. Διαπιστώθηκε, τέλος, η ανάπτυξη μιας τάσης απο-ευρωπαϊκοποίησης του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου, ήτοι μια αυθόρμητη οικονομική διαδικασία αναζήτησης «διαφυγής» από τους δυσμενείς όρους εμπορίου στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ.

Στην Ενότητα 4 εισάγεται η ανάλυση εισροών-εκροών. Μέσω της ανάλυσης αυτής μελετώνται οι κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ28 και τους βασικούς εμπορικούς της εταίρους, καθώς και η θέση της ελληνικής οικονομίας στις «παγκόσμιες αλυσίδες αξίας», ενώ εντοπίζονται οι «κλάδοι-κλειδιά» της ελληνικής οικονομίας. Για τον σκοπό αυτόν αρχικά αναλύεται η μεθοδολογία της ποσοτικής ανάλυσης: υπόδειγμα του Leontief, υπόδειγμα του Ghosh, υποθέσεις προσδιορισμού των κλάδων-κλειδιά μιας οικονομίας, θεωρία και μεθοδολογία των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας και, ειδικότερα, μεθοδολογία εκτίμησης της εισαγωγικής συνιστώσας των εξαγωγών, της εγχώριας συνιστώσας των εξαγωγών, της εισαγωγικής συνιστώσας της κατανάλωσης των νοικοκυριών και της εγχώριας συνιστώσας της κατανάλωσης των νοικοκυριών. Εν συνεχεία αναλύονται οι κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις για 54 κλάδους της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2000 και 2014. Στην ανάλυση, που επικεντρώνεται στο 2014, εντοπίζονται οι κλάδοι με τις υψηλότερες κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις, ενώ στη διερεύνηση ενσωματώνονται το σχετικό μέγεθος των κλάδων και το τεχνολογικό τους επίπεδο. Ακολουθεί η συγκριτική ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας με τις χώρες της ΕΕ28 και τους βασικούς εμπορικούς της εταίρους. Η ελληνική οικονομία εμφανίζει συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ28 και τους εμπορικούς της εταίρους σχετικά ασθενείς κάθετες και οριζόντιες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους. Η διαπίστωση αυτή συνθέτει περαιτέρω την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ. Λαμβάνοντας υπόψη και τη χαμηλή συμμετοχή της ελληνικής οικονομίας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας, συμπεραίνεται τελικώς ότι: η ελληνική οικονομία, εντός της ΕΕ28, δηλαδή του βασικού της πεδίου εμπορικού ανταγωνισμού, εμφανίζει σχετικά ασθενείς (κάθετες και οριζόντιες) παραγωγικές διασυνδέσεις και (επομένως) χαμηλή (κάθετη και οριζόντια) συμμετοχή στις αλυσίδες αξίας. Τούτα τα ευρήματα ολοκληρώνουν την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως μιας οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ, υφιστάμενης διαρροές αξίας υπέρ των χωρών σχετικά υψηλής εγχώριας συνάρθρωσης. Η ανάλυση εισροών-εκροών του κεφαλαίου ολοκληρώνεται με τον εντοπισμό των κλάδων-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας, όπως προκύπτουν από τη συνδυαστική διερεύνηση οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων. Η παρουσίαση των ευρημάτων γίνεται συγκριτικά για τα έτη 2000, 2008 και 2014. Τέλος, συμπληρωμα-

τικά στη σημασία των κλαδικών διασυνδέσεων και της ανάπτυξης των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, εξετάζεται συγκριτικά η οικονομική πολυπλοκότητα της ελληνικής οικονομίας με άλλες χώρες της ΕΕ28. Από τη διερεύνηση προκύπτει μια σύγκλιση των συμπερασμάτων της ανάλυσης των κλαδικών διασυνδέσεων και της ανάλυσης της οικονομικής πολυπλοκότητας. Η ελληνική οικονομία αποτελεί εντός της ΕΕ μια «απλούστερη οικονομία» ή μια «εθνική οικονομία ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης».

Στην Ενότητα 5 διατυπώνεται μια πρόταση σχεδίου παραγωγικής ανασυγκρότησης που θα αποσκοπεί στην ανατροπή του μοντέλου ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης, με στόχο την οικονομική ανάπτυξη (ισχυρή εγχώρια συνάρθρωση). Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας που χαρακτηρίζεται από ασθενή εγχώρια συνάρθρωση (σχετικά ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους, υψηλή εξειδίκευση της εγχώριας παραγωγικής δομής, σχετικά χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, δυσμενείς εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης και σχετικά χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα), η διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και δεν ανάγεται σε μια πολιτική είτε υποκατάστασης εισαγωγών είτε προώθησης εξαγωγών, διότι μια τέτοια οικονομία έχει ταυτόχρονα πρόβλημα τόσο σοβαρής εισαγωγικής διείσδυσης όσο και χαμηλής εξαγωγικής επίδοσης. Έτσι, εντοπίζονται οι κλάδοι στους οποίους πρέπει να επικεντρωθεί ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης στη βάση έξι κριτηρίων: Α (δυναμικοί κλάδοι, ήτοι κλάδοι-κλειδιά συν κλάδοι με σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις και σχετικό μεγάλο μέγεθος, ταυτόχρονα), Β (συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές), Γ (υψηλές διαρροές εξαιτίας της τελικής κατανάλωσης), Δ (υψηλές διαρροές εξαιτίας της συμμετοχής στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας), Ε (συμμετοχή στα εγχώρια παραγωγικά δίκτυα) και ΣΤ (συμμετοχή στα δίκτυα των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών). Αποδίδοντας σε κάθε κριτήριο έναν συντελεστή βαρύτητας ανάλογα με την έμφαση της πολιτικής παραγωγικής ανασυγκρότησης, διατυπώνονται τρία εναλλακτικά σενάρια παραγωγικής ανασυγκρότησης με ιεράρχηση προτεραιοτήτων.

02 Ελλείμματα, χρέος και κρίση

Το κεντρικό ερώτημα που θα μας απασχολήσει αρχικά είναι γιατί η ελληνική οικονομία αναδείχτηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) μετά το ξέσπασμα της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2007-2008.[51] Δύο βασικά ερωτήματα έχουν τεθεί –τουλάχιστον στον χώρο της ελληνικής μαρξιστικής Αριστεράς– αναφορικά με τα αίτια της κρίσης της ελληνικής οικονομίας στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης:[52] Αν είναι, κατά βάση, η ελληνική οικονομική κρίση μια «κρίση δημόσιου χρέους» ή/και αν τα αίτια της ύφεσης-κρίσης της ελληνικής οικονομίας μπορούν να αναχθούν ερμηνευτικά στον μαρξικό «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Αρχικά θα επικεντρωθούμε στο ερώτημα του δημόσιου χρέους, εξετάζοντας αν το υψηλό δημόσιο χρέος της ελληνικής οικονομίας είναι η κύρια αιτία της βαθιάς τρέχουσας κρίσης της και της χρεοκοπίας της.

2.1 Τα ελλείμματα της ελληνικής οικονομίας

2.1.1 Η μακροοικονομική ταυτότητα των «δίδυμων ελλειμμάτων»

Η ελληνική οικονομική κρίση εμφανίζεται ως μια κρίση ελλειμμάτων, με προεξέχοντα τον ρόλο των κρατικών ελλειμμάτων και του συναρτώμενου με αυτά δημόσιου χρέους. Τα ελλείμματα μιας εθνικής οικονομίας κωδικοποιούνται στη μακροοικονομική ταυτότητα των λεγόμενων «δίδυμων ελλειμμάτων». Προτού προχωρήσουμε στη συγκεκριμένη ανάλυση των δεδομένων της ελληνικής οικονομίας, θέτουμε το μακροοι-

51. Για μια πραγμάτευση των αιτιών του ξεσπάσματος της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στην οικονομία των ΗΠΑ, βλ. Economakis, Anastasiadis and Markaki (2010).

52. Για μια εξέταση εναλλακτικών ερμηνειών της ελληνικής οικονομικής κρίσης, βλ. Μαυρουδέας (2014, 2015), Mavroudeas (2015a, 2015b, 2018), Mavroudeas and Paitaridis (2015a).

κονομικό πλαίσιο στο οποίο βασίζεται η συζήτηση για τα «δίδυμα ελλείμματα» μιας εθνικής οικονομίας.

Το άθροισμα των διαφορών αποταμιεύσεις μείον επενδύσεις και έσοδα μείον έξοδα του κράτους ισούται εκ ταυτότητος με το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Συνήθως την ταυτότητα αυτή την αντιμετωπίζουν στη μακροοικονομική θεωρία ως σχέση μονής κατεύθυνσης, «ότι δηλαδή το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών» (βλ. Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 93). Στις προϋποθέσεις ανήκει η σχέση αποταμιεύσεων-επενδύσεων.

Πιο συγκεκριμένα, αν

$$(S - I) + (T - G) = CA \tag{2.1}$$

όπου S: οι αποταμιεύσεις, I: οι επενδύσεις, T: οι φόροι, G: οι δημόσιες δαπάνες και CA: το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, τότε –με την προϋπόθεση ότι η διαφορά αποταμιεύσεων επενδύσεων είναι μηδενική ή αρνητική ή θετική αλλά μικρότερη από το ύψος του δημοσιονομικού ελλείμματος– το δημόσιο έλλειμμα συνεπάγεται έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, που θα πρέπει να καλυφθεί «με άντληση πόρων από το εξωτερικό» (βλ. Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 91 κ.ε.). Η σκοπιμότητα αφορά ιδίως την πολεμική κατά των δημόσιων δαπανών. Αγνοείται έτσι η επίπτωση της ανταγωνιστικότητας μιας οικονομίας, όπως αυτή εκφράζεται στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, στη διαμόρφωση των λοιπών μεταβλητών της ταυτότητας.

Εφόσον, όπως είδαμε,

$$GNP = DD + CA \tag{2.2}$$

όπου, θυμίζουμε, GNP: ακαθάριστο εθνικό προϊόν, DD: εγχώρια ζήτηση και

$$CA = NX + NFI + CT \tag{2.3}$$

όπου NX: ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, NFI: ισοζύγιο εισοδημάτων και CT: ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων, τότε μια αύξηση του NX, για σταθερά τα επιμέρους ισοζύγια του CA, επιδρώντας αυξητικά στο CA επιδρά αυξητικά στο GNP. Για όλα τα άλλα σταθερά, και με την υπόθεση ότι η αποταμίευση είναι συνάρτηση του διαθέσιμου εισοδήματος, η αύξηση του GNP, αυξάνοντας το διαθέσιμο εισόδημα, θα αυξήσει τις αποταμιεύσεις, επομένως τη διαφορά (S – I). Επίσης, για όλα τα άλλα σταθερά, και με την υπόθεση ότι οι φόροι εξαρτώνται από το ύψος του εισοδήματος, η αύξηση του GNP θα αυξήσει το T και επομένως θα αυξηθεί η διαφορά (T – G).

Η άποψη ότι το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού προκαλεί το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ή η άποψη ότι η χαμηλή ανταγωνιστικότητα προκαλεί το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, που με τη σειρά του οδηγεί σε έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού, ή, τέλος, και η άποψη ότι η ανεπαρκής ιδιωτική αποταμίευση οδηγεί σε έλλειμμα το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών χρειάζονται συγκεκριμένη οικονομική αιτιολόγηση, την οποία δεν παρέχει (από μόνη της) η μακροοικονομική ταυτότητα των «δίδυμων ελλειμμάτων» (βλ. Gärtner, 2016: 35 κ.ε., 71 κ.ε., 270 κ.ε.).

Στην ελληνική οικονομία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, εκδηλώνονται «τρίδυμα ελλείμματα», αποτέλεσμα της κατεύθυνσης ανάπτυξής της τη δεκαετία του 2000.

2.1.2 Κρίση δημόσιου χρέους;

Μια βασική «ανισορροπία» χαρακτηρίζει το δημόσιο χρέος της ελληνικής οικονομίας. Το μέγεθος του δημόσιου τομέα και οι υψηλές δαπάνες του έχουν θεωρηθεί η βασική αιτία για το υψηλό δημόσιο χρέος της ελληνικής οικονομίας. «Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ως δείκτη του μεγέθους του κράτους τις δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ [προκύπτει]... πως την περίοδο 2000-2011 το μέγεθος του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα ακολουθεί το μέσο μέγεθος του δημόσιου τομέα των 27 χωρών της ΕΕ». Πέραν αυτού, «τόσο η απασχόληση στη γενική κυβέρνηση όσο και η συνολική δημόσια απασχόληση στην Ελλάδα ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού ήταν μικρότερη από τον αντίστοιχο μέσο όρο των 25 χωρών του OECD το 2000. Το 2008, η συνολική απασχόληση στον δημόσιο τομέα είναι ελάχιστα υψηλότερη στην Ελλάδα σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο των 25 χωρών του OECD». Αυτό που αποκρύπτεται είναι ότι «το πραγματικό πρόβλημα του δημόσιου ελλείμματος εντοπίζεται στα δημόσια έσοδα. Τα συνολικά έσοδα της γενικής κυβέρνησης στην Ελλάδα για το διάστημα 2000-2011 είναι κατά πολύ χαμηλότερα από τον αντίστοιχο μέσο όρο των 27 χωρών της ΕΕ» (Ζησιμόπουλος και Οικονομάκης, 2013: 25-26). Το πρόβλημα των χαμηλών δημόσιων εσόδων, που οδηγεί σε ανάγκη αυξημένου κρατικού δανεισμού, είναι σχετιζόμενο με τη φοροδιαφυγή. Η φοροδιαφυγή δεν αποτελεί ένα τεχνικό αλλά ένα βαθύτατα ταξικό ζήτημα. Στην ελληνική περίπτωση, «δεν είναι μόνο το "μεγάλο κεφάλαιο" που φοροδιέφευγε αλλά ένας ευρύτερος κοινωνικός συνασπισμός που συμπεριλάμβανε τους αυτοαπασχολουμένους (παραδοσιακή μικροαστική τάξη) και τους μικρούς εργοδότες (μεσαία αστική τάξη). Επρόκειτο για ανοικτή συμμαχία της αστικής τάξης, μέσω του κράτους, με τις μη μισθωτές κοινωνικές τάξεις σε βάρος των μισθωτών κοινωνικών τάξεων» (Ζησιμόπουλος και Οικονομάκης, 2013: 28-31).

Το δημόσιο χρέος της Ελλάδας αναδεικνύεται σε κεντρικό οικονομικό πρόβλημα

της χώρας με το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. «Η παγκόσμια οικονομική κρίση, με αιχμή την κρίση των τραπεζών, μετέτρεψε γρήγορα ένα μέρος του ιδιωτικού χρέους σε δημόσιο. Το διογκούμενο δημόσιο χρέος οδήγησε σε κρίση χρηματοπιστωτικής αξιοπιστίας (...), λόγω της εκτίναξης των επιτοκίων δανεισμού». Έτσι, «[η] παγκόσμια κρίση στην παρούσα φάση εμφανίζεται και ως κρίση δημόσιου χρέους, που για πρώτη φορά μετά τον Πόλεμο πλήττει σε τέτοια έκταση τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς» (Μηλιός, 2011).

Πράγματι, «[τ]ο ακαθάριστο δημόσιο χρέος στις προηγμένες οικονομίες[53] συνέχισε... να αυξάνεται, υπερβαίνοντας για πρώτη φορά το 100% του ΑΕΠ [Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος] το 2011 (έφτασε το 103,5%)» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012α: 39). Το ακαθάριστο δημόσιο χρέος στις προηγμένες οικονομίες έχει ανέβει πάνω από το 105,0% του ΑΕΠ την τριετία 2013-2015: 105,5% το 2013, 105,7% το 2014 και 105,3% το 2015 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 30, Πίνακας ΙΙΙ.Ι) και εξακολουθεί να βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο και για την τριετία 2016-2018: 106,3% του ΑΕΠ για το 2016, εκτιμάται 105,2% του ΑΕΠ για το 2017 και προβλέπεται στο 104,2% του ΑΕΠ για το 2018 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018: 32, Πίνακας ΙΙΙ.Ι).

Ειδικότερα στην Ευρωζώνη-19, το «ακαθάριστο χρέος της γενικής κυβέρνησης» (general government gross debt) ήταν το 2007 64,9% του ΑΕΠ, για να ανέβει το 2011 στο 86,1% του ΑΕΠ και το 2014 στο 91,8% του ΑΕΠ, που είναι το υψηλότερο ποσοστό για την Ευρωζώνη-19 για την περίοδο 2000-2016, ενώ το 2016 ήταν στο 88,9% του ΑΕΠ (Eurostat).

Το «ακαθάριστο χρέος της γενικής κυβέρνησης» της Ελλάδας ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν –και αυξανόμενα είναι– πολύ υψηλότερο εκείνου της ζώνης του ευρώ. Για την περίοδο 2000-2016, το «ακαθάριστο χρέος της γενικής κυβέρνησης» της Ελλάδας ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν από τα υψηλότερα μεταξύ των χωρών της ΕΕ, ενώ από το 2002 και μετά είναι σταθερά το υψηλότερο μεταξύ των χωρών της ΕΕ.[54] Ειδικότερα, το 2007 ήταν 103,1% του ΑΕΠ και το 2011 ανέβηκε στο 172,1% του ΑΕΠ, δηλαδή, ως ποσοστό του ΑΕΠ, ήταν για το ίδιο έτος σχεδόν διπλάσιο εκείνου της ζώνης του

53. Σύμφωνα με την κατάταξη του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2013: 32, Πίνακας ΙΙΙ.Ι).

54. Από τα υψηλότερα «ακαθάριστα χρέη της γενικής κυβέρνησης» ως ποσοστό του ΑΕΠ μεταξύ των χωρών της ΕΕ στη διάρκεια της περιόδου 2000-2016 έχει εμφανίσει η Ιταλία, με το ποσοστό να είναι σταθερά πάνω από το 100% του ΑΕΠ. Το Βέλγιο έχει εμφανίσει ποσοστό «ακαθάριστου χρέους της γενικής κυβέρνησης» πάνω από το 100% του ΑΕΠ από το 2000 έως και το 2003 και από το 2011 έως το 2016. Ποσοστό «ακαθάριστου χρέους της γενικής κυβέρνησης» πάνω από το 100% του ΑΕΠ εμφανίζουν επίσης η Πορτογαλία από το 2011 έως το 2016, η Ιρλανδία την τετραετία 2011-2014, η Κύπρος την τετραετία 2013-2016 και η Ισπανία το 2014 (Eurostat).

ευρώ 19. Το 2014 είχε φτάσει στο 179% του ΑΕΠ, ενώ, συνεχίζοντας να ανεβαίνει, το 2016 ήταν 180,8% του ΑΕΠ, δηλαδή υπερδιπλάσιο εκείνου της ζώνης του ευρώ 19 για το ίδιο έτος, που είναι και το υψηλότερο ποσοστό για την περίοδο 2000-2016 για την ελληνική οικονομία (Eurostat).

Από την άποψη του ιδιαίτερα υψηλού ελληνικού δημόσιου χρέους, δεν αποτελεί έκπληξη ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής μαρξιστικής Αριστεράς αρχικά θεώρησε τη σύγχρονη ελληνική οικονομική κρίση –και χρεοκοπία– «κρίση δημόσιου χρέους» (βλ. ενδεικτικά Πρωτοβουλία Οικονομολόγων-Επιστημόνων και Πανεπιστημιακών, 2010).

Αν, ωστόσο, το υψηλό δημόσιο χρέος ήταν από μόνο του η κύρια αιτία της κρίσης και χρεοκοπίας, τότε θα έπρεπε να έχουν οδηγηθεί σε βαθιά κρίση και χρεοκοπία και άλλες χώρες με πολύ υψηλό, και μάλιστα υψηλότερο, δημόσιο χρέος.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ιαπωνική οικονομία. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2010: 30), «στην Ιαπωνία το ακαθάριστο δημόσιο χρέος φτάνει το 217,6% του ΑΕΠ (2009), αλλά είναι υψηλή και η εθνική αποταμίευση (23% του ΑΕΠ), η οποία συμβάλλει αποφασιστικά στην εγχώρια χρηματοδότηση του δημόσιου χρέους, ενώ το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι πλεονασματικό (2,8% του ΑΕΠ)».

Το ιαπωνικό «ακαθάριστο δημόσιο χρέος» ως ποσοστό του ΑΕΠ συνέχισε να αυξάνεται: το 2014 ήταν 246,2% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2016: 33, Πίνακας III.I), το 2015 248% του ΑΕΠ (Τράπεζας της Ελλάδος, 2017: 31, Πίνακας III.I),[55] το 2016 239,3% του ΑΕΠ, το 2017 εκτιμάται 240,3% του ΑΕΠ και το 2018 προβλέπεται να είναι στο 240,0% του ΑΕΠ (Τράπεζας της Ελλάδος, 2018: 32, Πίνακας III.I).

Στο παράδειγμα της Ιαπωνίας μπορούμε να επισημάνουμε, σε ένα πρώτο επίπεδο, άλλες σημαντικές μακροοικονομικές μεταβλητές που καθιστούν το δημόσιο χρέος μια όψη του προβλήματος και όχι το καθαυτό οικονομικό πρόβλημα.

Είδαμε πιο πάνω ότι η ιαπωνική οικονομία εμφάνιζε, σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος, το 2009 υψηλή εθνική αποταμίευση (23% του ΑΕΠ), κάτι που συμβάλλει σημαντικά στην εγχώρια χρηματοδότηση του δημόσιου χρέους της. Όσον αφορά τα νοικοκυριά ειδικότερα, συμπεριλαμβανομένων των Μη Κερδοσκοπικών Ιδρυμάτων που Εξυπηρετούν Νοικοκυριά (ΜΚΙΕΝ) (Non-Profit Institutions Serving Households – NPISH), με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, το ποσοστό των καθαρών αποταμιεύσεων των νοικοκυριών στο καθαρό διαθέσιμο εισόδημα ήταν θετικό κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000 και, με εξαίρεση το 2014, όπου γίνεται ελαφρά αρνητικό (-0,39%), ήταν επίσης

55. Σημειώνεται ότι: «Οι ιαπωνικές αρχές προέβησαν τον Δεκέμβριο του 2016 σε υιοθέτηση του συστήματος εθνικών λογαριασμών SNA 2008, καταργώντας το SNA 1993, με αποτέλεσμα την προς τα άνω αναθεώρηση των πρόσφατων στοιχείων μεταβολής του ΑΕΠ» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2017: 31, Πίνακας III.I.)

θετικό μέχρι και το 2015 (AMECO· βλ. σχετική ανάλυση και σε Οικονομάκης, Ανδρουλάκης και Μαρκάκη, 2013: 91· Economakis, Androulakis and Markaki. 2015a: 131).

Ταυτόχρονα, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ιαπωνικής οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι επίσης σταθερά θετικό: 2,8% το 2009, όπως είδαμε πιο πριν (βλ. και Τράπεζα της Ελλάδος, 2011: 44, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 3,6% το 2010 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 32, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 2,1 % το 2011 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2013: 32, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 1% το 2012 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014: 33, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 0,7% το 2013 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 30, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 0,5% το 2014 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2016: 33, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 3,3% το 2015 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2017: 31, Πίνακας ΙΙΙ.Ι), 3,8% το 2016, 3,6% το 2017 (εκτιμήσεις) και 3,8% το 2018 (προβλέψεις) (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018: 32, Πίνακας ΙΙΙ.Ι). Επομένως, η χώρα δημιουργεί καθαρή απαίτηση στο εξωτερικό – παρά το πολύ υψηλό δημόσιο χρέος της.

Στην ελληνική οικονομία, αντιθέτως προς την ιαπωνική, το πολύ υψηλό δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ συνοδευόταν από αρνητική καθαρή αποταμίευση και ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών μέσα στη δεκαετία του 2000, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια. Επομένως, από μια πρώτη προσέγγιση μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επικέντρωση της συζήτησης στο δημόσιο χρέος είναι αποπροσανατολιστική.

2.1.3 Η αρνητική καθαρή αποταμίευση

Η ακαθάριστη εθνική αποταμίευση στην Ελλάδα ήταν μόνο 7,1% του ΑΕΠ το 2008 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 31), ενώ ήταν μόλις 2,1% του ΑΕΠ το 2009 και 2,8% το 2010 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2011: 25). Ένα τόσο χαμηλό επίπεδο ακαθάριστης εθνικής αποταμίευσης «δεν επαρκούσε για τη χρηματοδότηση των συνολικών επενδύσεων... Η διαφορά καλύφθηκε (όπως και τα προηγούμενα χρόνια) από το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 31). Αν, εντούτοις, εξετάσουμε την καθαρή εθνική αποταμίευση, η οποία προκύπτει μετά την αφαίρεση των αποσβέσεων, το πρόβλημα είναι πολύ μεγαλύτερο. Η καθαρή εθνική αποταμίευση ήταν αρνητική για όλη σχεδόν τη δεκαετία του 2000 (με την εξαίρεση του 2001, που ήταν θετική αλλά δεν υπερέβαινε το 0,2% του ΑΕΠ). Στην αρχή της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, το 2007 και το 2008[56] ήταν -4,4% του ΑΕΠ και -5,1% του ΑΕΠ αντίστοιχα, το 2009 ήταν -12,1% του ΑΕΠ και το 2010 -13,9% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 31-32, 147, Πίνακας Α και 148, Πίνακας Β˙ Τράπεζα της Ελλάδος, 2011: 25). «Αυτό σημαίνει ότι η αποταμίευση δεν επαρκούσε ούτε για την ανανέωση

56. Αντιθέτως, στη ζώνη του ευρώ για το ίδιο έτος (2008) η καθαρή αποταμίευση ήταν θετική (5,8% του ΑΕΠ) (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 32).

του πάγιου κεφαλαίου που μειώνεται λόγω των αποσβέσεων» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 32). Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2010: 146) «[η] αρνητική αποταμίευση της γενικής κυβέρνησης συνετέλεσε σημαντικά στη μείωση της εθνικής αποταμίευσης μετά το 2004, ενώ όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα η διαμόρφωση της αποταμίευσης του τομέα των νοικοκυριών επέδρασε καθοριστικά στο να διατηρηθούν χαμηλά τα ποσοστά της εθνικής αποταμίευσης». Όσον αφορά την αποταμίευση του ιδιωτικού τομέα, στην έναρξη της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, κατά την Τράπεζα της Ελλάδος (2010: 150), είναι πως η αρνητική καθαρή αποταμίευση των νοικοκυριών υπεραντιστάθμισε το 2007 και το 2008 τη θετική καθαρή αποταμίευση των επιχειρήσεων. Ειδικότερα, η καθαρή αποταμίευση των νοικοκυριών και των ΜΚΙΕΝ ως ποσοστό του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματος είναι αρνητική καθ' όλη τη δεκαετία του 2000 και αυξανόμενα αρνητική ιδίως από το 2010, έτος έναρξης των Μνημονίων του «μηχανισμού στήριξης» της «τρόικας»[57] (-6,86% το 2010 έναντι -1,17% το 2009), ενώ το 2016 βρέθηκε στο αρνητικό ρεκόρ του -22,21% (AMECO).[58]

Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2010: 150), «η αλλαγή της αποταμιευτικής συμπεριφοράς των νοικοκυριών συνδέθηκε με την υιοθέτηση υψηλών καταναλωτικών προτύπων». Όπως υποστηρίζει ο Οικονόμου (2010: 28, 30), «[η] στήριξη της οικονομίας της χώρας σε κεφάλαια από το εξωτερικό σε τέτοια έκταση είναι μοναδική στη ζώνη του ευρώ», καθώς «η καθαρή αποταμίευση δεν επαρκούσε για την πραγματοποίηση ενός ελάχιστου επιπέδου νέων επενδύσεων». Έτσι, «[ο] ιδιωτικός και ο δημόσιος τομέας κατέγραψαν σημαντικά ελλείμματα. Το αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών ήταν η αύξηση των ελλειμμάτων στις τρέχουσες συναλλαγές με το εξωτερικό».[59] Σύμφωνα με τον Φωτόπουλο (2010: 51), όπως γίνεται με τις μνημονιακές πολιτικές στην Ελλάδα, το χαμηλό επίπεδο αποταμίευσης που χαραρακτηρίζει την ελληνική οικονομία οφείλεται

57. Ευρωπαϊκή Επιτροπή της ΕΕ, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ).

58. Αντιθέτως, στην ΕΕ28 καθ' όλη τη δεκαετία του 2000 και μέχρι και το 2016, η καθαρή αποταμίευση των νοικοκυριών και των ΜΚΙΕΝ, ως ποσοστό του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματος, ήταν θετική: 6,43% το 2000, 5,86% το 2010 και 4,01% το 2016. Στην Ευρωζώνη-19 καθ' όλη τη δεκαετία του 2000 και μέχρι και το 2016 η καθαρή αποταμίευση των νοικοκυριών και των ΜΚΙΕΝ, ως ποσοστό του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματος, ήταν επίσης θετική: 7,40% το 2000, 6,52% το 2010 και 5,53% το 2016 (AMECO).

59. «Η συσσώρευση των υψηλών ελλειμμάτων στις τρέχουσες συναλλαγές με το εξωτερικό δημιουργεί διογκούμενο εξωτερικό χρέος και αυτό αυξάνει το κόστος δανεισμού για την εξυπηρέτηση και την αναχρηματοδότησή του. Η απότομη άνοδος της διαφοράς μεταξύ των επιτοκίων των ομολόγων του Ελληνικού Δημοσίου και των κρατικών ομολόγων άλλων χωρών της ζώνης του ευρώ (spreads) μεταδίδεται στα επιτόκια δανεισμού των τραπεζών για την άντληση κεφαλαίων και, στη συνέχεια, στα επιτόκια των δανείων προς τις επιχειρήσεις, με δυσμενείς επιπτώσεις στις επενδύσεις και την παραγωγή» (Οικονόμου, 2010: 30). Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

> στη φύση της οικονομίας ως μιας «οικονομίας υπηρεσιών» [που], σε συνδυασμό με τη μαζική εισροή εμβασμάτων από το εξωτερικό (ναυτιλιακά, μεταναστευτικά κ.λπ.), δημιούργησε έναν έντονα καταναλωτικό τύπο κοινωνίας... Στην παρούσα δεκαετία [του 2000] ο καταναλωτικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας εντάθηκε ακόμη περισσότερο... γεγονός που αποκλείει και κάθε ιδέα χρηματοδότησης του δημόσιου χρέους από εγχώριες πηγές. Και αυτό, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την Ιαπωνία που έχει μεγαλύτερο μεν χρέος από την Ελλάδα, αλλά δεδομένης της υψηλής αποταμίευσης στη χώρα αυτή και του γεγονότος ότι τα κρατικά ομόλογα τα κατέχουν βασικά Γιαπωνέζοι, δεν υπάρχει περίπτωση κανένα ΔΝΤ ή ξένος οργανισμός να επιβάλει τους όρους του.

Για τον ίδιο, στην Ελλάδα αναπτύχθηκε ένα «στρεβλό καταναλωτικό πρότυπο... μια "εξωστρεφής καταναλωτική κοινωνία"» –σε αντιστοιχία προς το «εξωστρεφές μοντέλο ανάπτυξης»[60] του ελληνικού καπιταλισμού–, «δηλαδή μια καταναλωτική κοινωνία που δεν στηριζόταν στην ανάπτυξη μιας μαζικής αγοράς για τα εγχώρια προϊόντα, αλλά, αντίθετα, στηριζόταν βασικά στην εξωτερική αγορά» (βλ. σχετικά στα επόμενα).

2.1.4 Το ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών

Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2.1, είναι σταθερά αρνητικό και επιδεινούμενο μετά το 1994 και μέχρι το 2008 (όπου φτάνει στο -15,85% του ΑΕΠ, σύμφωνα με τα στοιχεία της AMECO), οπότε και αρχίζει να περιορίζεται σημαντικά το έλλειμμά του (το 2015 καταγράφει, έστω και προσωρινά, θετικό πρόσημο – σε τρέχουσες τιμές), στις συνθήκες οικονομικής ύφεσης-μνημονιακών πολιτικών (βλ. στα επόμενα). Η πορεία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, και πριν από την πρόσφατη οικονομική κρίση της χώρας, συνδέεται με σημαντικές πολιτικές και μακροοικονομικές εξελίξεις. Συγκεκριμένα, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, ενώ εμφανίζει βελτίωση από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μέχρι το 1981, αρχίζει (με πρόσκαιρες αυξομειώσεις) μια πορεία ελλειμμάτων από το 1981 και μετά, δηλαδή αμέσως μετά την είσοδο της χώρας στην τότε ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα) (την 1-1-1981), και καθίσταται ελλειμματικό από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 (1994 και μετά, με ιδιαίτερη επιδείνωση μετά το 1997), όταν αφενός καθιερώθηκε η ενιαία εσωτερική αγορά της ΕΕ (την 1-1-1993)[61]

60. Ή μοντέλο «ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης», σύμφωνα με την ορολογία που ακολουθείται σε αυτή τη μελέτη (βλ. σχετικά στην Ενότητα 1).

61. Η 1-1-1993 είναι η ημερομηνία καθιέρωσης της ενιαίας εσωτερικής αγοράς, με την οποία καταργήθηκαν όλοι οι τελωνειακοί έλεγχοι στα εσωτερικά σύνορα της ΕΕ. Ενώ η ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων στην ΕΕ αποτελεί το εσωτερικό στοιχείο της τελωνειακής ένωσης, το Κοινό Δασμολόγιο αποτελεί το εξωτερικό στοιχείο αυτής. Εφαρμόζεται στις εισαγωγές εμπορευμάτων μέσω των εξωτερικών συνόρων της τελωνειακής ένωσης. Η κοινή εμπορική πολιτική καθορίζει τους δασμούς που επιβάλλονται σε

και αφετέρου, προ της ένταξης στο ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα, η δραχμή ανατιμήθηκε σωρευτικά σε πραγματικούς όρους,[62] άρα αφαιρέθηκε ήδη πριν από την υιοθέτηση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος (την 1-1-2001) από την ελληνική οικονομία σε διεθνές επίπεδο η δυνατότητα χρήσης της συναλλαγματικής πολιτικής ως μέσου αντιμετώπισης του ανταγωνισμού των ξένων εμπορευμάτων (Οικονομάκης κ.ά., 2006· Οικονομάκης, 2011· Μηλιός, 2002).

Τα επιμέρους ισοζύγια που συναπαρτίζουν το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι το ισοζύγιο εισοδημάτων, το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων και το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (βλ. σχετικά και Διάγραμμα 2.1).

Στο ισοζύγιο εισοδημάτων αποτυπώνονται οι συνέπειες-επιπτώσεις επί του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της εξωτερικής χρηματοδότησης της χώρας, και μεταξύ αυτών του χρέους του δημοσίου προς «μη κατοίκους» της χώρας – το οποίο συνδέεται με την προβληματική των λεγόμενων «δίδυμων ελλειμμάτων».[63] Όπως βλέπουμε στο Διάγραμμα 2.1, το ισοζύγιο εισοδημάτων ακολουθεί γενικά πορεία ανάλογη με εκείνη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Επιδεινώνεται σοβαρά μετά το 1995 και μέχρι το 2011 (καθιστάμενο αρνητικό από το 2003 έως το 2011), αντανακλώντας τις αυξημένες καθαρές πληρωμές ιδίως για τόκους του δημόσιου χρέους,[64] όπως και για μερίσματα και κέρδη (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2001: 215-216, 2002:

εμπορεύματα τα οποία εισάγονται στην Ένωση και τις απαλλαγές από αυτούς, καθώς και τις απαγορεύσεις ή τους περιορισμούς. Συνεπώς, πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 καταργούνται πλήρως οι όποιες δυνατότητες εμπορικής προστατευτικής πολιτικής ανάμεσα στις χώρες μέλη της Ένωσης (Οικονομάκης κ.ά., 2014: 1015· αναλυτικότερα σε Οικονομάκης κ.ά., 2006: 705-706).

62. «Όπως είναι γνωστό, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα υπήρξε σημαντικά υψηλότερος του αντίστοιχου δείκτη της ΕΕ καθ' όλο το διάστημα 1979-1999. Στο πλαίσιο αυτό, από το 1986 και μετά (με εξαίρεση το 1998) η δραχμή εισήλθε σε μια φάση συνεχούς ανατίμησης, σε πραγματικούς όρους, έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων, λόγω ακριβώς της ονομαστικής διολίσθησης του ελληνικού νομίσματος με ρυθμούς που ήταν χαμηλότεροι από τον σχετικό (διαφορικό) πληθωρισμό Ελλάδας-ΕΕ. Στο διάστημα 1990-2000 η δραχμή ανατιμήθηκε σωρευτικά σε πραγματικούς όρους κατά τουλάχιστον 15% έναντι του ECU/ευρώ, γεγονός που συνέβαλλε σημαντικά στην επιδείνωση του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου. Η «πολιτική σκληρής δραχμής» καθιστούσε συνεχώς ακριβότερα σε διεθνές νόμισμα τα ελληνικά προϊόντα και έτσι ευνοούσε τις εισαγωγές έναντι των εξαγωγών» (Μηλιός, 2002: 20).

63. Το υψηλό δημόσιο χρέος και η αρνητική εθνική αποταμίευση (η οποία σημαίνει και ότι το υψηλό δημόσιο χρέος δεν μπορεί να χρηματοδοτηθεί από εγχώριες πηγές) επιδρούν αρνητικά στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών («δίδυμα ελλείμματα»).

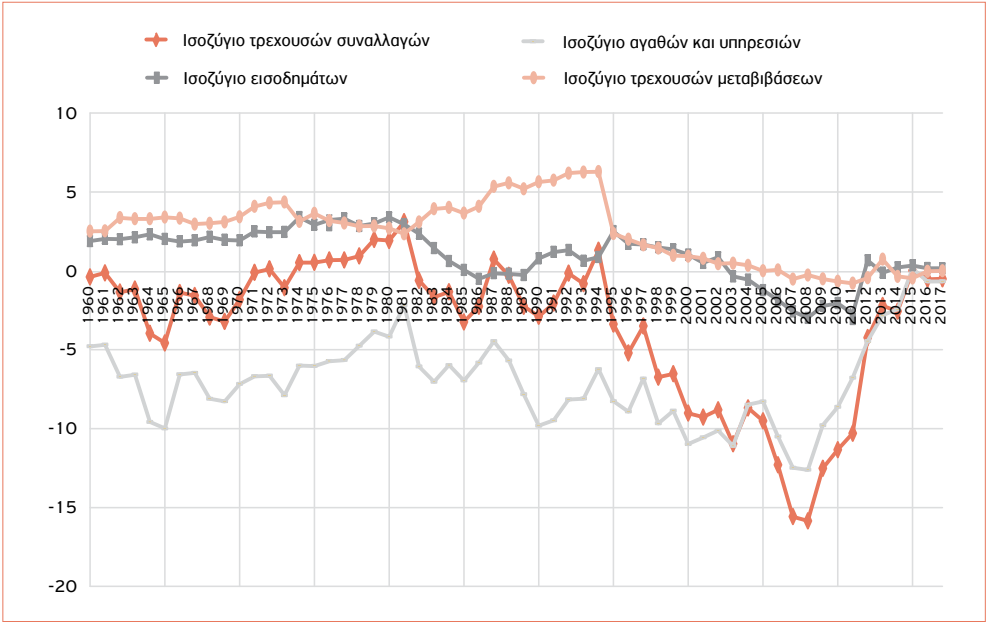
64. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2005: 288), «[τ]ο έλλειμμα του ισοζυγίου εισοδημάτων διαμορφώνεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, από πληρωμές τόκων για ομόλογα του Ελληνικού Δημοσίου, οι οποίες συνδέονται με την αύξηση των κεφαλαίων που έχουν τοποθετηθεί στους τίτλους αυτούς από μη κατοίκους». Όπως υποστηρίζουν οι Ασημακόπουλος και συνεργάτες (2010: 439), κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000 και μέχρι και την έναρξη της ελληνικής οικονομικής κρίσης (2000-2008), «οι πληρωμές τόκων για τίτλους του Ελληνικού Δημοσίου που διακρατούν ξένοι αποτελούσαν τον κυριότερο παράγοντα που διαμορφώνει το ύψος και την εξέλιξη του ελλείμματος του εν λόγω ισοζυγίου».

245, 2004: 278, 2005: 288, 2006: 333, 2008: 141, 2011: 115, 2012β: 97-98) «που έχουν σχέση με την αυξημένη εξωτερική χρηματοδότηση της χώρας» (Βλάχου και Λαμπρινίδης, 2011: 235), στις συνθήκες της μειούμενης (αρνητικής) καθαρής εθνικής αποταμίευσης, όπως είδαμε πιο πριν. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2013: 113, σχετικά και 107),

> [ο] δραστικός περιορισμός του ελλείμματος του ισοζυγίου εισοδημάτων... το 2012 οφείλεται αποκλειστικά στη σχεδόν ισόποση μείωση των πληρωμών για τόκους, μερίσματα και κέρδη, αποτέλεσμα του σημαντικού περιορισμού των καθαρών πληρωμών για τόκους επί των τίτλων του Δημοσίου που διακρατούν κάτοικοι του εξωτερικού. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στην εφαρμογή του PSI, καθώς και στη χρονική μετάθεση της καταβολής των τόκων που αφορούν δάνεια του μηχανισμού στήριξης μέσω της ΕΚΤ, λόγω αναπροσαρμογής του επιτοκίου.

Από το 2012 και μετά, παρά τη μικρή προσωρινή επιδείνωση το 2013, το ισοζύγιο εισοδημάτων είναι θετικό, σύμφωνα το Διάγραμμα 2.1.

Διάγραμμα 2.1: Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και επιμέρους ισοζύγια (% ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές) της ελληνικής οικονομίας (1960-2017)

Πηγή: AMECO

Όπως υποστηρίζουν οι Μανασσάκη, Κατηφόρης και Βασαρδάνη (2010: 81),

> η επιδείνωση του ΙΤΣ [ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών] μετά το 1997 οφείλεται πρωτίστως στην αντίστοιχη δυσμενή εξέλιξη του ισοζυγίου εισοδημάτων (κυρίως λόγω των ολοένα και υψηλότερων πληρωμών για το διογκούμενο εξωτερικό χρέος) και του ισοζυγίου τρεχουσών μεταβιβάσεων (κυρίως λόγω της σταδιακής υποχώρησης τόσο των καθαρών τρεχουσών μεταβιβάσεων από την Ευρωπαϊκή Ένωση [...] όσο και των μεταναστευτικών εμβασμάτων), το οποίο δεν αντισταθμίζει πλέον σημαντικό τμήμα της ελλειμματικότητας του ισοζυγίου αγαθών, όπως συνέβαινε στο παρελθόν.

Ειδικότερα, το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων, όπως υποστηρίζει η Τράπεζα της Ελλάδος (2012β: 98), «παρουσιάζει πτωτική τάση διαχρονικά», επομένως η συμβολή του «στη χρηματοδότηση του ελλείμματος αγαθών και υπηρεσιών αναμένεται ότι θα συνεχίσει να μειώνεται». Σύμφωνα με τα στοιχεία της AMECO, που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 2.1, το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων επιδεινώνεται ιδιαίτερα από το1994 και μετά και καθίσταται αρνητικό από το 2005 έως και το 2012, όπως και την τριετία 2014-2016, επομένως για τα χρόνια αυτά όχι μόνο μειώνεται η συμβολή του στη χρηματοδότηση του ελλείμματος αγαθών και υπηρεσιών αλλά το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων επιβαρύνει το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Κατά τον Ζόνζηλο (2010: 413, 415-417),

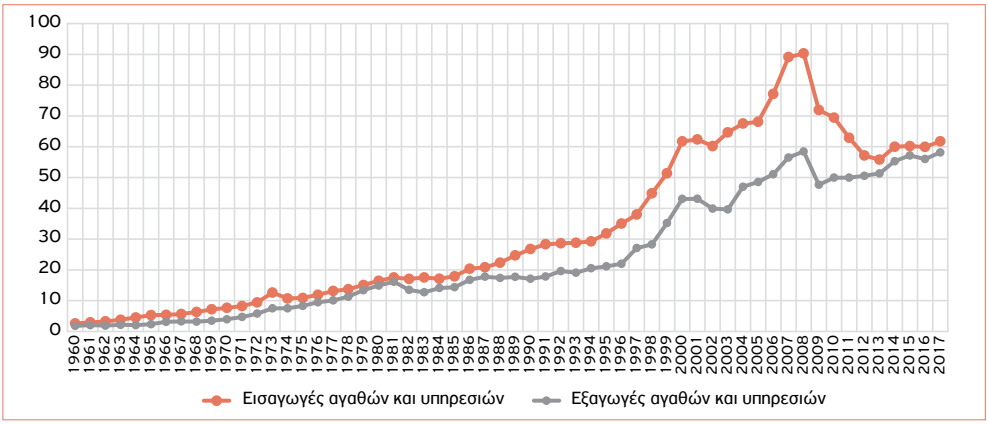
> σημαντική αρνητική επίδραση στη διαμόρφωση της τρέχουσας εξαιρετικά δυσμενούς κατάστασης του ΙΤΣ άσκησε... η μεταστροφή του παραδοσιακά πλεονασματικού ισοζυγίου εισοδημάτων και τρεχουσών μεταβιβάσεων σε ελλειμματικό από το 2004 και μετά. [...] Σε αυτό βεβαίως συνέβαλαν οι αυξημένες πληρωμές τόκων λόγω της διόγκωσης του εξωτερικού χρέους, αλλά και ο σταδιακός περιορισμός των εισροών από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Σημειώνεται ότι το έλλειμμα του ισοζυγίου εισοδημάτων και τρεχουσών μεταβιβάσεων το 2008 υπερέβη το 1/3 του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών.

Σύμφωνα, ωστόσο, με τα στοιχεία της AMECO (δικοί μας υπολογισμοί), το έλλειμμα του ισοζυγίου εισοδημάτων και τρεχουσών μεταβιβάσεων το 2008 (σε τρέχουσες τιμές) ανερχόταν μόνο στο ¼ περίπου του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών, αναδεικνύοντας, μεταξύ άλλων, ότι καθοριστικός παράγοντας των σοβαρών ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι η χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτή καταγράφεται από το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Όπως βλέπουμε στο Διάγραμμα 2.1, η εξέλιξη του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών είναι κατά βάση εκείνη που καθορίζει και την εξέλιξη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Η πορεία του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών, όπως και εκείνη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, συνδέεται με σημαντικές πολιτικές και

μακροοικονομικές εξελίξεις Από το Διάγραμμα 2.1 μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μετά το 1981 (δηλαδή αμέσως μετά την είσοδο της χώρας στην τότε ΕΟΚ) και μέχρι το 2008 (όπου προσεγγίζει στο -12,61% του ΑΕΠ) το έλλειμμα του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών, όπως και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, σε τρέχουσες τιμές, επιδεινώνεται σοβαρά, ενώ, επίσης σε αντιστοιχία με το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών εμφανίζει επίταση της ελλειμματικότητάς του από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 (1994 και μετά, με ιδιαίτερη επιδείνωση μετά το 1997): ενιαία εσωτερική αγορά, ανατίμηση σε πραγματικούς όρους της δραχμής, ΟΝΕ. Σε τρέχουσες τιμές, το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, με εξαίρεση το 2015, είναι, παρά τις επιμέρους αυξομειώσεις, συνεχώς αρνητικό για όλη την περίοδο 1960-2017, αποτυπώνοντας το χρόνιο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, ενώ η μείωση του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών μετά το 2008 οφείλεται πρωτίστως στην οικονομική ύφεση και στις μνημονιακές πολιτικές που επέτειναν την ύφεση.

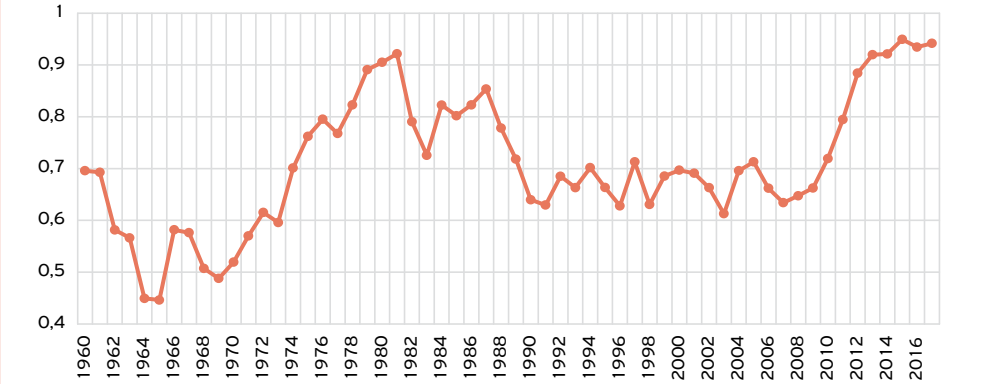
Σε σταθερές τιμές (2010), ωστόσο, όπως είναι εμφανές από το Διάγραμμα 2.2, που αποτυπώνει τις (σε σταθερές τιμές) εισαγωγές και εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών της ελληνικής οικονομίας, και το Διάγραμμα 2.3, που καταγράφει τον (σε σταθερές τιμές) λόγο των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών προς τις εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (X/M), ήτοι τον δείκτη κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές, το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών είναι αρνητικό και το 2015, καίτοι το έτος αυτό το έλλειμμά του είναι εξαιρετικό περιορισμένο (AMECO).

Διάγραμμα 2.2: Εισαγωγές και εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών της ελληνικής οικονομίας (1960-2017), σε σταθερές τιμές 2010

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα 2.3: Δείκτης κάλυψης των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών από τις εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (X/M) της ελληνικής οικονομίας (1960-2016), σε σταθερές τιμές 2010

Πηγή: AMECO

Η βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών μετά το 2008 και μέχρι το 2015 οφείλεται κατά πρώτον, και κυρίως, στη βελτίωση του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών μέχρι το ίδιο έτος. Η βελτίωση αυτή είναι αποτέλεσμα της ύφεσης (και των μνημονιακών πολιτικών που την επέτειναν) που οδήγησε σε σημαντικότατη μείωση των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών – σε σταθερές τιμές 2010, -33,19% στη διάρκεια της περιόδου 2008-2015 και -29,00% στη διάρκεια της όλης περιόδου της οικονομικής κρίσης 2008-2017 (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Η Τράπεζα της Ελλάδος (2010: 30, 2011: 109, 2012β: 91, 93-94, 2013: 107, 2014: 20, 2016: 118, 120) αποδίδει τη βελτίωση του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών μέχρι και το 2015 κυρίως στη μείωση των εισαγωγών λόγω της ύφεσης, αλλά και στην περιορισμένη αύξηση των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών λόγω της βελτίωσης της «ανταγωνιστικότητας κόστους» ή «εσωτερικής υποτίμησης» (μείωση του κόστους εργασίας), που άρχισε με τις μνημονιακές πολιτικές από το 2010 και μετά. Η βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών ειδικότερα από το 2012 και μετά οφείλεται επίσης, όπως είδαμε πιο πριν, στη βελτίωση του ισοζυγίου εισοδημάτων.

Ως προς τη βελτίωση των εξαγωγικών επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας, μετά το 2010, πράγματι (σε σταθερές τιμές 2010) μεταξύ 2010 και 2015 οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών αυξήθηκαν κατά 14,11%, ενώ εμφανίζονται αυξημένες κατά 19,68% μεταξύ 2010 και 2017 (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Βεβαίως, καταγρά-

φονται αυτές οι αυξήσεις μετά το 2010, έτος κατά το οποίο οι εξαγωγές είχαν πέσει κάτω από το επίπεδο του 2006, όπως είναι εμφανές από το Διάγραμμα 2.2. Η θετική επίπτωση της βελτίωσης της «ανταγωνιστικότητας κόστους» στις εξαγωγικές επιδόσεις δεν επιβεβαιώνεται, ωστόσο, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, εξετάζοντας το σύνολο της περιόδου 1960-2017.

Κατ' αρχάς να σημειώσουμε ότι σε σταθερές τιμές 2010 οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών στη διάρκεια της περιόδου της κρίσης 2008-2017 παρουσιάζονται αυξημένες μόνο κατά 2,26%, ενώ από το 2008 μέχρι και το 2015 (έτος κατά το οποίο τόσο το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών όσο και το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών ήταν, σε τρέχουσες τιμές, θετικά) μειώθηκαν κατά 2,50%. Εμφανίζονται οι εξαγωγές ελαφρά αυξημένες την περίοδο 2008-2017, ενώ μειώνονται κατά 4,28% μεταξύ 2008 και 2016, λόγω της εκτιμώμενης αύξησης κατά 6,83% μεταξύ 2016 και 2017 (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Όπως είναι, πάντως, εμφανές από το Διάγραμμα 2.2, η συστολή του ελλείμματος στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ 2008 και 2015 οφείλεται αποκλειστικά στις μειωμένες εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών, οι οποίες μάλιστα ήταν μειωμένες σε τέτοιο βαθμό, που υπερ-αντιστάθμισαν τη μείωση των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών για την ίδια περίοδο (βλ. και Hein, 2012: 24).

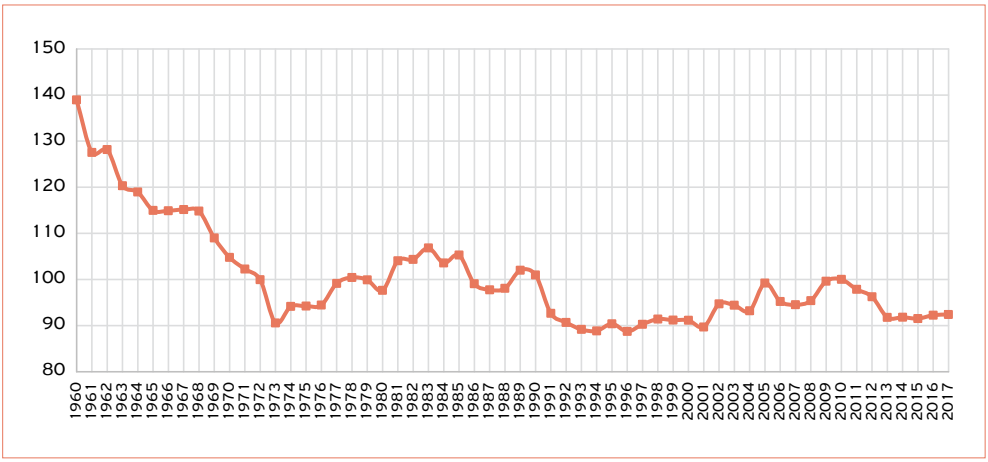
2.1.5 «Ανταγωνιστικότητα κόστους» και εμπορικό έλλειμμα

Η δυσκαμψία στην αγορά εργασίας που οδήγησε σε «σωρευτική αύξηση των μέσων ονομαστικών αποδοχών» και σε «μεγάλες απώλειες ανταγωνιστικότητας τιμών» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 33, σχετικά και 143) είναι κεντρική ερμηνευτική θέση για τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας πριν από την πρόσφατη οικονομική κρίση στη νεοφιλελεύθερη προβληματική, όπως αυτή εκφράζεται από την Τράπεζα της Ελλάδος. Στη βάση αυτή εδράζεται και το (νεοφιλελεύθερο) επιχείρημα της θετικής επίπτωσης της «εσωτερικής υποτίμησης» στο εξωτερικό εμπόριο της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό μπορεί να αμφισβητηθεί σοβαρά λαμβάνοντας υπόψη μας το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας στην ελληνική οικονομία που καταγράφεται στο Διάγραμμα 2.4.

Το μοναδιαίο κόστος εργασίας είναι το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος και υπολογίζεται ως λόγος της αποζημίωσης (αμοιβής) ανά μισθωτό (ή ο μέσος μισθός) προς το ονομαστικό ΑΕΠ σε τιμές αγοράς ανά απασχολούμενο (δηλαδή την παραγωγικότητα της εργασίας σε όρους ονομαστικού ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος σε τιμές αγοράς) (AMECO· για μια μερικώς διαφορετική προσέγγιση, βλ. Ιωακείμογλου, 2011: 20, 31, 51, 88 κ.ε.). Επομένως, το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος δεν εξαρτάται μόνο από τις αμοιβές της εργασίας αλλά και από την παραγωγικότητά της.

Αν μειώνονται οι αμοιβές των απασχολουμένων αλλά ταυτόχρονα μειώνεται περισσότερο (της μείωσης των αμοιβών) η παραγωγικότητα της εργασίας, το μοναδιαίο κόστος εργασίας θα αυξηθεί, δηλαδή θα αυξηθεί το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος.

Διάγραμμα 2.4: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας στην ελληνική οικονομία (1960-2017), 2010=100

Πηγή: AMECO

Από το Διάγραμμα 2.4 προκύπτει ότι το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας (έτος βάσης 2010 = 100) στην ελληνική οικονομία ακολουθεί γενικά μια έντονα πτωτική πορεία από το 1960 έως και το 2017, με ενδιάμεσες αυξομειώσεις, και με πιο απότομη πτώση εκείνη μεταξύ 1960 και 1973. Μετά το 1973 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος και πρώτη τετραετία διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ), όπως και μέσα στη δεκαετία του 2000, εμφανίζει μια σχετική άνοδο, ενώ τις πιο χαμηλές τιμές του τις λαμβάνει, εκτός από το 1973, μέσα στη δεκαετία του 1990, όπως και από το 2013 μέχρι το 2017. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι χαμηλές τιμές του πραγματικού μοναδιαίου κόστους εργασίας μετά το 2010 δεν είναι και οι χαμηλότερες της περιόδου (ήτοι δεν είναι χαμηλότερες εκείνων του 1973 και της δεκαετίας του 1990), παρά τις μνημονιακές πολιτικές «εσωτερικής υποτίμησης». Όπως εξηγήσαμε, το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος δεν εξαρτάται μόνο από τις αμοιβές της εργασίας αλλά και από την παραγωγικότητά της, η οποία και σημειώνει, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια, σημαντική πτώση από το 2008 και μετά, δηλαδή στη διάρκεια της παρούσας οικονομικής κρίσης.

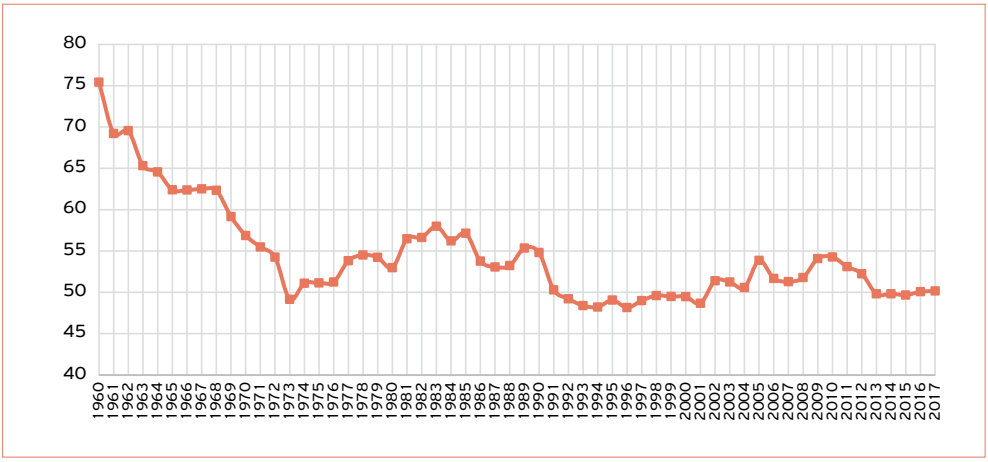
Εξετάζοντας το επιχείρημα της θετικής επίπτωσης της «εσωτερικής υποτίμησης» στο εξωτερικό εμπόριο της ελληνικής οικονομίας, σημειώνουμε αρχικά ότι το 2008, όπου καταγράφονται ρεκόρ εξωτερικών ελλειμμάτων (ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών), το μοναδιαίο κόστος εργασίας έχει μια ήδη πολύ χαμηλή τιμή μέσα στην όλη εξεταζόμενη περίοδο. Μεταξύ 2008 και 2017, δηλαδή στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, που το μοναδιαίο κόστος εργασίας μειώνεται περαιτέρω, οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών, όπως είδαμε, εμφανίζονται πολύ λίγο αυξημένες (βλ. επίσης Διάγραμμα 2.2), δηλαδή οι εξαγωγές δεν φαίνεται να αυξάνονται ιδιαίτερα παρά την περαιτέρω βελτίωση της «ανταγωνιστικότητας κόστους». Αν ανατρέξουμε στο Διάγραμμα 2.3, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, όπως εκφράζεται σε σταθερές τιμές από τον δείκτη κάλυψης των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών από τις εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών, μεταξύ 1960 και 1973 επιδεινώνεται (με αυξομειώσεις), δηλαδή επιδεινώνεται την περίοδο της πιο απότομης πτώσης του πραγματικού μοναδιαίου κόστους εργασίας, δηλαδή της πιο έντονης βελτίωσης της «ανταγωνιστικότητας κόστους». Από το ίδιο διάγραμμα επίσης βλέπουμε ότι ο λόγος κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές σε σταθερές τιμές στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 είναι ιδιαίτερα χαμηλός, ενώ είναι μια περίοδος που το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας καταγράφει τις χαμηλότερες τιμές του, δηλαδή η «ανταγωνιστικότητα κόστους» είναι βελτιωμένη. Αντιθέτως, μετά το 1973 και μέχρι το 1981, ο δείκτης κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές βελτιώνεται, ενώ αυτή είναι μια περίοδος που το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας αυξάνεται, δηλαδή επιδεινώνεται η «ανταγωνιστικότητα κόστους». Ανάλογα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν αν ανατρέξουμε στο Διάγραμμα 2.1, εξετάζοντας την πορεία του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών ως ποσοστό του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές. Όπως έχουμε πιο πριν επισημάνει, το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών εμφανίζει επίταση της ελλειμματικότητάς του από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 (1994 και μετά, με ιδιαίτερη επιδείνωση μετά το 1997), δηλαδή σε μια περίοδο βελτιωμένης «ανταγωνιστικότητας κόστους».

Τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν αν, αντί το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας, εξεταστεί το (προσαρμοσμένο) μερίδιο των μισθών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές αγοράς, το οποίο και αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 2.5.

Σε αντιστοιχία με το Διάγραμμα 2.4, από το Διάγραμμα 2.5 προκύπτει ότι το μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές στην ελληνική οικονομία ακολουθεί γενικά μια έντονα πτωτική πορεία από το 1960 έως και το 2017, παρά τις ενδιάμεσες σχετικές αυξήσεις του (σχετική άνοδος μετά το 1973 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, και άνοδος τη δεκαετία του 2000). Η πιο απότομη πτώση είναι εκείνη με-

ταξύ 1960 και 1973, ενώ τις πιο χαμηλές τιμές του τις λαμβάνει, εκτός από το 1973, μέσα στη δεκαετία του 1990, όπως και από το 2013 μέχρι το 2017. Επίσης, οι χαμηλές τιμές του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές μετά το 2010 δεν είναι και οι χαμηλότερες της περιόδου (ήτοι δεν είναι χαμηλότερες εκείνων του 1973 και της δεκαετίας του 1990), παρά τις μνημονιακές πολιτικές «εσωτερικής υποτίμησης».

Διάγραμμα 2.5: Προσαρμοσμένο μερίδιο μισθών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές αγοράς στην ελληνική οικονομία (1960-2017)

Πηγή: AMECO

Σημείωση: Ο λόγος της αποζημίωσης ανά μισθωτό (ή μέσος μισθός) προς το ονομαστικό ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές αγοράς ανά απασχολούμενο (δηλαδή η παραγωγικότητα της εργασίας σε όρους ονομαστικού ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος σε τιμές αγοράς) ως ποσοστό του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές αγοράς.

Πίνακας 2.1: Μέσος ετήσιος μισθός για χώρες της ΕΕ28 σε σταθερές τιμές 2016 – Δολάρια ΗΠΑ PPPs 2016 (επιλεγμένα έτη, 1990-2016)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Αυστρία	39.183	42.314	44.125	45.767	48.003	48.252	48.295
Βέλγιο	40.901	44.521	47.763	48.431	48.699	50.098	49.587
Τσεχία	μδ	13.071	15.569	20.105	21.996	23.003	23.722
Δανία	38.332	39.666	42.255	46.351	49.980	51.463	52.580
Εσθονία	μδ	9.038	12.483	16.909	20.231	22.438	23.621
Φινλανδία	32.114	32.564	35.651	38.886	41.723	41.952	42.127
Γαλλία	32.357	34.180	35.991	38.743	41.182	42.455	42.992
Γερμανία	μδ	39.915	41.388	41.895	42.502	45.810	46.389
Ελλάδα	μδ	22.029	25.909	30.568	29.829	24.719	25.124
Ουγγαρία	μδ	15.088	16.089	21.449	21.175	20.667	21.711
Ιρλανδία	29.554	34.811	39.474	44.992	51.287	50.866	51.681
Ιταλία	34.340	32.899	34.390	35.372	36.219	35.117	35.397
Λετονία	μδ	μ.δ.	10.578	14.336	17.505	21.113	22.389
Λουξεμβούργο	45.515	49.684	54.620	56.891	61.247	62.580	62.636
Ολλανδία	45.562	46.377	46.732	48.927	52.021	52.719	52.833
Πολωνία	μδ	15.842	20.049	20.941	23.502	24.597	25.921
Πορτογαλία	μδ	22.939	25.864	25.832	26.425	24.595	24.529
Σλοβακία	μδ	12.158	15.875	18.405	22.036	22.924	23.508
Σλοβενία	μδ	22.438	26.391	30.516	34.047	34.153	34.965
Ισπανία	33.184	35.148	35.040	35.051	38.530	37.259	37.333
Σουηδία	27.850	27.727	33.102	36.113	39.231	42.190	42.816
Ηνωμένο Βασίλειο	30.038	31.890	37.356	41.741	43.447	42.304	42.835
Λιθουανία	μδ	7.901	11.133	17.015	18.490	22.224	22.949

Πηγή: OECD.Stat Extracts

Σημείωση: Η παρουσίαση περιορίζεται από τη διαθεσιμότητα των δεδομένων (δεν υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα για Βουλγαρία, Κροατία, Κύπρο, Μάλτα και Ρουμανία). Η συντομογραφία μδ σημαίνει μη διαθέσιμο.

Άλλωστε, η Ελλάδα ήταν και πριν από την πρόσφατη οικονομική κρίση και τις μνημονιακές πολιτικές «εσωτερικής υποτίμησης» μια χώρα χαμηλών μισθών (παρά τη σημαντική αύξησή τους την περίοδο 1995-2010), εντός του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος στο οποίο αναπτύσσει κυρίως τις εξωτερικές εμπορικές της συναλλαγές, δηλαδή την ΕΕ (βλ. σχετικά Οικονομάκης, Μαρκάκη και Ανδρουλάκης, 2014· αναλυτικότερα επί αυτού στα επόμενα), όπως φαίνεται από τον Πίνακα 2.1 που δίνει τους μέσους ετήσιους μισθούς για χώρες της ΕΕ28 (σε σταθερές τιμές 2016, σε δολάρια ΗΠΑ, PPPs 2016). Συγκεκριμένα, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, ο μέσος ετήσιος μισθός στην Ελλάδα ήταν ο χαμηλότερος μέσος ετήσιος μισθός για το 1995 και υψηλότερος μόνον εκείνου της Πορτογαλίας για τα άλλα εξεταζόμενα έτη μεταξύ των χωρών της ΕΕ15, δηλαδή των χωρών της ΕΕ πριν από τη διεύρυνσή της με την εισδοχή των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», την Κύπρο και τη Μάλτα. Σε σχέση με τους μέσους ετήσιους μισθούς στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, ο μέσος ετήσιος μισθός στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερος εκείνου της Σλοβενίας για όλα τα εξεταζόμενα έτη πλην του 2015 και χαμηλότερος εκείνου της Πολωνίας για το 2016. Εντούτοις, είναι σαφές ότι η «ψαλίδα» της διαφοράς των μέσων ετήσιων μισθών μεταξύ των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και της Ελλάδας έχει κλείσει, υπέρ των πρώτων.

Όπως επισημαίνει ο Ιωακείμογλου (2011: 50-53), ενώ «η Ελλάδα ανήκει στην ομάδα των χωρών με χαμηλό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος [...] οι πιο ανταγωνιστικές χώρες (αυτές που έχουν τις καλύτερες επιδόσεις στο διεθνές εμπόριο) είναι οι χώρες υψηλού κόστους εργασίας και αντιστρόφως», κάτι που, όπως είδαμε, υποδεικνύει το λεγόμενο «παράδοξο του Kaldor». Η προβληματική της «ανταγωνιστικότητας κόστους» λησμονεί το λεγόμενο «παράδοξο του Kaldor», δηλαδή ότι τη μεταπολεμική περίοδο η μείωση στην «ανταγωνιστικότητα τιμών» («ανταγωνιστικότητα κόστους»), δηλαδή η υψηλότερη τιμή στα μοναδιαία κόστη εργασίας, συναρτούνταν με την αύξηση και όχι τη μείωση του (διεθνούς) μεριδίου αγοράς.

Το πρόβλημα της διεθνούς ανταγωνιστικότητας μιας εθνικής οικονομίας δεν έγκειται, κυρίως και πρωτίστως, στο αν εξάγεις σε χαμηλές τιμές, αλλά στη «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα»), ήτοι *τι εξάγεις σε σχέση με το τι εισάγεις*, με το «τι εισάγεις» να παραπέμπει στην ελληνική περίπτωση στην «υιοθέτηση υψηλών καταναλωτικών προτύπων» στηριζόμενων κατά βάση «στην εξωτερική αγορά». Το πρόβλημα της δομής εξαγωγών-εισαγωγών παραπέμπει ευθέως στο ερώτημα των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των περισσότερο και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (που εκφράζεται στις διαφορετικές «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης) και συμπυκνώνεται στη διάκριση πιο ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας ισχυρής

εγχώριας συνάρθρωσης και λιγότερο ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης. Υπό την έννοια αυτή, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί στην προηγηθείσα ανάλυση, η διεθνής ανταγωνιστικότητα δεν αφορά την «ανταγωνιστικότητα τιμής» ή «ανταγωνιστικότητα κόστους» μιας εθνικής οικονομίας, αλλά τη «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητά» της, η οποία καθορίζεται από «δομικούς παράγοντες» ή από τα δομικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη διάκριση πιο ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης και λιγότερο ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης. Τα ζητήματα αυτά θα αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης ως προς την ελληνική οικονομία στη συνέχεια της παρούσας ανάλυσης.

2.1.6 Ο νοτιοευρωπαϊκός κοινός παρονομαστής

Στη βάση της προηγηθείσας ανάλυσης συνάγεται ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας εκδηλώνεται σε ένα περιβάλλον αυξανόμενων ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, τα οποία οφείλονται κατά κύριο λόγο στο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ – ενώ είναι κυρίως η κρίση-ύφεση με την επακόλουθη μείωση των εισαγωγών που περιστέλλει αυτά τα ελλείμματα.

Λαμβάνοντας υπόψη μας ότι «μια χώρα, η οποία έχει διαρκή ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, αργά ή γρήγορα θα γίνει χώρα-οφειλέτης», ενώ, αντίθετα, «μια χώρα με διαρκή πλεονάσματα θα γίνει χώρα-πιστωτής» (Αντζουλάτος, 2011: 73), και επανερχόμενοι στο ερώτημα του χαρακτήρα της κρίσης, δηλαδή αν η ελληνική οικονομική κρίση είναι μια κρίση δημόσιου χρέους, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η αναγωγή της υπερχρέωσης –και τελικώς της χρεοκοπίας– της ελληνικής οικονομίας στο δημόσιο χρέος αποτελεί μια παραπλανητική απλούστευση.

Το ίδιο παραπλανητική είναι η αναγωγή της οικονομικής κρίσης στο δημόσιο χρέος και για τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Ισπανία και Πορτογαλία): «Τα ελλείμματα στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών [Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας] λίγο είχαν να κάνουν με τον δημόσιο τομέα των χωρών της περιφέρειας, ο οποίος δεν δημιουργούσε συστηματικά χρηματοοικονομικά ελλείμματα, αν και έχει επανειλημμένα περιγραφεί ως άσωτος και αναποτελεσματικός» (Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010: 51, σχετικά και 45).

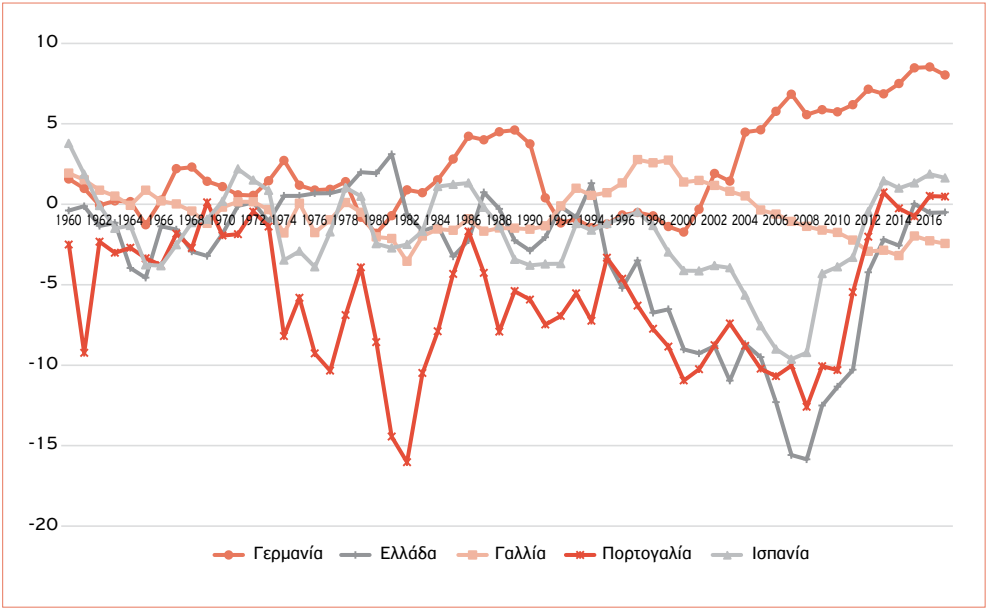
Στο Διάγραμμα 2.6 αποτυπώνεται η εκτίναξη, μετά το 2000, του πλεονάσματος στο γερμανικό[65] ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Αντίστοιχα στο ίδιο διάγραμμα παρατηρούμε ότι, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, κοινό παρονομαστή αποτελεί η

65. Η Γερμανία τίθεται ως παράδειγμα καθόσον αποτελεί τη «μεγάλη δύναμη» της ευρωπαϊκής οικονομίας.

σταθερή και εντυπωσιακή αύξηση των ελλειμμάτων στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών των νοτιοευρωπαϊκών χωρών (Ελλάδα, Πορτογαλία Ισπανία), γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1990, δηλαδή στις συνθήκες της εμβάθυνσης του πλαισίου της ΕΕ-ΟΝΕ, και μέχρι την πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση-ύφεση.[66] Στο Διάγραμμα 2.7 αποτυπώνονται οι ανάλογες συνέπειες επί του χρέους-δανεισμού των χωρών αυτών. Πρόκειται για την εκδήλωση του λεγόμενου «νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης» του καπιταλισμού εντός της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» της ΕΕ-ΟΝΕ, που σημαίνει απόσπαση αξίας-υπεραξίας στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας-ανταλλαγής από τις πιο αναπτυγμένες σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων, οικονομικά υποδεέστερων, χωρών (βλ. και Οικονομάκης κ.ά., 2010: 35-36· Οικονομάκης κ.ά., 2014β).

Γιατί, εντούτοις, στην παγκόσμια οικονομική κρίση –και κρίση δημόσιου χρέους γενικά– η ελληνική οικονομία αναδείχθηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» εντός της ΕΕ-ΟΝΕ;

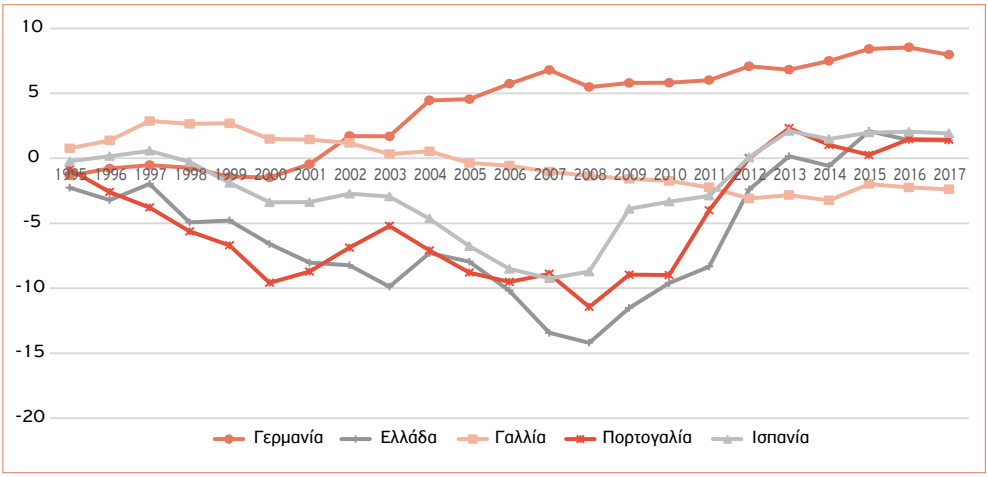
Διάγραμμα 2.6: Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (% ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές) Γερμανίας, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (1960-2017)

Πηγή: AMECO

66. Η εξέταση των ειδικότερων παραγόντων πίσω από τα ελλείμματα αυτά των άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών είναι πέρα από τους σκοπούς της παρούσας μελέτης.

Διάγραμμα 2.7: Καθαρός δανεισμός (% ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές) Γερμανίας, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (1995-2017)

Πηγή: AMECO

Σημείωση: Καθαρός δανεισμός = Καθαρές εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών σε τρέχουσες τιμές + Καθαρό πρωτογενές εισόδημα από τον υπόλοιπο κόσμο + Καθαρές τρέχουσες μεταβιβάσεις από τον υπόλοιπο κόσμο+ Καθαρές κεφαλαιακές μεταβιβάσεις από τον υπόλοιπο κόσμο.

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα πρέπει να εξετάσουμε βασικές όψεις της κατεύθυνσης ανάπτυξης που ακολούθησε η ελληνική οικονομία τα τελευταία χρόνια, ιδίως μετά την είσοδο της χώρας στη ζώνη του ευρώ.

Πρώτα, όμως, ας δούμε πιο συγκεκριμένα πώς αποκρυσταλλώνεται το πρόβλημα του υπερδανεισμού της ελληνικής οικονομίας.

2.2 Ο υπερδανεισμός από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές πριν από την προσφυγή στον «Μηχανισμό Στήριξης»

Το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος[67] (του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα) τροφοδο-

67. Για τη μεθοδολογία υπολογισμού του «Ακαθάριστου Εξωτερικού Χρέους» και της «Διεθνούς Επενδυτικής Θέσης», βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 168. Έχει σημασία να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με αυτή τη μεθοδολογία στις υποχρεώσεις του Ακαθάριστου Εξωτερικού Χρέους, «δεν περιλαμβάνονται αφενός οι άμεσες ξένες επενδύσεις μη κατοίκων στην Ελλάδα που αφορούν συμμετοχή στο μετοχικό κεφάλαιο και

τείται από τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 160). Η ελληνική οικονομία παρουσίασε μια σοβαρή επιδείνωση του συνολικού Ακαθάριστου Εξωτερικού Χρέους της πριν από την πρόσφατη κρίση: ως ποσοστό του ΑΕΠ, το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος ανέβηκε από το 100,1% το 2004 στο 151,6% το 2008 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 168, Πίνακας Α). Πριν από την επιβολή των Μνημονίων, το 2009, το συνολικό Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος της ελληνικής οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ είχε φτάσει στο 180,36%. Από το χρέος αυτό το 53,97% αφορά τη Γενική Κυβέρνηση (Τράπεζα της Ελλάδος, 2013: 127, Πίνακας VIII.5). Το υψηλό εξωτερικό χρέος της Γενικής Κυβέρνησης στο συνολικό Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος υποδηλώνει την υπερχρέωση του ελληνικού κράτους στο εξωτερικό πριν από την επιβολή των μνημονιακών πολιτικών (Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010: 39) και αντανακλά το χαμηλό επίπεδο της εγχώριας αποταμίευσης.[68] Η αρνητική Διεθνής Επενδυτική Θέση της Ελλάδας επιδεινωνόταν πριν από την επιβολή των Μνημονίων. Πιο συγκεκριμένα, το 2004 ήταν -66,8% του ΑΕΠ, το 2008 -74,9% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 169, Πίνακας Β), ενώ το 2009 -86,1% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 102, Πίνακας VIII.5).[69]

Η κάλυψη του εξωτερικού χρέους που τροφοδοτείται από τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών θα πρέπει να χρηματοδοτηθεί με «ισόποση καθαρή εισροή κεφαλαίων». Όπως γνωρίζουμε, «το έλλειμμα του συνολικού ισοζυγίου τρε-

τα επανεπενδυθέντα κέρδη και αφετέρου οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου που αφορούν τις τοποθετήσεις μη κατοίκων σε μετοχές ελληνικών επιχειρήσεων». Για το ζήτημα, βλ. σχετικά και Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010 (45, 47). «Η αρνητική Διεθνής Επενδυτική Θέση της Ελλάδος αποτυπώνει το ύψος των καθαρών υποχρεώσεων της χώρας έναντι μη κατοίκων» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 102). Σε αντιδιαστολή προς το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος, στη Διεθνή Επενδυτική Θέση «καταχωρούνται όλες οι υποχρεώσεις και οι απαιτήσεις που δημιουργούνται τόσο από τις άμεσες ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό όσο και από τις επενδύσεις χαρτοφυλακίου. Τέλος, στις απαιτήσεις καταχωρούνται και τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της χώρας, όπως υπολογίζονται με βάση τον ορισμό της ΕΚΤ που ισχύει για τις χώρες της ζώνης του ευρώ» (ό.π.: 169). «Τα μεγέθη της ΔΕΘ διαμορφώνονται βασικά από τις ροές των χρηματοοικονομικών συναλλαγών του ισοζυγίου πληρωμών. Επομένως, το ύψος του υπολοίπου της ΔΕΘ παρουσιάζει τη διαφορά των απαιτήσεων από τις υποχρεώσεις και ουσιαστικά αναφέρεται στο ύψος των καθαρών υποχρεώσεων της Ελλάδος έναντι μη κατοίκων. Με βάση τα ανωτέρω, είναι φανερό ότι το ακαθάριστο εξωτερικό χρέος απεικονίζει το μεγαλύτερο μέρος των συνολικών υποχρεώσεων της χώρας έναντι μη κατοίκων, οι οποίες όμως σε σημαντικό βαθμό αντισταθμίζονται από τις αντίστοιχες απαιτήσεις των κατοίκων της Ελλάδος έναντι μη κατοίκων. Ως εκ τούτου, η ΔΕΘ αποτελεί μια ολοκληρωμένη και ακριβέστερη απεικόνιση της εξωτερικής θέσης της χώρας, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις χρηματοοικονομικές συναλλαγές της με τους μη κατοίκους» (ό.π.).

68. Το 2010 το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος ήταν στο 179,12% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 102, Πίνακας VIII.6) και εκτιμάται ότι θα φτάσει στο 228,0% του ΑΕΠ το 2017 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018: 140, Πίνακας V.12).

69. Το 2010 ήταν -92,5% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 102, Πίνακας VIII.5) και το 2017 εκτιμάται σε -141,4% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018: 138, Πίνακας V.11).

χουσών συναλλαγών και κεφαλαιακών μεταβιβάσεων... αντιστοιχεί στις ανάγκες της οικονομίας για χρηματοδότηση από το εξωτερικό» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 143). Όπως σημειώνει η Τράπεζα της Ελλάδος (2012β: 103), στην ελληνική περίπτωση «συνήθως ένα μικρό μέρος [του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών] χρηματοδοτείται από τις καθαρές μονομερείς μεταβιβάσεις κεφαλαίου», οι οποίες κυρίως περιλαμβάνουν μεταβιβάσεις από την ΕΕ. Έτσι, ο κύριος όγκος του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών χρηματοδοτείται από τις χρηματικές ροές που «καταγράφονται στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών». Το άθροισμα των πλεονασμάτων στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών και στο ισοζύγιο κεφαλαιακών μεταβιβάσεων πρέπει πάντοτε να ισούται με το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Τα επιμέρους ισοζύγια που περιλαμβάνονται στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών είναι: οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ), οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου (μετοχές,[70] ομόλογα και έντοκα γραμμάτια), οι λοιπές επενδύσεις (δάνεια) και η μεταβολή στα συναλλαγματικά διαθέσιμα[71] (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 103· Βλάχου και Λαμπρινίδης, 2011: 238).

Οι ΑΞΕ την περίοδο 2000-2011 αποτελούσαν μικρά μεγέθη στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών, συνεισφέροντας ελάχιστα στη χρηματοδότηση του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Πιο συγκεκριμένα,[72] «κατά τις περιόδους 2000-2005 και 2006-2008 υπήρξε κάλυψη του ελλείμματος του ΙΤΣ [ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών] κατά 0,4% και 0,2% αντίστοιχα, ενώ την περίοδο 2009-2011 οι άμεσες ξένες επενδύσεις δεν συμβάλλουν στην κάλυψη του ελλείμματος, αφού υπάρχει καθαρή εκροή 0,1 δισ. ευρώ, που είναι αποτέλεσμα του ότι οι εκροές για άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό από κατοίκους Ελλάδος (3,5 δισ. ευρώ) υπερέβησαν τις εισροές από άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα από μη κατοίκους» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 105).

70. Οι ΑΞΕ διαφοροποιούνται από τις μετοχές που καταγράφονται στις επενδύσεις χαρτοφυλακίου με τον «κανόνα του 10%». Η ξένη επένδυση που αφορά τον έλεγχο της ιδιοκτησίας μιας επιχείρησης σε ποσοστό πάνω από το 10% κατατάσσεται στις ΑΞΕ, άλλως εντάσσεται στις επενδύσεις χαρτοφυλακίου (βλ. Βλάχου και Λαμπρινίδης, 2011: 238).

71. Οι Βλάχου και Λαμπρινίδης (2011: 238) εξετάζουν την κίνηση των δανειακών κεφαλαίων στην Ελλάδα μελετώντας το άθροισμα των ομολόγων και έντοκων γραμματίων (που καταγράφονται στις επενδύσεις χαρτοφυλακίου) και των λοιπών δανείων (που καταγράφονται στις λοιπές επενδύσεις).

72. Η Τράπεζα της Ελλάδος χωρίζει την περίοδο 2000-2011 σε τρεις υποπεριόδους: την περίοδο 2000-2005, που σηματοδοτείται από την ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ και τη σχετικά ήπια επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, την τριετία 2006-2008, που χαρακτηρίζεται από συνεχή και έντονη επιδείνωση στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, και την περίοδο της παρούσας κρίσης 2009-2011 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 103).

Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2012β), «η εξέλιξη αυτή στις ξένες άμεσες επενδύσεις αντανακλά ένα σημαντικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, καθώς όχι μόνο δεν συμβάλλει στη χρηματοδότηση του ΙΤΣ με υγιή και μακροχρόνιου χαρακτήρα κεφάλαια, αλλά και στερεί την παραγωγική βάση από τα οφέλη της μεταφοράς τεχνολογίας και τεχνογνωσίας που συνήθως συνοδεύουν τις ξένες άμεσες επενδύσεις». Στην πραγματικότητα, έχουμε μια διαρκή υποβάθμιση της Ελλάδας ως αποδέκτη ξένου επενδυτικού κεφαλαίου. Το αποτέλεσμα αυτό οφείλεται στη διεθνή ένταξη της χώρας (ΕΕ-ΟΝΕ), η οποία αφαιρεί το οφειλόμενο στον προστατευτισμό της όποιας μορφής κίνητρο ΑΞΕ σε αυτή,[73] όσο και στο επίπεδο και στην κατεύθυνση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που σημαίνουν και επάγονται απουσία ικανών να προσελκύσουν το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο «οικονομιών συγκέντρωσης», ήτοι «εξωτερικών οικονομιών» συνδεόμενων με τη χωρική συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων[74] (Οικονομάκης κ.ά., 2006· Οικονομάκης κ.ά., 2014).

Στις επενδύσεις χαρτοφυλακίου, το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων μη κατοίκων για την περίοδο 2000-2008 αφορούσαν ομόλογα και έντοκα γραμμάτια, που συνιστούν καθαρό δανεισμό και δημιουργούν χρέος. Ειδικότερα, για την περίοδο 2000-2005 σε σύνολο 105,3 δισ. ευρώ καθαρών τοποθετήσεων ξένων σε ελληνικούς τίτλους που καταγράφονται στις επενδύσεις χαρτοφυλακίου μόνο τα 16,2 δισ. ευρώ (ή το 15,38%) αφορούσαν αγορά μετοχών και τα 89,1 δισ. ευρώ αγορά ομολόγων και έντοκων γραμματίων, ενώ την περίοδο 2006- 2008 σε σύνολο 65,6 δισ. ευρώ καθαρών τοποθετήσεων ξένων σε ελληνικούς τίτλους που καταγράφονται στις επενδύσεις χαρτοφυλακίου μόνο τα 10,4 δισ. ευρώ (ή το 15,85%) αφορούσαν αγορά μετοχών και τα 54,6 δισ. ευρώ αγορά ομολόγων και έντοκων γραμματίων (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 106-107, Πίνακας Β).

Επομένως, όπως υποστηρίζει η Τράπεζα της Ελλάδος (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 107, 109), η χρηματοδότηση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών πριν από την κρίση στηρίχθηκε κατά βάση στην άντληση κεφαλαίων από τη διεθνή χρηματαγορά, ιδίως μέσω της έκδοσης ομολόγων και έντοκων γραμματίων. Για τη χρηματοδότηση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών την περίοδο 2000-2008 αντλήθηκαν κεφάλαια από τη διεθνή κεφαλαιαγορά κυρίως μέσω έκδοσης ομολόγων και έντοκων γραμματίων (143,7 δισ. ευρώ). Αντιθέτως, «την τριετία

73. Βλ. επ' αυτού τη σχετική προβληματική που έχουμε εκθέσει με βάση τη θεωρία Busch.

74. Το ζήτημα συνδέεται με ό,τι έχουμε ορίσει ως εθνική οικονομία ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης. Θα επιδιώξουμε να δείξουμε στη συνέχεια της ανάλυσής μας ότι η ελληνική οικονομία είναι μια οικονομία ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ-ΟΝΕ, ωστόσο η ειδικότερη διερεύνηση του ζητήματος των ΑΞΕ στην ελληνική οικονομία είναι πέρα από τους σκοπούς της παρούσας μελέτης.

2009-2011, κατά την οποία εξελίσσεται η κρίση χρέους στην Ελλάδα, η χρηματοδότηση, λόγω αδυναμίας πρόσβασης στις διεθνείς κεφαλαιαγορές με τα υψηλά spreads των ελληνικών ομολόγων, γίνεται πλέον από τον επίσημο δανεισμό του μηχανισμού στήριξης» (λοιπές επενδύσεις), κυρίως, «ενώ οι ξένοι κάτοχοι ελληνικών ομολόγων μειώνουν πλέον σημαντικά τις θέσεις τους». Συνεπώς, η κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών στις συνθήκες της «κρίσης χρέους» βασίζεται στον επίσημο δανεισμό του «Μηχανισμού Στήριξης». Ήτοι, η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε καθεστώς εξάρτησης από τον «Μηχανισμό Στήριξης», καθώς ο υπερδανεισμός από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές δεν μπορούσε να συνεχιστεί. Και υπό αυτή την έννοια τα «Μνημόνια» δεν αφορούν ειδικά το δημόσιο χρέος αλλά το συνολικό πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Στη βάση της παραπάνω ανάλυσης έχει σημασία να επισημανθεί ιδιαίτερα ότι:

Η κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών μέσα στη δεκαετία του 2000, και πριν από την κρίση, βασίστηκε σε χρηματικές εισροές που δημιουργούν χρέος, κυρίως ομόλογα και έντοκα γραμμάτια, και δεν δημιουργούν αναπτυξιακή δυναμική, όπως οι ΑΞΕ. Όπως επισημαίνουν ο Λαπαβίτσας και η ομάδα εργασίας (2010: 45, σχετικά και 39), «[ο]ι εισροές που δημιουργούν χρέος κυριαρχούν απολύτως». Όπως επίσης σημειώνουν οι Βλάχου και Λαμπρινίδης (2011: 239), «τα διευρυνόμενα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας που... αντανακλούν μια διολισθαίνουσα ανταγωνιστικότητα χρηματοδοτήθηκαν κυρίως με δανεισμό από το εξωτερικό και όχι επενδύσεις».

Τις παραπάνω διαπιστώσεις αμφισβητούν σε μια σειρά από δημοσιεύσεις-μελέτες τους οι Μηλιός, Λαπατσιώρας και Σωτηρόπουλος, οι οποίοι έχουν υποστηρίξει ότι, αντίθετα με τις αντιλήψεις που κυριαρχούν στην Αριστερά, τα ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο μιας εθνικής οικονομίας δεν αποτελούν ένδειξη χαμηλής διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτό αναφέρονται οι ΗΠΑ.[75] Ειδικότερα, ως προς τις χώρες της «ευρωπαϊκής περιφέρειας» (όπως η Ελλάδα και η Ισπανία) υποστηρίζουν πως τα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών σχετίζονταν με την αναπτυξιακή δυναμική, καθώς συνοδεύονταν από «ισχυρά πλεονάσματα στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών», αποτέλεσμα της προσέλκυσης ξένων επενδυτών λόγω της υψηλής κερδοφορίας. Τα πλεονασματικά

75. Στην ιδιαιτερότητα των ΗΠΑ έχουμε αναφερθεί, όπως έχουμε υποστηρίξει και ότι η ύπαρξη εμπορικών ελλειμμάτων σε μια χώρα δεν σημαίνει σε κάθε περίπτωση ότι η χώρα αυτή είναι λιγότερο αναπτυγμένη, επισημαίνοντας ότι το θεωρητικό σχήμα λιγότερο αναπτυγμένες χώρες → εμπορικά ελλείμματα δεν αντιστρέφεται, αλλά θα πρέπει η συγκεκριμένη (μακροοικονομική) μελέτη ενός κοινωνικού σχηματισμού να αποκαλύπτει την αιτιότητα πίσω από μια εμφάνιση εμπορικών ελλειμμάτων.

ισοζύγια χρηματοοικονομικών συναλλαγών αντανακλούσαν τη χρηματοδότηση των υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης των χωρών της «περιφέρειας», έναντι εκείνων του «κέντρου (όπως της Γερμανίας), από τα πλεονάσματα τρεχουσών συναλλαγών των χωρών του «κέντρου». Το αποτέλεσμα ήταν η τόνωση της εγχώριας ζήτησης, αλλά και, εμμέσως, η ενίσχυση των εξαγωγών του «κέντρου». Η μεταφορά «πόρων» στη μορφή «ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών επενδύσεων» είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα και οι άλλες χώρες της «ευρωπαϊκής περιφέρειας» να μπορούν να εισάγουν περισσότερα από όσα εξήγαγαν (βλ. Λαπατσιώρας και Μηλιός, 2010· Milios and Sotiropoulos, 2010· Σωτηρόπουλος και Μηλιός, 2010· Λαπατσιώρας και Σωτηρόπουλος, 2011· Μηλιός και Σωτηρόπουλος, 2011: Κεφ. 14[76]).

Ο Λαπαβίτσας (2010) ασκεί κριτική ειδικότερα στο Λαπατσιώρας και Μηλιός (2010). Υποστηρίζει σχετικά:

> Ας υποθέσουμε ότι όντως η Ελλάδα εισήγαγε περισσότερα απ' όσα εξήγαγε, διότι παρατηρήθηκε άφθονη εισροή δανειστικού κεφαλαίου λόγω των υψηλών αποδόσεων στη χώρα μας. Και ερωτώ: γιατί οι δανειζόμενοι δαπάνησαν τα νεοαποκτηθέντα κονδύλια σε προϊόντα εισαγωγής και όχι εγχώριας παραγωγής; Και γιατί οι εξαγωγές δεν ανέβηκαν αντιστοίχως; Προφανώς διότι τα προϊόντα της αλλοδαπής ήταν φθηνότερα και καλύτερης ποιότητας. Ή, αλλιώς, διότι το ελληνικό κεφάλαιο δεν ήταν επαρκώς ανταγωνιστικό. Καταλήγουμε λοιπόν εκεί ακριβώς που δεν θέλαμε να πάμε.

Κατά τον Λαπαβίτσα, αυτό που επιδιώκουν οι συγγραφείς είναι: «Πρώτον, να προκαταλάβουν τις ευθύνες του ευρώ για την κρίση. Δεύτερον, να τονίσουν την υποτιθέμενη ισχύ του ελληνικού κεφαλαίου».

Κριτική στο Milios και Sotiropoulos (2010) ασκεί ο Μαυρουδέας (Μαυρουδέας, 2014· βλ. και Mavroudeas, 2015a: 92-93, 2015b: 20-21, 2018). Όπως υποστηρίζει, «για τους Milios και Sotiropoulos (2010), το ελλειμματικό εξωτερικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών δεν αποτελεί πρόβλημα αλλά ένδειξη εισροής αναπτυξιακών κεφαλαίων». Ακολούθως, η ανάλυση των Milios και Sotiropoulos (2010)

> δεν κατανοεί τα βαθιά διαρθρωτικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην ελληνική οικονομία με την ένταξή της στην Κοινή Αγορά και τα οποία επιδεινώθηκαν με την ΟΝΕ. Ένα σημείο χρειάζεται ιδιαίτερη επισήμανση. Όπως δείχνουν πολλές εμπειρικές μελέτες, τα μακροχρόνια ΕΙΤΣ [ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών] δεν χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για να χρηματοδοτηθούν επενδύσεις σε παραγωγικές δραστηριότητες [ΑΞΕ] αλλά για να χρηματοδοτηθούν οι αγορές

76. Το σχετικό κείμενο με τον τίτλο «Η θεμελιώδης αντίφαση του σύγχρονου καπιταλισμού και η ερμηνεία των στρατηγικών του συστήματος» συνυπογράφεται και από τον Σ. Λαπατσιώρα.

εισαγόμενων προϊόντων από τις χώρες του ευρω-κέντρου. Έτσι, οι Milios και Sotiropoulos αποδέχονται το επιχείρημα της «ισχυρής Ελλάδας» την ίδια ώρα που βασικοί τομείς της οικονομίας συρρικνώνονταν ή/και εξαρτιόνταν ασφυκτικά από ξένες δραστηριότητες. Συνεπακόλουθα, παραγνωρίζουν τις διαδικασίες οικονομικής εκμετάλλευσης της ευρω-περιφέρειας που δημιούργησαν πρώτα η Κοινή Αγορά και ακολούθως η ΟΝΕ.

Στις παραπάνω κριτικές, προσθέτουμε και ότι η προβληματική που αναπτύσσουν οι Μηλιός, Λαπατσιώρας και Σωτηρόπουλος μάλλον υποτιμά τη σημασία της διάρθρωσης του ισοζυγίου χρηματοοικονομικών συναλλαγών της Ελλάδας, δηλαδή το γεγονός ότι κυριαρχούν οι διεθνείς τοποθετήσεις που δημιουργούν χρέος και όχι αναπτυξιακή δυναμική. Αν τα «ισχυρά πλεονάσματα στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών» υποδεικνύουν την αυξανόμενη εξάρτηση της χώρας από τον διεθνή δανεισμό[77] και τον ισχυρό σύνδεσμο υπερχρέωσης-χαμηλής διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας μέσα στη δεκαετία του 2000, ήτοι μετά την είσοδο της χώρας στη ζώνη του ευρώ, και πριν από την κρίση, η συγκεκριμένη διάρθρωση του ισοζυγίου χρηματοοικονομικών συναλλαγών της θέτει ειδικότερα και το ερώτημα του συγκεκριμένου οικονομικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης πίσω από τη χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα. Στη βάση αυτών των συλλογισμών, έπεται και ότι δεν πρέπει να αποσιωπάται το ερώτημα της κατεύθυνσης της οικονομικής ανάπτυξης από το γεγονός πως χώρες με υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (όπως η Ελλάδα) είχαν πριν από την πρόσφατη οικονομική κρίση υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης από τις πιο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες (όπως η Γερμανία).[78] Και

77. Οι Heyes, Lewis και Clark (2012: 225-226) αναφέρονται σε «δύο διακριτές στρατηγικές συσσώρευσης»: την «καθοδηγούμενη από τις εξαγωγές μεγέθυνση» (export-led growth) και την «καθοδηγούμενη από τη χρηματοδότηση μεγέθυνση» (finance-led growth). Η πρώτη στρατηγική «βασίζεται στην ανταγωνιστικότητα στις διεθνείς αγορές, κυρίως αγαθών, αλλά αυξανόμενα και εμπορεύσιμων υπηρεσιών», εκφραζόμενη σε ευμεγέθη πλεονάσματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (και αντίστοιχα ελλείμματα στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών), πλεονάσματα «ανακυκλωνόμενα» στους εμπορικούς εταίρους. Η δεύτερη στρατηγική «[ο]υσιωδώς... αντανακλά μια αυξανόμενη εξάρτηση του έθνους από το χρηματιστικό κεφάλαιο [finance capital]». Η ενισχυμένη ζήτηση, αποτέλεσμα του φτηνού δανεισμού σε καταναλωτές και επιχειρήσεις, είχε ως αποτέλεσμα τη «διόγκωση των τιμών των περιουσιακών στοιχείων», η οποία ενδυνάμωσε περαιτέρω την πίστωση, άρα και τη ζήτηση, δημιουργώντας την «εντύπωση μιας εύκολης συσσώρευσης πλούτου».

78. Αναλύοντας την περίοδο 1999-2007, ο Hein (2012: 3, 6-13) υποστηρίζει ότι εμφανίζονται τρεις «τύποι» καπιταλισμού στη ζώνη του ευρώ. Πρώτον, έχουμε «τον τύπο της καταναλωτικής έκρηξης καθοδηγούμενο από το χρέος». Στον τύπο αυτόν, στον οποίο εντάσσει την Ελλάδα, την Ιρλανδία και την Ισπανία, «η κατανάλωση της ζήτησης μέσω της χρηματοδότησης χρέους επιτρέπει την άνθηση της συνολικής ζήτησης και την υλοποίηση της αύξησης των κερδών». «Δεύτερον, στον αντίποδα, έχει αναπτυχθεί ο μερκανταλισμός». Στον δεύτερο αυτόν τύπο «τα εξαγωγικά πλεονάσματα είναι αυτά που σταθεροποιούν τη συνολική ζήτηση και φροντίζουν για την πραγματοποίηση των κερδών». Στις οικονομίες του πρώτου τύπου η «απελευθέρωση των χρηματοοικονομικών αγορών» ήταν μεταξύ των συνθηκών που οδήγησαν «στην

αυτό γιατί η κατεύθυνση οικονομικής ανάπτυξης αφορά το μοντέλο ανάπτυξης της κάθε διαφορετικής εθνικής οικονομίας και (ως εκ τούτου) τη διεθνή ανταγωνιστικότητά της.[79] Το ζήτημα της κατεύθυνσης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας πριν από την πρόσφατη οικονομική κρίση θα εξεταστεί στη συνέχεια.

2.3 Η ανάπτυξη με ελλείμματα στη δεκαετία του 2000

Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και μετά την είσοδο της χώρας στη ζώνη του ευρώ και μέχρι την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (2007-2008), η ελληνική οικονομία εμφάνισε υψηλότατους ρυθμούς ανάπτυξης. Μεταξύ 2000-2007, σε σταθερές τιμές (2010) το καθαρό εγχώριο προϊόν αυξήθηκε κατά 29,9% (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Έτσι, σύμφωνα με τον Οικονόμου (2010: 7), «από το 2006 και έπειτα το επίπεδο της ανεργίας ήταν χαμηλότερο του εκτιμώμενου φυσικού επιπέδου ανεργίας», δηλαδή του επιπέδου ανεργίας που, σε όρους της ορθόδοξης οικονομικής ανάλυσης, αντιστοιχεί στην πλήρη απασχόληση του παραγωγικού δυναμικού, επομένως στην παραγωγή του προϊόντος πλήρους απασχόλησης ή «φυσικού» ή «δυνητικού» προϊόντος (βλ. ενδεικτικά Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 112-114). Τα παραπάνω «υποδηλώνουν υπεραπασχόληση του παραγωγικού δυναμικού» (Οικονόμου, 2010: 7).

αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης και, κατά συνέπεια, σε σημαντική αύξηση της συνεισφοράς της ιδιωτικής κατανάλωσης και της εγχώριας ζήτησης. Καταγράφηκαν σχετικά υψηλοί ρυθμοί αύξησης του πραγματικού ΑΕΠ σε σύγκριση με τις μερκαντιλιστικές χώρες... Οι οικονομίες που βασίστηκαν στην καταναλωτική έκρηξη καθοδηγούμενη από το χρέος ήταν οι μηχανές ζήτησης στην ευρωπεριοχή την περίοδο πριν από τη Μεγάλη Κάμψη. [...] Στον αντίποδα των οικονομιών στην ευρωπεριοχή με βάση τον τύπο της καταναλωτικής έκρηξης καθοδηγούμενη από το χρέος ήταν οι μερκαντιλιστικές οικονομίες, που καθοδηγούνταν από τις εξαγωγές. Αυτή η ομάδα αποτελείται από την Αυστρία, το Βέλγιο, τη Γερμανία, τις Κάτω Χώρες και τη Φινλανδία (...). Αυτές οι οικονομίες χαρακτηρίζονταν από πλεονάσματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών, που σημαίνει ότι οι χρηματοοικονομικοί ισολογισμοί των αντίστοιχων εξωτερικών τομέων είχαν έλλειμμα. [...] Έτσι, οι μερκανταλιστικές χώρες επωφελήθηκαν από την περιφερειακή ζήτηση που καθοδηγούνταν από την έκρηξη της κατανάλωσης με βάση το χρέος. Ωστόσο, αυτό το μοντέλο είχε ένα τίμημα: η αύξηση του ΑΕΠ στις μερκανταλιστικές χώρες παρέμεινε κάτω από τα επίπεδα αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες με καταναλωτική έκρηξη καθοδηγούμενη από το χρέος, και στην πιο κλειστή μεγάλη οικονομία, αυτή της Γερμανίας, η απόδοση του ΑΕΠ ήταν ακόμη χειρότερη απ' ό,τι στις μικρότερες οικονομίες της Αυστρίας, της Φινλανδίας, του Βελγίου και της Ολλανδίας». Για τον ίδιο εμφανίζεται και ένας «τρίτος τύπος» καπιταλισμού. Στον τύπο αυτόν, «η εγχώρια καθοδηγούμενη ζήτηση δεν μπορεί να στηριχθεί ούτε σε πλεονάσματα εξαγωγών, κάτι το οποίο την ξεχωρίζει από τον δεύτερο τύπο, ούτε σε άνθηση της κατανάλωσης χρηματοδοτούμενη από το χρέος, κάτι το οποίο την ξεχωρίζει από τον πρώτο τύπο». Στον τύπο αυτόν εντάσσει τη Γαλλία, την Ιταλία και την Πορτογαλία, όπως και τις αρχικές 11 χώρες της ευρωπεριοχής (ΕΕ των 12, με εξαίρεση το Λουξεμβούργο) ως σύνολο.

79. Επομένως, καίτοι χρήσιμες, ως προς την περιγραφή γενικών τάσεων, οι «ομαδοποιήσεις» των Heyes και συνεργατών και Hein δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη συγκεκριμένη ανάλυση των ιδιαιτεροτήτων του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης του κάθε κοινωνικού σχηματισμού.

Ωστόσο, η ίδια περίοδος «υπερ-ανάπτυξης» της ελληνικής οικονομίας αντιστοιχεί σε μια περίοδο υψηλών ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, όπως είδαμε.

Επρόκειτο για ένα «πρότυπο [ανάπτυξης] που στηρίχθηκε στην εγχώρια κατανάλωση... και τροφοδοτήθηκε με δανεισμό», για μια ανάπτυξη βασιζόμενη στον «υπερκαταναλωτισμό», που εκδηλώθηκε και ως «ισχυρή ροπή προς κατανάλωση εισαγόμενων αγαθών» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2011: 22). Αυτός ο «υπερκαταναλωτισμός» συναρτάται με τον «έντονα καταναλωτικό τύπο κοινωνίας», και συνακόλουθα με το χαμηλό επίπεδο των εγχώριων αποταμιεύσεων, όπως επισημάναμε (βλ. επίσης Οικονομάκης, Ανδρουλάκης και Μαρκάκη, 2013: 102-103· Οικονομάκης κ.ά., 2014β), και κατέστησε την ελληνική οικονομία, σύμφωνα με τον Hein, μια από τις «μηχανές ζήτησης» στη ζώνη του ευρώ πριν από την πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση (βλ. πιο πριν).

Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Hein (2012: 9, 11 Table 2a, Table 2b), η μέση ετήσια συνεισφορά της ιδιωτικής κατανάλωσης στη μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ για την περίοδο 1999-2007 ήταν υπερ-πενταπλάσια στην Ελλάδα έναντι της Γερμανίας. Αντιθέτως, ενώ η συνεισφορά του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών στη μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ για την ίδια περίοδο είναι αρνητική για την ελληνική οικονομία, πάνω από το μισό της γερμανικής οικονομικής ανάπτυξης οφείλεται στη συνεισφορά του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών (βλ. Hein, 2012).

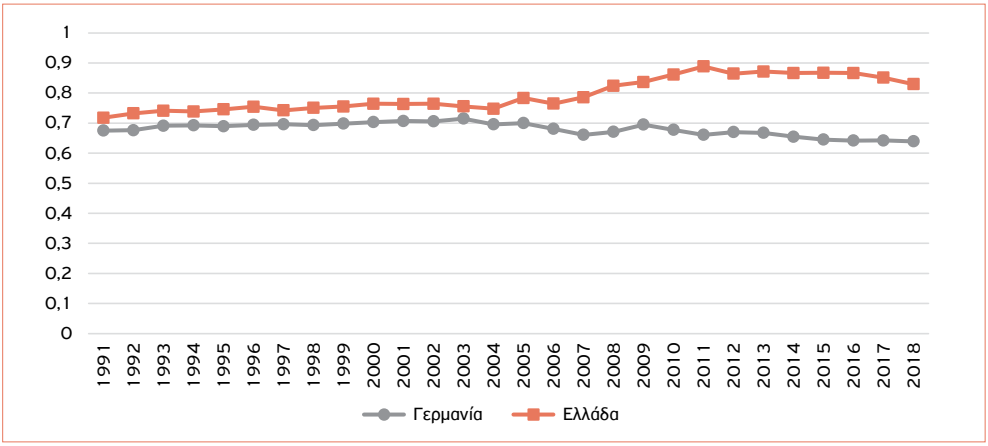
Η ιδιαίτερη σημασία της ιδιωτικής κατανάλωσης στην ελληνική οικονομία μπορεί να διαφανεί συγκρίνοντας τη μέση ροπή για κατανάλωση της ελληνικής οικονομίας με εκείνη της γερμανικής.

Στο Διάγραμμα 2.8 αποτυπώνεται η μέση ροπή για κατανάλωση ως ο λόγος της ιδιωτικής τελικής κατανάλωσης προς το διαθέσιμο εθνικό εισόδημα, σε τρέχουσες τιμές, της Ελλάδα και της Γερμανίας.

Η μέση ροπή προς κατανάλωση της ελληνικής οικονομίας βαίνει αυξανόμενη και σε αύξουσα απόκλιση από εκείνη της γερμανικής οικονομίας, ιδίως μέσα στη δεκαετία του 2000. Αντίθετα, η γερμανική μέση ροπή για κατανάλωση εμφανίζει μια ελαφριά πτώση για το σύνολο της περιόδου (1991-2018). Η ανοδική πορεία της μέσης ροπής για κατανάλωση της ελληνικής οικονομίας και η απόκλισή της από εκείνη της γερμανικής συνεχίζεται και μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και την εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών, ενώ μια κάποια κάμψη προβλέπεται για το 2018.[80]

80. Με βάση την κεϋνσιανή θεωρία, υποτίθεται μειούμενη (αυξανόμενη) ροπή για κατανάλωση (μέση και οριακή) με την αύξηση (μείωση) του (διαθέσιμου) εισοδήματος (βλ. Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 208-213· Μηλιός, Λαπατσιώρας και Οικονομάκης, 2001: 278-283).

Διάγραμμα 2.8: Μέση ροπή για κατανάλωση Γερμανίας και Ελλάδας, σε τρέχουσες τιμές (1991-2018)

Πηγή: AMECO

Η ιδιωτική κατανάλωση ως συνάρτηση του διαθέσιμου εθνικού εισοδήματος (βλ. ενδεικτικά Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 178) δίνεται από τη σχέση:

$$C = a + bY_d \qquad (2.4)$$

όπου C: η ιδιωτική τελική κατανάλωση, a: μια σταθερά που υποδηλώνει το μέρος της κατανάλωσης που δεν εξαρτάται από το εισόδημα, b: η οριακή ροπή για κατανάλωση και Y_d: το διαθέσιμο εθνικό εισόδημα.

Από την οικονομετρική εφαρμογή για την ελληνική και τη γερμανική οικονομία για την περίοδο 1991-2008 (AMECO, τρέχουσες τιμές), προκύπτει ότι η οριακή ροπή για κατανάλωση της ελληνικής οικονομίας είναι ίση με 0,81, σαφώς υψηλότερη από εκείνη της γερμανικής, που είναι 0,66 (σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας και για τις δύο συναρτήσεις ίσο με 0,01). Ειδικότερα για τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και εμπορικών ελλειμμάτων, όπως υποστηρίζει ο Οικονόμου (Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 7), την περίοδο 2000-2007, δηλαδή πριν από την πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση, «[ο] ρυθμός ανάπτυξης στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στην αύξηση της ζήτησης για κατανάλωση και επενδύσεις σε τομείς που δεν συμβάλλουν άμεσα στην ενίσχυση της παραγωγής εμπορεύσιμων αγαθών».[81] Η αύξηση των εισοδημάτων στον

81. Την περίοδο 2000-2008 «ένα σταθερά σημαντικό τμήμα των επενδύσεων αφορούσε την άνθηση

τομέα των μη εμπορεύσιμων –τα οποία δεν εκτίθενται στον διεθνή ανταγωνισμό– αύξησε τη ζήτηση εμπορεύσιμων από το εξωτερικό (Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 45-46, 58· Gibson, 2010: 337 κ.ε.) αναπαράγοντας τα υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Πρόκειται για αδυναμία της εγχώριας προσφοράς να ανταποκριθεί στην εγχώρια και εξωτερική ζήτηση (χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα») (βλ., μεταξύ άλλων, και Οικονόμου, 2010: 46), η οποία αποτελεί, στη βάση του θεωρητικού μας πλαισίου, έκφραση των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της Ελλάδας και των κύριων εμπορικών της εταίρων (βλ. αναλυτικά στα επόμενα).

Σε μια πρώτη προσέγγιση, μπορεί να υποστηριχθεί ότι:

Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, η αδυναμία της εγχώριας προσφοράς να ανταποκριθεί στην εγχώρια και εξωτερική ζήτηση αποτυπώνεται στις διαφορετικές εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης μεταξύ των εγχώρια παραχθέντων και εξαχθέντων εμπορευμάτων και των εισαγόμενων εμπορευμάτων. Τα εισαγόμενα εμπορεύματα χαρακτηρίζονται κυρίως από υψηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης έναντι των εγχώρια παραχθέντων και εξαχθέντων (Αθανασόγλου, 2010: 150· Gibson, 2010: 344). Πρόκειται για μια χρόνια αδυναμία. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2009: 147), το 2008 «η άνοδος των εξαγωγικών εισπράξεων... οφείλεται κυρίως στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων και μη ταξινομημένων προϊόντων», δηλαδή προϊόντων χαμηλής κατά βάση εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. «Παράλληλα, η αύξηση της δαπάνης για εισαγωγές οφείλεται κυρίως στις εισαγωγές μηχανημάτων και μέσων μεταφοράς εκτός πλοίων», δηλαδή προϊόντων κατά βάση υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Ανάλογη επισήμανση γίνεται από την Τράπεζα της Ελλάδος (2003: 37) για το 2002, όπου σημειώνεται ότι «είναι ακόμα λίγοι οι κλάδοι που παράγουν δυναμικά εξαγώγιμα προϊόντα, δηλαδή προϊόντα που χαρακτηρίζονται από υψηλή εισοδηματική ελαστικότητας ζήτησης». Πρέπει να επισημανθεί ότι η «διαρθρωτική» αυτή αδυναμία της ελληνικής οικονομίας, εκφραζόμενη ως «δυσμενείς» «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης, καίτοι επιδεινώνεται με την είσοδο της χώρας στην ΕΕ και την ΟΝΕ (όπως αυτή η επιδείνωση εκφράζεται κυρίως από το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών), δεν συνδέεται ειδικά με την είσοδο στην ΕΕ-ΟΝΕ. Όπως σημειώνει ο Φωτόπουλος (2010: 59), «ο όγκος των ελληνικών εξαγωγών στη διάρκεια όλης της μεταπολεμικής περιόδου συνίσταται σε πρωτογενή προϊόντα και

της οικοδομικής δραστηριότητας και την προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων» (Καραμούζης και Αναστασάτος, 2011: 6). Όπως υποστηρίζουν οι Καραμούζης και Αναστασάτος (2011), «[ο]ι πολλαπλασιαστές των επενδύσεων σε κατοικίες δεν είναι αριθμητικά μικροί, γιατί η οικοδομή διαχέεται βαθιά μέσα στην οικονομία, ωστόσο οι επενδύσεις σε κατοικίες, σε αντίθεση με αυτές σε παραγωγικό εξοπλισμό, δεν ενισχύουν την παραγωγική δυναμικότητα της οικονομίας».

υφάσματα/ενδύματα ... [ενώ] τα μηχανήματα και τα μεταφορικά μέσα, τα οποία πάντα αποτελούσαν τη μερίδα του λέοντος των εξαγωγών των ΑΚΧ [Αναπτυγμένων Καπιταλιστικών Χωρών] συνιστούσαν ασήμαντο τμήμα των ελληνικών εξαγωγών». Το 2008 το μερίδιο των βιομηχανικών εξαγωγών στις συνολικές εξαγωγές της χώρας ήταν το χαμηλότερο στη ζώνη του ευρώ: 54% έναντι 77% (The World Bank, 2010: 238 κ.ε., Table 4.4). Επιπρόσθετα, «η εισαγωγική (σε σταθερές τιμές) διείσδυση στην ελληνική μεταποίηση την περίοδο 2000-2008 παρουσίασε άνοδο, με αποτέλεσμα το 2008 να υπερβαίνει το 80% της εγχώριας φαινομενικής κατανάλωσης[82] μεταποιημένων προϊόντων» (Αθανασόγλου, 2010: 137). Ταυτόχρονα, η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα για τα εισαγόμενα (βιομηχανικά γενικώς) προϊόντα συνδυάζεται με χαμηλή ελαστικότητα τιμών γι' αυτά τα προϊόντα. Ως αποτέλεσμα, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης συνοδεύονται από αυξανόμενες πληρωμές για εισαγωγές (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2000: 232) και διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (Οικονομάκης, 2011: 82-83· Οικονομάκης, Ανδρουλάκης και Μαρκάκη, 2013: 101).

Το εγχώριο προϊόν συνεπώς αυξανόταν, εφόσον η αύξηση της εσωτερικής ζήτησης για μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες υπερ-αντιστάθμιζε την αύξηση της ζήτησης εμπορεύσιμων από το εξωτερικό, ωστόσο αυξανόταν με υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (βλ. σχετικά και Ιωακείμογλου και Μηλιός, 2005: 45, 58· Καραμούζης και Αναστασάτος, 2011: 8, Διάγραμμα 4). Επομένως, η κατεύθυνση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, μέσα στη δεκαετία του 2000 και πριν από την οικονομική κρίση, εντός της ΕΕ-ΟΝΕ είχε ως αποτέλεσμα η οικονομική ανάπτυξη να συνοδεύεται από υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (Οικονομάκης, Ανδρουλάκης και Μαρκάκη, 2013: 102).

Στον Πίνακα 2.2 καταγράφεται η σχέση εμπορεύσιμων προς μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία για την περίοδο 2000-2014 για την ΕΕ28 και την Ελλάδα.

Όπως μπορούμε να δούμε από τον πίνακα αυτόν, ο λόγος εμπορεύσιμα προς μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες είναι υψηλότερος στην ΕΕ28 έναντι της Ελλάδας για όλη τη δεκαετία του 2000, αλλά και έπειτα από αυτή. Αυτό σημαίνει ότι για όλη την περίοδο μετά την είσοδο στη ζώνη του ευρώ η ελληνική οικονομία βάσισε, συγκριτικά περισσότερο έναντι του συνόλου της ΕΕ28, την ανάπτυξή της στην ανάπτυξη των παραγωγικών κλάδων που δεν εκτίθενται στον διεθνή ανταγωνισμό.[83] Επομένως,

82. «Η φαινομενική κατανάλωση ορίζεται ως το άθροισμα της ακαθάριστης αξίας της εγχώριας παραγωγής και των εισαγωγών, αφαιρουμένων των εξαγωγών» (Αθανασόγλου, 2010: 137).

83. Όπως υποστηρίζει η Gibson (2010: 342), η ανάπτυξη της περιόδου 1995-2003 παρουσίασε «έντονη

η κατεύθυνση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας δεν προϋπέθετε και δεν οδηγούσε σε βελτίωση της ανταγωνιστικής της θέσης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Πίνακας 2.2: Λόγος ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας εμπορεύσιμων προς μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ΕΕ28	0,52	0,51	0,50	0,49	0,49	0,48	0,48	0,48	0,46	0,44	0,45	0,46	0,45	0,45	0,45
Ελλάδα	0,43	0,45	0,43	0,41	0,39	0,40	0,38	0,37	0,37	0,34	0,34	0,34	0,36	0,39	0,40

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημειώσεις: Εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες προέρχονται από τους κλάδους: Γεωργία, Δασοκομία και αλιεία, Ορυχεία και λατομεία, Μεταποίηση, Καταλύματα και εστιατόρια, Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες και Ενημέρωση και επικοινωνία.

Μη εμπορεύσιμα αγαθά προέρχονται από τους κλάδους: Ενέργεια, χονδρικό και λιανικό εμπόριο, Κατασκευές, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, Λοιπές υπηρεσίες και δημόσιος τομέας,

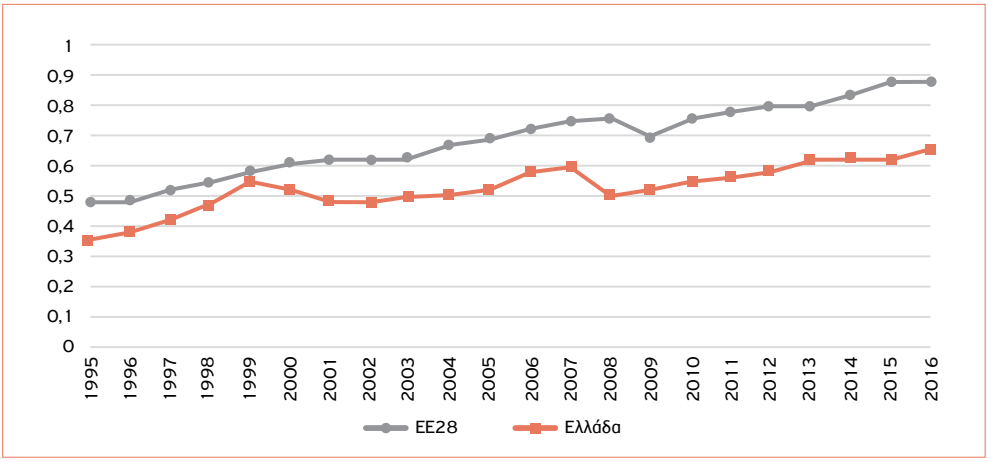
Η κατάταξη των κλάδων βασίζεται στη NACE Rev. 2 (European Commission, 2008), ενώ η διάκριση μεταξύ εμπορεύσιμων και μη αγαθών και υπηρεσιών βασίζεται στους Zeugner (2013) και Gibson (2010).

Το Διάγραμμα 2.9 δείχνει ότι η ελληνική οικονομία εμφανίζει ένα διευρυνόμενο άνοιγμα στο διεθνές εμπόριο, ωστόσο το άνοιγμά της είναι μικρότερο εκείνου της ΕΕ28, ως αποτέλεσμα της αυξημένης βαρύτητας των μη εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών στο ΑΕΠ της.[84]

συγκέντρωση στον τομέα των μη εμπορευσίμων» και «συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία ήταν «πολύ εντονότερη στους τομείς των μη εμπορεύσιμων απ' ό,τι στους τομείς των εμπορεύσιμων. [...] Το αποτέλεσμα αυτό δεν συμφωνεί με τη διεθνή βιβλιογραφία, στην οποία κατ' επανάληψη διαπιστώνεται ότι ο τομέας των εμπορεύσιμων είναι πιο παραγωγικός από τον τομέα των μη εμπορεύσιμων», ενώ έρχεται σε αντίφαση με «τη θεμελιώδη υπόθεση των Balassa-Samuelson» ότι η αύξηση της παραγωγικότητας του τομέα των εμπορεύσιμων υπερβαίνει εκείνη του τομέα των μη εμπορεύσιμων. Βλ. σχετικά και Gibson and Malley (2008: 630). Για το «αποτέλεσμα Balassa-Samuelson» (Balassa-Samuelson effect), βλ. Balassa (1964)· Samuelson (1964, 1994).

84. Σύμφωνα με τη μελέτη των Friesenbichler και συνεργατών (2017: I), η σχέση μεταξύ «εμπορεύσιμων και μη εμπορεύσιμων... έχει επιπτώσεις στις μακροοικονομικές ανισορροπίες και χρησιμεύει ως σύνδεσμος μεταξύ των οικονομικών δομών και της εμπορικής ανταγωνιστικότητας». Υποστηρίζεται επίσης (Friesenbichler et al., 2017: III, σχετικά και I) ότι: «Ο τομέας των εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών συνεισφέρει περισσότερο στη συνολική παραγωγικότητα σε σχέση με τον τομέα των μη εμπορεύσιμων. Ως εκ τούτου, η κλαδική δομή είναι καθοριστική για τη συνολική παραγωγικότητα». Εξετάζοντας την περίοδο 1999-2015, υποστηρίζεται ειδικότερα (Friesenbichler et al., 2017: 16-17, 19) ότι «[η] οικονομική άνθηση στις "Νότιες" χώρες [της ΕΕ: Ελλάδα, Ιταλία, Κύπρος, Ιρλανδία, Πορτογαλία Μάλτα και Ισπανία], πριν από την εμφάνιση της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης συνδέεται με σημαντική αύξηση του μεριδίου της παραγωγής μη

Διάγραμμα 2.9: Δείκτης ανοίγματος στο διεθνές εμπόριο για την ΕΕ28 και την Ελλάδα (1995-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Ο δείκτης ανοίγματος στο διεθνές εμπόριο (trade openness) δίνεται από τη σχέση $TO = \frac{X+M}{GDP}$*, όπου X: οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών, M: οι εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών και GDP: το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν· τα μεγέθη είναι σε αγοραίες σταθερές τιμές 2010.*

Η σημαντικότατη μείωση στο κόστος του εγχώριου δανεισμού τη δεκαετία του 2000 αποτέλεσε τη βάση αναπαραγωγής αυτού του τύπου ανάπτυξης (βλ. και Pelagidis, 2010) που βασίστηκε στον «υπερκαταναλωτισμό». Η μείωση αυτή στο κόστος δανεισμού ήταν το αποτέλεσμα «της ενιαίας νομισματικής πολιτικής, η οποία εκ των πραγμάτων ήταν για την Ελλάδα περισσότερο χαλαρή απ' ό,τι ήταν για τις περισσό-

εμπορεύσιμων αγαθών [... ενώ] η ισχυρότερη αύξηση παρατηρήθηκε στην Ελλάδα... Αντιθέτως, η μεταβολή του μεριδίου της παραγωγής μη εμπορεύσιμων αγαθών ήταν αμελητέα στις χώρες του "πυρήνα"» της ΕΕ (Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Δανία, Φινλανδία, Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Σουηδία). Όπως υποστηρίζουν, επρόκειτο για μια «μη βιώσιμη σύνθεση της παραγωγής» στις «Νότιες» χώρες της ΕΕ. Σε διάκριση από τις δύο παραπάνω «ομάδες», η μελέτη διακρίνει και μια τρίτη, εκείνη των χωρών της «ΚΕΕ» (χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης: Βουλγαρία, Κροατία, Τσεχική Δημοκρατία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Σλοβενία και Σλοβακία). Στις χώρες αυτές υποστηρίζουν ότι «το μερίδιο της παραγωγής μη εμπορεύσιμων αγαθών είναι συγκριτικά χαμηλό» και «για το σύνολο της ομάδας αυτής το μερίδιο της παραγωγής μη εμπορεύσιμων αγαθών παρουσιάζει πτωτική τάση κατά την περίοδο 1999-2015», εντούτοις στην ομάδα αυτή χωρών εμφανίζεται σημαντική ετερογένεια. Όπως και πριν, θα σημειώσουμε και εδώ ότι, καίτοι χρήσιμες ως προς την περιγραφή γενικών τάσεων, οι (όποιες) «ομαδοποιήσεις» δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη συγκεκριμένη ανάλυση των ιδιαιτεροτήτων του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης του κάθε κοινωνικού σχηματισμού.

τερες χώρες της ζώνης του ευρώ λόγω της διαφοράς πληθωρισμού, που συνεπάγεται χαμηλότερα πραγματικά επιτόκια» (Οικονόμου, 2010: 8). «Έτσι, τα βραχυχρόνια πραγματικά επιτόκια στη δεκαετία του 1990 κινήθηκαν για την Ελλάδα κατά μέσο όρο στο 5,4%, ενώ μετά το 2000 ήρθαν κοντά στο 0%, καταγράφοντας για μεγάλα διαστήματα ακόμα και αρνητικές τιμές. Πρόκειται για συνθήκες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις εκτόξευσης του (ιδιωτικού και δημόσιου) εγχώριου δανεισμού, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο την επέκταση της εσωτερικής ζήτησης» (Μηλιός, 2011).

Η ανάπτυξη με διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών φτάνει στα όριά της το 2007 (βλ. Οικονόμου, 2010: 8), οπότε η έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης άρχισε να μπλοκάρει αυτόν τον τύπο ανάπτυξης που οδηγούσε και βασιζόταν στον υπερδανεισμό. Στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης η ελληνική οικονομία αναδείχθηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» εκ της ίδιας της κατεύθυνσης ανάπτυξής της, καθώς «η ΧΠ [χρηματοπιστωτική] σφαίρα εισήλθε σε μια διαδικασία επαναξιολόγησης των πιστωτικών κινδύνων. Στη νέα αυτή συγκυρία, η μεταφορά "αποταμιεύσεων" από το ευρωπαϊκό "κέντρο" στην ευρωπαϊκή "περιφέρεια" ανακόπηκε απότομα» (Μηλιός, 2011). Η συνακόλουθη αποδυνάμωση της εσωτερικής ζήτησης, αλλά και της εξωτερικής ζήτησης εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης προκάλεσαν ήδη από το 2008 πτώση του ρυθμού ανάπτυξης «σε επίπεδο χαμηλότερο της ανόδου δυνητικού προϊόντος». Από το 2008, «το παραγωγικό "κενό" έγινε αρνητικό και αυτό υποδηλώνει την ύπαρξη χαμηλού βαθμού απασχόλησης της παραγωγικής δυναμικότητας» (Οικονόμου, 2010: 8-9). Η εφαρμογή των ακραίων περιοριστικών πολιτικών των «Μνημονίων» από το 2010, υπό συνθήκες αδυναμίας πρόσβασης στις διεθνείς κεφαλαιαγορές, καταβαράθρωσαν περαιτέρω την εγχώρια παραγωγή, οδηγώντας σε βαθιά ύφεση. Μεταξύ 2008-2016, σε σταθερές τιμές (2010), το καθαρό εγχώριο προϊόν μειώθηκε κατά 31,34% (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Στα δεδομένα της ύφεσης της ελληνικής οικονομίας θα επανέλθουμε αναλυτικότερα αμέσως πιο κάτω.

2.4 Ο μαρξικός «νόμος» και η ελληνική οικονομική κρίση: Ύφεση και κερδοφορία

Σύμφωνα με ό,τι θα ονομάσουμε «κλασική» μαρξιστική ερμηνεία της ελληνικής οικονομικής κρίσης, «η ελλιπής κερδοφορία παραμένει η θεμελιώδης αιτία της κρίσης... κι αυτό ισχύει και για την ελληνική οικονομία επίσης». Έτσι, η κρίση της ελληνικής οικονομίας θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα του «μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» (Maniatis and Passas, 2015: 107). Σε μια διαφο-

ροποιημένη οπτική υποστηρίζεται ότι η ελληνική οικονομική κρίση έχει δύο δομικές διαστάσεις, μια «εσωτερική διάσταση», που ανάγεται στον μαρξικό «νόμο», και μια «εξωτερική διάσταση»,[85] που αφορά την «υποδεέστερη θέση» του ελληνικού καπιταλισμού «στην ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ενοποίηση» (βλ. Μαυρουδέας, 2015· Mavroudeas, 2015b˙ Mavroudeas and Paitaridis, 2015b).

Θα εξετάσουμε τη βασιμότητα της ερμηνείας της κρίσης της ελληνικής οικονομίας με βάση τον μαρξικό «νόμο» στη συνέχεια της ανάλυσής μας.

2.4.1 Απόδοση καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου

Καθώς ο πυρήνας της μαρξικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων εστιάζει στο πτωτικό ποσοστό κέρδους, χρησιμοποιούμε την *απόδοση του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου* ως έναν δείκτη που προσεγγίζει το μαρξικό ποσοστό κέρδους και μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εμπειρικής μελέτης και μέτρησης.[86]

Θα βασίσουμε τη διερεύνησή μας επί των παραγόντων που επιδρούν στην κερδοφορία της ελληνικής οικονομίας επί αυτού του δείκτη κυρίως.

Μπορούμε να εκφράσουμε την απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου (r) με την ακόλουθη σχέση:

$$r = \frac{Y-L}{K} \qquad (2.5),$$

όπου Y: καθαρό προϊόν, L: αμοιβή (αποζημιώσεις) της εργασίας και K: καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου. Η σχέση (2.5) είναι μια τροποποιημένη εκδοχή της μαρξικής σχέσης (1.1).

Σύμφωνα με τους Duménil και Lévy (2002: 442), ένας τέτοιος δείκτης «είναι κατάλληλος σε μια ανάλυση *αλά Μαρξ* της τάσης του ποσοστού κέρδους, εστιάζοντας στην τεχνολογία και στη διανομή». «Ο αριθμητής της εξίσωσης δείχνει τη διανεμητική σχέση (κέρδη έναντι μισθών). Ο παρανομαστής εστιάζει στην τεχνολογική ανάπτυξη,

85. Συμφωνούμε με τον Μαυρουδέα στη δεύτερη διάσταση της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, θα σημειώσουμε ότι, καίτοι η διάσταση αυτή είναι ιστορική και άρα «εξωτερική» ως προς τον μαρξικό «νόμο», είναι «εσωτερική» ως προς τον ελληνικό καπιταλισμό, καθόσον η «υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού» στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» της ΕΕ-ΟΝΕ αναφέρεται στο μοντέλο ανάπτυξής του, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια της παρούσας ανάλυσης.

86. Για μια πρόσφατη εφαρμογή του δείκτη αυτού για την ελληνική οικονομία, βλ. σε Οικονομάκης και Μαρκάκη (2016). Για παλαιότερες ανάλογες εφαρμογές για την ελληνική οικονομία, βλ. Μηλιός και Ιωακείμογλου (1990)· Μηλιός (1995)· Ιωακείμογλου και Μηλιός (2005). Για σχετικές εφαρμογές στη διεθνή βιβλιογραφία, βλ., μεταξύ άλλων, Duménil and Lévy (2002, 2011), Economakis, Anastasiadis and Markaki (2010). Βλ. επίσης την πρόσφατη έκδοση του έργου των Duménil και Lévy του 2011 στα ελληνικά (Duménil και Lévy, 2017).

η οποία κυρίως εκφράζεται μέσω του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου, παρά μέσω του (ακαθάριστου) παγίου κεφαλαίου, του σταθερού κεφαλαίου ή του συνολικού κεφαλαίου (σταθερό συν μεταβλητό κεφάλαιο). Η τεχνολογική καινοτομία επιδρά, για όλα τα άλλα σταθερά, στην παραγωγικότητα της εργασίας, η οποία είναι ο κρίσιμος παράγοντας που αντεπιδρά στην πτώση του ποσοστού του κέρδους. Ως εκ τούτου, η εστίαση στο καθαρό πάγιο κεφάλαιο διευκολύνει τη θεωρητική έρευνα γύρω από τις αιτίες των οικονομικών κρίσεων» (Economakis, Anastasiadis and Markaki, 2010: 473).

Διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή της σχέσης (2.5) με Y, λαμβάνουμε τη σχέση (2.6α) ή (2.6β). Διαιρώντας εν συνεχεία αριθμητή και παρονομαστή της σχέσης (2.6α) με N, όπου N ο αριθμός των απασχολουμένων (μισθωτοί + αυτοαπασχολούμενοι), λαμβάνουμε τη σχέση (2.7).

$$r = \frac{1 - L/Y}{K/Y} \tag{2.6α}$$

ή

$$r = \frac{\Pi/Y}{K/Y} \tag{2.6β}$$

$$r = \frac{1 - \frac{L/N}{Y/N}}{\frac{K/N}{Y/N}} \tag{2.7}$$

όπου Π: κέρδη = Y – L, $1 - \frac{L}{Y} = 1 - \frac{L/N}{Y/N} = \Pi/Y$: το μερίδιο των κερδών στο καθαρό προϊόν που συνδέεται με το μαρξικό ποσοστό υπεραξίας (βλ. Laibman, 2010) και αντιστοίχως, L/Y: το μερίδιο των μισθών στο καθαρό προϊόν, $K/Y = \frac{K/N}{Y/N}$: ο λόγος του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου προς το καθαρό προϊόν, δηλαδή η ποσότητα καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μίας μονάδας προϊόντος, που προσομοιάζει στη μαρξική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου (βλ. Laibman, 2010), Y/N: η παραγωγικότητα της εργασίας, L/N: ο μέσος μισθός και K/N: η ένταση του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου ή το καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο, που αποτελεί μια άλλη έκφραση η οποία επίσης προσομοιάζει στη μαρξική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

2.4.2 Υποθέσεις και περιορισμοί της ανάλυσης

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να θέσουμε τις υποθέσεις και τους περιορισμούς της ανάλυσής μας.

Θέλοντας να εξετάσουμε την κερδοφορία της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της, τα μεγέθη που χρησιμοποιούμε αναφέρονται στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και όχι μόνο στον επιχειρηματικό, και ειδικά καπιταλιστικό της, τομέα.[87]

Επομένως, το Υ αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας.

Το L αντιστοίχως είναι το άθροισμα του συνόλου των μισθωτών αποζημιώσεων (ιδιωτικού και δημόσιου τομέα) και των τεκμαιρόμενων αποζημιώσεων των αυτοαπασχολουμένων, καθώς για τους τελευταίους δεν υπάρχουν σχετικά διαθέσιμα στοιχεία. Οι αποζημιώσεις των αυτοαπασχολουμένων υπολογίζονται ως το γινόμενο του αριθμού των αυτοαπασχολουμένων επί τον μέσο μισθό της εργασίας. Υποθέτουμε δηλαδή ότι οι αμοιβές των αυτοαπασχολουμένων τείνουν να ισούνται με το ισοδύναμο της μέσης αμοιβής της εργασίας (για τη θεωρητική θεμελίωση αυτής της θέσης, βλ. σχετικά Economakis, Anastasiadis and Markaki, 2010).

Ένα ειδικότερο ζήτημα ως προς τον υπολογισμό του L αφορά το ότι σε αυτό συμπεριλαμβάνονται οι αμοιβές διευθυντικών στελεχών του καπιταλιστικού ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, μέρος των οποίων δεν αποτελεί μισθό εργασίας αλλά κέρδος (βλ. σχετικά Economakis, Anastasiadis and Markaki, 2010). Άρα τα καπιταλιστικά κέρδη, εκ του λόγου αυτού, υποεκτιμούνται.

Ακολούθως, η διαφορά Υ– L = Π δεν αναφέρεται ειδικά στο καπιταλιστικό κέρδος. Περισσότερο αντιστοιχεί σε μια έννοια πλεονάσματος, εφόσον συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο ο καπιταλιστικός αλλά και μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (αυτοαπασχολούμενοι – βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2000). Άρα, η απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου, ως δείκτης της κερδοφορίας της ελληνικής οικονομίας, αποτελεί ποσοστό πλεονάσματος και όχι κέρδους με την ακριβή έννοια του όρου, από μαρξιστική άποψη. Παρότι το Π είναι ευρύτερο των καπιταλιστικών κερδών, για την οικονομία της συζήτησης θα αναφερόμαστε στο Π ως κέρδη.

Το Κ, αντιστοίχως, αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας.

Δεδομένου ότι η αξία των υπηρεσιών του Δημοσίου ισούται με το κόστος λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, άρα κέρδη δεν συμπεριλαμβάνονται (βλ. σχετικά Πετράκη-Κώττη και Κώττης, 2001: 83), η προσέγγιση εκτίμησης της κερδοφορίας που ακολουθείται σε αυτή τη μελέτη προφανώς υποεκτιμά το ποσοστό κέρδους στον επιχειρηματικό τομέα της οικονομίας, καθώς, πρώτον, συμπεριλαμβάνει τις αμοιβές των

87. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από τη σχετική εφαρμογή του δείκτη απόδοσης καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου για την ελληνική οικονομία και για την περίοδο 1961-2004 προέκυψε ότι, «[η]αρά την ύπαρξη της αυτοαπασχόλησης (και του Δημοσίου), οι τάσεις διαχρονικής εξέλιξης των δεικτών αποδοτικότητας της συνολικής οικονομίας δεν διαφοροποιούνται αισθητά από τις αντίστοιχες του επιχειρηματικού τομέα» (Ιωακείμογλου και Μηλιός, 2005: 38).

απασχολουμένων στον δημόσιο τομέα και, δεύτερον, συμπεριλαμβάνει το μη επιχειρηματικό κεφάλαιο. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι αποτυπώνονται οι γενικές τάσεις μεταβολής της κερδοφορίας, καίτοι σε υποεκτιμούμενα ποσοστά.[88]

Ένα ειδικότερο ζήτημα αφορά το ερώτημα της «παραγωγικής» και «μη παραγωγικής εργασίας» στον επιχειρηματικό τομέα. Αναφορικά με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις, ακολουθούμε τη θέση ότι, από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, «παραγωγική εργασία» είναι η εργασία «που ανταλλάσσεται άμεσα με το κεφάλαιο» (Μαρξ, 1984: 151). Επομένως, «παραγωγή», από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, είναι κάθε παραγωγική διαδικασία στην οποία η εργασιακή δύναμη ανταλλάσσεται με (μεταβλητό) κεφάλαιο (Οικονομάκης, 2000: 52-59· Economakis, Anastasiadis and Markaki, 2010: 474).[89] Όσον αφορά τους μη καπιτα-

88. Αν υποθέσουμε (και αυτό είναι ενταγμένο στους περιορισμούς της ανάλυσής μας) ότι η επίπτωση της συμπερίληψης του κράτους είναι περίπου ίδια για όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, τότε οι γενικές τάσεις μεταβολής της κερδοφορίας θα αναφανούν.

89. Το ζήτημα του προσδιορισμού της έννοιας της «παραγωγικής» και «μη παραγωγικής εργασίας» έχει αποτελέσει αντικείμενο σοβαρών διαφωνιών μέσα στον μαρξισμό. Οι ίδιες οι αναλύσεις του Μαρξ ενέχουν αντιφάσεις επί αυτού. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές εκδοχές στη μαρξική θεωρία της παραγωγικής εργασίας, με επιμέρους, εντούτοις, αντιφάσεις εντός αυτών των εκδοχών. Η πρώτη εκδοχή εμφανίζεται στις *Θεωρίες για την Υπεραξία* (βλ. πιο πάνω), όπως και στον Πρώτο Τόμο του *Κεφαλαίου* (1978α: 525), όπου «ο Μαρξ ορθά θεωρεί όλες τις μορφές κεφαλαίου εξίσου παραγωγικές (δηλαδή παράγουσες υπεραξία)» (Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης, 2005: 316). Στα *Grundrisse* (Μαρξ, 1990: 397) θεωρεί ότι «στο μέτρο που η κυκλοφορία δημιουργεί κόστος και απαιτεί υπερεργασία εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία», και άρα η έννοια της παραγωγής-παραγωγικής εργασίας προεκτείνεται στην κυκλοφορία. Στη συνέχεια υποστηρίζει: «Η κυκλοφορία μπορεί να *δημιουργήσει αξία* στον βαθμό στον οποίο απαιτεί νέα απασχόληση *ξένης εργασίας* – πέρα απ' αυτήν που αναλώθηκε άμεσα στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό τότε είναι σαν η παραγωγική διαδικασία να χρειαζόταν άμεσα περισσότερη *αναγκαία εργασία*». Ωστόσο, συμπληρώνει: «Μόνο το πραγματικό *κόστος κυκλοφορίας* ανεβάζει την αξία του προϊόντος· μειώνει όμως την υπεραξία» (Μαρξ, 1990: 416). Κατά τον Σταμάτη (1990: 96), «[α]υτό προφανώς δεν είναι ορθό». Και δεν είναι ορθό γιατί «τα πραγματικά κόστη της κυκλοφορίας δεν αυξάνουν την αξία και μειώνουν την υπεραξία του προϊόντος, όπως γράφει ο Μαρξ, αλλά, αντιθέτως, πρώτον, αυξάνουν την αξία και, δεύτερον, ή αφήνουν την υπεραξία *αμετάβλητη* (όταν αυξάνουν μόνον τη νεκρή εργασία) ή (όταν αυξάνουν μόνον τη ζωντανή εργασία) *αυξάνουν* την υπεραξία στον ίδιο ακριβώς βαθμό που αυξάνουν και τη *ζωντανή* εργασία». Στον Τρίτο Τόμο του *Κεφαλαίου* (Μαρξ, 1978β: 357), ο Μαρξ θεωρεί το κεφάλαιο στη σφαίρα της κυκλοφορίας ως μη παραγωγικό, καθώς «δεν δημιουργεί ούτε αξία ούτε υπεραξία». Και εδώ δεν λείπουν οι επιμέρους αντιφάσεις, καθώς υποστηρίζει, όσον αφορά τις «εμπορικές πράξεις του βιομηχανικού κεφαλαίου», ότι «η χρησιμοποίηση μισθωτών εμποροεργατών» απαιτεί μια «δαπάνη γι' αυτούς [η οποία] παρόλο που γίνεται με τη μορφή μισθού εργασίας, διαφέρει από το μεταβλητό κεφάλαιο, που διατίθεται για την αγορά της παραγωγικής εργασίας», καθώς «[α]υξάνει τα έξοδα του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη... χωρίς να αυξάνει άμεσα την υπεραξία. Γιατί πρόκειται για δαπάνη, που πληρώνεται για εργασία, η οποία χρησιμοποιείται μόνον για την πραγματοποίηση ήδη δημιουργουμένων αξιών» (Μαρξ, 1978β: 379). Πέρα από το λάθος που σημειώσαμε αναφορικά και με την ανάλυση στα *Grundrisse* (αύξηση του κόστους-αξίας χωρίς αύξηση της υπεραξίας), εδώ είναι εμφανές και ένα άλλο λάθος. Όπως σωστά επισημαίνει ο Σταμάτης (1990: 13) «[σ]την πραγματικότητα... η διαδικασία κυκλοφορίας είναι υλική διαδικασία παραγωγής, δηλαδή μια διαδικασία η οποία χρησιμοποιεί εργασιακή δύναμη και μέσα παραγωγής και παράγει υλικά αγαθά ή/

λιστές παραγωγούς εδώ δεν τίθεται ζήτημα παραγωγικής ή μη παραγωγικής εργασίας, από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, καθώς η παραγωγή τους «δεν υπάγεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής» (Μαρξ, 1984: 455-456). Στη βάση των παραπάνω συμπεριλαμβάνουμε το σύνολο του ιδιωτικού-επιχειρηματικού τομέα (καπιταλιστικού ή μη) στη διερεύνησή μας.

Οι μεταβλητές της ποσοτικής ανάλυσης έχουν πηγή την AMECO και προκύπτουν από δικούς μας υπολογισμούς.

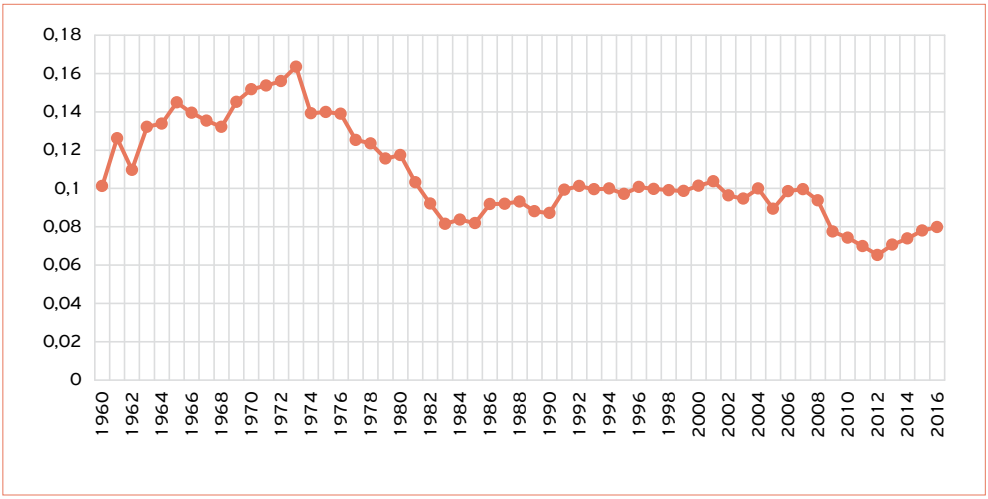
- Τα χρηματικά μεγέθη δίνονται σε Mrd EURO, σε σταθερές τιμές 2010.
- Το Y είναι το καθαρό εγχώριο προϊόν και δίνεται σε τιμές αγοράς.
- Το N δίνεται σε χιλιάδες εργαζομένους.
- Πλην των μεταβλητών που καθορίζουν το r, στην ανάλυσή μας θα εξετάσουμε την επίπτωση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης. Για τον σκοπό αυτόν μάς χρειάζεται το καθαρό δυνητικό εγχώριο προϊόν (Y*), το οποίο υπολογίστηκε από το αντίστοιχο ακαθάριστο μέγεθος (σε τιμές αγοράς) με αφαίρεση, για κάθε έτος, των αποσβέσεων κεφαλαίου.

2.4.3 Η απόδοση του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία την περίοδο 1960-2016 και η πρόσφατη οικονομική κρίση

Το Διάγραμμα 2.10 αποτυπώνει την απόδοση του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου (r), το Διάγραμμα 2.11 το καθαρό εγχώριο προϊόν (Y), το Διάγραμμα 2.12 τον λόγο του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου προς το καθαρό εγχώριο προϊόν (K/Y), το Διάγραμμα 2.13 το καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο (K/N), το Διάγραμμα 2.14 το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό εγχώριο προϊόν (L/Y), το Διάγραμμα 2.15 τη σχέση παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) και μέσου μισθού (L/N) και, τέλος, το Διάγραμμα 2.16 μας πληροφορεί για το ποσοστό της ανεργίας στην ελληνική οικονομία για κάθε έτος της περιόδου 1960-2016.

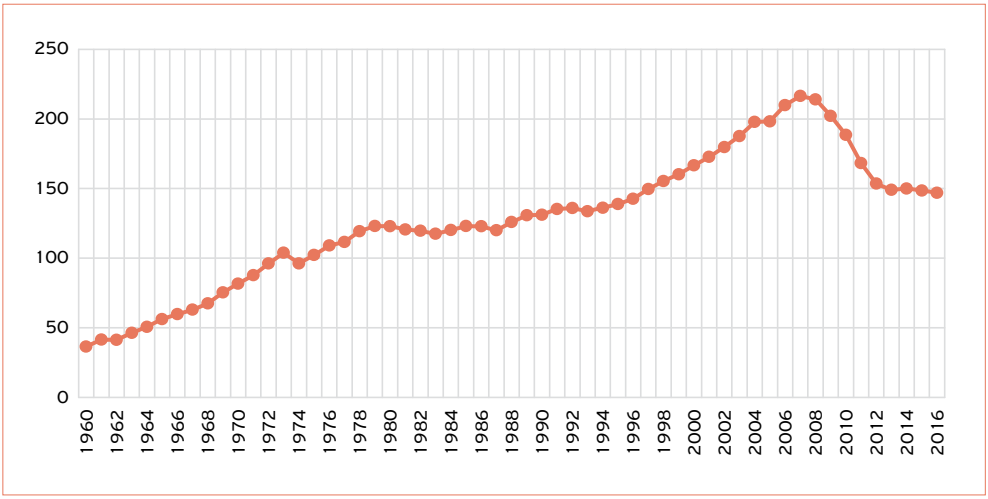
και υπηρεσίες. Ο χονδρέμπορος, π.χ., που πουλάει σιδερόβεργες για οικοδομές, τις οποίες αγοράζει από ένα εργοστάσιο χαλυβουργίας, παράγει ένα νέο προϊόν, *διαφορετικό* από τις –από φυσική άποψη *ίδιες*– σιδερόβεργες του εργοστασίου χαλυβουργίας». Μια σειρά από μαρξιστές (βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, σε Economakis, Anastasiadis and Markaki, 2010) υποστηρίζουν τη δεύτερη αυτή μαρξική εκδοχή της παραγωγικής εργασίας, η οποία υποθέτει ότι η παραγωγή αξίας και υπεραξίας πραγματοποιείται μέσω της παραγωγής νέων αξιών χρήσης από υλική άποψη. Επομένως, η εργασία η οποία απασχολείται στο εμπόριο και γενικότερα στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις του τομέα των υπηρεσιών είναι μη παραγωγική εργασία (βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Shaikh and Tonak, 1994).

Διάγραμμα 2.10: Απόδοση καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου (r) στην ελληνική οικονομία (1960-2016)

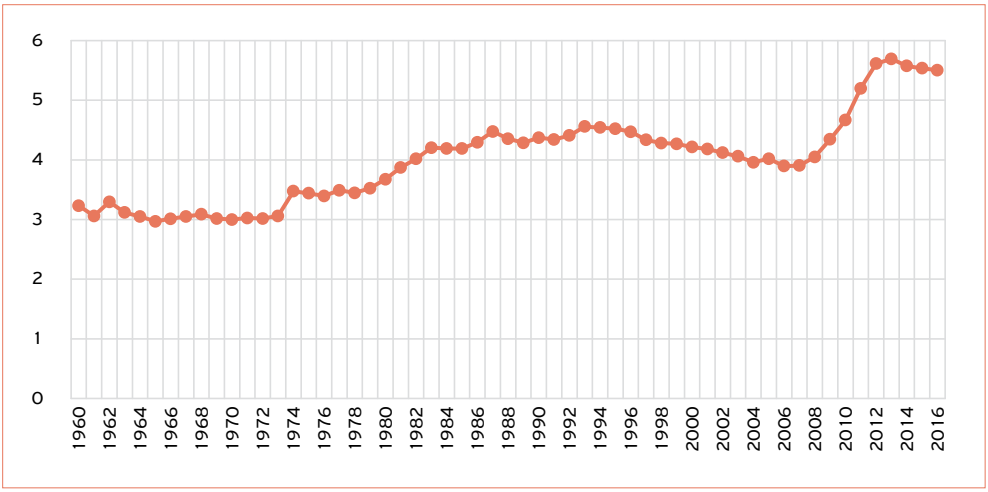
Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.11: Καθαρό εγχώριο προϊόν (Υ) της ελληνικής οικονομίας (1960-2016)

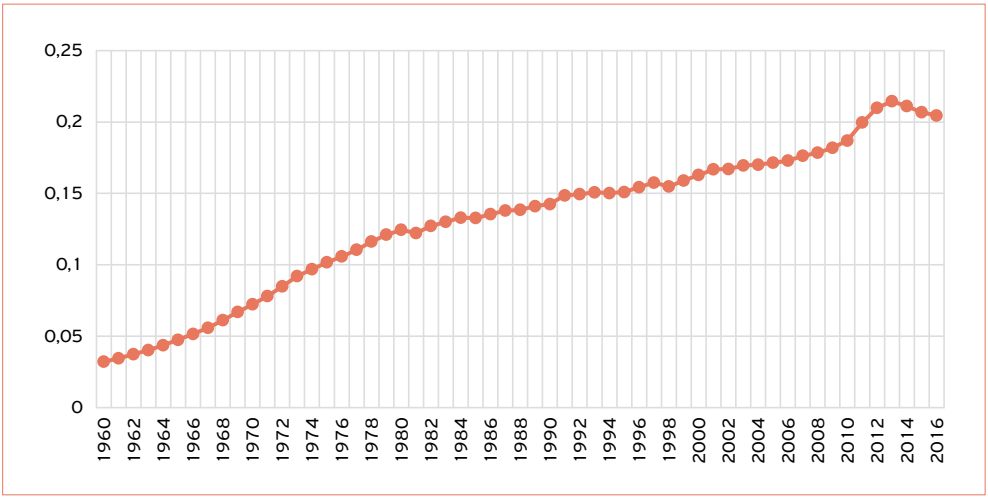
Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.12: Λόγος καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου προς καθαρό εγχώριο προϊόν (K/Y) στην ελληνική οικονομία (1960-2016)

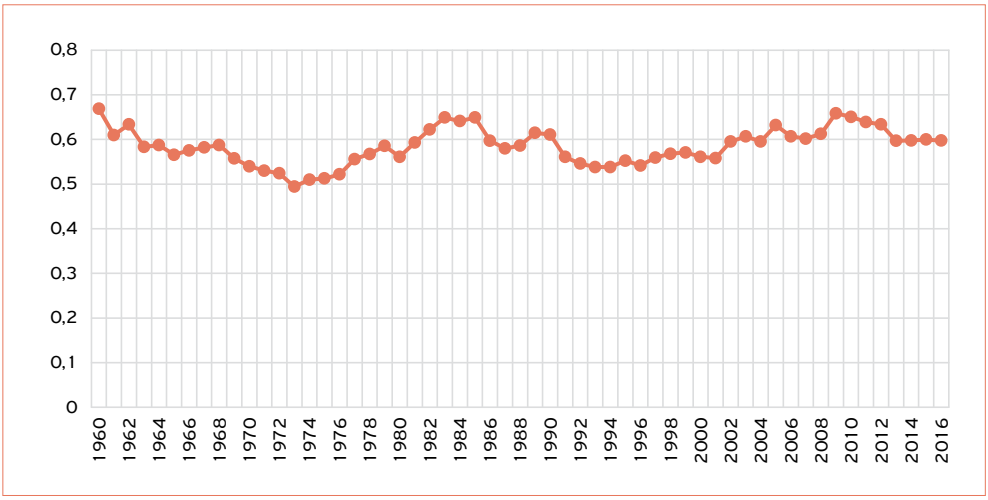
Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.13: Καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο (K/N) στην ελληνική οικονομία (1960-2016)

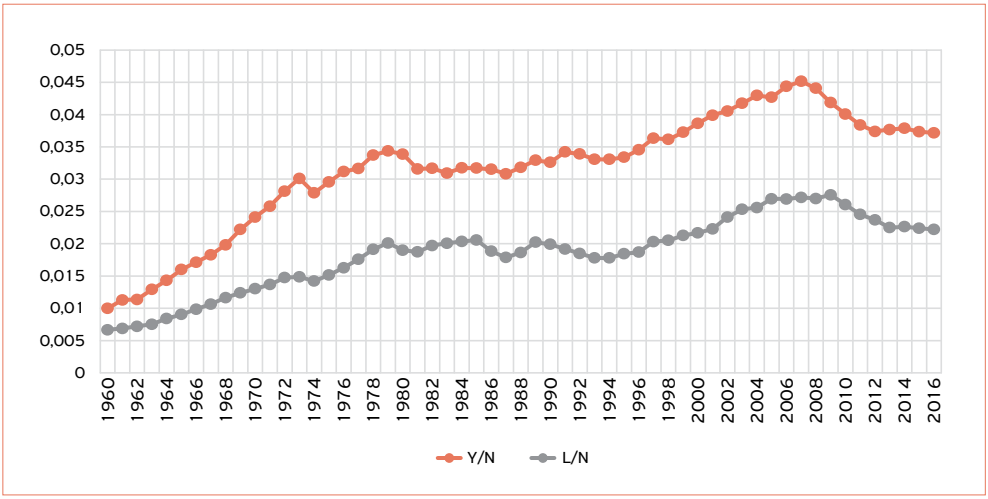
Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.14: Μερίδιο της εργασίας στο καθαρό εγχώριο προϊόν (L/Y) στην ελληνική οικονομία (1960-2016)

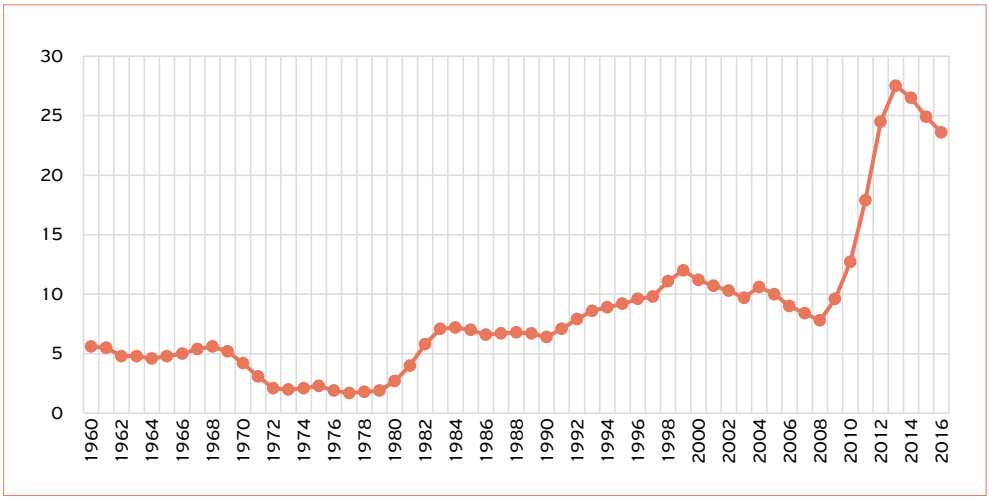
Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.15: Παραγωγικότητα της εργασίας (Y/N) και μέσος μισθός (L/N) στην ελληνική οικονομία (1960-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 2.16: Ποσοστό ανεργίας (%) στην ελληνική οικονομία (1960-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Όπως προκύπτει από το Διάγραμμα 2.10, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις βασικές επιμέρους περιόδους στην κερδοφορία της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτή εκφράζεται από το r, στη διάρκεια της περιόδου 1960-2016: δύο ανοδικές και δύο καθοδικές.[90] Πιο συγκεκριμένα, έχουμε τις κάτωθι επιμέρους περιόδους στην εξέλιξη του r στη διάρκεια των ετών 1960-2016: 1960-1973 (ανοδική περίοδος), 1974-1985 (καθοδική περίοδος), 1986-2007 (ανοδική περίοδος) και 2008-2016 (καθοδική περίοδος – η πρόσφατη οικονομική κρίση). Θα εστιάσουμε στην τελευταία περίοδο, αυτή της πρόσφατης οικονομικής κρίσης.

Όπως, επίσης, είναι σαφές από το Διάγραμμα 2.10, η περίοδος της πρόσφατης κρίσης της ελληνικής οικονομίας δείχνει να μην είναι ενιαία, αλλά να σπάει σε δύο διακριτές υποπεριόδους, μια καθαρά καθοδική (2008-2012) και μια ελαφρά ανοδική τα τελευταία τέσσερα χρόνια (2013-2016). Αυτό φαίνεται από τις μεταβολές όχι μόνο του r αλλά και των άλλων μεταβλητών της ανάλυσης. Ωστόσο, η σημασία της δεύτερης αυτής υποπεριόδου δεν μπορεί με τα υπάρχοντα στοιχεία να αξιολογηθεί, και υπό την έννοια αυτή δεν έχει εξεταστεί ως χωριστή περίοδος.

90. Είναι ενδιαφέρον ότι η περιοδολόγηση των Maniatis και Passas (2015), για την περίοδο 1958-2011, παρότι προκύπτει από μια διαφορετική μαρξιστική μεθοδολογία, είναι, σε γενικές γραμμές, ανάλογη της δικής μας.

Σε μια πρώτη εξέταση της περιόδου 2008-2016 μπορούμε να παρατηρήσουμε:

Η νέα περίοδος οικονομικής κρίσης δίνει το 2012 το χαμηλότερο επίπεδο r για την όλη εξεταζόμενη περίοδο 1960-2016. Τα τελευταία τέσσερα χρόνια (2013-2016) το r εμφανίζει μια μικρή άνοδο. Το Y, που έχει λάβει την υψηλότερη τιμή του το 2007, μειώνεται θεαματικά ιδίως μέχρι το 2012. Μεταξύ των ετών 2013-2016 εξακολουθεί να πέφτει, παρά τη μικρή άνοδο το 2014, αλλά φαίνεται πως η πτώση του εξομαλύνεται. Το 2016 βρίσκεται σε επίπεδο χαμηλότερο του 1997.

Σημαντικότατη είναι η πτώση του Y/N (το οποίο έχει λάβει την υψηλότερη τιμή του το 2007) από το 2008 και ιδίως μέχρι το 2012. Το 2016 βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από το 2012, καθώς τη μικρή άνοδο τη διετία 2013-2014 ακολούθησε μια νέα μείωση. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η πτώση του εξομαλύνεται τα τελευταία τέσσερα χρόνια.

Σημαντικότατη είναι η άνοδος του K/N, το οποίο όχι απλώς συνεχίζει τη σχεδόν γραμμική ανοδική πορεία που ακολουθεί στην όλη περίοδο 1960-2016, αλλά η άνοδός του εντείνεται στην περίοδο της τρέχουσας κρίσης, εμφανίζοντας την υψηλότερη τιμή του το 2013. Δεδομένης και της πτώσης του Y/N, το K/Y εμφανίζει θεαματική αύξηση στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης, και το 2013 επίσης λαμβάνει την υψηλότερη τιμή της όλης εξεταζόμενης περιόδου 1960-2015. Τόσο το K/N όσο και το K/Y εμφανίζουν μικρή πτώση τα τελευταία τρία χρόνια.

Θεαματική είναι η άνοδος του ποσοστού της ανεργίας μετά το 2008, το οποίο λαμβάνει το 2013 την υψηλότερη τιμή του μεταξύ όλων των ετών της εξεταζόμενης περιόδου, για να μειωθεί ελαφρά τα επόμενα τρία χρόνια – παραμένοντας, ωστόσο, σε πρωτοφανή υψηλά επίπεδα για την όλη περίοδο 1960-2016.

Η εξέλιξη του L/Y στη διάρκεια της περιόδου 1960-2016 είναι σε βασικά της σημεία ανάλογη εκείνης του πραγματικού μοναδιαίου κόστους εργασίας και του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ, που εξετάσαμε πιο πριν, καίτοι είναι πολύ πιο ομαλή. Το L/Y πέφτει στη διάρκεια της περιόδου 1960-2016 (που σημαίνει ότι αυξάνεται η απόκλιση μισθών-παραγωγικότητας της εργασίας, υπέρ δεύτερης), επιβεβαιώνοντας, για το σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου, τη μαρξική θέση ότι «ο μισθός δεν ανεβαίνει στην ίδια αναλογία στην οποία αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας» (βλ. στα προηγούμενα). Η πτώση, ωστόσο, του L/Y είναι πολύ πιο ήπια συγκριτικά με την πτώση του πραγματικού μοναδιαίου κόστους εργασίας και του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ. Η μεγαλύτερη πτώση του L/Y είναι, όπως και του πραγματικού μοναδιαίου κόστους εργασίας και του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ, μεταξύ 1960 και 1973, ενώ επίσης λαμβάνει τις πιο χαμηλές τιμές του, εκτός από το 1973, μέσα στη δεκαετία του 1990, όπως και από το 2013 και μετά. Εν συγκρίσει προς το πραγματικό μοναδιαίο κόστος

εργασίας και το μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ, το L/Y εμφανίζει μια πιο έντονη άνοδο στη διάρκεια της καθοδικής περιόδου 1974-1985. Όπως και το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας και το μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ, το L/Y αυξάνεται στη δεκαετία του 2000. Ειδικότερα ως προς την εξεταζόμενη περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2016, το L/Y μεταξύ 2008-2009 αυξάνεται, καθώς το L/N εξακολουθεί να αυξάνεται, ενώ το Y/N μειώνεται, και μετά το 2009 (όπου λαμβάνει τη δεύτερη υψηλότερη τιμή του στην όλη περίοδο, η πρώτη είναι το 1960) και έως το 2013 πέφτει, καθώς η πτώση του L/N είναι μεγαλύτερη της πτώσης του Y/N. Εν συνεχεία, η πτώση του L/Y ανακόπτεται, εμφανίζεται μάλιστα μετά το 2013 και μέχρι το 2016 μια πολύ μικρή αύξηση (που σημαίνει μια μικρή αντιστροφή υπέρ των μισθών της σχέσης μισθοί-παραγωγικότητα της εργασίας) και το 2016 εξακολουθεί να βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από το 1973, αλλά χαμηλότερο του 2008. Για το σύνολο επομένως της περιόδου της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, η μείωση του L/N υπερέβη τη μείωση του Y/N.

2.4.4 Η πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας: Περαιτέρω διερεύνηση της πτώσης της κερδοφορίας

Θα προσθέσουμε μια ακόμη μεταβλητή στην ανάλυση. Τη μεταβλητή Y/Y* (όπου Y*, θυμίζουμε, το δυνητικό καθαρό εγχώριο προϊόν). Η μεταβλητή αυτή δείχνει τον βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της οικονομίας («capacity utilization ratio») και εκφράζει την πιθανή επίπτωση της ανεπαρκούς ζήτησης (υποκατανάλωση) στην κερδοφορία (βλ. σχετικά Cámara Izquierdo, 2010), στο r σε ό,τι εδώ εξετάζουμε. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η υποκαταναλωτική συνιστώσα Y/Y* δεν εκφράζει ειδικά και μόνο τη μαρξική έννοια της υποκατανάλωσης ως «φτώχεια και περιορισμό της κατανάλωσης των μαζών». Η ανεπαρκής ζήτηση –εκφραζόμενη ως απόκλιση του Y από το Y*– μπορεί να προέρχεται τόσο από την πλευρά των καπιταλιστών όσο και των μισθωτών (και αυτοαπασχολουμένων στα δεδομένα της ανάλυσής μας). Έτσι, για παράδειγμα, για δεδομένο το Y*, ένα αυξανόμενο Y, επομένως ένας αυξανόμενος λόγος Y/Y*, ήτοι ένας αυξανόμενος βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας μιας οικονομίας, μπορεί να συνοδεύεται από μείωση του L (άρα αύξηση του Π μεγαλύτερη της μείωσης του L), εφόσον Y = Π + L.

Στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης 2008-2016 παρατηρούνται οι παρακάτω μεταβολές στο r και στις άλλες μεταβλητές (Y, Y/N, L/N, K/N, Y/Y* και K, N), οι οποίες καταγράφονται στον Πίνακα 2.3.

Πίνακας 2.3: Ποσοστιαίες μεταβολές (%) (2008-2016)

r	Y	K	N	Y/N	L/N	K/N	Y/Y*
-14,77	-31,34	-6,65	-18,57	-15,68	-17,74	14,64	-12,48

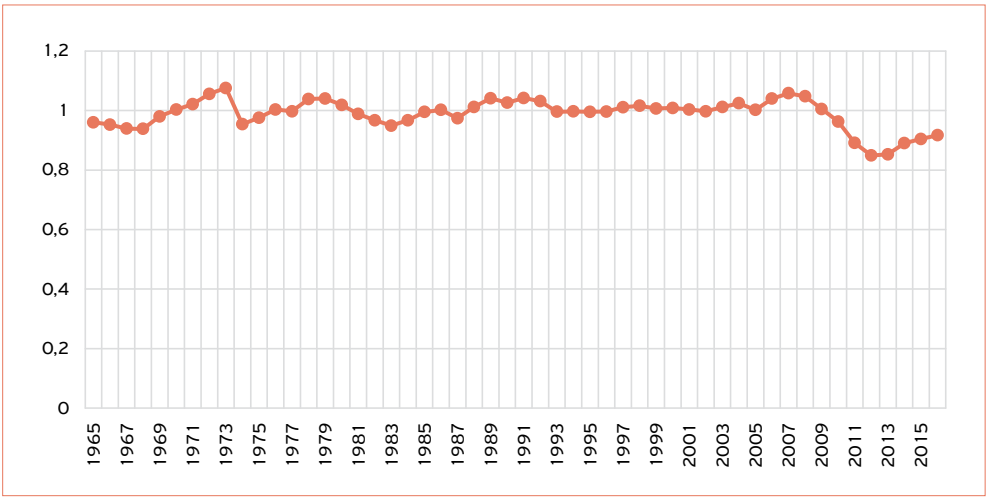
Πηγή: AMECO (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Στη βάση των σχέσεων (2.6α), (2.6β) και (2.7) και από τα δεδομένα του Πίνακα 2.3, μπορούμε να συνάγουμε ότι:

1. Η απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου (r) δεν πέφτει λόγω μείωσης του αριθμητή των σχέσεων (2.6α), (2.6β) και (2.7) – στη βάση και όσων πιο πριν αναλύθηκαν. Απεναντίας, ο αριθμητής των σχέσεων αυτών αυξάνεται. Συγκεκριμένα, ο μέσος μισθός (L/N) όχι απλώς μειώνεται, αλλά μειώνεται περισσότερο από τη μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) – η μείωση της οποίας οφείλεται κυρίως στη μείωση του καθαρού προϊόντος (Y), που υπερβαίνει τη μείωση του αριθμού των μισθωτών (N). Επομένως, το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y) μειώνεται και αντιστοίχως αυξάνεται το μερίδιο των κερδών στο καθαρό προϊόν (Π/Y). Κατά συνέπεια, η πρόσφατη κρίση δεν συνδέεται με την πτώση του μαρξικού ποσοστού υπεραξίας (θεωρία «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου»). Αντιθέτως, η ήττα της εργασίας (όπως αυτή εκδηλώνεται στη μείωση του μεριδίου της στο καθαρό προϊόν, σε συνθήκες δραματικής ανόδου της ανεργίας) δρα *(κατ' αρχήν)* ενισχυτικά στην κερδοφορία.
2. Εφόσον ο αριθμητής των σχέσεων (2.6α), (2.6β) και (2.7) αυξάνεται, η μείωση του r δεν μπορεί παρά να οφείλεται στην αύξηση του παρονομαστή των σχέσεων αυτών – που μας παραπέμπει είτε στον μαρξικό «νόμο» της πτώσης του ποσοστού κέρδους λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου είτε στην ενεργοποίηση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης, η οποία οδηγεί σε υποαπασχόληση κεφαλαίου. Πράγματι, το K/N αυξάνεται, και μάλιστα αυξάνεται ενώ η παραγωγικότητα της εργασίας μειώνεται, που σημαίνει ότι αυξάνεται –και μάλιστα θεαματικά, όπως επισημάναμε– και το K/Y. Ας προσέξουμε, εντούτοις, τα εξής: Το K/N αυξάνεται ενώ το K μειώνεται. Αυξάνεται το K/N μόνο γιατί το N μειώνεται περισσότερο από τη μείωση του K. Επίσης το K/Y αυξάνεται μόνο γιατί το K μειώνεται λιγότερο από το Y.
3. Τα παραπάνω δηλώνουν πολύ κεφάλαιο σε σχέση με τη φθίνουσα απασχόληση και το μειούμενο παραγόμενο προϊόν. Η σημαντικότατη μείωση του βαθμού χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας (Y/Y*),

δηλαδή η ενεργοποίηση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης,[91] πυροδοτεί, πρώτα απ' όλα, τη μείωση του Y και του N, οδηγώντας σε μειούμενο βαθμό χρησιμοποίησης-απασχόλησης κεφαλαίου (υποαπασχόληση κεφαλαίου), επομένως και σε μείωση του K (βλ. και Οικονόμου, 2010: 9). Η μείωση του τελευταίου εκφράζει την ενεργοποίηση της διαδικασίας καταστροφής κεφαλαίων μέσα στην κρίση, που εντείνεται με την εξέλιξη της κρίσης – ως προϋπόθεση για το ξεπέρασμά της, όπως υποστηρίζει ο Μαρξ (βλ. στην προηγηθείσα σχετική ανάλυση).[92] Άρα, στη δεδομένη τεχνολογία, η αύξηση της σύνθεσης κεφαλαίου (K/Y ή/και K/N) υποδηλώνει μόνο υποαπασχόληση κεφαλαίου και, κατά συνέπεια, η πρόσφατη κρίση-μείωση της κερδοφορίας στην ελληνική οικονομία δεν συνδέεται αιτιακά με τον μαρξικό «νόμο». Η οφειλόμενη στην υποαπασχόληση κεφαλαίου, λόγω ελλιπούς ζήτησης, αύξηση του K/Y και του K/N υπερ-αντισταθμίζει τη μείωση του L/Y (ή ισοδύναμα την αύξηση του Π/Y) και το r μειώνεται.

Διάγραμμα 2.17: Βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας (Y/Y*) (1965-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

91. Αν περιοριστούμε στην υποπερίοδο 2008-2012, δηλαδή στην καθαυτό περίοδο πτώσης του r, το Y/Y* μειώνεται πολύ περισσότερο: -19,00% (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Αυτό σημαίνει ότι την υποπερίοδο αυτή η επενέργεια της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης είναι περισσότερο ισχυρή.

92. Αν επίσης περιοριστούμε στην υποπερίοδο 2008-2012, το K επίσης μειώνεται, καίτοι αισθητά λιγότερο: -0,55% (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί). Η περαιτέρω μείωση του K είναι αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης ύφεσης και της έντασης της διαδικασίας καταστροφής κεφαλαίων μέσα στην κρίση.

Η ενεργοποίηση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης φαίνεται στο Διάγραμμα 2.17, που αποτυπώνει τον βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας (Y/Y*) για τα έτη 1965-2015.[93] Όπως βλέπουμε, η μείωση του Y/Y* μεταξύ των ετών 2008 και 2012 (μετά τη δεύτερη υψηλότερη τιμή για την όλη περίοδο που είχε λάβει το 2007 – η πρώτη υψηλότερη ήταν το 1973) είναι πρωτοφανής στην εξεταζόμενη περίοδο. Μετά το 2013, ωστόσο, εμφανίζεται μια περιορισμένη άνοδος του Y/Y*, γεγονός που μπορεί να συνδεθεί, στη βάση όσων έχουμε επισημάνει πιο πριν, με την υποπερίοδο ανάκαμψης των τελευταίων χρόνων.

Αυτό το υποκαταναλωτικό υπόβαθρο δεν είναι, ωστόσο, παρά η μορφή εμφάνισης στη συγκυρία της διεθνούς οικονομικής κρίσης του βαθύτερου δομικού-αναπτυξιακού προβλήματος του ελληνικού καπιταλισμού, που εκφράστηκε μέσω της κατεύθυνσης ανάπτυξής του – ιδίως στη δεκαετία του 2000: ανάπτυξη μέσω αυξανόμενων ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (τα οποία οφείλονται κατά κύριο λόγο στο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ και εκφράζουν την υποδεέστερη οικονομικά θέση του ελληνικού καπιταλισμού εντός της ΕΕ-ΟΝΕ), υπερκατανάλωση και υπερδανεισμός και, τελικώς, μπλοκάρισμα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η συσχέτιση της παρούσας οικονομικής κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού με τον τύπο ή την κατεύθυνση ανάπτυξής του εντός της ΕΕ-ΟΝΕ μέσα στη δεκαετία του 2000 μεταφέρει το ερώτημα του «βαθύτερου αιτίου» της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας από τον μαρξικό «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους αυτού καθαυτό στην κρίση εκ της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης, ήτοι στη δράση του μαρξικού «νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους στην «ανισομετρία» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» της ΕΕ-ΟΝΕ (συνάρθρωση του μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» και του λενινιστικού «νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης»), θέτοντας ως θεωρητικό ζητούμενο την παραπέρα διερεύνηση του μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, που βρίσκεται πίσω από την κατεύθυνση ανάπτυξης που ακολούθησε ιδίως τη δεκαετία του 2000. Η διερεύνηση αυτή θα ακολουθήσει στη συνέχεια της παρούσας ανάλυσης.

93. Η τιμή του δυνητικού προϊόντος είναι διαθέσιμη από το 1965.

03 Παραγωγική διάρθρωση και ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας

Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη προβληματική, όπως εκφράζεται από την Τράπεζα της Ελλάδος και είδαμε πιο πριν, το πρόβλημα της «ανταγωνιστικότητας τιμής» ή «ανταγωνιστικότητας κόστους» είναι κεντρικής σημασίας στην ερμηνεία της χαμηλής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Στη βάση αυτή, τίθεται και το πρόβλημα της χαμηλής «διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας» της ελληνικής οικονομίας:[94] «οι σοβαρές απώλειες στην ανταγωνιστικότητα τιμών επέτειναν τα προβλήματα που οφείλονται στις δομικές αδυναμίες της παραγωγής και συνέβαλαν καθοριστικά στο να παραμείνει χαμηλό το επίπεδο της "διαρθρωτικής" ανταγωνιστικότητας και αντίστοιχα περιορισμένη η δυνατότητα της εγχώριας παραγωγής να ανταποκρίνεται με επάρκεια και ευελιξία στη σύνθεση και στις μεταβολές της εξωτερικής αλλά και της εγχώριας ζήτησης» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 143, σχετικά και 33). Στην τοποθέτηση αυτή φαίνεται να επικαθορίζεται το πρόβλημα του χαμηλού επιπέδου «διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας» από την «ανταγωνιστικότητα τιμών». Δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση μια τέτοια τοποθέτηση από την Τράπεζα της Ελλάδος. Η απόδοση της χαμηλής ανταγωνιστικότητας και κρίσης της ελληνικής οικονομίας πρωτίστως στην «ανταγωνιστικότητα κόστους» αποτελεί τη «βασιλική οδό» για την ανακήρυξη της κερδοφορίας του κεφαλαίου ως *του* εθνικού στόχου, με τη συναίνεση των υποτελών κοινωνικών τάξεων. Ωστόσο, έχουμε επισημάνει ότι το πρόβλημα της διεθνούς ανταγωνιστικότητας μιας εθνικής οικονομίας δεν έγκειται, κυρίως και πρωτίστως, στο αν εξάγει σε χαμηλές τιμές, αλλά *τι εξάγει σε σχέση με το τι εισάγει*, ενώ το *τι εξάγει σε σχέση με*

94. Όπως είδαμε, αναγνωρίζεται γενικά από την Τράπεζα της Ελλάδος το πρόβλημα της χαμηλής «διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας» της ελληνικής οικονομίας, όταν επισημαίνεται ότι οι ελληνικές εξαγωγές κυριαρχούνται από προϊόντα χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης, ενώ οι εισαγωγές από υψηλής, δηλαδή όταν αναγνωρίζονται οι «δυσμενείς» «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία.

το τι εισάγει αφορά ακριβώς τη «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα». Αντίθετα, λοιπόν, από τη συλλογιστική της Τράπεζας της Ελλάδος, το πρόβλημα της «ανταγωνιστικότητας κόστους» μπορεί να τεθεί μόνο αφού απαντηθεί το πρόβλημα της «διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας» ή στη βάση του ζητήματος της «διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας». Η χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα» της ελληνικής οικονομίας αποτελεί –όπως έχουμε υποστηρίξει, σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης– έκφραση των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των διεθνών εμπορικών ανταγωνιστών της, που είναι, καίτοι με έντονα φθίνουσα τάση, κυρίως οι χώρες ΕΕ: το 2002 οι εισαγωγές της Ελλάδας από χώρες της ΕΕ28 ήταν το 61% των συνολικών της εισαγωγών, για να μειωθεί το ποσοστό αυτό στο 42% το 2016, ενώ το 2002 οι εξαγωγές της Ελλάδας προς χώρες της ΕΕ28 ήταν 65% των συνολικών της εξαγωγών, για να μειωθεί το ποσοστό αυτό στο 37% το 2016 (AMECO, δικοί μας υπολογισμοί· στο ζήτημα αυτό θα επιστρέψουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια). Αυτή η χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα» κωδικοποιείται ως «ανισορροπία μεταξύ της δομής της προσφοράς και της σύνθεσης της ζήτησης» (βλ. επίσης στα προηγούμενα). Άλλωστε, δείξαμε ότι το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα πως η χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας οφείλεται στη χαμηλή «ανταγωνιστικότητα κόστους» αντικρούεται από την (ελληνική) πραγματικότητα (βλ. σχέση πραγματικού μοναδιαίου κόστους εργασίας και μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ και εξελίξεων στο εξωτερικό εμπόριο της ελληνικής οικονομίας την περίοδο 1960-2017), αλλά και τη διεθνή μεταπολεμική πραγματικότητα («παράδοξο του Kaldor»).

Υπενθυμίζοντας επίσης ότι, όπως έχουμε υποστηρίξει στο θεωρητικό πλαίσιο στην Ενότητα 1, η ανομοιότητα στη δομή παραγωγής-εμπορίου μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών αποτυπώνεται στη διάκριση μεταξύ εθνικής οικονομίας ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης και εθνικής οικονομίας ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης έπεται ότι η ανομοιότητα δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των διεθνών εμπορικών ανταγωνιστών της (κυρίως των χωρών της ΕΕ) αποτυπώνεται επίσης στη διάκριση αυτή στο πλαίσιο της ΕΕ. Αλλά τη θέση αυτή θα την αποδείξουμε στη συνέχεια. Προηγείται η συστηματικότερη εξέταση του ζητήματος των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών της ΕΕ.

3.1 Το ζήτημα των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών της ΕΕ

3.1.1 Η βασική διάρθρωση της παραγωγής: Ελλάδα και ΕΕ28

Ο Πίνακας 3.1 μας δίνει τη βασική τομεακή διάρθρωση της παραγωγής της ελληνικής οικονομίας και του συνόλου της ΕΕ28.

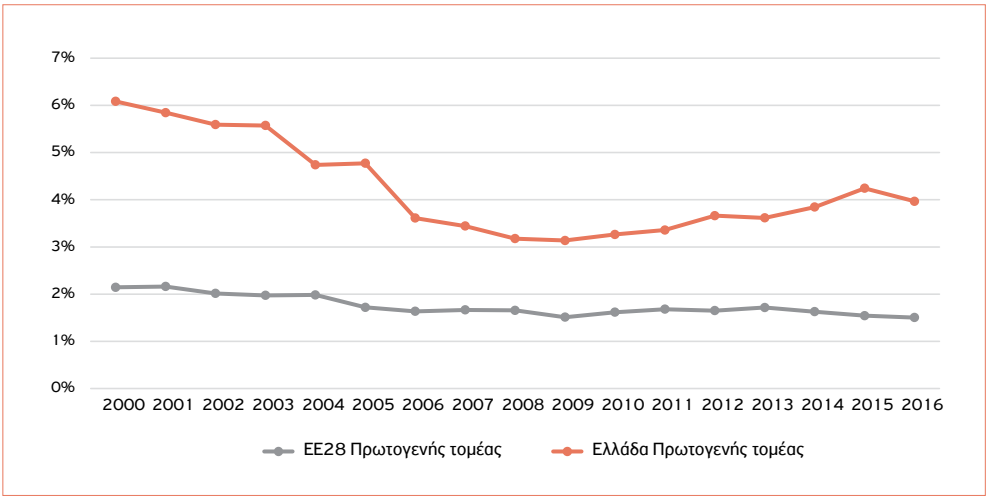
Πίνακας 3.1: Διάρθρωση ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (%), σε τρέχουσες τιμές, ανά τομέα της οικονομίας, ΕΕ28 και Ελλάδα (επιλεγμένα έτη, 2000-2016)

	Τομέας	2000	2005	2010	2016
ΕΕ28	Πρωτογενής τομέας	2,14	1,72	1,62	1,50
	Δευτερογενής τομέας	27,74	26,19	24,95	24,78
	Τριτογενής τομέας	70,11	72,09	73,44	73,72
Ελλάδα	Πρωτογενής τομέας	6,08	4,77	3,27	3,97
	Δευτερογενής τομέας	20,99	19,84	15,66	16,33
	Τριτογενής τομέας	72,93	75,39	81,08	79,70

Πηγή: Eurostat

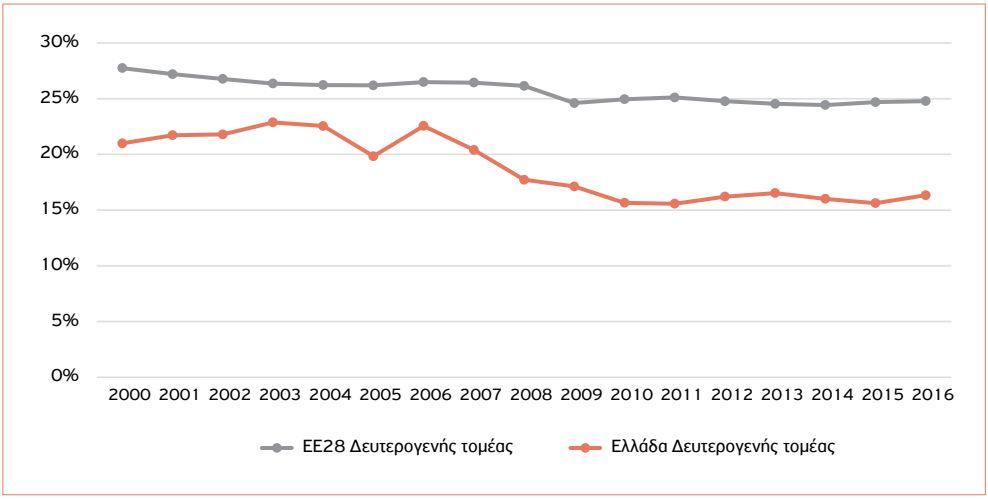
Όπως μπορούμε να δούμε, η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία συρρικνώνεται τόσο στην ΕΕ28 όσο και στην Ελλάδα στη διάρκεια της περιόδου 2000-2016. Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της χώρας το 2000 ήταν πάνω από τρεις φορές μεγαλύτερη εκείνης της ΕΕ28. Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία εξακολουθεί, παρά τη συρρίκνωσή της, να είναι πάνω από δυόμισι φορές μεγαλύτερη εκείνης της ΕΕ28 το 2016. Μάλιστα, όπως βλέπουμε στο Διάγραμμα 3.1, ενώ είχε αναπτυχθεί μια έντονη τάση σύγκλισης στη συμμετοχή των πρωτογενών τομέων στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία μεταξύ ΕΕ28 και Ελλάδας το διάστημα 2000-2007, από το 2008 και μετά, δηλαδή μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης, εμφανίζεται μια σαφής τάση απόκλισης.

Διάγραμμα 3.1: Μερίδιο ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας, σε τρέχουσες τιμές, του πρωτογενούς τομέα, ΕΕ28 και Ελλάδα και (2000-2016)

Πηγή: Eurostat

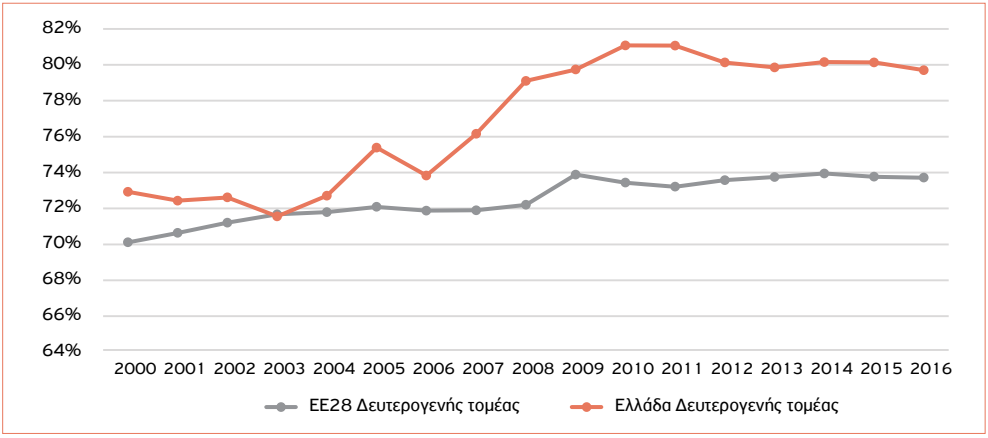
Διάγραμμα 3.2: Μερίδιο ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας, σε τρέχουσες τιμές, του δευτερογενούς τομέα, ΕΕ28 και Ελλάδα (2000-2016)

Πηγή: Eurostat

Η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία επίσης συρρικνώνεται τόσο στην ΕΕ28 όσο και στην Ελλάδα στη διάρκεια της περιόδου 2000-2016. Η μείωση του ποσοστού συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία για την ΕΕ28 ήταν 2,96 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ για την Ελλάδα 4,66 μονάδες. Ως αποτέλεσμα, εμφανίζεται μια διευρυνόμενη απόκλιση μεταξύ ΕΕ28 και Ελλάδας ως προς τη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, η οποία αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 3.2. Όπως βλέπουμε από το διάγραμμα, ενώ είχε αναπτυχθεί μια τάση σύγκλισης από το 2000 μέχρι και το 2006, με εξαίρεση το έτος 2005, από το 2007 και μετά αναπτύσσεται μια τάση σαφούς απόκλισης, καθώς αναπτύσσεται μια επίταση της μείωσης της συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης.

Διάγραμμα 3.3: Μερίδιο ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας, σε τρέχουσες τιμές, του τριτογενούς τομέα, ΕΕ28 και Ελλάδα (2000-2016)

Πηγή: Eurostat

Η συμμετοχή του τριτογενούς τομέα της οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία αυξάνεται τόσο στην ΕΕ28 όσο και στην Ελλάδα στη διάρκεια της περιόδου 2000-2016. Ωστόσο, στην ελληνική οικονομία αυξάνεται πολύ περισσότερο έναντι της ΕΕ28: κατά 6,77 ποσοστιαίες μονάδες έναντι 3,61. Ως αποτέλεσμα έχουμε μια διευρυνόμενη απόκλιση ως προς τη συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία μεταξύ της ΕΕ28 και της Ελλάδας, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 3.3. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι, ενώ εμφανίζεται μια σύγκλιση

μεταξύ 2000 και 2003, μετά το 2003 αναπτύσσεται μια αυξανόμενη απόκλιση (με αυξομειώσεις). Η απόκλιση γίνεται εντονότερη μετά το 2006, ενώ φαίνεται να κορυφώνεται τη διετία 2010-2011, μέσα στην οικονομική κρίση.

Όπως έχει υποστηριχθεί στο θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης στην Ενότητα 1, όσο περισσότερο εξαρτάται μια εθνική οικονομία από πρωτογενείς δραστηριότητες και υπηρεσίες, τόσο μικρότερη είναι η αλληλεξάρτηση μεταξύ των παραγωγικών της τομέων. Μικρότερη αλληλεξάρτηση μεταξύ των παραγωγικών τομέων μιας εθνικής οικονομίας σημαίνει μια λιγότερο αρθρωμένη και λιγότερο εσωτερικά αλληλεξαρτώμενη παραγωγική δομή της, δηλαδή ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις. Οι τελευταίες συνδέονται με μια μεγαλύτερη εξειδίκευση (ή χαμηλότερη διαφοροποίηση) της εγχώριας παραγωγής και με την παραγωγή προϊόντων, επομένως και εξαγωγών, χαμηλότερης τεχνολογίας και εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Παραγωγή προϊόντων-εξαγωγών χαμηλότερης τεχνολογίας και εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σημαίνει χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα».

Τα ζητήματα αυτά θα εξεταστούν συστηματικά στη συνέχεια της ανάλυσης. Αμέσως πιο κάτω μπορούμε να δούμε πώς η παραγωγική αυτή δομή συνδέεται με το ζήτημα του τεχνολογικού επιπέδου παραγωγής. Ο Πίνακας 3.2 δίνει τη διάρθρωση της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας ανά τομέα και τεχνολογικό επίπεδο για την ΕΕ28 και την Ελλάδα, για επιλεγμένα έτη της ίδιας περιόδου (2000-2016).

Κατ' αρχάς βλέπουμε ότι ο πρωτογενής τομέας είναι χαμηλής τεχνολογίας τομέας. Βλέπουμε επίσης ότι στον τριτογενή τομέα κυριαρχούν παραγωγικές δραστηριότητες κυρίως χαμηλής τεχνολογίας, τόσο στην ΕΕ28 όσο και στην Ελλάδα, για όλα τα χρόνια που καταγράφονται στον πίνακα. Στην Ελλάδα, αυτή η κυριαρχία τριτογενών παραγωγικών δραστηριοτήτων χαμηλής τεχνολογίας είναι μεγαλύτερη και αυξανόμενη, μετά το 2005. Το 2010 και το 2016 πάνω από το 50% της παραγόμενης στον τριτογενή τομέα ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας αφορά παραγωγικές δραστηριότητες χαμηλής τεχνολογίας.

Έτσι, η αυξανόμενη συμμετοχή του τριτογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, ιδίως μετά το 2006 (βλ. πιο πάνω), συνοδεύεται από αύξηση της παραγωγής προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας, ενώ η μείωση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία από μείωση της παραγωγής προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας.

Πίνακας 3.2: Διάρθρωση ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (%) σε τρέχουσες τιμές ανά τομέα και τεχνολογικό επίπεδο, ΕΕ28 και Ελλάδα (επιλεγμένα έτη, 2000-2016)

		ΕΕ28				Ελλάδα			
		2000	2005	2010	2016	2000	2005	2010	2016
Πρωτογενής τομέας	LT	2,28	1,84	1,74	1,62	6,08	4,77	3,27	3,97
Δευτερογενής τομέας	LT	8,80	9,37	9,39	8,78	9,90	9,80	7,03	6,06
	MLT	8,06	7,26	6,58	6,20	6,54	5,84	5,17	5,87
	MT	4,17	3,74	3,38	3,51	2,56	2,30	1,98	2,52
	MHT	6,41	5,82	5,76	6,51	1,25	1,26	1,01	1,43
	HT	2,11	1,88	1,80	1,77	0,74	0,64	0,46	0,46
Τριτογενής τομέας	LT	41,30	42,41	42,76	42,63	47,71	47,03	50,63	50,27
	MLT	7,48	7,74	7,66	7,68	5,29	5,59	6,02	5,52
	MHT	2,55	2,64	2,81	3,35	0,73	0,92	0,92	0,86
	HT	0,76	0,73	0,79	0,86	0,30	0,25	0,24	0,35
	N-O84-P85-Q	16,09	16,56	17,34	17,09	18,90	21,59	23,26	22,70

Πηγή: EUROSTAT (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημειώσεις: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

Οι κλάδοι N-O84-P85-Q είναι ακατάτακτοι κατά τεχνολογικό επίπεδο κλάδοι του τριτογενούς τομέα.

Για την ΕΕ28 δεν περιλαμβάνεται ο κλάδος Q λόγω μη διαθεσιμότητας των στοιχείων.

Η μεγαλύτερη έναντι της ΕΕ28 συρρίκνωση του δευτερογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας, ιδίως από το 2007 και μετά (βλ. επίσης πιο πάνω), συνοδεύεται από μείωση της συμμετοχής δευτερογενών προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, ενώ, αντίθετα, στην ΕΕ28 βλέπουμε μια σταθερότητα στην παραγωγή αυτών των προϊόντων στη διάρκεια της περιόδου 2000-2016. Μείωση της συμμετοχής προϊόντων χαμηλής-μεσαίας τεχνολογίας και μεσαίας τεχνολογίας παρατηρείται για την περίοδο αυτή τόσο στην ΕΕ-28 όσο και στην Ελλάδα, ενώ τόσο στην ΕΕ28 όσο και στην Ελλάδα εμφανίζεται μια σταθερότητα στη συμμετοχή των δευτερογενών προϊόντων μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία. Η συμμετοχή των δευτερογενών προϊόντων υψηλής τεχνολογίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία για την ΕΕ28 εμφανίζεται μειωμένη στη διάρκεια της περιόδου 2000-2016 και εξαιρετικά συρρικνωμένη για την Ελλάδα μετά το 2005.

Εξετάζοντας ειδικότερα τις εξελίξεις στην παραγωγή δευτερογενών προϊόντων υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου, δηλαδή των προϊόντων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας μεταξύ των ετών 2000 και 2016, παρατηρούμε: Στην Ελλάδα το πολύ χαμηλό ποσοστό συμμετοχής αυτών των προϊόντων στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία μειώνεται περαιτέρω: από 1,99% το 2000 σε 1,89% το 2016. Στην ΕΕ28 η συμμετοχή των προϊόντων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία εμφανίζεται ελαφρά μειωμένη, από 8,52% το 2000 σε 8,28% το 2016. Το χάσμα στην παραγωγή δευτερογενών προϊόντων υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου μεταξύ της Ελλάδας και της ΕΕ28 ήταν τεράστιο, και συνεχίζει διερευνόμενα να είναι. Στην ΕΕ28 παράγονται δευτερογενή προϊόντα υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου με υπερ-τετραπλάσια συμμετοχή στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία έναντι της Ελλάδας.

3.1.2 Τεχνολογικό επίπεδο εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών στη ζώνη του ευρώ

Έχουμε δεχτεί ότι η δομή εξαγωγών-εισαγωγών μιας εθνικής οικονομίας μας δίνει –λίγο ως πολύ– μια βασική εικόνα της ίδιας της δομής παραγωγής της. Από την εξέταση επομένως της δομής εξαγωγών-εισαγωγών της ελληνικής οικονομίας αναμένουμε να επιβεβαιώνονται τα βασικά συμπεράσματα που εξαγάγαμε από την εξέταση της βασικής διάρθρωσης της παραγωγής που προηγήθηκε. Μια βασική εικόνα της δομής του εξωτερικού εμπορίου, και ως τούτου της δομής παραγωγής-εμπορίου, της ελληνικής οικονομίας συγκριτικά με τον σκληρό πυρήνα της ΕΕ, δηλαδή τις οικονομίες της ζώνης του ευρώ, δίνουν τα δεδομένα του Πίνακα 3.3 που αποτυπώνουν το εξωτερικό εμπόριο σε σχέση με το τεχνολογικό επίπεδο των εξαγωγών και των εισαγωγών αγαθών για επιλεγμένα έτη την περίοδο 1995-2016. Ειδικότερα εξετάζονται οι εξαγωγές ως προς τα ανώτερα τεχνολογικά επίπεδα, υψηλή τεχνολογία και μεσαία-υψηλή τεχνολογία ως ποσοστό επί των συνολικών εξαγωγών για επιλεγμένα έτη την περίοδο 1995-2016 και αντίστοιχα οι εισαγωγές αγαθών ως προς τα ανώτερα τεχνολογικά επίπεδα, υψηλή τεχνολογία και μεσαία-υψηλή τεχνολογία ως ποσοστό επί των συνολικών εισαγωγών για το 2016.

Ως προς τις εξαγωγές αγαθών παρατηρούμε:

- Το 1995, το ποσοστών εξαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς το σύνολο των εξαγωγών της Ελλάδας είναι το χαμηλότερο μεταξύ των εξεταζόμενων χωρών.
- Το 2000, το αντίστοιχο ποσοστό είναι το δεύτερο χαμηλότερο, μετά τη Λετονία.

- Το 2005, το αντίστοιχο ποσοστό είναι το τρίτο χαμηλότερο, μετά τη Λετονία και τη Λιθουανία.
- Το 2010, το αντίστοιχο ποσοστό είναι το πέμπτο χαμηλότερο, μετά την Κύπρο, τη Μάλτα, την Εσθονία και τη Λετονία.
- Το 2016, το ποσοστό εξαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς το σύνολο των εξαγωγών της Ελλάδας είναι και πάλι το χαμηλότερο μεταξύ των εξεταζόμενων χωρών.

Επομένως, η Ελλάδα παράγει και εξάγει κατά βάση αγαθά χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου σε σχέση με τις άλλες χώρες της ζώνης του ευρώ, ιδίως τις χώρες του ιδρυτικού της πυρήνα (Αυστρία, Βέλγιο, Φινλανδία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Πορτογαλία και Ισπανία) για όλα τα εξεταζόμενα έτη. Μάλιστα, το 2016, λιγότερο από το ¼ των εξαγωγών αγαθών της ελληνικής οικονομίας ήταν αγαθά υψηλής και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν τις ανόμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των περισσότερων χωρών της ζώνης του ευρώ, ιδίως αυτών του ιδρυτικού της πυρήνα.

Ως προς τις εισαγωγές αγαθών για το 2016, παρατηρούμε ότι: το ποσοστό των εισαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς το σύνολο των εισαγωγών αγαθών της Ελλάδας είναι το τρίτο χαμηλότερο μεταξύ των εξεταζόμενων χωρών, μετά την Κύπρο και τη Μάλτα. Δεδομένου ότι οι εισαγωγές αγαθών δεν αφορούν μόνο τελικά αγαθά αλλά και εισροές της παραγωγικής διαδικασίας, αν δεχτούμε ότι το τεχνολογικό επίπεδο των εισροών της παραγωγικής διαδικασίας αντανακλάται στο τεχνολογικό επίπεδο των εκροών, τότε το χαμηλό ποσοστό εισαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας υποδηλώνει ότι η εγχώρια παραγωγή τείνει να παράγει προϊόντα χαμηλότερης τεχνολογίας. Κάτι που επιβεβαιώνεται από το τεχνολογικό επίπεδο των ελληνικών εξαγωγών αγαθών εντός της ζώνης του ευρώ. Το ζήτημα αυτό θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια της ανάλυσης.

Πίνακας 3.3: Τεχνολογικό επίπεδο εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών, Ευρωζώνη-19 (επιλεγμένα έτη, 1995-2016)

	Εξαγωγές ΗΤ και ΜΗΤ προς τις συνολικές εξαγωγές, σε τρέχουσες τιμές (%)					Εισαγωγές ΗΤ και ΜΗΤ προς τις συνολικές εισαγωγές, σε τρέχουσες τιμές (%)	(A)/(B)
	(A)					(B)	
	1995	2000	2005	2010	2016	2016	2016
Αυστρία	50,3	55,9	56,2	54,8	57,4	56,50	1,016
Βέλγιο	53,6	56,8	61,5	62,6	62,1	64,07	0,969
Γαλλία	60,3	65,4	65,2	59,5	65,7	60,93	1,078
Γερμανία	69,1	71,9	72,0	60,3	71,9	62,93	1,143
Ελλάδα	**17,3**	**24,4**	**30,9**	**46,8**	**24,3**	**44,77**	**0,542**
Εσθονία	32,6	48,5	44,8	44,7	48,3	54,06	0,893
Ιρλανδία	67,4	83,6	85,8	59,5	85,8	70,66	1,214
Ισπανία	56,7	57,7	56,8	56,4	55,2	59,87	1,000
Ιταλία	48,6	50,5	50,6	55,5	52,5	56,68	0,925
Κύπρος	24,2	27,2	61,0	40,3	45,7	35,10	0,764
Λετονία	30,5	15,6	21,9	44,8	38,6	49,71	0,776
Λιθουανία	33,9	27,6	30,6	54,3	39,0	54,41	1,111
Λουξεμβούργο	μδ	36,4	36,3	47,6	37,8	53,44	0,708
Μάλτα	72,2	75,2	71,6	43,3	57,4	37,19	1,054
Ολλανδία	53,1	61,0	61,8	61,6	56,5	58,83	0,961
Πορτογαλία	33,2	40,9	41,0	53,5	36,8	55,19	0,667
Σλοβακία	μδ	50,9	53,7	63,2	69,2	66,37	1,043
Σλοβενία	46,1	51,1	57,3	50,8	60,8	52,75	1,153
Φινλανδία	40,6	51,5	53,8	57,6	44,3	59,16	0,749

Πηγή: OECD.Stat Extracts, STAN ISIC Rev.4 (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημειώσεις: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

Για την Αυστρία και τη Σλοβενία τα μεγέθη εκτιμώνται για το 2015 λόγω της διαθεσιμότητας των στοιχείων.

ΗΤ: Υψηλή Τεχνολογία, ΜΗΤ: Μεσαία-Υψηλή Τεχνολογία, μδ: μη διαθέσιμο

Η ανομοιότητα της δομής παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των περισσότερων χωρών της ευρωζώνης αναδεικνύεται περαιτέρω εξετάζοντας τον λόγο του ποσοστού των εξαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς τις συνολικές εξαγωγές αγαθών (παριστάνεται από το Α) προς το ποσοστό των εισαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς τις συνολικές εισαγωγές αγαθών (παριστάνεται από το Β) για το 2016. Η Ελλάδα εμφανίζει τον μικρότερο λόγο μεταξύ των 19 χωρών της ζώνης του ευρώ. Το ποσοστό των εξαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς τις συνολικές της εξαγωγές αγαθών είναι πολύ χαμηλότερο του ποσοστού των εισαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς τις συνολικές της εισαγωγές αγαθών σε σχέση με τις άλλες χώρες της ζώνης του ευρώ. Τούτο υπογραμμίζει τη σημαντική αναντιστοιχία μεταξύ της ελληνικής δομής παραγωγής-εξαγωγών και ζήτησης εισαγωγών για προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας. Επομένως, παρόλο που το ποσοστό των εισαγωγών αγαθών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς το σύνολο των εισαγωγών αγαθών της Ελλάδας είναι από τα χαμηλότερα μεταξύ των χωρών της ζώνης του ευρώ, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει για τις εισροές της παραγωγικής διαδικασίας, στην Ελλάδα εμφανίζεται η μεγαλύτερη αναντιστοιχία μεταξύ των χωρών της ζώνης του ευρώ ως προς το τεχνολογικό επίπεδο των εξαγωγών αγαθών (στις συνολικές της εξαγωγές αγαθών) σε σχέση με το τεχνολογικό επίπεδο των εισαγωγών αγαθών (στις συνολικές της εισαγωγές αγαθών). Συγκριτικά με το τεχνολογικό επίπεδο των εξαγωγών αγαθών, το επίπεδο των εισαγωγών αγαθών της Ελλάδας είναι σχετικά υψηλότερης τεχνολογίας, και αυτή η απόκλιση τεχνολογικού επιπέδου εξαγωγών-εισαγωγών αγαθών είναι η μεγαλύτερη μεταξύ των χωρών της ζώνης του ευρώ (βλ. σχετικά και Τράπεζα της Ελλάδος, 2013: 129).

Έχουμε (θεωρητικά) υποστηρίξει ότι το τεχνολογικό επίπεδο των παραγόμενων προϊόντων συναρτάται θετικά με το ύψος των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης για τα προϊόντα αυτά. Έχουμε επίσης επισημάνει, στην προηγηθείσα ανάλυση, ότι οι ελληνικές εξαγωγές κυριαρχούνται από προϊόντα χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης, ενώ οι εισαγωγές από υψηλής. Το τεχνολογικό επίπεδο εξαγωγών-εισαγωγών αγαθών της Ελλάδας σε σχέση με τις χώρες της ζώνης του ευρώ επιβεβαιώνει ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει «δυσμενείς» «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης σε σχέση με τον σκληρό πυρήνα της ΕΕ, ήτοι κατά βάση χαμηλές εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης για τα αγαθά που εξάγει και υψηλές για τα αγαθά που εισάγει. Ταυτόχρονα οι «δυσμενείς» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης για εισαγωγές και εξαγωγές συνοδεύονται από εξαγωγές που δεν είναι επαρκώς διαφοροποιημένες (Αθανασόγλου, Γεωργίου και Μπακινέζου, 2010: 178-179). Αυτό αντανακλά *το ισχυρό*

προφίλ εξειδίκευσης της ελληνικής οικονομίας εν συγκρίσει προς τις άλλες εθνικές οικονομίες της ΕΕ. Η Ελλάδα είναι μια μικρή χώρα και βρίσκεται μεταξύ των πέντε κορυφαίων χωρών της ΕΕ που επιδεικνύουν «ένα ισχυρό προφίλ εξειδίκευσης – οι άλλες χώρες είναι οι Μάλτα, Βουλγαρία, Ρουμανία και Λετονία» (European Commission, 2009: 61). Τούτη η τελευταία διαπίστωση παραπέμπει στη *δομική αλληλοσυσχέτιση* μεταξύ του βαθμού της διαφοροποίησης της παραγωγικής δομής μιας εθνικής οικονομίας, της έντασης των εγχώριων παραγωγικών της διασυνδέσεων, του επιπέδου της βιομηχανικής και τεχνολογικής της ανάπτυξης και παραγωγικότητας της εργασίας, άρα και του ύψους της οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων (και των συναρτώμενων εξωτερικοτήτων) και της διεθνούς της ανταγωνιστικότητας –όπως αυτή αποτυπώνεται στις «σχετικές» εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης που εκφράζουν τους όρους εμπορίου (βλ. θεωρητικό πλαίσιο στην Ενότητα 1)– και συμπληρώνει μια ακόμη βασική όψη της ελληνικής οικονομίας ως οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ.

3.1.3 Συνθέσεις κεφαλαίων, μέγεθος επιχειρήσεων και παραγωγικότητα της εργασίας

Έχουμε υποστηρίξει στο θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης ότι το υψηλότερο τεχνολογικό επίπεδο παραγωγής αγαθών συνδέεται με υψηλότερη (οργανική) σύνθεση κεφαλαίου στην παραγωγή αυτών των αγαθών. Αναμένουμε, επομένως, μια χαμηλότερη σύνθεση κεφαλαίου στην Ελλάδα σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ-ΟΝΕ.

Μια ένδειξη ότι η ελληνική οικονομία παράγει κατά βάση προϊόντα χαμηλότερης (οργανικής) σύνθεσης κεφαλαίου δίνει ο Πίνακας 3.4. Η σύνθεση κεφαλαίου της ελληνικής οικονομίας, εκφραζόμενη ως ο μέσος όρος του λόγου καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου προς αριθμό απασχολουμένων (K/N), για το σύνολο της οικονομίας, για την περίοδο 1960-2007, δηλαδή πριν από την πρόσφατη οικονομική κρίση,[95] είναι χαμηλότερη εκείνης των μεγαλύτερων βιομηχανικών χωρών της ευρωζώνης και της ΕΕ (Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία), χωρών ανάλογου ή μικρότερου μεγέθους με της Ελλάδας (Βέλγιο, Ιρλανδία), και όσον αφορά τον ευρωπαϊκό Νότο χαμηλότερη της Ισπανίας, αλλά υψηλότερη της Πορτογαλίας.

95. Όπως δείξαμε αναφορικά με την ελληνική οικονομία, η οικονομική κρίση επιδρά αυξητικά στον λόγο καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου προς αριθμό απασχολουμένων (K/N). Η εξέλιξη αυτή δεν αφορά αύξηση της (οργανικής) σύνθεσης κεφαλαίου λόγω εισαγωγής τεχνολογικών καινοτομιών, αλλά αποτελεί έκφραση και επίπτωση της κρίσης υποκαταναλωτικού τύπου μετά την επιβολή των «Μνημονίων» που οδηγεί σε υποαπασχόληση κεφαλαίου.

Πίνακας 3.4: Καθαρό απόθεμα παγίου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο (K/N) για επιλεγμένες χώρες της Ευρωζώνης (μέσος όρος των ετών 1960-2007)

Βέλγιο	Γαλλία	Γερμανία	Ελλάδα	Ιρλανδία	Ισπανία	Ιταλία	Πορτογαλία
0,153	0,148	0,148	**0,125**	0,132	0,137	0,139	0,053

Πηγή: AMECO (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημείωση: Για τον τρόπο υπολογισμού και τη σημασία της σχέσης βλ. Υποενότητες 2.4.1 και 2.4.2.

Το υψηλότερο τεχνολογικό επίπεδο παραγωγής αγαθών συνδέεται με υψηλότερη (οργανική) σύνθεση κεφαλαίου, αλλά και (τα δύο σχετίζονται) με τη διάρθρωση μεγέθους των επιχειρήσεων: μια δομή κυριαρχούμενη από μικρές επιχειρήσεις αναμένουμε να σχετίζεται με χαμηλότερο τεχνολογικό επίπεδο παραγωγής αγαθών και χαμηλότερη (οργανική) σύνθεση κεφαλαίου.

Το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο των εγχωρίως παραγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων συνδέεται με την ελληνική παραγωγική δομή – διάρθρωση μεγέθους των επιχειρήσεων. Οι ελληνικές επιχειρήσεις έχουν το μικρότερο μέσο μέγεθος στην ΕΕ (Liargovas, 1998: 203). Οι ελληνικές μικρές επιχειρήσεις έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε κεφάλαιο, επομένως μικρές δυνατότητες για έρευνα και ανάπτυξη (R&D), ενσωμάτωση και χρησιμοποίηση ξένων τεχνολογιών (Liargovas, 1998: 203, 206-207, 210).

Πιο συγκεκριμένα στοιχεία δίνει ο Πίνακας 3.5.

> Οι ΜΜΕ [SME's] είναι εξαιρετικά σημαντικές για την ελληνική «μη χρηματιστηριακή επιχειρηματική οικονομία» [non-financial business economy]. Παράγουν τα τρία τέταρτα προστιθέμενης αξίας και καλύπτουν σχεδόν το 90% της απασχόλησης σε σύγκριση με κατά μέσο όρο 60% και τα δύο τρίτα αντίστοιχα σε όλη την υπόλοιπη ΕΕ. Οι Πολύ μικρές επιχειρήσεις [Micro firms] αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της ελληνικής οικονομίας, παρέχοντας σχεδόν το 60% της απασχόλησης και το 36% της προστιθέμενης αξίας. Οι ΜΜΕ επικεντρώνονται σε μεγάλο βαθμό στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο, όπου παράγεται περίπου το 40% της απασχόλησης των ΜΜΕ και της προστιθέμενης αξίας (European Commission, 2017: 2).

Πίνακας 3.5: Διάρθρωση μεγέθους επιχειρήσεων, Ελλάδα και ΕΕ28 (2015)

	Αριθμός επιχειρήσεων			Αριθμός απασχολουμένων			Προστιθέμενη αξία		
Τάξη μεγέθους	Ελλάδα		ΕΕ28	Ελλάδα		ΕΕ28	Ελλάδα		ΕΕ28
	Αριθμός	Μερίδιο (%)	Μερίδιο (%)	Αριθμός	Μερίδιο (%)	Μερίδιο (%)	Δισ. €	Μερίδιο (%)	Μερίδιο (%)
Πολύ μικρές	682.132	96,8	92,8	1.264.804	59,1	29,5	17,0	35,9	21,22
Μικρές	19.631	2,8	6,0	361.331	16,9	20,2	9,6	20,3	18,0
Μεσαίες	2.576	0,4	1,0	241.105	11,3	17,0	9,0	18,9	18,2
ΜΜΕ	704.339	99,9	99,8	1.867.240	87,3	66,8	35,6	75,1	57,4
Μεγάλες	397	0,1	0.2	271.720	12,7	33,2	11,8	24,9	42,6
Σύνολο	704.736	100,0	100,0	2.138.960	100,0	100,0	47,4	100,0	100,0

Πηγή: European Commission, 2017: 2, table 1

Σημειώσεις: «Πρόκειται για εκτιμήσεις για το 2015 που παράγονται από την DIW Econ, βάσει στοιχείων 2008-2013 από τη Structural Business Statistics Database (Eurostat). Τα στοιχεία καλύπτουν τη "μη χρηματιστηριακή επιχειρηματική οικονομία" (non-financial business economy), η οποία περιλαμβάνει τη βιομηχανία, τις κατασκευές, το εμπόριο και τις υπηρεσίες (NACE Rev. 2 sections B to J, L, M and N), αλλά όχι επιχειρήσεις γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας και σε μεγάλο βαθμό τομείς που δεν ανήκουν στην αγορά, όπως η εκπαίδευση και η υγεία».

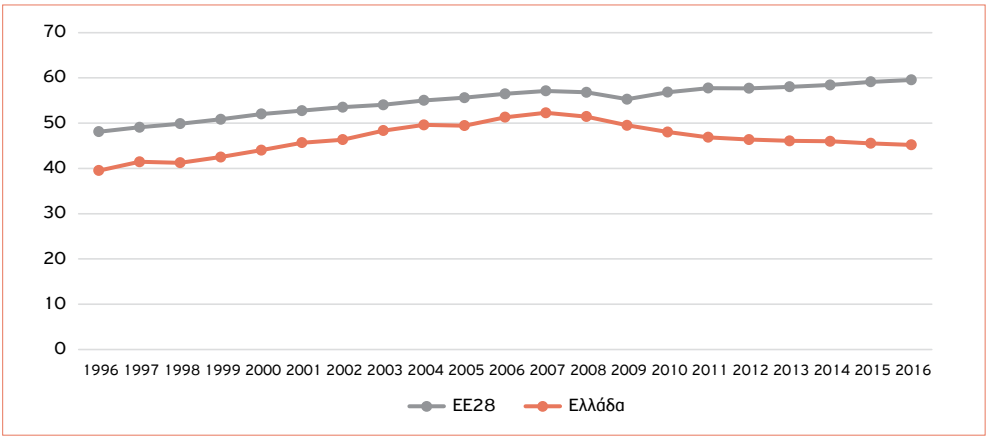
Πολύ μικρές επιχειρήσεις (Micro enterprises): με λιγότερους από 10 απασχολουμένους· Μικρές επιχειρήσεις (Small enterprises): με 10-49 απασχολουμένους· Μεσαίες επιχειρήσεις (Medium-sided enterprises): με 50-249 απασχολουμένους· Μικρομεσαίες επιχειρήσεις (MME) (Small and Medium-sized Enterprises) (SMEs): με 1-249 απασχολουμένους· Μεγάλες επιχειρήσεις (Large enterprises): με 250 και πάνω απασχολουμένους (βλ. σχετικά Eurostat: Small and medium-sized enterprises – SMEs).

Έχουμε δεχτεί στο θεωρητικό πλαίσιο στην Ενότητα 1 τη θετική σχέση παραγωγικότητας της εργασίας και (οργανικής) σύνθεσης κεφαλαίου. Έχουμε επίσης δεχτεί ότι το υψηλότερο τεχνολογικό επίπεδο παραγωγής αγαθών συνδέεται με υψηλότερη (οργανική) σύνθεση κεφαλαίου, καθώς και ότι (τα δύο σχετίζονται) με τη διάρθρωση μεγέθους των επιχειρήσεων, αλλά και την παραγωγικότητα της εργασίας. Μια εθνική οικονομία χαμηλότερης (οργανικής) σύνθεσης κεφαλαίου, που κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις και που παράγει προϊόντα χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου, αναμένουμε να είναι μια οικονομία σχετικά χαμηλότερης παραγωγικότητας της εργασίας.

Το Διάγραμμα 3.4 αποτυπώνει την απόκλιση της παραγωγικότητας της εργασίας μεταξύ της ΕΕ28 και της ελληνικής οικονομίας. Απόκλιση που διευρύνεται μετά το

2007, καθώς φθίνει η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης.

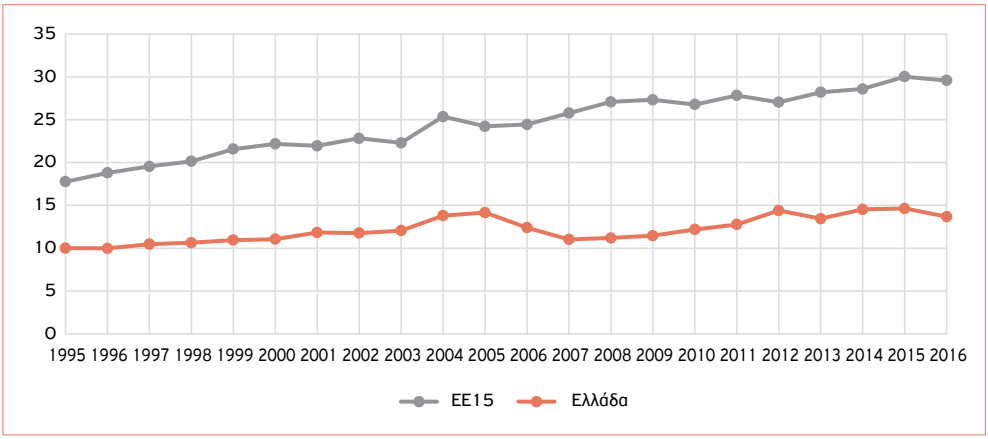
Διάγραμμα 3.4: Παραγωγικότητα της εργασίας, ΑΕΠ ανά εργαζόμενο (σε χιλιάδες ευρώ ανά εργαζόμενο), σε σταθερές τιμές 2010, σύνολο οικονομίας, ΕΕ28 και Ελλάδα (1996-2016)

Πηγή: AMECO

Η φθίνουσα παραγωγικότητα της εργασίας ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης διαπερνάει όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Τα Διαγράμματα 3.5, 3.6, 3.7 και 3.8 δείχνουν την παραγωγικότητα της εργασίας στον πρωτογενή τομέα, στον δευτερογενή τομέα, στις κατασκευές και στον τριτογενή τομέα αντίστοιχα, για την ΕΕ15 (δηλαδή την ΕΕ πριν από τη διεύρυνση προς τις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» συν την Κύπρο και τη Μάλτα) και την Ελλάδα, την περίοδο 1995-2016.

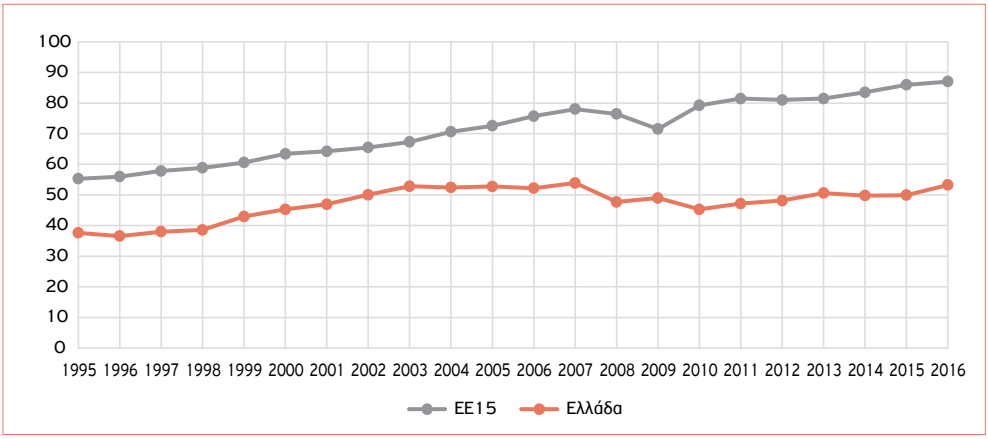
Διάγραμμα 3.5: Παραγωγικότητα της εργασίας στον πρωτογενή τομέα (κλάδοι Α01-Α03), ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο, σε σταθερές τιμές 2010, ΕΕ15 και Ελλάδα (1995-2016)

Πηγή: AMECO

Σημείωση: Για την κατάταξη των κλάδων, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.

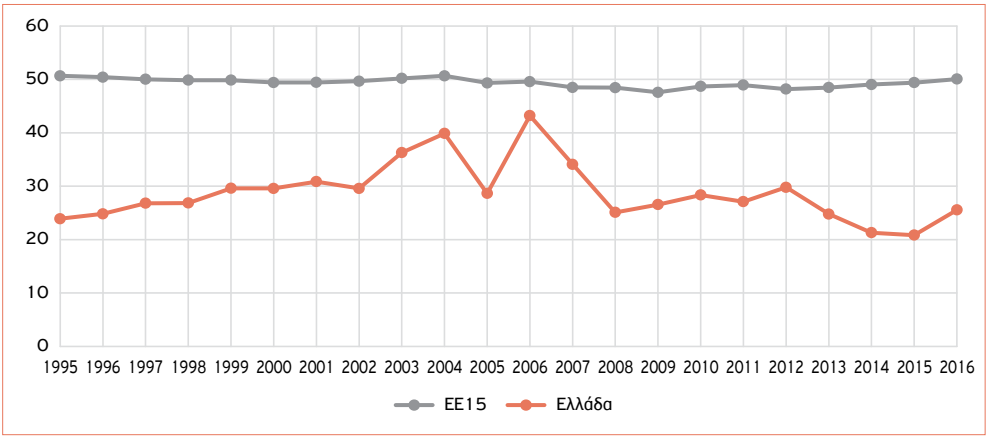
Διάγραμμα 3.6: Παραγωγικότητα της εργασίας στον δευτερογενή τομέα (κλάδοι Β-Ε39), ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο, σε σταθερές τιμές 2010, ΕΕ15 και Ελλάδα (1995-2016)

Πηγή: AMECO

Σημείωση: Για την κατάταξη των κλάδων, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.

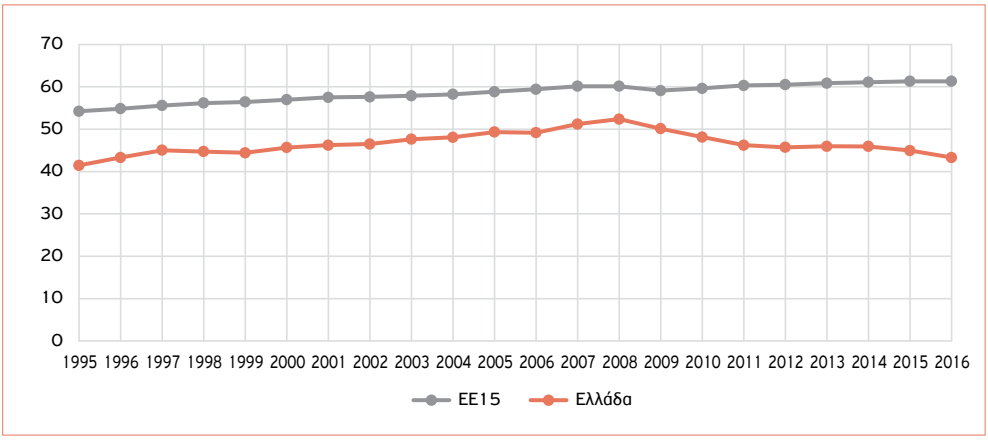
Διάγραμμα 3.7: Παραγωγικότητα της εργασίας στις κατασκευές (κλάδος F), ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο, σε σταθερές τιμές 2010, ΕΕ15 και Ελλάδα (1995-2016)

Πηγή: AMECO

Σημείωση: Για την κατάταξη των κλάδων, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.

Διάγραμμα 3.8: Παραγωγικότητα της εργασίας στον τριτογενή τομέα (κλάδοι G45-S), ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο, σε σταθερές τιμές 2010, ΕΕ15 και Ελλάδα (1995-2016)

Πηγή: AMECO

Σημείωση: Για την κατάταξη των κλάδων, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.

Όπως μπορούμε να δούμε από τα διαγράμματα αυτά, η παραγωγικότητα της εργασίας στην ελληνική οικονομία υπολείπεται σαφώς εκείνης στην ΕΕ15, σε όλους τους τομείς για την εξεταζόμενη περίοδο.

Πιο συγκεκριμένα:

Στον πρωτογενή τομέα από το 1995 και μετά και ιδιαιτέρως μετά το 2005, όταν η παραγωγικότητα του ελληνικού πρωτογενούς τομέα εμφανίζει μειωτική τάση, ενώ στην ΕΕ15 αυξητική, η διαφορά παραγωγικότητας μεταξύ ΕΕ15 και Ελλάδας διευρύνεται, σε βάρος της δεύτερης.

Στον δευτερογενή τομέα, μετά την περίοδο 1995-2003, κατά την οποία αναπτύχθηκε μια τάση σύγκλισης της παραγωγικότητας της εργασίας μεταξύ ΕΕ15 και Ελλάδας, η διαφορά παραγωγικότητας διευρύνεται σε βάρος της Ελλάδας. Η υστέρηση αυτή της παραγωγικότητας της εργασίας στον ελληνικό δευτερογενή τομέα έναντι εκείνου της ΕΕ15 συνοδεύεται από μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα μεταξύ των ετών 2007 και 2016, δηλαδή στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, και αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην ΕΕ15.

Στις κατασκευές, μετά την περίοδο 1995-2006, όπου αναπτύχθηκε μια τάση σύγκλισης της παραγωγικότητας της εργασίας μεταξύ ΕΕ15 και Ελλάδας, η διαφορά παραγωγικότητας διευρύνεται σε βάρος της Ελλάδας, καθώς η παραγωγικότητα της εργασίας στις κατασκευές στην Ελλάδα μειώνεται δραματικά, ενώ στην ΕΕ15 αυξάνεται ελαφρά.

Τέλος, στον τριτογενή τομέα, αναπτύχθηκε μια τάση σύγκλισης της παραγωγικότητας της εργασίας μεταξύ ΕΕ15 και Ελλάδας την περίοδο 1995-2008. Μετά το 2008, όπου η παραγωγικότητα της εργασίας στον ελληνικό τριτογενή τομέα φθίνει, ενώ στην ΕΕ15 είναι ασθενώς αυξητική, αναπτύσσεται μια σαφής τάση απόκλισης της παραγωγικότητας της εργασίας μεταξύ ΕΕ15 και Ελλάδας σε βάρος της Ελλάδας.

Όπως έχουμε υποστηρίξει στο θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης μας, οι δυο όψεις της «άνισης ανταλλαγής», παραγωγικότητα της εργασίας και ζήτηση (όπως αυτή εκφράζεται στις εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης), αλληλοσυσχετίζονται δομικά. Αυτή η δομική αλληλοσυσχέτιση φαίνεται ότι είναι ενεργή στην ελληνική οικονομία εντός της ΕΕ, τόσο σε ενδοτομεακό όσο και σε διατομεακό επίπεδο. Η ανομοιότητα της δομής παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και της ΕΕ αποτελεί το υπόβαθρο της «άνισης ανταλλαγής» σε βάρος της ελληνικής οικονομίας.

3.2 Διάρθρωση ανά τεχνολογικό επίπεδο των ελληνικών εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τον Πίνακα 3.6, η Ελλάδα εξάγει αλλά και εισάγει κυρίως αγαθά μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας, για όλα τα επιλεγμένα έτη της περιόδου 1995-2016. Η κυριαρχία των αγαθών μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας είναι βέβαια μεγαλύτερη στις εξαγωγές έναντι των εισαγωγών. Το ποσοστό των αγαθών αυτών παίρνει για τις εξαγωγές τη δεύτερη υψηλότερη τιμή του το 2016 (η υψηλότερη ήταν το 1995) και για τις εξαγωγές την υψηλότερη τιμή του το 2016.

Αν συνυπολογίσουμε και τις εξαγωγές και εισαγωγές αγαθών χαμηλής τεχνολογίας, η κυριαρχία στο ελληνικό εξωτερικό εμπόριο των αγαθών μεσαίας-χαμηλής και χαμηλής τεχνολογίας είναι συντριπτική, ιδίως στις εξαγωγές: στις εξαγωγές αγαθών, 69,23% των συνολικών εξαγωγών αγαθών το 1995 και 62,63% το 2016· στις εισαγωγές αγαθών, 41,92% των συνολικών εισαγωγών αγαθών το 1995 και 49,62% το 2016.

Ειδικότερα ως προς τις εισαγωγές αγαθών, είχαμε επισημάνει νωρίτερα ότι το ποσοστό των εισαγωγών υψηλής τεχνολογίας και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας προς το σύνολο των εισαγωγών της Ελλάδας είναι από τα χαμηλότερα μεταξύ των χωρών της ζώνης του ευρώ, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει για τις εισροές της παραγωγικής διαδικασίας. Εδώ βλέπουμε το πολύ υψηλό ποσοστό εισαγωγών μεσαίας-χαμηλής και χαμηλής τεχνολογίας, οι οποίες κυριαρχούν.

Πίνακας 3.6: Διάρθρωση (%) εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών της ελληνικής οικονομίας ανά τεχνολογικό επίπεδο (επιλεγμένα έτη, 1995-2016)

	Εξαγωγές					Εισαγωγές				
	1995	**2000**	**2005**	**2010**	**2016**	**1995**	**2000**	**2005**	**2010**	**2016**
HT	3,51	8,20	11,49	11,50	9,46	9,86	14,18	14,97	15,27	13,16
MHT	11,04	12,91	15,80	15,59	12,09	33,70	29,66	28,16	20,87	22,14
MT	16,22	15,18	18,14	19,03	15,47	14,42	15,63	13,07	14,67	14,12
MLT	55,29	52,82	44,02	41,26	53,22	37,88	37,89	40,68	45,79	45,96
LT	13,94	10,89	10,48	12,12	9,41	4,04	2,96	2,82	2,99	3,66

Πηγή: OECD.Stat Extracts (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημειώσεις: HT: Υψηλή Τεχνολογία, MHT: Μεσαία-Υψηλή Τεχνολογία, MT: Μεσαία Τεχνολογία, MLT: Μεσαία-Χαμηλή Τεχνολογία, LT: Χαμηλή Τεχνολογία.

Τα δεδομένα του παραπάνω πίνακα περιλαμβάνουν τους κλάδους Α01, Α02, Α03 και Β, οι οποίοι δεν περιέχονται στα πρωτογενή στοιχεία του OECD. Η διόρθωση έχει γίνει με βάση τα στοιχεία του Πίνακα Π-2 του Παραρτήματος και σύμφωνα με την ταξινόμηση των κλάδων ανά επίπεδο τεχνολογίας με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016), όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.

Οι εξαγωγές αγαθών υψηλής τεχνολογίας παρουσιάζουν σημαντική άνοδο μεταξύ των ετών 1995 και 2016, εξακολουθούν, ωστόσο, να υπολείπονται σημαντικά των εισαγωγών υψηλής τεχνολογίας. Οι εξαγωγές αγαθών μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας παρουσιάζουν μια σταθερότητα, ενώ οι εισαγωγές αξιοπρόσεκτη μείωση μεταξύ των ίδιων ετών, ωστόσο, το ποσοστό τους εξακολουθεί να είναι υψηλότερο των εξαγωγών. Ως συνολικό ποσοστό επί των εξαγωγών αγαθών, οι εξαγωγές αγαθών υψηλής και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας από 14,55% το 1995 ανέβηκαν στο 21,55% το 2016. Ως συνολικό ποσοστό επί των εισαγωγών αγαθών, οι εισαγωγές αγαθών υψηλής και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας έπεσαν από 43,56% το 1995 στο 35,3% το 2016. Η μείωση αυτή των εισαγωγών αγαθών υψηλής και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας αντιστοιχεί στην αύξηση των εισαγωγών αγαθών μεσαίας-χαμηλής και χαμηλής τεχνολογίας, δεδομένης της σταθερότητας του ποσοστού των εισαγωγών αγαθών μεσαίας τεχνολογίας την εξεταζόμενη περίοδο. Αντίστοιχη σταθερότητα εμφανίζουν και οι εξαγωγές αγαθών μεσαίας τεχνολογίας.

3.2.1 Το «αποκαλυπτόμενο συγκριτικό πλεονέκτημα» και το τεχνολογικό επίπεδο των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας

Μια περαιτέρω εικόνα για τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της παραγωγής και των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας μπορεί να μας δώσει το λεγόμενο «αποκαλυπτόμενο συγκριτικό πλεονέκτημα» (revealed comparative advantage – RCA) (βλ. σχετικά Balassa, 1965· Cheptea et al., 2013). Αρχικά θα εξεταστεί το RCA για την παραγωγή της ελληνικής οικονομίας και στη συνέχεια για τις εξαγωγές.

Το RCA_{VA} για την παραγωγή μιας οικονομίας δίνεται από τη σχέση (3.1):

$$RCA_{VA} = \frac{VA_{i,GR}/VA_{GR}}{VA_{i,EE28}/VA_{EE28}} \quad (3.1)$$

όπου $VA_{i,GR}$: η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του κλάδου i της ελληνικής οικονομίας, VA_{GR}: η συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της ελληνικής οικονομίας, $VA_{i,EE28}$: η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του κλάδου i της ΕΕ28, VA_{EE28}: η συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της ΕΕ28.

Ο δείκτης αυτός συγκρίνει το μερίδιο της προστιθέμενης αξίας των κλάδων της ελληνικής οικονομίας με το αντίστοιχο μερίδιο για το σύνολο της ΕΕ28. Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του δείκτη κλαδικής εξειδίκευσης, τόσο πιο εξειδικευμένη είναι η εγχώρια παραγωγή στα προϊόντα του κλάδου. Αν η τιμή του δείκτη για έναν κλάδο είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα, η χώρα εξειδικεύεται στον συγκεκριμένο κλάδο.

Πίνακας 3.7: RCA για την προστιθέμενη αξία ανά τεχνολογικό επίπεδο των τομέων της ελληνικής οικονομίας (επιλεγμένα έτη, 2000-2016)

		2000	2005	2010	2016
Πρωτογενής τομέας	LT	2,76	2,75	2,02	2,62
Δευτερογενής τομέας	LT	1,16	1,11	0,81	0,74
	MLT	0,84	0,86	0,85	1,01
	MT	0,63	0,65	0,63	0,77
	MHT	0,20	0,23	0,19	0,24
	HT	0,36	0,36	0,28	0,28
Τριτογενής τομέας	LT	1,20	1,18	1,28	1,26
	MLT	0,73	0,77	0,85	0,77
	MHT	0,30	0,37	0,35	0,28
	HT	0,40	0,37	0,33	0,43

Πηγή: Eurostat (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημειώσεις: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

LT: Χαμηλή Τεχνολογία, MLT: Μεσαία-Χαμηλή Τεχνολογία, MT: Μεσαία Τεχνολογία, MHT: Μεσαία-Υψηλή Τεχνολογία, HT: Υψηλή Τεχνολογία

Ο δείκτης RCA επηρεάζεται από τον βαθμό ομαδοποίησης των κλάδων. Επιπλέον, οι μικρότερες χώρες τείνουν να εμφανίζουν μεγαλύτερο εύρος τιμών του RCA διότι η παραγωγική τους βάση είναι πιο μικρή. Για τον λόγο αυτόν ο δείκτης δεν επαρκεί από μόνος του για την εκτίμηση του επιπέδου παραγωγικότητας μιας χώρας (European Commission, 2015: 83).

Εξετάσαμε το RCA για την προστιθέμενη αξία σε τρέχουσες τιμές για επιλεγμένα έτη της περιόδου 2000-2016 ανά τομέα και τεχνολογικό επίπεδο. Τα αποτελέσματα καταγράφονται στον Πίνακα 3.7.

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα δεδομένα που καταγράφονται στον παραπάνω πίνακα, η παραγωγή της ελληνικής οικονομίας εμφανίζει συγκριτικό πλεο-

νέκτημα για όλα τα χρόνια στον χαμηλής τεχνολογίας πρωτογενή τομέα, εμφάνιζε συγκριτικό πλεονέκτημα στην παραγωγή προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας του δευτερογενούς τομέα για το 2000 και το 2005 και έκτοτε δεν εμφανίζει συγκριτικό πλεονέκτημα στον δευτερογενή τομέα, ενώ στον τριτογενή τομέα επίσης εμφανίζει συγκριτικό πλεονέκτημα σε παραγωγή χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου, για όλα τα εξεταζόμενα έτη.

Δεδομένου ότι η ελληνική οικονομία (ως προς την προστιθέμενη αξία) εμφανίζει συγκριτικό πλεονέκτημα στην παραγωγή προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας, και επιπρόσθετα δεν εμφανίζει πλέον συγκριτικό πλεονέκτημα στον δευτερογενή τομέα, με βάση τις υποθέσεις της παρούσας ανάλυσης συνάγεται ότι η ελληνική οικονομία εμφανίζει συγκριτικό πλεονέκτημα στο διεθνές εμπόριο στην παραγωγή προϊόντων χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης του πρωτογενούς και του τριτογενούς τομέα της οικονομίας. Το εύρημα αυτό θα αναλυθεί περαιτέρω εξετάζοντας τον δείκτη RCA για τις εξαγωγές.

Το RCA_X για τις εξαγωγές μιας οικονομίας δίνεται από τη σχέση (3.2):

$$RCA_X = \frac{X_{i,GR} / X_{GR}}{X_{i,EE28} / X_{EE28}} \quad (3.2)$$

όπου X_{iGR}: οι εξαγωγές του κλάδου i της ελληνικής οικονομίας, X_{GR}: οι συνολικές εξαγωγές της ελληνικής οικονομίας, X_{iEE28}: οι εξαγωγές του κλάδου i της ΕΕ28, X_{EE28}: οι συνολικές εξαγωγές της ΕΕ28.

Ο δείκτης αυτός συγκρίνει το μερίδιο των εξαγωγών των κλάδων της ελληνικής οικονομίας με το αντίστοιχο μερίδιο για το σύνολο της ΕΕ28. Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του δείκτη κλαδικής εξειδίκευσης, τόσο πιο εξειδικευμένη είναι η χώρα στα προϊόντα του κλάδου. Αν η τιμή του δείκτη για έναν κλάδο είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα, η χώρα εξειδικεύεται στον συγκεκριμένο κλάδο.

Εξετάσαμε το RCA για τις εξαγωγές για το 2014 ανά κλάδο και τεχνολογικό επίπεδο, για όλες τις χώρες της ΕΕ28. Τα αποτελέσματα για επιλεγμένες χώρες ανά τεχνολογικό επίπεδο των κλάδων καταγράφονται στον Πίνακα 3.8.

Διαπιστώνουμε ότι η ελληνική οικονομία εμφανίζει για το 2014 συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές χαμηλής τεχνολογίας του πρωτογενούς τομέα, χαμηλής και μεσαίας τεχνολογίας του δευτερογενούς τομέα και χαμηλής τεχνολογίας του τριτογενούς τομέα. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 3.8, η εξειδίκευση των υπόλοιπων χωρών που εξετάζονται εμφανίζει διαφορετικά χαρακτηριστικά, αφού εμφανίζεται σε κλάδους με μεγαλύτερο εύρος τεχνολογικών επιπέδων.

Ένα ενδιαφέρον εύρημα που προκύπτει από την κλαδική ανάλυση του δείκτη RCA

είναι ο ιδιαίτερα περιορισμένος αριθμός κλάδων με RCA εξαγωγών μεγαλύτερο από τη μονάδα για την ελληνική οικονομία. Οι κλάδοι με RCA μεγαλύτερο από τη μονάδα είναι μόλις 9 για την Ελλάδα.[96] Πρόκειται για τους κλάδους A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες), A03 (Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), C23 (Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων), C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), F (Κατασκευές), G47 (Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών), H50 (Πλωτές μεταφορές), H51 (Αεροπορικές μεταφορές), H52 (Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες).

Πίνακας 3.8: RCA για τις εξαγωγές ανά τεχνολογικό επίπεδο των κλάδων για επιλεγμένες χώρες (2014)

		Ελλάδα	Γερμανία	Ιταλία	Γαλλία	Ισπανία	Πορτογαλία
Πρωτογενής τομέας	LT	2,270	0,472	0,736	1,483	2,191	1,017
Δευτερογενής τομέας	LT	0,815	0,756	0,466	0,527	0,772	1,333
	MLT	1,832	0,797	1,435	0,820	1,518	1,681
	MT	0,958	1,119	1,567	0,876	1,123	1,235
	MHT	0,125	1,576	1,176	1,089	1,019	0,625
	HT	0,192	1,106	0,931	1,085	0,568	0,450
Τριτογενής τομέας	LT	2,086	0,544	0,534	1,228	0,831	1,236
	MLT	0,279	0,692	0,595	1,005	0,592	0,659
	MHT	0,323	0,702	0,257	0,457	1,163	0,375
	HT	0,353	0,917	1,014	1,963	0,254	0,110

Πηγή: WIOD (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι τόσο η διάρθρωση της παραγωγής όσο και η δομή των εξαγωγών δημιουργούν για την ελληνική οικονομία συγκριτικά πλεονεκτήματα σε κλάδους χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Επιπρόσθετα, η Ελλάδα είναι μια χώρα εξειδικευμένη σε μικρό αριθμό κλάδων (σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28), οπότε και η δομή των εξαγωγών της παρουσιάζει χαμηλή ποικιλομορφία.

96. Η Ελλάδα, ως προς τον αριθμό των κλάδων με εξειδίκευση στις εξαγωγές έρχεται στην τελευταία θέση της ΕΕ28, από κοινού με το Λουξεμβούργο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Γερμανία εξειδικεύεται σε 18 κλάδους και η Γαλλία σε 17.

3.3 Εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών αγαθών της ελληνικής οικονομίας

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, υπολογίζονται οι εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών αγαθών της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό τους και ανά κλαδικό τεχνολογικό επίπεδο για την περίοδο 1990-2016 και καταγράφονται στον Πίνακα 3.9.

Η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης υπολογίζεται ως η κλίση (b) της ευθείας της σχέσης:

$$\ln M = \ln a + b \cdot \ln Y \qquad (3.3),$$

όπου M: η ζήτηση για εισαγωγές αγαθών (εκατομμύρια δολάρια, τρέχουσες τιμές) και Y: το καθαρό εθνικό εισόδημα σε τιμές αγοράς (εκατομμύρια δολάρια, τρέχουσες τιμές). Το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας των συναρτήσεων κυμαίνεται από 0,01-0,05.

Από τα δεδομένα του Πίνακα 3.9 επιβεβαιώνεται κατά βάση, ιδίως για τα αγαθά υψηλής τεχνολογίας, ότι το ύψος της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης (εισαγωγών) των αγαθών συναρτάται θετικά με το (κλαδικό) τεχνολογικό επίπεδο των (εισαγόμενων) αγαθών. Πιο εμφανή εξαίρεση αποτελούν οι εισαγωγές αγαθών μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας (για το σύνολο των εισαγωγών, τις εισαγωγές ενδιάμεσων αγαθών και κυρίως τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών).

Όπως επίσης βλέπουμε από τον Πίνακα 3.9, οι εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης τόσο για το σύνολο των εισαγωγών αγαθών και τις επιμέρους κατηγορίες εισαγωγών όσο και για όλα τα (κλαδικά) τεχνολογικά επίπεδα είναι θετικές. Ακολουθώντας την τυπική μικροοικονομική σχετική διάκριση, θα λέγαμε ότι όλα τα εισαγόμενα αγαθά είναι «κανονικά», δηλαδή με την αύξηση του εισοδήματος αυξάνονται οι ζητούμενες ποσότητές τους.

Πίνακας 3.9: Εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών αγαθών της ελληνικής οικονομίας, σύνολο, ενδιάμεσα, καταναλωτικά, κεφαλαιουχικά και μεικτής χρήσης αγαθά ανά τεχνολογικό επίπεδο κλάδων (1990-2016)

	Σύνολο	Ενδιάμεσα αγαθά	Καταναλωτικά αγαθά	Κεφαλαιουχικά αγαθά	Μεικτής χρήσης
Σύνολο	1,120	0,943	1,169	0,885	1,151
ΗΤ	1,338	1,026	1,273	1,056	1,900
ΜΗΤ	0,654	0,722	1,103	0,495	0,465
ΜΤ	0,926	0,791	0,883	1,252	μδ
ΜLΤ	0,809	0,399	0,887	0,639	μδ

Πηγή: OECD.Stat Extracts, STAN ISIC Rev.4 (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημειώσεις: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)
ΗΤ: Υψηλή Τεχνολογία, ΜΗΤ: Μεσαία-Υψηλή Τεχνολογία, ΜΤ: Μεσαία Τεχνολογία, ΜLΤ: Μεσαία-Χαμηλή Τεχνολογία, μδ: μη διαθέσιμο.

Παρατηρούμε ακόμη ότι τόσο για το σύνολο των εισαγωγών αγαθών όσο και για τις εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών και αγαθών μεικτής χρήσης οι θετικές εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών είναι και μεγαλύτερες της μονάδας, δηλαδή αφορούν τα λεγόμενα «ανώτερα» αγαθά, των οποίων η ζήτηση όχι απλώς αυξάνεται με την αύξηση του εισοδήματος, αλλά αυξάνεται ποσοστιαία περισσότερο από την άνοδο του εισοδήματος. Μεγαλύτερες της μονάδας είναι και οι εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης για όλες τις κατηγορίες εισαγόμενων αγαθών υψηλής τεχνολογίας, όπως επίσης και για εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας και για τα εισαγόμενα κεφαλαιουχικά αγαθά μεσαίας τεχνολογίας.

Αξίζει να προσέξουμε το εξής: Στο σύνολο των εισαγωγών των επιμέρους κατηγοριών εισαγωγών αγαθών, τις υψηλότερες εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών αγαθών εμφανίζουν οι κατηγορίες των καταναλωτικών αγαθών (η υψηλότερη) και των αγαθών μεικτής χρήσης. Είναι αυτές οι δύο κατηγορίες που στο σύνολό τους εμφανίζουν εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών αγαθών μεγαλύτερη της μονάδας. Η μεικτή χρήση περιλαμβάνει αγαθά για τα οποία δεν μπορεί να διαχωριστεί το αν χρησιμοποιούνται ως καταναλωτικά αγαθά ή ενδιάμεσα. Έτσι, οι δύο κατηγορίες που αφορούν αμιγώς την παραγωγή είναι εκείνες των ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Στο σύνολο αυτών των δύο κατηγοριών εισαγωγών οι εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης είναι μικρότερες της μονάδας. Μάλιστα, όπως

σημειώσαμε και πιο πριν, στα εισαγόμενα κεφαλαιουχικά αγαθά μεσαίας τεχνολογίας εμφανίζεται εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης μεγαλύτερη της μονάδας, η οποία είναι και η υψηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης γι' αυτή την κατηγορία εισαγόμενων αγαθών, ενώ ιδιαίτερα χαμηλή είναι η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών κεφαλαιουχικών αγαθών στη μεσαία-υψηλή τεχνολογία. Αντίστοιχα, στα ενδιάμεσα αγαθά η εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης εισαγωγών μεσαίας τεχνολογίας είναι υψηλότερη εκείνης των εισαγωγών μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας. Συνεπώς, η παραγωγή τείνει να χρησιμοποιεί εισροές χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου. Αν δεχτούμε (βλ. και πιο πριν) ότι το τεχνολογικό επίπεδο των εισροών της παραγωγικής διαδικασίας αντανακλάται στο τεχνολογικό επίπεδο των εκροών, τότε το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι η εγχώρια παραγωγή τείνει να παράγει προϊόντα χαμηλότερης τεχνολογίας και εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Αυτό είναι συνεπές με τα ευρήματά μας αναφορικά με τη δομή των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας.

3.4 Ο «απλός κανόνας μεγέθυνσης» στην ελληνική οικονομία[97]

Όπως είδαμε, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας ήταν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μέχρι το 2008 σταθερά και επιδεινούμενα ελλειμματικό, ενώ μετά το 2008 ακολουθείται μια πορεία διαρκούς περιορισμού του ελλείμματος. Στις συνθήκες αυτές είναι αναμενόμενο ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας δεν ακολουθεί τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης». Το ερώτημα είναι πόσο αποκλίνει από αυτόν.

Η εξίσωση που αποτυπώνει τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», θυμίζουμε, είναι:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\frac{\Delta X}{X}}{\frac{\Delta M/M}{\Delta Y/Y}} \Rightarrow \frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta X/X}{\varepsilon_M} \tag{1.13}$$

Εφόσον

$$\varepsilon_M = \frac{\Delta M/M}{\Delta Y/Y} \Rightarrow \frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta M/M}{\varepsilon_M} \tag{3.4}$$

Επομένως, αν λογαριθμίσουμε την παραπάνω σχέση, η γραμμική παλινδρόμηση με εξαρτημένη μεταβλητή το $ln\,(\frac{\Delta Y}{Y})$ και ανεξάρτητη το $ln\,(\frac{\Delta M}{M})$

$$ln\,(\frac{\Delta Y}{Y}) = a_0 + a_1 \cdot ln\,(\frac{\Delta M}{M}) \tag{3.5}$$

97. Την οικονομετρική διερεύνηση την οφείλουμε στον Γιώργο Ανδρουλάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών.

μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να προσεγγιστεί η ελαστικότητα με βάση τον σταθερό της όρο, δηλαδή από τη σχέση

$$\varepsilon_M = e^{a_0} \tag{3.6}$$

Για την εφαρμογή της σχέσης (3.6) χρησιμοποιήθηκαν k = 20 παρελθοντικές τιμές, επομένως η ελαστικότητα υπολογίζεται για το 1994 με βάση τις τιμές από το 1974 έως και το 1993, για το 1995 με τις τιμές από το 1975 έως το 1994 κ.ο.κ. Από τις δοκιμές που έγιναν ώστε όλοι οι στατιστικοί έλεγχοι να είναι σημαντικοί προέκυψε ότι αυτό συμβαίνει για k = 20 έτη· το ίδιο ισχύει και για τις άλλες μεταβλητές της οικονομετρικής διερεύνησης [βλ. σχέση (3.7) στη συνέχεια].

Στον Πίνακα 3.10 καταγράφονται οι εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών της ελληνικής οικονομίας, που υπολογίστηκαν με την παραπάνω μεθοδολογία, για τα έτη 1994 έως και 2017.

Τα αποτελέσματα αυτά αποτυπώνονται και στο Διάγραμμα 3.9.

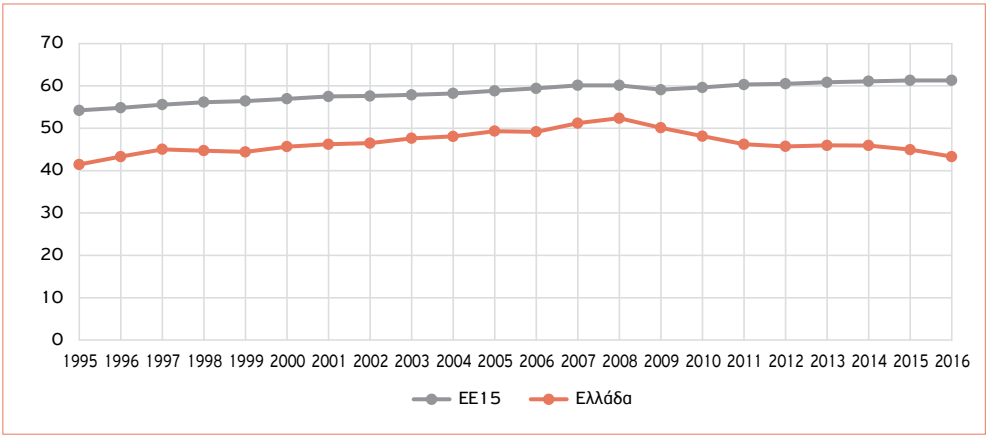
Πίνακας 3.10: Εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών της ελληνικής οικονομίας (1994-2017)

Έτος (περίοδος υπολογισμού)	**ε_M**
1994 (1974-1993)	0,53
1995 (1975-1994)	0,80
1996 (1976-1995)	0,80
1997 (1977-1996)	0,67
1998 (1978-1997)	0,59
1999 (1979-1998)	0,57
2000 (1980-1999)	0,82
2001 (1981-2000)	1,13
2002 (1982-2001)	1,35
2003 (1983-2002)	1,48
2004 (1984-2003)	1,52
2005 (1985-2004)	1,52
2006 (1986-2005)	1,58

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

Έτος (περίοδος υπολογισμού)	ε_M
2007 (1987-2006)	1,60
2008 (1988-2007)	1,55
2009 (1989-2008)	1,54
2010 (1990-2009)	1,67
2011 (1991-2010)	1,78
2012 (1992-2011)	1,83
2013 (1993-2012)	1,83
2014 (1994-2013)	1,81
2015 (1995-2014)	1,80
2016 (1996-2015)	1,71
2017 (1997-2016)	1,70

Διάγραμμα 3.9: Εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών (ε_M) της ελληνικής οικονομίας (1994-2017)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων και του Γιώργου Ανδρουλάκη)

Όπως βλέπουμε, καταγράφεται, παρά τις λίγες επιμέρους αυξομειώσεις, μια σαφής τάση αύξησης στις εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών της ελληνικής οικονομίας, που ανακόπτεται ελάχιστα μόνο μετά το 2013. Αυτό σημαίνει ότι η ελληνική οικονομία είναι αυξανόμενα εκτεθειμένη σε μεταφορές αξίες στο εξωτερικό στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών. Πρέπει να επισημανθεί ειδικότερα ότι μετά

το 2001 (είσοδος στη ζώνη του ευρώ) οι εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης αυξανόμενες απότομα (μετά το 1999) βρίσκονται πάνω από τη μονάδα.

Για να διερευνήσουμε τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης» στην ελληνική οικονομία, εκφράζουμε τη σχέση (1.13) με τη μορφή της οικονομετρικής σχέσης (3.7):

$$\frac{dY}{Y} = \beta_0 + \beta_1 \cdot \frac{dX}{X} + \beta_2 \cdot \varepsilon_M \qquad (3.7)$$

Ο ρυθμός μεταβολής του καθαρού εθνικού εισοδήματος (ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας) (dY/Y) θεωρείται εξαρτημένη μεταβλητή του ρυθμού μεταβολής των εξαγωγών (dX/X) και της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης εισαγωγών (ε_M). Αν η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας ακολουθεί τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», οι δύο ανεξάρτητες μεταβλητές της σχέσης (3.7) θα πρέπει να ερμηνεύουν ικανοποιητικά τις μεταβολές της εξαρτημένης μεταβλητής (υψηλό R-squared).

Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι από το 1974 έως το 2017 (44 τιμές). Τα μεγέθη είναι σε Mrd EURO και σε σταθερές τιμές 2010. Οι μεταβλητές της ποσοτικής ανάλυσης έχουν πηγή την AMECO.

Εκτιμούμε τιμές dY/Y και dX/X για διαστήματα k = 20 ετών, εντός της περιόδου 1974-2017, ενώ για την ελαστικότητα χρησιμοποιούμε τις τιμές που υπολογίστηκαν για τα έτη 1994 έως 2017 (Πίνακας 3.10 και Διάγραμμα 3.9).

Από την εκτίμηση της σχέσης (3.7) προκύπτουν τα αποτελέσματα που καταγράφονται στον Πίνακα 3.11.

Πίνακας 3.11: Οικονομετρικά αποτελέσματα

Coefficients	
β_0	-0,82 (p = 0,0002)
β_1	1,22 (p = 0,0000)
β_2	-0,11 (p = 0,0150)
Multiple R-squared: 0,6652	

Τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά, όπως προκύπτει από τους σχετικούς ελέγχους. Τα πρόσημα των συντελεστών είναι συνεπή με τη θεωρία και τη σχέση (1.13), καθώς η αύξηση των εξαγωγών συναρτάται θετικά με την αύξηση του εισοδήματος και η αύξηση των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης εισαγωγών αρνητικά.

Όπως αναμέναμε, η *μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας παρεκκλίνει από τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης»* (χαμηλό R-squared). Οι ανεξάρτητες μεταβλητές της σχέσης (3.7) ερμηνεύουν κατά 66,52% τις μεταβολές της εξαρτημένης μεταβλητής. Επομένως, στη βάση του «απλού κανόνα μεγέθυνσης», επιβεβαιώνεται ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, πριν από την πρόσφατη κρίση βασίστηκε κυρίως στον εξωτερικό δανεισμό, δηλαδή στη δημιουργία εξωτερικού χρέους.

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα, εντούτοις, της ποσοτικής διερεύνησης αφορά την αύξηση των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης εισαγωγών πάνω από τη μονάδα μετά την είσοδο στη ζώνη του ευρώ.

Πιο συγκεκριμένα: Στη βάση του προβλήματος του εξωτερικού χρέους-δανεισμού, όπως προκύπτει κατ' αρχάς από τη σχέση (1.13), βρίσκεται η σημαντικότατη άνοδος των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης εισαγωγών, ιδίως από το 2001 και μετά: εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών μεγαλύτερες της μονάδας, που υποδηλώνει ότι η αύξηση του εισοδήματος οδήγησε σε μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση των εισαγωγών. Δεδομένου του ότι οι ελληνικές εξαγωγές χαρακτηρίζονται από χαμηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης, οι αυξανόμενες εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης εισαγωγών υποδεικνύουν επιδεινούμενες «δυσμενείς» «σχετικές» εισοδηματικότητες ζήτησης, επομένως επιδεινούμενους όρους εμπορίου, ιδιαίτερα μετά την είσοδο στη ζώνη του ευρώ. Η επιδείνωση αυτή των όρων εμπορίου, που εκφράζει τη χαμηλή «διαρθρωτική» ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, *ceteris paribus*, επιτείνει την απόκλιση της μεγέθυνσής της από τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης, όπως υποδεικνύει η εξίσωση (1.14), που αποτελεί απλό μετασχηματισμό της εξίσωσης (1.13) (θυμίζουμε: $\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta X}{\varepsilon_{M*M}} \cdot \frac{P_d}{P_{f*E}}$).

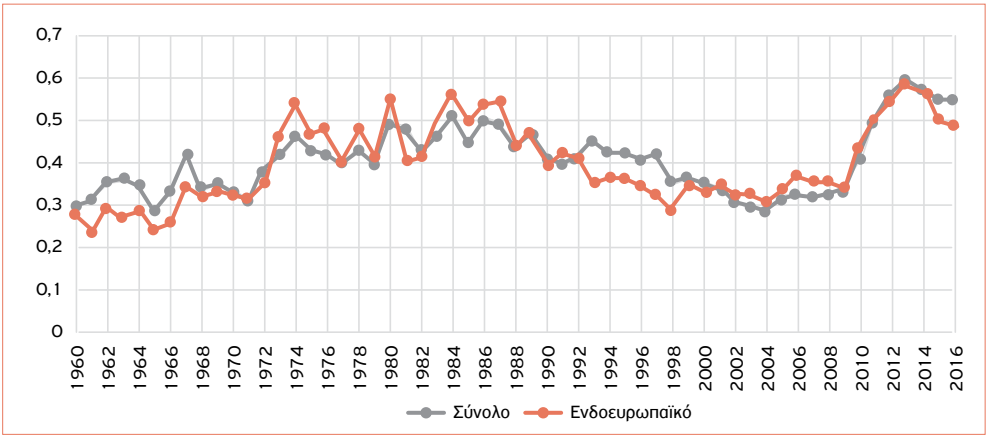
3.5 Όροι εμπορίου και απο-ευρωπαϊκοποίηση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου

Στο Διάγραμμα 3.10 αποτυπώνονται οι όροι εμπορίου της ελληνικής οικονομίας τόσο οι παγκόσμιοι όσο και εκείνοι που αφορούν το ενδοευρωπαϊκό εμπόριο. Υπολογίστηκαν ως ο λόγος των εξαγωγών (fob) προς τις εισαγωγές (cif) αγαθών. Σε γενικές γραμμές ακολουθούν ανάλογες τάσεις, στο μέτρο της εμπορικής πρόσδεσης της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου, τουλάχιστον μέχρι το 2009 (βλ. Διάγραμμα 3.11).

Οι όροι εμπορίου της ελληνικής οικονομίας βελτιώνονται, με αυξομειώσεις, μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Έκτοτε χειροτερεύουν μέχρι το 2008, με μια

ένταση της επιδείνωσής τους (ιδιαίτερα των ενδοευρωπαϊκών) από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η μείωση της εισαγωγικής δαπάνης λόγω της οικονομικής ύφεσης οδηγεί στη βελτίωσή τους μετά το 2008 (βλ. σχετικά στην προηγηθείσα ανάλυση).

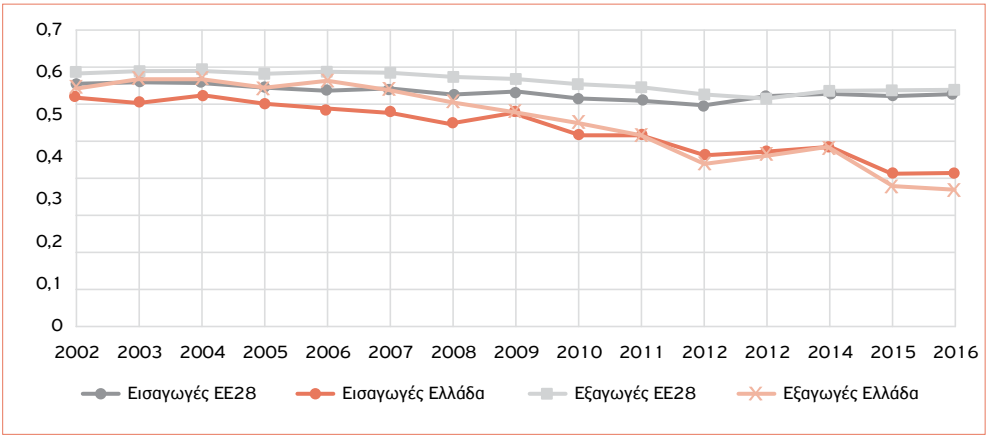
Διάγραμμα 3.10: Όροι εμπορίου (αγαθών) της ελληνικής οικονομίας, συνολικό και ενδοευρωπαϊκό εμπόριο (1960-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Η περίοδος 1960-1998 περιλαμβάνει τις χώρες της ΕΕ15.

Διάγραμμα 3.11: Ενδοευρωπαϊκό εμπόριο (αγαθών) ως ποσοστό (%) του εμπορίου, ΕΕ28 και Ελλάδα (2002-2016)

Πηγή: AMECO (επεξεργασία των συγγραφέων)

Επομένως, με κάποια χρονική υστέρηση, η είσοδος στην τότε ΕΟΚ (1981) και κυρίως η ενιαία εσωτερική αγορά (1993) και η ανατίμηση της δραχμής μέσα στη δεκαετία του 1990 (βλ. επίσης στα προηγούμενα) επιδρούν αρνητικά στους όρους εμπορίου της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, καίτοι οι παραπάνω εξελίξεις επιδεινώνουν τη χαμηλή «διαρθρωτική» ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας –όπως αυτή αντανακλάται στους επιδεινούμενους όρους εμπορίου–, η χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα» προϋπάρχει αυτών των εξελίξεων, όπως γίνεται εμφανές από τον μικρότερο της μονάδας λόγο Χ/Μ όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Οπωσδήποτε δεν φαίνεται η χαμηλή «διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα» της ελληνικής οικονομίας να συνδέεται ειδικά με την είσοδο της χώρας στην ΟΝΕ, καθώς μεταξύ 2002 και 2008 οι όροι εμπορίου, τόσο του συνολικού όσο και του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου, παραμένουν κατά βάση σταθεροί (βλ. σχετικά και Mavroudeas and Paitaridis, 2015b). Σε κάθε περίπτωση πάντως, στη βάση της λογικής που απορρέει από τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», υπό συνθήκες επιδεινούμενων όρων εμπορίου η ελληνική οικονομία θα έπρεπε να καθηλωθεί σε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, για να μην εμφανίζει ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της και στο εξωτερικό χρέος.

3.5.1 Μεταβολή των διεθνών εμπορικών σχέσεων (;)

Στο Διάγραμμα 3.11 καταγράφεται το ενδοευρωπαϊκό εμπόριο (ΕΕ28) και η συμμετοχή της ελληνικής οικονομίας σε αυτό μετά την είσοδο στη ζώνη του ευρώ. Από το 2002 έως το 2011, οι ελληνικές εξαγωγές στην ΕΕ28 υπερβαίνουν τις ελληνικές εισαγωγές από την ΕΕ28, σύμφωνα με την αντίστοιχη γενική ευρωπαϊκή τάση. Επίσης, σύμφωνα με την αντίστοιχη γενική ευρωπαϊκή τάση που εμφανίζεται μετά το 2008, παρατηρείται μια σαφής σύγκλιση ποσοστού εξαγωγών της Ελλάδας προς την ΕΕ28 και εισαγωγών από την ΕΕ28. Το σημαντικό εδώ είναι ότι αυτή η νέα τάση στην ελληνική περίπτωση σηματοδοτεί και μια ενίσχυση της τάσης αποσύνδεσης του εξωτερικού εμπορίου της χώρας από την ΕΕ, τάσης που έχει εμφανιστεί πρωτύτερα, στις μεν εξαγωγές μετά το 2006, στις δε εισαγωγές μετά το 2004. Ως αποτέλεσμα της ενδυνάμωσης αυτής της τάσης, ενώ μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2000 υπάρχει μια εξαιρετικά υψηλή πρόσδεση του εξωτερικού εμπορίου της χώρας στην ΕΕ28, τόσο στο σκέλος των εξαγωγών όσο και σε εκείνο των εισαγωγών, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμφανίζεται μια τάση μερικής απο-ευρωπαϊκοποίησης του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου, και στα δύο σκέλη, που επιτείνεται από το 2009 και μετά. Ωστόσο, η ΕΕ28 εξακολουθεί να αποτελεί το βασικό πεδίο εμπορικού ανταγωνισμού για την ελληνική οικονομία.

Ως προς το σκέλος των εισαγωγών, η εξέλιξη αυτή μπορεί ίσως να αποδοθεί στην οικονομική ύφεση, επομένως και στη μείωση των εισαγωγών των υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης ευρωπαϊκών προϊόντων (βλ. και σχετική μείωση των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης εισαγωγών μετά το 2013 και βελτίωση των όρων εμπορίου μετά το 2008).

Ερμηνεύοντας τον εξαγωγικό αναπροσανατολισμό εκτός ΕΕ για την περίοδο 2008-2012, η Τράπεζα της Ελλάδος (2013: 129) σημειώνει ότι οφείλεται στη στροφή των εξαγωγέων σε χώρες που παρουσιάζουν υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης έναντι της ΕΕ, όπως και στην υποτίμηση του ευρώ και την πτώση των ναύλων. Στο πλαίσιο αυτού του μερικού αναπροσανατολισμού «έχει αυξηθεί το μερίδιο των εξαγωγών προς προορισμούς οι οποίοι απορροφούν ήδη ένα αξιόλογο ποσοστό των ελληνικών εξαγωγών, όπως η Τουρκία, η Ρωσία, οι ΗΠΑ και οι χώρες της Β. Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, αλλά και προς νέες αγορές, όπου ακόμη εξάγεται μικρό ποσοστό, όπως η Ιαπωνία, η Κίνα και η Ινδία» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2013).

Υποστηρίχθηκε στο θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης στην Ενότητα 1 ότι υπάρχει μια βασική διαφοροποίηση στη δομή παραγωγής-εμπορίου μεταξύ των περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, που αποτελεί έκφραση της «ανισομετρίας» της ανάπτυξης στην παγκόσμια οικονομία («ιμπεριαλιστική αλυσίδα»). Οι πιο αναπτυγμένες χώρες παράγουν και εξάγουν κατά βάση προϊόντα υψηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και υψηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Οι ανόμοιες δομές παραγωγής-εμπορίου μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων εκφράζονται σε δυσμενείς όρους εμπορίου για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Τούτο σημαίνει απόσπαση αξίας (υπεραξίας) σε βάρος των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στο πλαίσιο των διεθνών (εμπορευματικών) διακλαδικών ανταλλαγών. Διαπιστώθηκε στην εμπειρική μας διερεύνηση η ανομοιότητα δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των διεθνών εμπορικών ανταγωνιστών: η ελληνική οικονομία κατά βάση παράγει προϊόντα χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και χαμηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΕ. Επομένως, περιορίζοντας τις εισαγωγές από χώρες της ΕΕ και αυξάνοντας τις εξαγωγές προς χώρες εκτός ΕΕ, κάποιες εκ των οποίων είναι χαμηλότερου επίπεδου ανάπτυξης, η ελληνική οικονομία φαίνεται ότι βρίσκεται σε μια αυθόρμητη οικονομική διαδικασία αναζήτησης «διαφυγής» από τους δυσμενείς όρους εμπορίου εντός του πλαισίου της ΕΕ-ΟΝΕ. Η βελτίωση των όρων εμπορίου που διαπιστώνεται μετά το 2008 αντανακλά και αυτόν τον μερικό αναπροσανατολισμό.

04 Κλαδικές διασυνδέσεις, θέση στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας

4.1 Ανάλυση εισροών-εκροών: Μεθοδολογία[98]

Αν ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η παραγωγική διαδικασία στο εσωτερικό μιας οικονομίας προσεγγιστεί σε κλαδικό επίπεδο, τότε προκύπτει ότι μεταξύ των διαφορετικών κλάδων αναπτύσσεται ένα σύνθετο δίκτυο αλληλεξαρτήσεων, δεδομένου ότι η παραγωγική διαδικασία κάθε κλάδου στηρίζεται στην προμήθεια προϊόντων και υπηρεσιών από άλλους κλάδους.

Δεδομένου ότι οι κλαδικές μεταβολές δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, αναπτύσσεται η εσωτερική δυναμική του παραγωγικού συστήματος: Για την παραγωγή ενός κλάδου απαιτούνται εισροές από κάποιους κλάδους, ενώ η παραγωγή αυτή (εκροή) αποτελεί ταυτόχρονα εισροή για άλλους κλάδους, οπότε η όποια μεταβολή στην παραγωγή ενός κλάδου (μεταβολή του όγκου παραγωγής, τεχνολογική μεταβολή, μεταβολές στο κόστος παραγωγής κ.λπ.) αναπόφευκτα επηρεάζει μέσω αυτών των αλληλεπιδράσεων το σύνολο της οικονομίας.

Στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας, ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής αντικατοπτρίζεται σε ένα σύνθετο δίκτυο κλαδικών αλληλεξαρτήσεων, με αποτέλεσμα οι διακυμάνσεις οι οποίες ενδεχόμενα εμφανιστούν σε έναν κλάδο να διαχέονται σε όλη την οικονομία.

98. Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στα Miller και Blair (2009)· Μπελεγρή, Μαρκάκη και Μιχαηλίδης (2010)· Μαρκάκη (2013).

4.1.1 Η δομή του πίνακα εισροών-εκροών

Η παραγωγική διαδικασία μιας οικονομίας προϋποθέτει ένα περίπλοκο δίκτυο αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των διαφορετικών κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Κάθε κλάδος προμηθεύεται προϊόντα και υπηρεσίες τα οποία χρησιμοποιεί για την παραγωγή του και στη συνέχεια διοχετεύει την παραγωγή του στην ενδιάμεση και στην τελική ζήτηση.

Προσδιορίζονται με τον τρόπο αυτόν δύο διακριτά είδη κλαδικών διασυνδέσεων:

- Οι διασυνδέσεις ενός κλάδου με τους κλάδους από τους οποίους προμηθεύεται τις εισροές του (κάθετες διασυνδέσεις).
- Οι διασυνδέσεις ενός κλάδου με τους κλάδους τους οποίους προμηθεύει με ενδιάμεσες εισροές (οριζόντιες).

Οι κλαδικές διασυνδέσεις μιας οικονομίας αποτυπώνονται σε μορφή πίνακα μέσω των πινάκων εισροών-εκροών. Ένας πίνακας εισροών-εκροών αντικατοπτρίζει την παραγωγική διαδικασία μιας οικονομίας κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Περιλαμβάνει τον πίνακα ενδιάμεσων συναλλαγών, όπου καταγράφονται οι ενδοκλαδικές συναλλαγές, καθώς και πίνακες με την κατανομή των κατηγοριών της τελικής ζήτησης και των πρωτογενών εισροών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Οι κατηγορίες της τελικής ζήτησης περιλαμβάνουν την τελική κατανάλωση των νοικοκυριών, την τελική καταναλωτική δαπάνη ΜΚΙΕΝ, την τελική καταναλωτική δαπάνη της γενικής κυβέρνησης, τον ακαθάριστο σχηματισμό κεφαλαίου και τις εξαγωγές. Οι κατηγορίες της προστιθέμενης αξίας περιλαμβάνουν τις αποζημιώσεις των εργαζομένων και το λειτουργικό πλεόνασμα των επιχειρήσεων.

Ο πίνακας εισροών-εκροών για μια οικονομία με *n* κλάδους οικονομικής δραστηριότητας παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.1. Στο πάνω τμήμα του πίνακα καταγράφεται η εγχώρια παραγωγή και στο κάτω μέρος οι εισαγωγές. Το τμήμα του πίνακα που ονομάζεται Z_d περιλαμβάνει τον πίνακα των ενδιάμεσων συναλλαγών για την εγχώρια παραγωγή (δηλαδή την κατανομή της ενδιάμεσης ζήτησης που ικανοποιείται από την εγχώρια παραγωγή), με Y_d συμβολίζεται η τελική ζήτηση που ικανοποιείται από την εγχώρια παραγωγή και με x το συνολικό προϊόν. Στο κάτω μέρος του πίνακα περιγράφεται η κλαδική κατανομή των εισαγωγών σε ενδιάμεση και τελική ζήτηση. Ο πίνακας Z_m αποτυπώνει την κατανομή της ενδιάμεσης ζήτησης, ενώ με Y_m συμβολίζεται το τμήμα των εισαγωγών που κατευθύνεται στην τελική ζήτηση.

Οι γραμμές του πίνακα ενδιάμεσων συναλλαγών Z_d περιγράφουν την κατανομή του παραγόμενου προϊόντος κάθε κλάδου στους υπόλοιπους, ενώ οι στήλες του αποτυπώνουν τη σύνθεση των παραγωγικών εισροών που απαιτούνται για την παραγωγή

του τελικού προϊόντος κάθε κλάδου. Αυτό σημαίνει ότι κάθε κλάδος στον πίνακα ενδιάμεσων συναλλαγών εμφανίζεται ταυτόχρονα ως καταναλωτής και ως παραγωγός προϊόντων και υπηρεσιών.

Κατ' αναλογία, οι γραμμές του πίνακα Z_m εκφράζουν την κατανομή των εισαγόμενων προϊόντων ενός κλάδου στους υπόλοιπους κλάδους και οι στήλες τις εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές που κάθε κλάδος απαιτεί για την παραγωγή του.

Πίνακας 4.1: Πίνακας εισροών-εκροών

		Κλάδος 1	...	Κλάδος n	Τελική ζήτηση	Συνολικό προϊόν
Εγχώρια παραγωγή	Κλάδος 1					
	...		Z_d		Y_d	x
	Κλάδος n					
Εισαγωγές	Κλάδος 1					
	...		Z_m		Y_m	
	Κλάδος n					
Προστιθέμενη αξία			VA			
Συνολικό προϊόν		x				

Πηγή: Η δομή του πίνακα βασίζεται σε Eurostat (2008)· Timmer et al. (2015)

Από τον Πίνακα 4.1 προκύπτουν δύο εναλλακτικές οπτικές της παραγωγικής διάρθρωσης μιας οικονομίας και, αντίστοιχα, δύο εναλλακτικά υποδείγματα στο πλαίσιο της ανάλυσης εισροών-εκροών, το υπόδειγμα τον Leontief και το υπόδειγμα τον Ghosh.

4.1.2 Το υπόδειγμα του Leontief

Το υπόδειγμα του Leontief αναπτύσσεται εξετάζοντας τη διανομή του προϊόντος των κλάδων σε τελική και ενδιάμεση ζήτηση. Παρακάτω περιγράφονται συνοπτικά οι βασικές εξισώσεις του υποδείγματος με στόχο τον υπολογισμό των κάθετων διασυνδέσεων ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (ή κάθετων πολλαπλασιαστών προϊόντος).

Αν $\hat{X}$ ο διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n, με διαγώνια στοιχεία την παραγωγή ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, Z_d ο n x n πίνακας ενδιάμεσων συναλλαγών και $\hat{Y}_d$ ο διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n, με διαγώνια στοιχεία την τελική ζήτηση ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, τότε:

$$\hat{X} = Z_d + \hat{Y}_d \quad (4.1).$$

Οι ενδιάμεσες συναλλαγές Z_d της οικονομίας αποτελούν τμήμα της παραγωγής $\hat{X}$. Ορίζουμε τον n x n πίνακα A_d, ο οποίος δίνεται από τη σχέση:

$$A_d = Z_d \cdot \hat{X}^{-1} \quad (4.2).$$

Ο πίνακας A_d ονομάζεται πίνακας τεχνολογικών συντελεστών. Το τυπικό στοιχείο $a_{d,ij}$ του πίνακα A_d εκφράζει το μερίδιο της ενδιάμεσης ζήτησης του κλάδου j που προέρχεται από τον κλάδο i ως προς το προϊόν του κλάδου j.

Από την παραπάνω σχέση προκύπτει ότι:

$$Z_d = A_d \cdot \hat{X} \quad (4.3).$$

Από τις σχέσεις (4.1) και (4.3) προκύπτει:

$$\hat{X} = A_d \cdot X + \hat{Y}_d \Rightarrow \hat{X} = (1 - A)^{-1} \cdot \hat{Y}_d \quad (4.4).$$

Αν αντί των διαγώνιων πινάκων $\hat{X}$ και $\hat{Y}_d$ χρησιμοποιήσουμε τα διανύσματα X και Y, διαστάσεων n x 1, από την (4.4) προκύπτει η ισοδύναμη σχέση:

$$X = (1 - A)^{-1} \cdot Y_d \quad (4.5).$$

Ο πίνακας $L = (1 - A)^{-1}$ ονομάζεται αντίστροφη μήτρα του Leontief. Το τυπικό l_{ij} του $(1 - A)^{-1}$ εκφράζει την αύξηση της παραγωγής του κλάδου i που απαιτείται αν η τελική ζήτηση του κλάδου j αυξηθεί κατά μία μονάδα.

Αν αθροίσουμε κατά στήλες τα στοιχεία του πίνακα L, προκύπτει το διάνυσμα BL, που δίνει τις κάθετες κλαδικές διασυνδέσεις (backward linkages) της οικονομίας ή τους κάθετους πολλαπλασιαστές προϊόντος. Ένα τυπικό στοιχείο BL_j του διανύσματος BL εκφράζει το επιπλέον προϊόν που δημιουργείται στην οικονομία από μία μοναδιαία αύξηση της παραγωγής του κλάδου j.

Το διάνυσμα BL μπορεί να υπολογιστεί και μέσω της σχέσης:

$$BL = i' \cdot L \quad (4.6),$$

όπου i: διάνυσμα διαστάσεων 1 x n με όλα τα στοιχεία ίσα με μονάδα, ενώ με το σύμβολο «'» δηλώνεται η αναστροφή του διανύσματος.

Αναλυτικότερα, η αύξηση της τελικής ζήτησης του κλάδου *j* οδηγεί στην ισόποση αύξηση της παραγωγής του, οπότε αναμένεται να υπάρχει αυξημένη ζήτηση για προϊόντα και υπηρεσίες από άλλους κλάδους τα οποία χρησιμοποιεί ως εισροές στην παραγωγή του. Αυτή η διαταραχή οδηγεί σε μία αύξηση της παραγωγής των κλάδων της οικονομίας που προμηθεύουν τον *j*, έτσι ώστε να μπορέσουν να ικανοποιήσουν την ενδιάμεση ζήτηση που ο *j* προκαλεί. Όμως, η αύξηση της παραγωγής των κλάδων-προμηθευτών του *j* οδηγεί σε αύξηση της ενδιάμεσης ζήτησης των συγκεκριμένων κλάδων, η οποία θα πρέπει να καλυφθεί από τους αντίστοιχους κλάδους-προμηθευτές κ.ο.κ. Η πολλαπλασιαστική αυτή διαδικασία ποσοτικοποιείται μέσω των κάθετων διασυνδέσεων που περιέχονται στο διάνυσμα BL.

Η ιδιαίτερη σημασία των κάθετων διασυνδέσεων οφείλεται στην ιδιότητά τους να εκφράζουν την τεχνολογία παραγωγής της εξεταζόμενης οικονομίας. Οι στήλες του πίνακα τεχνολογικών συντελεστών A_d εκφράζουν την ενδιάμεση ζήτηση ενός κλάδου για ενδιάμεσα προϊόντα και υπηρεσίες υπηρεσιών από άλλους κλάδους, άρα τις ενδιάμεσες εισροές που απαιτούνται για τη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία. Η διάρθρωση όμως της ζήτησης για ενδιάμεσες εισροές εκφράζει το μέσο τεχνολογικό επίπεδο των επιχειρήσεων του κλάδου, οπότε το μέγεθος των κάθετων διασυνδέσεων της οικονομίας εξαρτάται από την τεχνολογία παραγωγής όλων των κλάδων του οικονομικού συστήματος.

4.1.3 Το υπόδειγμα του Ghosh

Το υπόδειγμα του Ghosh αναπτύσσεται με βάση τη διάρθρωση της παραγωγής του κλάδου σε ενδιάμεση ζήτηση και προστιθέμενη αξία. Παρακάτω, περιγράφονται συνοπτικά οι βασικές εξισώσεις του υποδείγματος με στόχο τον υπολογισμό των οριζόντιων διασυνδέσεων ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (ή οριζόντιων πολλαπλασιαστών προϊόντος).

Αν $\widehat{VA}$ ο διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n, με διαγώνια στοιχεία την προστιθέμενη αξία ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, τότε:

$$\hat{X} = Z_d + \widehat{VA} \qquad (4.7).$$

Οι ενδιάμεσες συναλλαγές Z_d της οικονομίας αποτελούν τμήμα της παραγωγής $\hat{X}$. Ορίζουμε τον n x n πίνακα B, ο οποίος δίνεται από τη σχέση:

$$B = \hat{X}^{-1} \cdot Z_d \qquad (4.8).$$

Ο πίνακας B ονομάζεται πίνακας συντελεστών κατανομής. Το τυπικό στοιχείο b_{ij} του πίνακα B εκφράζει το μερίδιο της ενδιάμεσης προσφοράς του κλάδου *i* που κατευθύνεται στον κλάδο *j* ως προς το προϊόν του κλάδου *i*.

Από την παραπάνω σχέση προκύπτει ότι:

$$Z_d = \hat{X} \cdot B \tag{4.9}.$$

Από τις σχέσεις (4.7) και (4.9) προκύπτει:

$$\hat{X} = \hat{X} \cdot B + \widehat{VA} => \hat{X} = \widehat{VA} \cdot (1 - B)^{-1} \tag{4.10}.$$

Αν αντί των διαγώνιων πινάκων $\hat{X}$ και $\widehat{VA}$ χρησιμοποιήσουμε τα διανύσματα X και Y, διαστάσεων n x 1, από την (4.4) προκύπτει η ισοδύναμη σχέση:

$$X' = VA' \cdot (1 - B)^{-1} \tag{4.11},$$

όπου με το σύμβολο «'» δηλώνεται η αναστροφή του διανύσματος.

Ο πίνακας $G = (1 - B)^{-1}$ ονομάζεται αντίστροφη μήτρα του Ghosh. Το τυπικό g_{ij} του $(1 - B)^{-1}$ εκφράζει τη μεταβολή της παραγωγής του κλάδου *j*, αν αυξηθεί προστιθέμενη αξία του κλάδου *i* κατά μία μονάδα.

Αν αθροίσουμε κατά γραμμές τα στοιχεία του πίνακα G, προκύπτει το διάνυσμα *FL,* που δίνει τις οριζόντιες κλαδικές διασυνδέσεις (forward linkages) της οικονομίας ή τους οριζόντιους πολλαπλασιαστές προϊόντος. Ένα τυπικό στοιχείο FL_j του διανύσματος FL εκφράζει το επιπλέον προϊόν που δημιουργείται στην οικονομία από μία μοναδιαία αύξηση της προστιθέμενης αξίας του κλάδου *j*.

Το διάνυσμα FL μπορεί να υπολογιστεί και μέσω της σχέσης:

$$FL = G \cdot i \tag{4.12},$$

όπου *i*: διάνυσμα διαστάσεων 1 x n με όλα τα στοιχεία ίσα με μονάδα.

Αναλυτικότερα, η αύξηση της προστιθέμενης αξίας του κλάδου *j* σημαίνει ότι υπάρχουν διαθέσιμες ποσότητες της παραγωγής του κλάδου που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εισροές για την παραγωγική διαδικασία άλλων κλάδων. Δημιουργείται δηλαδή μια αύξηση της παραγωγής του κλάδου ως πωλητή-προμηθευτή ενδιάμεσων εισροών. Η τροφοδότηση ενδιάμεσων εισροών του κλάδου *j* οδηγεί στην αύξηση της παραγωγής των κλάδων που ο *j* προμηθεύει. Αυτή η διαταραχή οδηγεί σε αύξηση της προσφοράς ενδιάμεσων εισροών των κλάδων αυτών και εκ νέου τροφοδότηση με

ενδιάμεσες εισροές των κλάδων με τους οποίους αυτοί συνδέονται κ.ο.κ. Η πολλαπλασιαστική αυτή διαδικασία ποσοτικοποιείται μέσω των οριζόντιων διασυνδέσεων που περιέχονται στο διάνυσμα *FL*.

4.1.4 Οι κλάδοι-κλειδιά μιας οικονομίας

Οι οριζόντιες και κάθετες κλαδικές διασυνδέσεις ποσοτικοποιούν της αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ διαφορετικών κλάδων ή, αλλιώς, ποσοτικοποιούν τη «συνεκτικότητα» της οικονομίας. Οι κλάδοι της οικονομίας που είναι περισσότερο διασυνδεδεμένοι είναι και οι πιο σημαντικοί, με την έννοια ότι είναι αυτοί που συμβάλλουν, σε μεγαλύτερο βαθμό, στην ενίσχυση της εσωτερικής δυναμικής του οικονομικού συστήματος. Οι κλάδοι που έχουν ταυτόχρονα υψηλές οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις ονομάζονται κλάδοι-κλειδιά της οικονομίας και ο εντοπισμός τους παρέχει ένα χρήσιμο αναπτυξιακό εργαλείο, αφού η ανάληψη αναπτυξιακών μέτρων σε αυτούς θα οδηγήσει σε επέκταση και των ιδίων, αλλά και των συνδεόμενων με αυτούς κλάδων (βλ. Ρέππας, 2002: 648-651).

Είναι, κατά βάση (καίτοι όχι αποκλειστικά, βλ. στη συνέχεια), οι κλάδοι αυτοί στους οποίους θα πρέπει να βασιστεί ένα σχέδιο «παραγωγικής ανασυγκρότησης» μέσω της ενίσχυσης της αναπτυξιακής δυναμικής τους. Πρόκειται για μια στρατηγική επιλογής «ορισμένων ηγετικών κλάδων» με κριτήριο τις παραγωγικές διασυνδέσεις με τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας και επομένως τις «εξωτερικές οικονομίες» για το σύνολο της οικονομίας οι οποίες μπορεί να προκύψουν μέσω της περαιτέρω ενδυνάμωσής τους (Ρέππας, 2003: 527-528). Η ενίσχυση των κλάδων αυτών προϋποθέτει –πέραν άλλων– μια πολιτική υποκατάστασης εισαγωγών για τα προϊόντα που παράγουν ή, ακριβέστερα, την «έναρξη της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών» (Ρέππας, 2003: 528) κυρίως από τους κλάδους αυτούς με μέτρα δασμολογικής ή συναλλαγματικής πολιτικής (βλ. σχετικά και Μαρκάκη και Οικονομάκης, 2016· Markaki and Economakis, 2016).

Για την εκτίμηση των κλάδων-κλειδιά σε μια οικονομία, κανονικοποιούμε τους οριζόντιους και κάθετους δείκτες διασύνδεσης, ώστε να μπορεί να εκτιμηθεί η σχετική σημασία κάθε κλάδου στο σύνολο των κλάδων οι οποίοι αναλύονται. Δηλαδή, για τον εντοπισμό των κλάδων-κλειδιά, συγκρίνεται η μέση επίδραση ενός κλάδου σε σχέση με τη μέση επίδραση όλων των κλάδων της οικονομίας και η οποία προκύπτει από την κανονικοποίηση των δεικτών οριζόντιας-κάθετης διασύνδεσης ως προς το μέγεθος της εξεταζόμενης οικονομίας.

Οι κανονικοποιημένες κάθετες διασυνδέσεις ορίζονται από τη σχέση:

$$\overline{BL(t)} = \frac{i' \cdot L}{i' \cdot L \cdot i/_n} \quad (4.13),$$

όπου το διάνυσμα $\overline{BL(t)}$ έχει διαστάσεις n x 1.

Ο αριθμητής της σχέσης (4.13) ισούται με το διάνυσμα των κάθετων διασυνδέσεων BL σύμφωνα με τη σχέση (4.6), ενώ στον παρονομαστή υπολογίζεται η μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των κλάδων της οικονομίας.

Αν $\overline{\mathrm{BL(t)}}_j > 1$, τότε η αύξηση της τελικής ζήτησης του κλάδου *j* κατά μία μονάδα θα προκαλέσει μεγαλύτερη μεταβολή στην παραγωγή της οικονομίας από τη μέση μεταβολή που θα προκαλούσε η αντίστοιχη μεταβολή οποιουδήποτε άλλου κλάδου.

Οι κανονικοποιημένες οριζόντιες διασυνδέσεις ορίζονται από τη σχέση:

$$\overline{FL(t)} = \frac{G \cdot i}{i' \cdot G \cdot i/_n} \quad (4.14),$$

όπου το διάνυσμα $\overline{FL(t)}$ έχει διαστάσεις n x 1.

Ο αριθμητής της σχέσης (4.13) ισούται με το διάνυσμα των οριζόντιων διασυνδέσεων FL σύμφωνα με τη σχέση (4.12), ενώ στον παρονομαστή υπολογίζεται η μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των κλάδων της οικονομίας.

Αν $\overline{\mathrm{FL(t)}}_j > 1$, μία μονάδα αύξηση της παραγωγής του κλάδου *j* θα προκαλέσει αύξηση στην οικονομική δραστηριότητα που εξετάζουμε πάνω από τη μέση αντίστοιχη αύξηση εξαιτίας μίας μοναδιαίας μεταβολής οποιουδήποτε άλλου κλάδου.

Για την κατάταξη των κλάδων μιας οικονομίας, χρησιμοποιούμε τις παρακάτω συνθήκες:

Κλάδος-κλειδί	αν $\overline{BL(t)} > 1$ και $\overline{FL(t)} > 1$
Κλάδος-κλειδί κατά Leontief,	αν $\overline{BL(t)} > 1$ και $\overline{FL(t)} < 1$
Κλάδος-κλειδί κατά Ghosh,	αν $\overline{BL(t)} < 1$ και $\overline{FL(t)} > 1$
Όχι κλάδος-κλειδί,	αν $\overline{BL(t)} < 1$ και $\overline{FL(t)} < 1$.

4.1.5 Παγκόσμιες αλυσίδες αξίας

Στο σύγχρονο ανταγωνιστικό περιβάλλον η διαδικασία παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών εμφανίζει μεγάλο βαθμό πολυπλοκότητας, ενώ βασικό χαρακτηριστικό της είναι, σε πολλές περιπτώσεις, ο γεωγραφικός κατακερματισμός (fragmentation) της παραγωγικής διαδικασίας. Διαφορετικά τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιούνται σε τρίτες χώρες, με αποτέλεσμα η «αλυσίδα αξίας» της παραγωγής ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας να μην εντοπίζεται μόνο στη χώρα όπου εδράζεται

η επιχείρηση που το παράγει. Αυτή η διαδικασία κατακερματισμού της αλυσίδας της αξίας έχει σημαντικές επιπτώσεις στο διεθνές εμπόριο, αυξάνοντας τις εισαγωγές και εξαγωγές ενδιάμεσων προϊόντων, ενώ όλο και περισσότεροι κλάδοι και χώρες συμμετέχουν στις, λεγόμενες, παγκόσμιες αλυσίδες αξίας.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Sydor (2011: 1), «μια παγκόσμια αλυσίδα αξίας περιγράφει το πλήρες φάσμα των δραστηριοτήτων που αναλαμβάνονται για να δημιουργηθεί ένα προϊόν ή μια υπηρεσία, από τη σύλληψη στην τελική χρήση και στον τρόπο διανομής αυτών των δραστηριοτήτων σε γεωγραφικό χώρο και πέρα από τα διεθνή σύνορα». Η ανάπτυξη και επέκταση των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας έχει μεταβάλει δραματικά τη διάρθρωση παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών σε παγκόσμιο επίπεδο, με σημαντικές επιπτώσεις στα χαρακτηριστικά του διεθνούς εμπορίου αλλά και της ανταγωνιστικότητας των εμπλεκόμενων οικονομιών (Amador and Cabral, 2016· Gereffi, 2014: 12· Stehrer et al., 2012: 8· Humphrey and Schmitz, 2002: 1018). Στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν προταθεί διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη μελέτη των επιπτώσεων των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας σε επιχειρήσεις, κλάδους και οικονομίες (για μια σχετική επισκόπηση, βλ. Gereffi, 2014· de Backer and Miroudot, 2014· Stehrer et al., 2012).

Στην παρούσα μελέτη θα διερευνηθούν οι επιπτώσεις της συμμετοχής της ελληνικής οικονομίας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας (Global Value Chains) στην εγχώρια παραγωγική διαδικασία. Για τον λόγο αυτόν θα χρησιμοποιηθούν κατάλληλοι δείκτες επικεντρωμένοι στη συγκεκριμένη κατεύθυνση.[99] Αρχικά ορίζονται οι παραγωγικές διαρροές μιας οικονομίας και στη συνέχεια αναλύονται ως προς τη σημασία τους για τις εξαγωγές και την κατανάλωση των νοικοκυριών.

Οι εισαγωγές που γίνονται σε μια οικονομία κατευθύνονται είτε στην ενδιάμεση ζήτηση είτε στην τελική. Αν $\widehat{M}$ ο διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n, με διαγώνια στοιχεία τις εισαγωγές ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, Z_m ο n x n πίνακας των ενδιάμεσων εισροών που εισάγονται από τρίτες χώρες και $\widehat{Y_m}$ ο διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n, με διαγώνια στοιχεία την τελική ζήτηση που ικανοποιείται από τις εισαγωγές ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, τότε ισχύει:

$$\widehat{M} = Z_m + \widehat{Y_m} \qquad (4.15).$$

99. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε διαφορετικές προσεγγίσεις, όταν η έρευνα επικεντρώνεται στις ροές και στον όγκο του διεθνούς εμπορίου, χρησιμοποιείται μια διαφοροποιημένη σχέση που αποτυπώνει τη διαρροή σε όρους προστιθέμενης αξίας, έτσι ώστε να αποφεύγονται προβλήματα διπλής μέτρησης της παραγωγής (Koopman, Wang and Wei, 2014· Timmer et al., 2015· Banga, 2013· Los, Timmer and Vries, 2015).

Ορίζουμε τον πίνακα $\mathrm{A_m}$, ο οποίος εκφράζει την αναλογία εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών ανά μονάδα προϊόντος σύμφωνα με τη σχέση:

$$A_m = Z_m \cdot \widehat{X}^{-1} \quad (4.16).$$

Το τυπικό στοιχείο $\mathrm{a_{m,ij}}$ του πίνακα $\mathrm{A_m}$ εκφράζει το μερίδιο της ενδιάμεσης ζήτησης του κλάδου *j* που ικανοποιείται από εισαγωγές από τον κλάδο *i* της αλλοδαπής, ως προς το προϊόν του κλάδου *j*.

Από την παραπάνω σχέση προκύπτει ότι:

$$Z_m = A_m \cdot \widehat{X} \quad (4.17).$$

Από τις σχέσεις (4.15) και (4.17) προκύπτει:

$$\widehat{M} = A_m \cdot \hat{X} + \hat{Y}_m \quad (4.18).$$

Από τις σχέσεις (4.5) και (4.18) προκύπτει:

$$\widehat{M} = A_m \cdot (1 - A)^{-1} \cdot \hat{Y}_d + \hat{Y}_m \quad (4.19)$$

Αν αντί των διαγώνιων πινάκων $\widehat{M}$, $\hat{Y}_m$ και $\hat{Y}_d$ χρησιμοποιήσουμε τα διανύσματα M, Y_m και Y_d, διαστάσεων n x 1, από τη σχέση (4.19) προκύπτει η ισοδύναμη σχέση:

$$M = A_m \cdot (1 - A)^{-1} \cdot Y_d + Y_m \quad (4.20).$$

Το τυπικό στοιχείο K_{ij} του πίνακα $\mathrm{K} = A_{im}(I - A)^{-1}$ εκφράζει μεταβολή της ζήτησης για εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές εξαιτίας μίας μοναδιαίας αύξησης της τελικής ζήτησης του κλάδου *j*.

Αν αθροίσουμε κατά στήλες τα στοιχεία του πίνακα *K*, προκύπτει το διάνυσμα διαρροών παραγωγής *PL* (production leakages). Το τυπικό στοιχείο του PL_j του *PL* εκφράζει τη μεταβολή των εισαγωγών που απαιτεί για να ικανοποιηθεί μία μοναδιαία αύξηση στη ζήτηση του κλάδου *j* ή διαφορετικά τις παραγωγικές διαρροές του κλάδου *j* στην αλλοδαπή.

Το διάνυσμα *PL* μπορεί να υπολογιστεί και μέσω της σχέσης:

$$PL = i' \cdot A_m \cdot (1 - A)^{-1} \quad (4.21).$$

Πρέπει να σημειωθεί ότι για τον υπολογισμό των παραγωγικών διαρροών γίνεται η υπόθεση ότι η τεχνολογία παραγωγής στην εξεταζόμενη χώρα και στην αλλοδαπή ταυτίζονται. Παρόλο που η υπόθεση αυτή είναι αρκετά δεσμευτική, το μέγεθος PL χρησιμοποιείται για να υπολογίσει το επιπλέον προϊόν που θα παραγόταν στην οικονομία αν όλη η παραγωγή γινόταν με εγχωρίως παραγόμενες ενδιάμεσες εισροές (Bussière et al., 2013· Koopman, Wang and Wei, 2012· Hummels, Ishii and Yi, 2001· Yi, 2003).

Η πλειονότητα των μέτρων που χρησιμοποιούνται για τη διερεύνηση των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας βασίζεται στο μέτρο της κάθετης ολοκλήρωσης που προτάθηκε από τους Hummels, Ishii και Yi (2001). Η έννοια των παραγωγικών διαρροών, όπως παρουσιάζεται στην εξίσωση 4.6, χρησιμοποιείται ως ένας πολλαπλασιαστής, ο οποίος, αν πολλαπλασιαστεί με το διάνυσμα της διάρθρωσης των εξαγωγών, αποδίδει την κάθετη ολοκλήρωση (vertical integration) μιας οικονομίας. Διαφορετικά, το ίδιο μέγεθος ονομάζεται εισαγωγικό περιεχόμενο (μερίδιο ή εισαγωγική συνιστώσα) των εξαγωγών (import content of exports ή foreign content of exports) και δίνεται από τη σχέση (Breda, Cappariello and Zizza, 2009· Foster-McGregor and Stehrer, 2013· Cappariello, 2012):

$$FCX = i' \cdot A_m \cdot (1 - A)^{-1} \cdot \widehat{EX} \qquad (4.22),$$

όπου $\widehat{EX}$: διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n με διαγώνια στοιχεία ίσα με το μερίδιο των εξαγωγών ανά κλάδο.

Το τυπικό στοιχείο i του διανύσματος FCX αποτυπώνει το μερίδιο του προϊόντος που απαιτείται για να παραχθούν οι εξαγωγές του κλάδου i, το οποίο εισάγεται από τρίτες χώρες.

Ακολουθώντας την ίδια λογική, κατασκευάζεται το διάνυσμα του εισαγωγικού περιεχομένου της κατανάλωσης των νοικοκυριών (import content of household's consumption ή foreign content of household's consumption) σύμφωνα με την εξίσωση 4.23:

$$FCHC = i' \cdot A_m \cdot (1 - A)^{-1} \cdot \widehat{HC_D} \qquad (4.23),$$

όπου $\widehat{HC_D}$: διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n με διαγώνια στοιχεία ίσα με το μερίδιο της κατανάλωσης των νοικοκυριών που καλύπτεται από την εγχώρια παραγωγή ανά κλάδο.

Το τυπικό στοιχείο i του διανύσματος $FCHC$ αποτυπώνει το μερίδιο του προϊόντος που απαιτείται για να παραχθεί η εγχώρια παραγωγή κλάδου i, που κατευθύνεται στην κατανάλωση των νοικοκυριών, το οποίο εισάγεται από τρίτες χώρες.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, δεδομένου ότι η κατανάλωση των νοικοκυριών μιας οικονομίας καλύπτεται από την εγχώρια παραγωγή και τις εισαγωγές, το εισαγωγικό περιεχόμενο της συνολικής κατανάλωσης των νοικοκυριών μπορεί να περιλαμβάνει τόσο τις διαρροές ενδιάμεσων προϊόντων και υπηρεσιών όσο και των τελικών. Για τον υπολογισμό των συνολικών διαρροών που προκαλούνται από την κατανάλωση των νοικοκυριών της οικονομίας χρησιμοποιείται η σχέση:

$$FCTHC = i^{'} \cdot A_m \cdot (1 - A)^{-1} \cdot \widehat{HC}_1 + i' \cdot \widehat{HC}_2 \qquad (4.24),$$

όπου $\widehat{HC}_1$: διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n με διαγώνια στοιχεία τον λόγο της κατανάλωσης των νοικοκυριών που καλύπτεται από την εγχώρια παραγωγή προς τη συνολική κατανάλωση των νοικοκυριών και $\widehat{HC}_2$: διαγώνιος πίνακας διαστάσεων n x n με διαγώνια στοιχεία τον λόγο της κατανάλωσης των νοικοκυριών που καλύπτεται από εισαγωγές προς τη συνολική κατανάλωση των νοικοκυριών. Το τυπικό στοιχείο i του $FCTHC$ αποτυπώνει το μερίδιο του προϊόντος που παράγεται στο εξωτερικό και απαιτείται προκειμένου να καλυφθεί η κατανάλωση των νοικοκυριών του κλάδου i της εξεταζόμενης οικονομίας.

Τέλος, υπολογίζεται το μερίδιο της εγχώριας παραγωγής το οποίο απαιτείται για να καλυφθούν οι εξαγωγές, καθώς και η κατανάλωση των νοικοκυριών.

Η εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών (domestic content of exports) εκφράζει το μερίδιο των εγχωρίως παραγόμενων ενδιάμεσων εισροών που απαιτείται για την παραγωγή των εξαγωγών μιας οικονομίας και δίνεται από τη σχέση:

$$DCX = i^{'} \cdot (1 - A)^{-1} \cdot \widehat{EX} \qquad (4.25).$$

Το τυπικό στοιχείο i του διανύσματος DCX αποτυπώνει το μερίδιο του προϊόντος που δημιουργείται στην οικονομία προκειμένου να παραχθούν οι εξαγωγές του κλάδου i, το οποίο εισάγεται από τρίτες χώρες.

Η εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (domestic content of household's consumption) εκφράζει το μερίδιο των εγχωρίως παραγόμενων ενδιάμεσων εισροών που απαιτείται για την παραγωγή της κατανάλωσης των νοικοκυριών μιας οικονομίας και δίνεται από τη σχέση:

$$DCHC = i^{'} \cdot (1 - A)^{-1} \cdot \widehat{HC}_D \qquad (4.26).$$

Το τυπικό στοιχείο i του διανύσματος $DCHC$ αποτυπώνει το μερίδιο του προϊόντος που απαιτείται να παραχθεί σε μια οικονομία προκειμένου να καλυφθεί η εγχώρια παραγωγή κλάδου i που κατευθύνεται στην κατανάλωση των νοικοκυριών.

Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η οπτική που αναπτύσσεται εδώ επικεντρώνεται στις παραγωγικές διασυνδέσεις μιας χώρας με την αλλοδαπή, δηλαδή στην εξάρτηση της παραγωγής της από εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές – γεγονός που συνδέεται με το ζήτημα της έντασης των εγχώριων παραγωγικών διασυνδέσεων μιας εθνικής οικονομίας και των διαρροών αξίας στην αλλοδαπή. Ακολουθώντας τη βασική διάκριση της ανάλυσης εισροών-εκροών ανάμεσα σε οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις, στην παρούσα μελέτη αναπτύσσεται η σημασία των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας στις κάθετες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας ή, διαφορετικά, η κάθετη συμμετοχή της χώρας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας.[100] Κατ' αντιστοιχία, ορίζεται και η οριζόντια συμμετοχή[101] της χώρας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας, η οποία εκφράζει τον βαθμό διείσδυσης των εξαγωγών μιας χώρας στην ενδιάμεση ζήτηση των υπόλοιπων χωρών. Η μεθοδολογία της οριζόντιας συμμετοχής δεν αναπτύσσεται διεξοδικά, καθώς ξεφεύγει από τις ανάγκες της έρευνας. Βασικά ευρήματα, όμως, σχετικά με την οριζόντια συμμετοχή της χώρας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας παρουσιάζονται στην Υποενότητα 4.4.5

4.1.6 Συνοψίζοντας

Στην παρούσα μελέτη η μεθοδολογία που αναπτύσσεται παραπάνω θα χρησιμοποιηθεί με στόχο:

- Την εκτίμηση των οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας.
- Τη συγκριτική ανάλυση των οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28 και τους βασικούς εμπορικούς εταίρους της Ελλάδας.
- Τον εντοπισμό των κλάδων-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας.
- Την εκτίμηση των παραγωγικών διαρροών (εισαγωγικό περιεχόμενο) για τις εξαγωγές και την τελική ζήτηση της ελληνικής οικονομίας.[102]

100. Στη διεθνή βιβλιογραφία ονομάζεται και κάθετη ολοκλήρωση (βλ. Friesenbichler et al., 2017: 90).

101. Ή οριζόντια ολοκλήρωση.

102. Τα δεδομένα και αναλυτικά αποτελέσματα από την εφαρμογή της μεθοδολογίας στα οποία βασίζονται τα διαγράμματα και τα ευρήματα της έρευνας δεν παρατίθενται στο κείμενο αλλά είναι διαθέσιμα από τους συγγραφείς κατόπιν αιτήσεως.

Η ανάλυση θα γίνει για τα έτη 2000-2014 με βάση τα δεδομένα του WIOD (Timmer et al., 2015).

4.2 Οι κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας[103]

Στην παρούσα ενότητα αναλύονται οι κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας. (Για την ονοματολογία των κλάδων και την κατάταξή τους ανά τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

4.2.1 Κάθετες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας

Οι κάθετες διασυνδέσεις ενός κλάδου ποσοτικοποιούν την επίδραση που προκαλείται στην οικονομία εξαιτίας της αύξησης της τελικής ζήτησης του εξεταζόμενου κλάδου κατά μία μονάδα. Οι κλάδοι με υψηλές κάθετες διασυνδέσεις (BL) είναι εκείνοι οι οποίοι δημιουργούν υψηλή ζήτηση για προϊόντα και υπηρεσίες εξαιτίας τόσο της ενδιάμεσης ζήτησής τους όσο και της ισχυρής διασύνδεσής τους με τους υπόλοιπους κλάδους. Ή, διαφορετικά, οι κλάδοι με υψηλές κάθετες διασυνδέσεις είναι αυτοί οι οποίοι εμφανίζουν και την υψηλότερη διασυνδεσιμότητα ως προς την ενδιάμεση ζήτησή τους. Οπότε, η επέκταση των συγκεκριμένων κλάδων δημιουργεί σημαντικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην οικονομία.

Στο Διάγραμμα 4.1 παρουσιάζονται οι κάθετες κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2000 και 2014 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

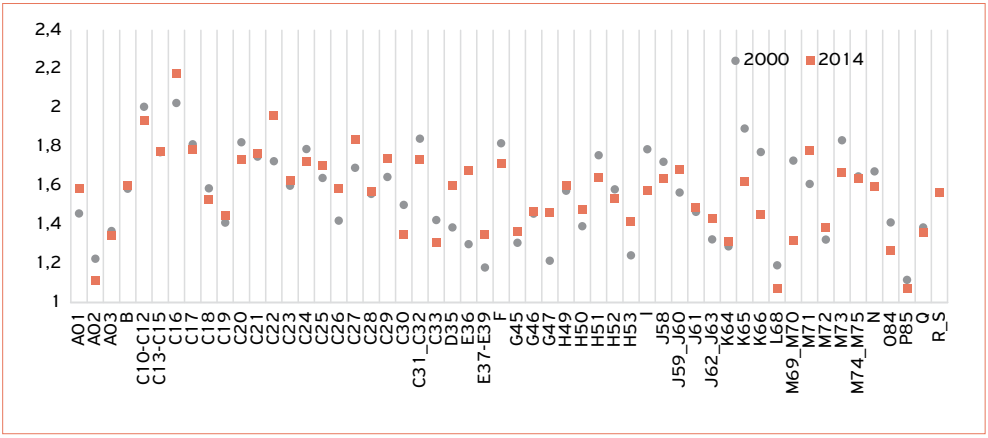
Από τους 54 κλάδους που αναλύονται στην παρούσα μελέτη, οι 23 εμφανίζουν αύξηση των κάθετων διασυνδέσεών τους για την εξεταζόμενη περίοδο και οι υπόλοιποι 31 μείωση. Όλοι οι κλάδοι του πρωτογενούς τομέα παρουσιάζουν μείωση των κάθετων διασυνδέσεών τους, στον δευτερογενή τομέα εμφανίζεται μεικτή εικόνα με τους μισούς κλάδους να εμφανίζουν μείωση και τους άλλους μισούς να εμφανίζουν αύξηση, ενώ στον τριτογενή τομέα η πλειονότητα των κλάδων (17 στους 27) εμφανίζουν μείωση και οι υπόλοιποι αύξηση των κάθετων διασυνδέσεων.

Παρατηρούμε ότι κατά το 2014, δηλαδή το τελευταίο έτος με διαθέσιμα δεδομένα, η μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων για όλους τους κλάδους είναι 1,56. Οι κλάδοι

103. Για παλαιότερες εμπειρικές μελέτες μας αναφορικά με τις κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας σε σύγκριση με εκείνες χωρών μελών της ΕΕ, βλ. Economakis, Markaki and Androulakis, 2014· Economakis, Androulakis and Markaki, 2015b· Μαρκάκη και Οικονομάκης, 2016.

του πρωτογενούς τομέα εμφανίζουν σχετικά χαμηλές κάθετες διασυνδέσεις με μέση τιμή ίση με 1,34, οι κλάδοι του δευτερογενούς σχετικά υψηλές με μέση τιμή 1,68, ενώ οι κλάδοι του τριτογενούς τομέα εμφανίζουν κάθετες διασυνδέσεις χαμηλότερες από τον μέσο όρο της οικονομίας (με μέση τιμή 1,46).

Διάγραμμα 4.1: Κάθετες κλαδικές διασυνδέσεις ελληνικής οικονομίας (2000 και 2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Επιβεβαιώνεται επομένως και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας αυτό που υποστηρίχθηκε στο θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης αναφορικά με την ένταση των (κάθετων) κλαδικών διασυνδέσεων στους τρεις τομείς της οικονομίας: οι επιχειρήσεις που εξαρτώνται περισσότερο από ενδοεπιχειρησιακές παραγωγικές διασυνδέσεις (ως αγοραστές ενδιάμεσων εισροών) βρίσκονται στη βιομηχανία, ενώ οι υπηρεσίες εμφανίζουν μεγαλύτερη ανεξαρτησία από άλλους κλάδους συγκριτικά με τον βιομηχανικό τομέα.

Οι κλάδοι με τις υψηλότερες κάθετες διασυνδέσεις το 2014 είναι οι εξής:

- 1η θέση: C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής
- 2η θέση: C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- 3η θέση: C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία
- 4η θέση: C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- 5η θέση: C17, Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων

- 6η θέση: M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
- 7η θέση : C13_C15, Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος
- 8η θέση : C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων
- 9η θέση : C31_C32, Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες
- 10η θέση : C20, Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων

Από τους κλάδους αυτούς, οι C16, C10_C12, C17, M71 και C13_C15 είναι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας, οι C22, C31_C32 είναι μεσαίας τεχνολογίας, οι C27 και C20 είναι μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας και ο C21 είναι υψηλής τεχνολογίας.

Παράλληλα, οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη αύξηση των κάθετων διασυνδέσεών τους το διάστημα 2000-2014 είναι οι εξής:

- E36, Συλλογή, επεξεργασία και παροχή νερού
- G47, Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- D35, Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
- E37-E39, Επεξεργασία λυμάτων και αποβλήτων και διαχείριση αποβλήτων
- H53, Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες
- C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
- A01, Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού

Από την άλλη, οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη μείωση των κάθετων διασυνδέσεων είναι οι εξής:

- M69_M70, Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κεντρικών γραφείων, δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης
- K66, Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες
- K65, Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υπο-

χρεωτική κοινωνική ασφάλιση

- I, Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης
- C30, Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών
- O84, Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
- L68, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
- M73, Διαφήμιση και έρευνα αγοράς
- A02, Δασοκομία και υλοτομία
- C33, Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού

Προκύπτει, επομένως, ότι οι κλάδοι με τις υψηλότερες θετικές μεταβολές στις κάθετες διασυνδέσεις είναι κυρίως κλάδοι του δευτερογενούς τομέα, με εξαίρεση τον κλάδο A01 του πρωτογενούς τομέα και τον G47, H53 και M71 του τριτογενούς. Παρατηρούμε επίσης ότι με την εξαίρεση των κλάδων A02 και C33 οι κλάδοι με τις σημαντικότερες μειώσεις κάθετων διασυνδέσεων ανήκουν στον τριτογενή τομέα της οικονομίας. Ιδιαίτερης σημασίας είναι ότι στους συγκεκριμένους κλάδους περιλαμβάνεται και ο I (Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης), ο οποίος συνδέεται άμεσα με την κατανάλωση που προκαλείται από τον τουρισμό.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, παρόλο που η ύπαρξη ισχυρής διασυνδεσιμότητας ενός κλάδου είναι ένδειξη ότι ο κλάδος αυτός δημιουργεί σημαντικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα ανά μονάδα προϊόντος, το μερίδιο του κλάδου στην οικονομία πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη. Ένας κλάδος με μεγάλο μερίδιο στην οικονομία και σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις δημιουργεί πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα μεγαλύτερου όγκου. Για τον λόγο αυτόν, στο Διάγραμμα 4.2 παρουσιάζεται η συνδυαστική εικόνα των κάθετων κλαδικών διασυνδέσεων και του μεριδίου των κλάδων στην οικονομία για το 2014. Στον κάθετο άξονα του διαγράμματος καταγράφεται το μερίδιο των κλάδων και στον οριζόντιο καταγράφονται οι κάθετες διασυνδέσεις. Τα μεγέθη που περιλαμβάνονται στο διάγραμμα είναι ομαλοποιημένα, έτσι ώστε τιμές υψηλότερες από το μηδέν να εκφράζουν κλάδους με τιμές μεγαλύτερες από τον μέσο όρο του εξεταζόμενου μεγέθους. Συνεπώς, οι κλάδοι οι οποίοι περιλαμβάνονται στο 1ο τεταρτημόριο του διαγράμματος είναι αυτοί οι οποίοι έχουν ταυτόχρονα σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις και σχετικά υψηλό μερίδιο στην οικονομία για το 2014. Πρόκειται δηλαδή για κλάδους με ισχυρά, τόσο σε ένταση όσο και σε όγκο, πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, λόγω των ενδιάμεσων εισροών.

Οι κλάδοι αυτοί είναι οι εξής:

- A01, Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες
- C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία
- D35, Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
- F, Κατασκευές
- H49, Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
- I, Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης
- N, Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες
- R_S, Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

Από τους κλάδους αυτούς οι A01, D35, H49 και R_S εμφανίζουν αύξηση των κάθετων διασυνδέσεών τους και οι υπόλοιποι μείωση. Σημαντικό είναι επίσης το εύρημα ότι, με εξαίρεση τον κλάδο C10_C12, ο οποίος είναι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας, οι υπόλοιποι κλάδοι που ανήκουν στο 1ο τεταρτημόριο είναι χαμηλής τεχνολογίας.

Πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι εμφανίζεται ένας σημαντικός αριθμός κλάδων που ανήκουν στο 2ο τεταρτημόριο του διαγράμματος, έχουν δηλαδή μεγάλη συμμετοχή στη διαμόρφωση του προϊόντος της οικονομίας, αλλά έχουν σχετικά χαμηλές κάθετες διασυνδέσεις παραγωγής. Πρόκειται για εννιά κλάδους του τριτογενούς τομέα και έναν κλάδο του δευτερογενούς. Συγκεκριμένα:

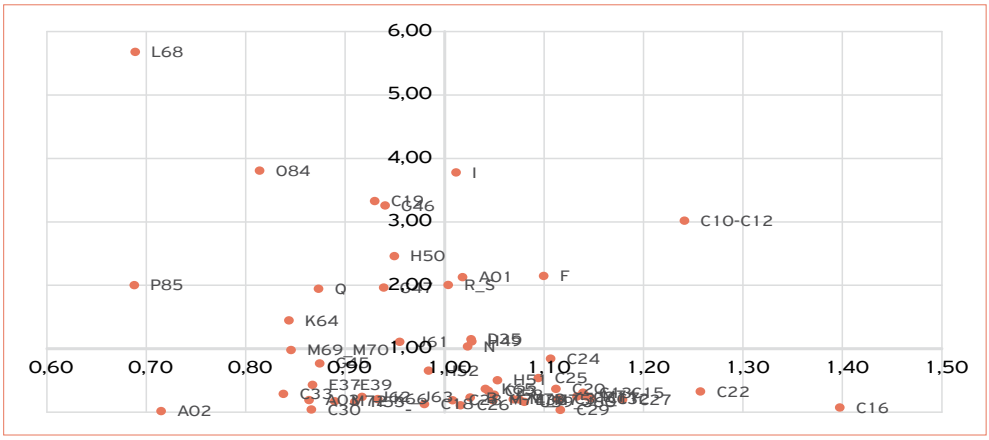
- G46, Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- G47, Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- H50, Πλωτές μεταφορές
- J61, Τηλεπικοινωνίες
- K64, Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
- L68, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
- O84, Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
- P85, Εκπαίδευση
- Q, Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα

- C19, Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου

Παράλληλα, εμφανίζεται μια μεγάλη ομάδα με κλάδους του δευτερογενούς, κυρίως, τομέα με σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις αλλά σχετικά χαμηλή συμμετοχή στη διάρθρωση της παραγωγής. Οι κλάδοι αυτοί εμφανίζονται στο 4ο τεταρτημόριο.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι τα δεδομένα δείχνουν συγκέντρωση μεγάλου μέρους της παραγωγής της ελληνικής οικονομίας σε μικρό αριθμό κλάδων. Συγκεκριμένα, τρεις κλάδοι της οικονομίας ευθύνονται για το 70% περίπου της παραγωγής.[104]

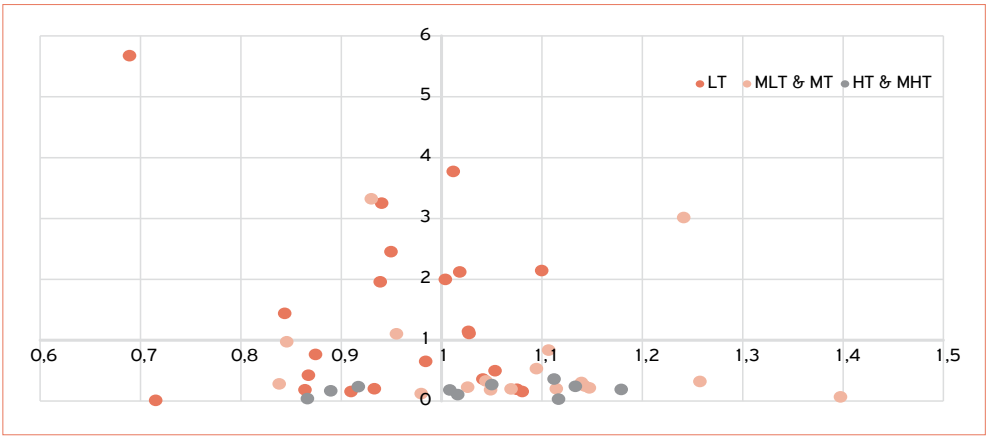
Διάγραμμα 4.2: Συγκριτική ανάλυση κάθετων διασυνδέσεων και παραγωγικής διάρθρωσης της οικονομίας (Ελλάδα, 2014).

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

104. Πρόκειται για τους κλάδους L68, O84, I, C19, G46, C10_C12, H50, F, A01, R_S, P85, G47, Q.

Διάγραμμα 4.3: Συγκριτική ανάλυση κάθετων διασυνδέσεων και παραγωγικής διάρθρωσης ως προς το τεχνολογικό επίπεδο (Ελλάδα, 2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

Τέλος, για τη διερεύνηση των εξεταζόμενων κλάδων ως προς το τεχνολογικό τους επίπεδο, κατασκευάζεται μια διαφοροποιημένη εκδοχή του προηγούμενου διαγράμματος, το Διάγραμμα 4.3. Οι κλάδοι ομαδοποιούνται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: Τους κλάδους χαμηλής τεχνολογίας (LT), τους κλάδους μεσαίας-χαμηλής και μεσαίας τεχνολογίας (MLT και MT) και τους κλάδους μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας (MHT και HT).

Από το Διάγραμμα 4.3 προκύπτει ότι οι κλάδοι με μεγαλύτερο μερίδιο στην παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας είναι χαμηλής τεχνολογίας, ενώ οι κλάδοι μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας έχουν σχετικά χαμηλά μερίδια. Επιπλέον, προκύπτει μια σχετικά ομοιόμορφη κατανομή των εξεταζόμενων τριών ομάδων ως προς τις κάθετες διασυνδέσεις τους. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι κλάδοι μεσαίας-υψηλής και υψηλής με σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις είναι οι:

- C20, Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων
- C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων

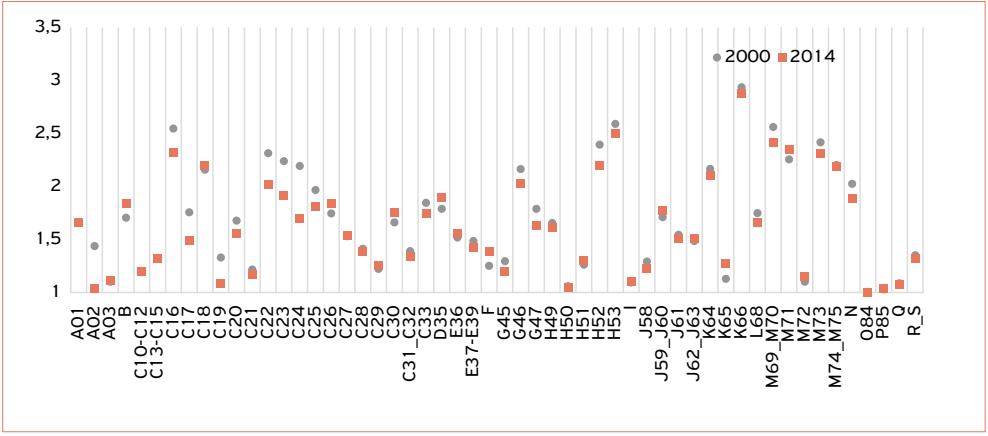
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C28, Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.
- J58, Εκδοτικές δραστηριότητες

4.2.2 Οριζόντιες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας

Οι οριζόντιες διασυνδέσεις ενός κλάδου ποσοτικοποιούν την επίδραση που προκαλείται στην οικονομία λόγω της αύξησης των πρωτογενών εισροών του εξεταζόμενου κλάδου κατά μία μονάδα. Οι κλάδοι με υψηλές οριζόντιες διασυνδέσεις (FL) είναι εκείνοι οι οποίοι εμφανίζουν υψηλή προσφορά των προϊόντων και των υπηρεσιών τους σε άλλους κλάδους. Ή, διαφορετικά, οι κλάδοι με υψηλές οριζόντιες διασυνδέσεις είναι αυτοί οι οποίοι εμφανίζουν την υψηλότερη διασυνδεσιμότητα ως προς την ενδιάμεση προσφορά τους. Οπότε, η επέκταση των συγκεκριμένων κλάδων δημιουργεί σημαντικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην οικονομία.

Στο Διάγραμμα 4.4 παρουσιάζονται οι οριζόντιες κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2000 και 2014 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

Διάγραμμα 4.4: Οριζόντιες κλαδικές διασυνδέσεις ελληνικής οικονομίας (2000 και 2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Από τους 54 κλάδους που αναλύονται στην παρούσα μελέτη, οι 20 εμφανίζουν αύξηση των οριζόντιων διασυνδέσεών τους για την εξεταζόμενη περίοδο και οι υπόλοιποι 34 μείωση. Από τους κλάδους του πρωτογενούς τομέα, οι δύο εμφανίζουν μεί-

ωση των οριζόντιων διασυνδέσεών τους και ένας μείωση. Στον δευτερογενή τομέα οι δέκα κλάδοι εμφανίζουν αύξηση και 14 μείωση των οριζόντιων διασυνδέσεών τους, ενώ στον τριτογενή τομέα οι οχτώ κλάδοι εμφανίζουν αύξηση και οι 19 μείωση κατά το εξεταζόμενο διάστημα.

Παρατηρούμε ότι κατά το 2014, δηλαδή το τελευταίο έτος με διαθέσιμα δεδομένα, η μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων για όλους τους κλάδους είναι 1,63. Οι κλάδοι του πρωτογενούς τομέα εμφανίζουν σχετικά χαμηλές οριζόντιες διασυνδέσεις με μέση τιμή ίση με 1,27, οι κλάδοι του δευτερογενούς οριακά μικρότερες από το μέσο της οικονομίας με μέση τιμή 1,61, ενώ οι κλάδοι του τριτογενούς τομέα εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις υψηλότερες από τον μέσο όρο της οικονομίας (με μέση τιμή 1,68).

Οι κλάδοι με τις υψηλότερες οριζόντιες διασυνδέσεις το 2014 είναι οι εξής:

- 1η θέση: K66, Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες
- 2η θέση: H53, Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες
- 3η θέση: M69_M70, Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κεντρικών γραφείων, δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης
- 4η θέση: M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
- 5η θέση: C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής
- 6η θέση: M73, Διαφήμιση και έρευνα αγοράς
- 7η θέση: C18, Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων
- 8η θέση: H52, Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες
- 9η θέση: M74_M75, Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες και κτηνιατρικές δραστηριότητες
- 10η θέση: K64, Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία

Από τους κλάδους αυτούς, οι K66, H52, H53 και K64 είναι χαμηλής τεχνολογίας και οι M69_M70, M71, C16, M73, C18, M74_M75 είναι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας.

Παράλληλα, οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη αύξηση των οριζόντιων διασυνδέσεών τους το διάστημα 2000-2014 είναι οι εξής:

- K65, Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
- F, Κατασκευές
- B, Ορυχεία και λατομεία
- D35, Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
- C30, Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- M72, Επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη
- M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
- J59_J60, Παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις και δραστηριότητες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
- H51, Αεροπορικές μεταφορές

Από την άλλη, οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη μείωση των οριζόντιων διασυνδέσεων είναι οι εξής:

- A02, Δασοκομία και υλοτομία
- C24, Παραγωγή βασικών μετάλλων
- C19, Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου
- C17, Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων
- C23, Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων
- C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής
- G47, Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- H52, Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες
- C25, Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού

Προκύπτει ότι οι κλάδοι με τις υψηλότερες αυξήσεις των οριζόντιων διασυνδέσεων δεν εμφανίζουν σημαντική διαφοροποίηση ως προς την ένταξή τους στον πρωτο-

γενή, τον δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα της οικονομίας. Αντιθέτως, οι κλάδοι με τις μεγαλύτερες μειώσεις ανήκουν στην πλειονότητά τους στον δευτερογενή τομέα. Το εύρημα αυτό σημαίνει ότι οι κλάδοι του δευτερογενούς τομέα χάνουν τη δυναμική τους ως τροφοδοτών ενδιάμεσων εισροών για την παραγωγή των υπόλοιπων κλάδων.

Στο Διάγραμμα 4.5 παρουσιάζεται η συνδυαστική εικόνα των οριζόντιων κλαδικών διασυνδέσεων και του μεριδίου των κλάδων στην οικονομία για το 2014. Στον κάθετο άξονα του διαγράμματος καταγράφεται το μερίδιο των κλάδων και στον οριζόντιο καταγράφονται οι οριζόντιες διασυνδέσεις. Τα μεγέθη που περιλαμβάνονται στο διάγραμμα είναι ομαλοποιημένα, έτσι ώστε τιμές υψηλότερες από το μηδέν να εκφράζουν κλάδους με τιμές μεγαλύτερες από τον μέσο όρο του εξεταζόμενου μεγέθους. Συνεπώς, οι κλάδοι οι οποίοι περιλαμβάνονται στο 1ο τεταρτημόριο του διαγράμματος είναι αυτοί οι οποίοι έχουν ταυτόχρονα σχετικά υψηλές οριζόντιες διασυνδέσεις και σχετικά υψηλό μερίδιο στην οικονομία για το 2014. Πρόκειται δηλαδή για κλάδους με ισχυρά τόσο σε ένταση όσο και σε όγκο πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, εξαιτίας της ενδιάμεσης προσφοράς.

Οι κλάδοι αυτοί είναι οι εξής:

- A01, Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες
- D35, Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
- G46, Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- G47, Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- K64, Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
- L68, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
- N, Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες

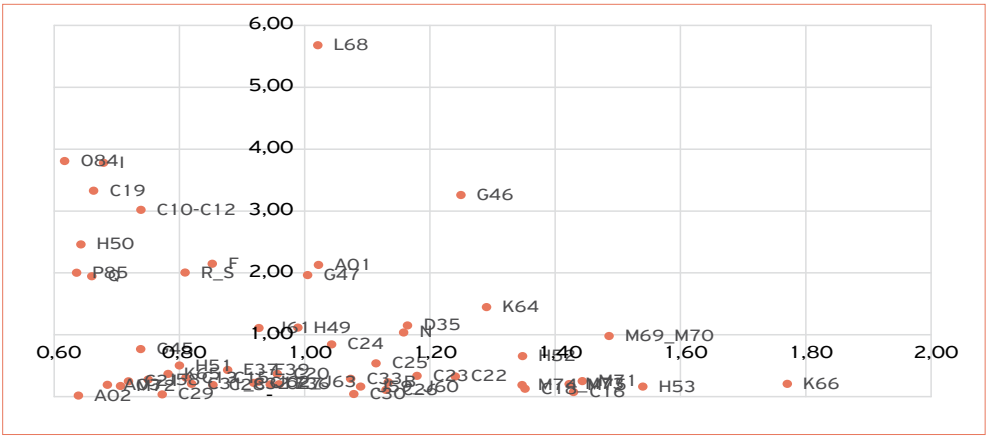
Από τους κλάδους αυτούς, ο A01 και ο D35 εμφανίζουν αύξηση των οριζόντιων διασυνδέσεών τους και οι υπόλοιποι μείωση. Σημαντικό είναι επίσης το εύρημα ότι οι όλοι οι κλάδοι που ανήκουν στο 1ο τεταρτημόριο είναι χαμηλής τεχνολογίας.

Πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι εμφανίζεται ένας σημαντικός αριθμός κλάδων που ανήκουν στο 2ο τεταρτημόριο του διαγράμματος, έχουν δηλαδή μεγάλη συμμετοχή στη διαμόρφωση του προϊόντος της οικονομίας, αλλά έχουν σχετικά χαμηλές οριζόντιες διασυνδέσεις παραγωγής. Πρόκειται για τους κλάδους:

- C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία
- C19, Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου
- F, Κατασκευές
- H49, Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
- H50, Πλωτές μεταφορές
- I, Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης
- J61, Τηλεπικοινωνίες
- O84, Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
- P85, Εκπαίδευση
- Q, Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα
- R_S, Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

Παράλληλα, εμφανίζεται μια μεγάλη ομάδα με κλάδους του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα, κυρίως, τομέα με σχετικά υψηλές οριζόντιες διασυνδέσεις αλλά σχετικά χαμηλή συμμετοχή στη διάρθρωση της παραγωγής. Οι κλάδοι αυτοί εμφανίζονται στο 4ο τεταρτημόριο.

Διάγραμμα 4.5: Συγκριτική ανάλυση οριζόντιων διασυνδέσεων και παραγωγικής διάρθρωσης της οικονομίας (Ελλάδα, 2014)

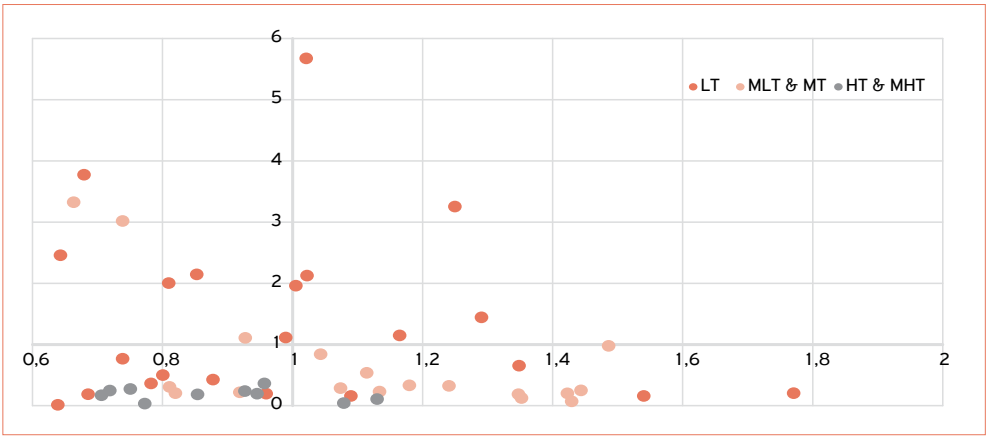

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Τέλος, για τη διερεύνηση των εξεταζόμενων κλάδων ως προς το τεχνολογικό τους επίπεδο, κατασκευάζεται μια διαφοροποιημένη εκδοχή του προηγούμενου διαγράμματος, το Διάγραμμα 4.6. Οι κλάδοι ομαδοποιούνται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: τους κλάδους χαμηλής τεχνολογίας (LT), τους κλάδους μεσαίας-χαμηλής και μεσαίας τεχνολογίας (MLT και MT) και τους κλάδους μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας (MHT και HT).

Από το Διάγραμμα 4.6 προκύπτει ότι οι κλάδοι με μεγαλύτερο μερίδιο στην παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας είναι χαμηλής τεχνολογίας, ενώ οι κλάδοι μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας έχουν σχετικά χαμηλά μερίδια. Επιπλέον, προκύπτει ότι οι κλάδοι χαμηλής τεχνολογίας και μεσαίας-χαμηλής και μεσαίας τεχνολογίας εμφανίζουν μεικτή εικόνα ως προς τις οριζόντιες διασυνδέσεις τους, ενώ από τους κλάδους μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας μόνο οι C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων) και C30 (Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών) έχουν σχετικά υψηλές οριζόντιες διασυνδέσεις.

Διάγραμμα 4.6: Συγκριτική ανάλυση οριζόντιων διασυνδέσεων και παραγωγικής διάρθρωσης ως προς το τεχνολογικό επίπεδο (Ελλάδα, 2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda and Verger, 2016. (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

4.3 Συγκριτική ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας με τις χώρες της ΕΕ28 και τους βασικούς εμπορικούς εταίρους

Στη διεθνή βιβλιογραφία δεν προτείνεται δείκτης ο οποίος να αξιολογεί το μέγεθος των οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων ενός κλάδου ως προς τη σημασία τους, οπότε η αξιολόγηση γίνεται μόνο συγκριτικά. Στις προηγούμενες ενότητες η αξιολόγηση των εξεταζόμενων κλάδων της ελληνικής οικονομίας πραγματοποιήθηκε με στόχο να εντοπιστούν οι κλάδοι με τις υψηλότερες οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις, σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους. Όμως, παρόλο που με τον τρόπο αυτόν εντοπίζονται οι κλάδοι με τα, σχετικά, υψηλότερα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, μόνο η σύγκριση των ευρημάτων της ελληνικής οικονομίας με άλλες χώρες θα μπορέσει να δώσει μια εικόνα της θέσης των κλάδων της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Στην Ενότητα 4.3 παρουσιάζεται η συγκριτική ανάλυση των κλαδικών διασυνδέσεων (οριζόντιων και κάθετων) με δύο ομάδες χωρών, καθώς και με επιλεγμένες χώρες. Οι ομάδες χωρών που περιλαμβάνονται στην ανάλυση είναι οι χώρες της ΕΕ28, καθώς και οι βασικοί εμπορικοί εταίροι της ελληνικής οικονομίας. Στους βασικούς εμπορικούς εταίρους της χώρας περιλαμβάνονται (με αλφαβητική σειρά) οι χώρες:[105] Βέλγιο, Βουλγαρία, Κίνα, Κύπρος, Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιταλία, Ολλανδία, Ρουμανία, Ισπανία, Τουρκία και Ηνωμένες Πολιτείες.[106] Η επιλογή των χωρών έγινε με βάση τη σημασία τους για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές της ελληνικής οικονομίας Σύμφωνα με τα δεδομένα του OECD (https://stats.oecd.org/), οι συγκεκριμένες χώρες αποτελούν χώρα προέλευσης για το 75% των εισαγωγών και χώρα προορισμού για το 80% των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας.

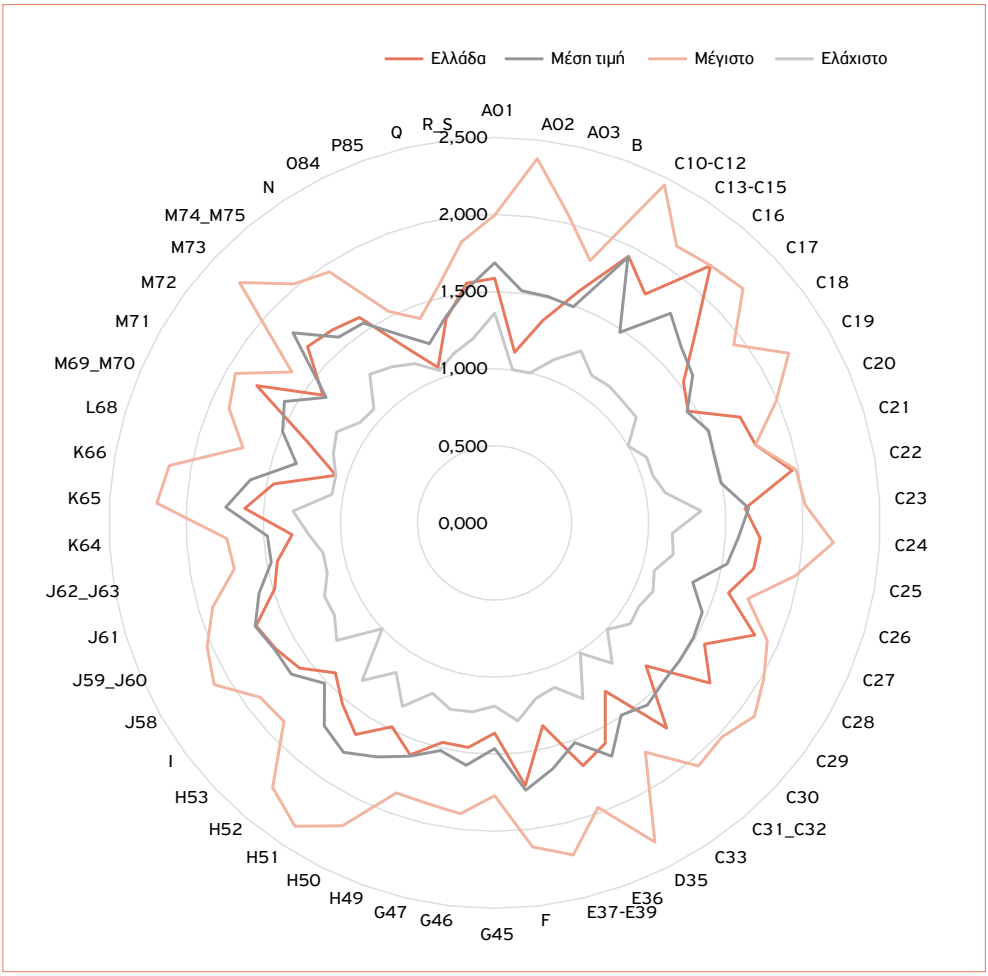
Η συγκριτική ανάλυση απαιτεί αρχικά τον υπολογισμό των οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων για όλες τις εξεταζόμενες χώρες. Για την εποπτική, όμως, διαγραμματική παρουσίαση των αποτελεσμάτων, υπολογίζονται η ελάχιστη, η μέση και η μέγιστη τιμή των διασυνδέσεων (οριζόντιων και κάθετων) για τις δύο ομάδες χωρών.

4.3.1 Συγκριτική ανάλυση κάθετων διασυνδέσεων για τις χώρες της ΕΕ28

Στο Διάγραμμα 4.7 παρουσιάζονται οι κάθετες διασυνδέσεις της Ελλάδας συγκριτικά με την ελάχιστη, μέση και μέγιστη τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των χωρών μελών της ΕΕ28 για το 2014.

105. Περιλαμβάνονται μόνο οι χώρες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία στη βάση WIOD.
106. Για το αρκτικόλεξο των χωρών που υιοθετείται στη μελέτη, βλ. Πίνακα Π-3 του Παραρτήματος.

Διάγραμμα 4.7: Συγκριτική ανάλυση των κάθετων διασυνδέσεων της Ελλάδας και των χωρών της ΕΕ28 (2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Από το Διάγραμμα 4.7 προκύπτει ότι η ελληνική οικονομία εμφανίζει σημαντική ανομοιομορφία ως προς τις κάθετες διασυνδέσεις της: Οι κάθετες διασυνδέσεις των κλάδων της μεταποίησης κυμαίνονται, για την πλειονότητα των κλάδων, μεταξύ των μέσων και των υψηλότερων τιμών της ΕΕ28, ενώ οι κάθετες διασυνδέσεις του πρωτογενούς και του τριτογενούς τομέα κυμαίνονται, για την πλειονότητα των κλάδων, μεταξύ των κατώτερων και μέσων τιμών της ΕΕ28.

Συγκεκριμένα, και οι τρεις κλάδοι του πρωτογενούς τομέα της Ελλάδας εμφανίζουν κάθετες διασυνδέσεις χαμηλότερες από τη μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των χωρών της ΕΕ28 αντίστοιχα. Από τους 24 κλάδους του δευτερογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας, οι 17 εμφανίζουν κάθετες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των χωρών της ΕΕ28 και οι υπόλοιποι επτά μικρότερες. Από τους 27 κλάδους του τριτογενούς τομέα της Ελλάδας, μόνο οι πέντε εμφανίζουν κάθετες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των χωρών της ΕΕ28 και υπόλοιποι 22 εμφανίζουν χαμηλότερες, αντίστοιχα. Συνολικά, 22 από τους 54 κλάδους έχουν κάθετες διασυνδέσεις υψηλότερες από τη μέση τιμή του μεγέθους για την ΕΕ28.

Επιπλέον, από το ίδιο διάγραμμα μπορούν να εντοπιστούν οι κλάδοι για τους οποίους η ελληνική οικονομία εμφανίζει σχετικά υψηλούς πολλαπλασιαστές σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28. Οι κλάδοι αυτοί είναι οι εξής:

- C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C13_C15, Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος
- C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και σκευασμάτων
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- C20, Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων
- M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών
- C31_C32, Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι δέκα παραπάνω κλάδοι παράγουν μόλις το 3,8% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας, οπότε η επίδρασή τους στην πολλαπλασιαστική δυναμική της παραγωγικής διαδικασίας είναι περιορισμένη.

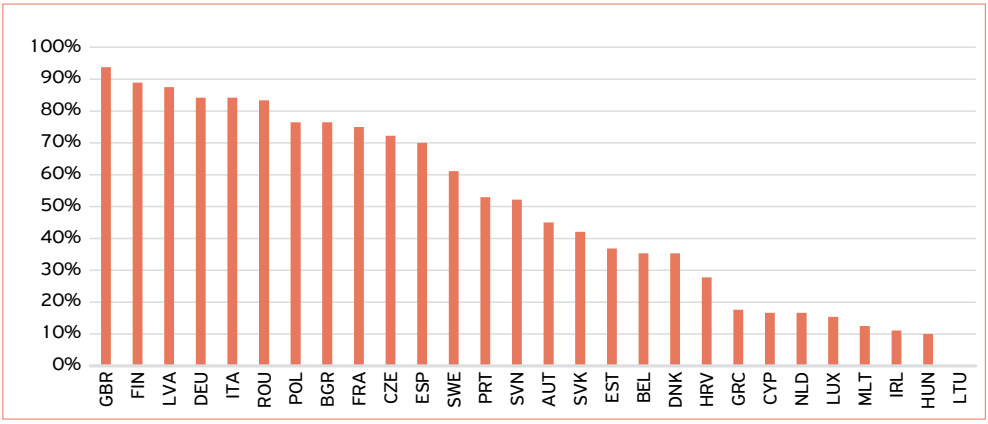
Από τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας με σχετικά υψηλό μερίδιο στο προϊόν (μερίδιο >2%), μόνο οι R_S (Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου) και C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία) έχουν κάθετες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή της ΕΕ28, ενώ οι υπόλοιποι σχετικά μεγάλοι κλάδοι (πρόκειται για τους κλάδους A01, D35, F, G46, G 47, H49, H50, I, J61, K64, L68, O84, P85, Q) έχουν χαμηλότερες διασυνδέσεις, αντίστοιχα.

Για να τονιστεί η σημασία αυτού του ευρήματος, γίνεται σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ28. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 4.8.

Στο Διάγραμμα 4.8 παρουσιάζεται για κάθε χώρα της ΕΕ28 το ποσοστό των σχετικά μεγάλων κλάδων (δηλαδή των κλάδων με μερίδιο στο συνολικό προϊόν υψηλότερο από το 2%), οι οποίοι έχουν κάθετες διασυνδέσεις υψηλότερες από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ28. Παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα εμφανίζουν υψηλή διακύμανση μεταξύ των χωρών, με την Ελλάδα να εμφανίζεται στην 21η θέση.

Επομένως, η ελληνική οικονομία συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ28 εμφανίζει σχετικά ασθενείς κάθετες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους. Η διαπίστωση αυτή, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, συνθέτει περαιτέρω την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ (βλ. επί αυτού και στην προηγηθείσα ανάλυση). Επισημαίνουμε την ειδικότερη σημασία των σχετικά ασθενών κάθετων διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας εντός της ΕΕ, δεδομένου ότι, όπως επισημάνθηκε πιο πριν, το μέγεθος των κάθετων διασυνδέσεων της οικονομίας εξαρτάται από την τεχνολογία παραγωγής όλων των κλάδων του οικονομικού συστήματος.

Διάγραμμα 4.8: Η σημασία των σχετικά μεγάλων κλάδων στην (κάθετη) πολλαπλασιαστική δυναμική της οικονομίας για τις χώρες της ΕΕ28

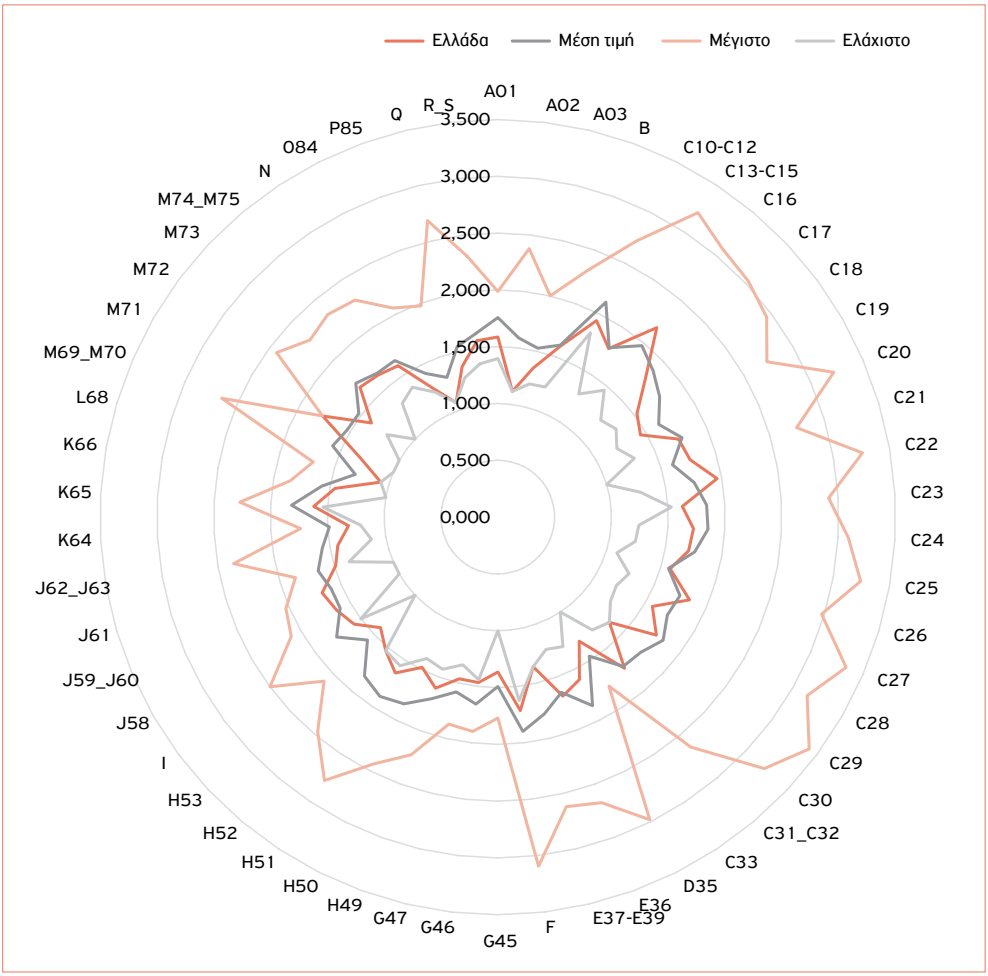

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

4.3.2 Συγκριτική ανάλυση κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της ελληνικής οικονομίας

Στο Διάγραμμα 4.9 παρουσιάζονται οι κάθετες διασυνδέσεις της Ελλάδας συγκριτικά με την ελάχιστη, μέση και μέγιστη τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας για το 2014.

Διάγραμμα 4.9: Συγκριτική ανάλυση των κάθετων διασυνδέσεων της Ελλάδας και των εμπορικών της εταίρων (2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Από το Διάγραμμα 4.9 προκύπτει ότι η ελληνική οικονομία εμφανίζει κάθετες κλαδικές διασυνδέσεις που κυμαίνονται στα μέσα επίπεδα των κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών της εταίρων για τη μεταποίηση και στα μέσα με κατώτερα για τον τριτογενή τομέα, ενώ στον πρωτογενή τομέα οι κάθετες διασυνδέσεις είναι χαμηλότερες από τα αντίστοιχα μέσα επίπεδα των εμπορικών της εταίρων.

Συγκεκριμένα, και οι τρεις κλάδοι του πρωτογενούς τομέα της Ελλάδας εμφανίζουν κάθετες διασυνδέσεις χαμηλότερες από τη μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας. Από τους 24 κλάδους του δευτερογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας, οι επτά εμφανίζουν κάθετες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων και οι υπόλοιποι μικρότερες. Από τους 27 κλάδους του τριτογενούς τομέα της Ελλάδας, μόνο οι τρεις εμφανίζουν υψηλότερες κάθετες διασυνδέσεις από τη μέση τιμή των εμπορικών της εταίρων, ενώ οι υπόλοιποι εμφανίζουν χαμηλότερες, αντίστοιχα. Συνολικά, δέκα από τους 54 κλάδους έχουν κάθετες διασυνδέσεις υψηλότερες από τη μέση τιμή του μεγέθους στους εμπορικούς εταίρους της χώρας.

Επιπλέον, από το ίδιο διάγραμμα μπορούν να εντοπιστούν οι κλάδοι για τους οποίους η ελληνική οικονομία εμφανίζει σχετικά υψηλούς πολλαπλασιαστές σε σχέση με τους εμπορικούς της εταίρους. Οι κλάδοι αυτοί είναι οι εξής:

- M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
- C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό
- C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- J59_J60, Παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις και δραστηριότητες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
- E36, Συλλογή, επεξεργασία και παροχή νερού
- J58, Εκδοτικές δραστηριότητες
- C31_C32, Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι δέκα παραπάνω κλάδοι παράγουν μόλις το 3,9% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας, οπότε η επίδρασή τους στην πολλαπλασιαστική δυναμική της παραγωγικής διαδικασίας είναι περιορισμένη.

Επιπλέον, από τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας με σχετικά υψηλό μερίδιο στο προϊόν (μερίδιο >2%) που αναφέρονται αναλυτικά στην προηγούμενη υποενότη-

τα, κανένας δεν έχει κάθετες διασυνδέσεις υψηλότερες από τη μέση τιμή των κάθετων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας.

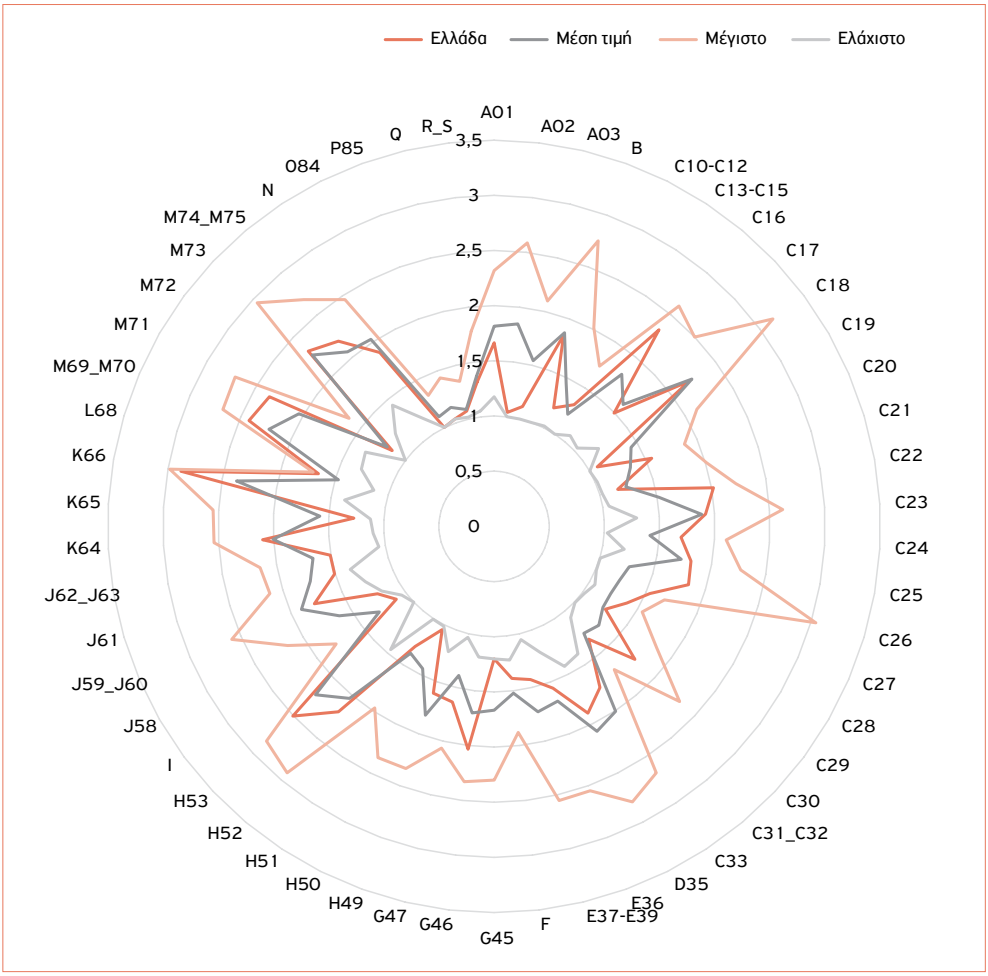
4.3.3 Συγκριτική ανάλυση οριζόντιων διασυνδέσεων για τις χώρες της ΕΕ28

Στο Διάγραμμα 4.10 παρουσιάζονται οι οριζόντιες διασυνδέσεις της Ελλάδας συγκριτικά με την ελάχιστη, μέση και μέγιστη τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των χωρών μελών της ΕΕ28 για το 2014.

Από το Διάγραμμα 4.10 προκύπτει ότι οι οριζόντιες κλαδικές διασυνδέσεις εμφανίζουν αρκετά μεγαλύτερη ανομοιογένεια από τις κάθετες, καθώς οι αποκλίσεις μεταξύ των κλάδων είναι εντονότερες από τις αντίστοιχες στις κάθετες διασυνδέσεις.

Συγκεκριμένα, και οι τρεις κλάδοι του πρωτογενούς τομέα της Ελλάδας εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις χαμηλότερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των χωρών της ΕΕ28, αντίστοιχα. Από τους 24 κλάδους του δευτερογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας, οι δέκα εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των χωρών της ΕΕ28 και οι υπόλοιποι μικρότερες. Από τους 27 κλάδους του τριτογενούς τομέα της Ελλάδας, οι 11 εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των χωρών της ΕΕ28 και οι υπόλοιποι εμφανίζουν χαμηλότερες. Συνολικά, 21 από τους 54 κλάδους έχουν οριζόντιες διασυνδέσεις υψηλότερες από τη μέση τιμή του μεγέθους για την ΕΕ28.

Διάγραμμα 4.10: Συγκριτική ανάλυση των οριζόντιων διασυνδέσεων της Ελλάδας και των χωρών της ΕΕ28 (2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Επιπλέον, από το ίδιο διάγραμμα μπορούν να εντοπιστούν οι κλάδοι για τους οποίους η ελληνική οικονομία εμφανίζει σχετικά υψηλούς οριζόντιους πολλαπλασιαστές σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28. Οι κλάδοι αυτοί είναι οι εξής:

- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό

- K66, Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες
- C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
- C30, Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών
- G46, Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C24, Παραγωγή βασικών μετάλλων
- H53, Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι δέκα παραπάνω κλάδοι παράγουν το 10,1% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας, οπότε η επίδρασή τους στην πολλαπλασιαστική δυναμική της παραγωγικής διαδικασίας είναι μέτρια.

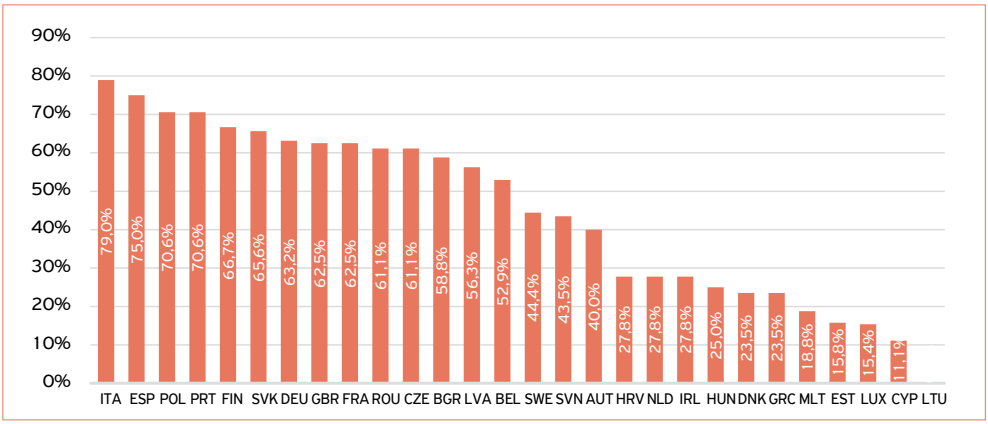
Από τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας με σχετικά υψηλό μερίδιο στο προϊόν (μερίδιο >2%), οι G46 (Χονδρικό εμπόριο), G47 (Λιανικό εμπόριο), L68 (Διαχείριση ακίνητης περιουσίας) και H52 (Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες) έχουν οριζόντιες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή της ΕΕ28, ενώ οι υπόλοιποι σχετικά μεγάλοι κλάδοι έχουν χαμηλότερες οριζόντιες διασυνδέσεις, αντίστοιχα.

Για να τονιστεί η σημασία αυτού του ευρήματος, γίνεται σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ28 και τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 4.11.

Στο Διάγραμμα 4.11 παρουσιάζεται, για κάθε χώρα της ΕΕ28, το ποσοστό των σχετικά μεγάλων κλάδων (δηλαδή των κλάδων με μερίδιο στο συνολικό προϊόν υψηλότερο από το 2%), οι οποίοι έχουν οριζόντιες διασυνδέσεις υψηλότερες από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ28. Παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα εμφανίζουν υψηλή διακύμανση μεταξύ των χωρών, με την Ελλάδα να εμφανίζεται στην 23η θέση.

Επομένως, η ελληνική οικονομία συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ28 εμφανίζει (και) σχετικά ασθενείς οριζόντιες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους. Και η διαπίστωση αυτή (όπως και η αντίστοιχη αναφορικά με τις εγχώριες κάθετες παραγωγικές διασυνδέσεις) συνθέτει περαιτέρω την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ.

Διάγραμμα 4.11: Η σημασία των σχετικά μεγάλων κλάδων στην (οριζόντια) πολλαπλασιαστική δυναμική της οικονομίας για τις χώρες της ΕΕ28

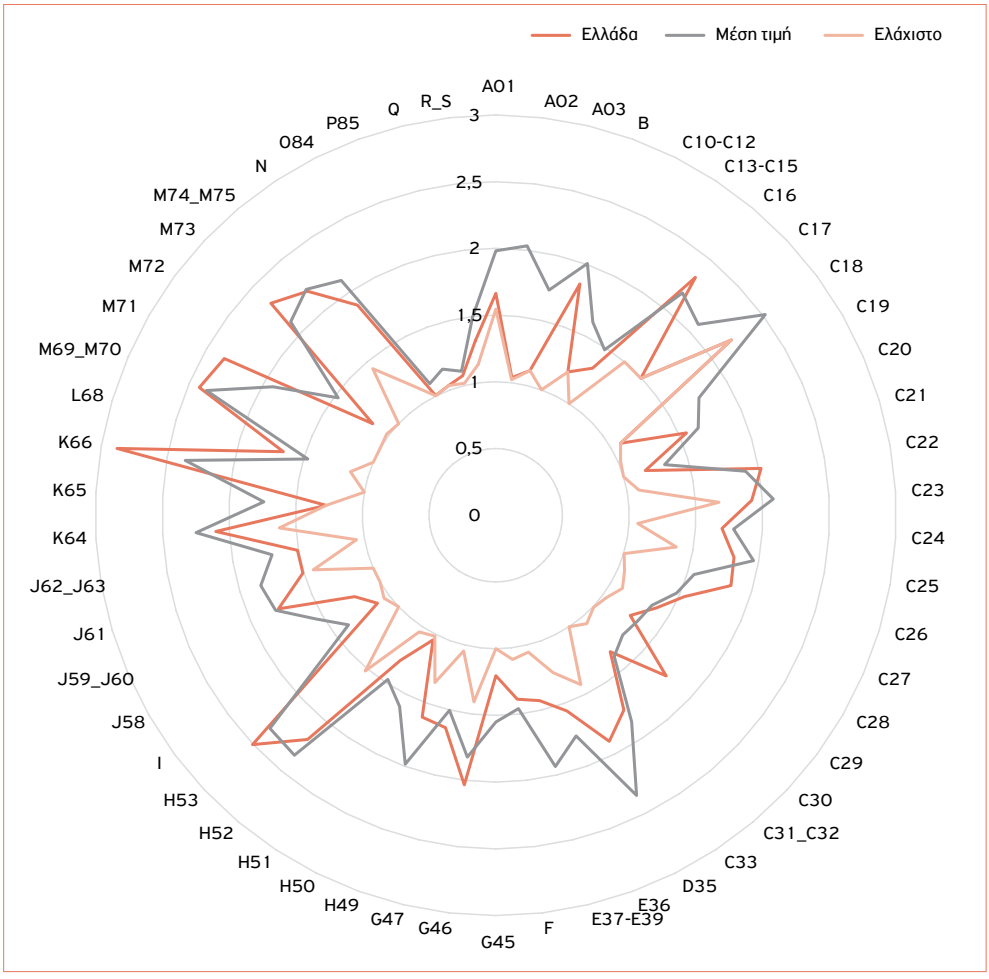
Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

4.3.4 Συγκριτική ανάλυση οριζόντιων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της ελληνικής οικονομίας

Στο Διάγραμμα 4.12 παρουσιάζονται οι οριζόντιες διασυνδέσεις της Ελλάδας συγκριτικά με την ελάχιστη και μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας για το 2014. Από το Διάγραμμα 4.12 προκύπτει ότι οι οριζόντιες κλαδικές διασυνδέσεις εμφανίζουν αρκετά μεγαλύτερη ανομοιογένεια από τις κάθετες, καθώς οι αποκλίσεις μεταξύ των κλάδων είναι εντονότερες από τις αντίστοιχες στις κάθετες διασυνδέσεις.

Συγκεκριμένα, και οι τρεις κλάδοι του πρωτογενούς τομέα της Ελλάδας εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις χαμηλότερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας. Από τους 24 κλάδους του δευτερογενούς τομέα της ελληνικής οικονομίας, μόνο οι έξι εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των βασικών εμπορικών εταίρων της χώρας και οι υπόλοιποι μικρότερες. Από τους 27 κλάδους του τριτογενούς τομέα της Ελλάδας, οι οχτώ εμφανίζουν οριζόντιες διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας και οι υπόλοιποι εμφανίζουν χαμηλότερες. Συνολικά, 14 από τους 54 κλάδους έχουν οριζόντιες διασυνδέσεις υψηλότερες από τη μέση τιμή του μεγέθους για τους εμπορικούς εταίρους της Ελλάδας.

Διάγραμμα 4.12: Συγκριτική ανάλυση των οριζόντιων διασυνδέσεων της Ελλάδας και των εμπορικών της εταίρων (2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Επιπλέον, από το ίδιο διάγραμμα μπορούν να εντοπιστούν οι κλάδοι για τους οποίους η ελληνική οικονομία εμφανίζει σχετικά υψηλούς οριζόντιους πολλαπλασιαστές σε σχέση με τους εμπορικούς εταίρους της χώρας. Οι κλάδοι αυτοί είναι οι εξής:

- K66, Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες
- C30, Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών

- M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- G46, Χονδρικό εμπόριο
- M73, Διαφήμιση και έρευνα αγοράς
- L68, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
- H53, Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες
- C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό
- G47, Λιανικό εμπόριο

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι δέκα παραπάνω κλάδοι παράγουν μόλις το 20,1% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας, οπότε η επίδρασή τους στην πολλαπλασιαστική δυναμική της παραγωγικής διαδικασίας είναι σημαντική. Πέραν των κλάδων G46, G47 και L68, οι υπόλοιποι σχετικά μεγάλοι κλάδοι της ελληνικής οικονομίας έχουν οριζόντιες διασυνδέσεις χαμηλότερες από τη μέση τιμή των οριζόντιων διασυνδέσεων των εμπορικών εταίρων της χώρας.

4.4 Ελληνική οικονομία και παγκόσμιες αλυσίδες αξίας: Συγκριτική ανάλυση της Ελλάδας και των χωρών της ΕΕ28

Στην Ενότητα 4.4 διερευνάται λεπτομερώς η συμμετοχή της Ελλάδας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και συγκρίνεται η θέση της χώρας με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ28. Η ανάλυση διεξάγεται συγκριτικά για τα έτη 2008 και 2014, έτσι ώστε να λάβει υπόψη τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης και της εφαρμογής των μνημονίων στην ελληνική οικονομία. Τα μεγέθη τα οποία υπολογίζονται είναι τα εξής:

- Η εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών (FCX)
- Η εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών (DCX)
- Η εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (FCHC)
- Η εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (DCHC)

Στην ανάλυση που ακολουθεί, οι παραπάνω συνιστώσες υπολογίζονται με βάση την ποσοστιαία διάρθρωση των μεγεθών. Για παράδειγμα, η εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών αποτυπώνει την επίδραση που αναμένεται στη ζήτηση για εισαγωγές εξαιτίας μίας μοναδιαίας αύξησης των εξαγωγών, με την υπόθεση ότι η κλαδική διάρ-

θρωση των εξαγωγών δεν θα μεταβληθεί. Χρησιμοποιώντας τη συγκεκριμένη προσέγγιση, μπορούμε στη συνέχεια να διεξάγουμε συγκριτική ανάλυση μεταξύ διαφορετικών χωρών, ανάλυση η οποία διαφορετικά θα ήταν αδύνατη εξαιτίας των μεγάλων αποκλίσεων στον όγκο των εξεταζόμενων μεγεθών.

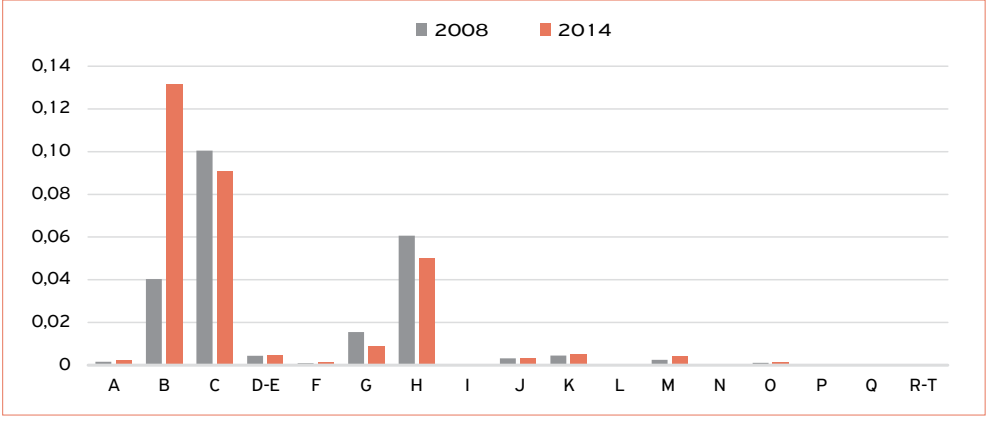
Όλα τα μεγέθη υπολογίζονται με βάση τη διψήφια ανάλυση NACE Rev. 2, για λόγους όμως εποπτικής παρουσίασης χρησιμοποιείται και η μονοψήφια ανάλυση NACE Rev. 2 (Πίνακας Π-2 του Παραρτήματος), στις περιπτώσεις όπου κρίνεται απαραίτητο.

4.4.1 Εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών (FCX)

Η εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών (FCX) εκφράζει το μερίδιο των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών που απαιτείται για την παραγωγή των εξαγωγών μιας οικονομίας. Το μέγεθος αυτό εξαρτάται από τη διάρθρωση των εξαγωγών όσο και από την παραγωγική δομή της εξεταζόμενης οικονομίας.

Η FCX για την ελληνική οικονομία ήταν ίση με 0,236 και 0,304 τα έτη 2008 και 2014. Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας κατά μία χρηματική μονάδα δημιουργεί μεγαλύτερη αύξηση στη ζήτηση για εισαγωγές το 2014 σε σχέση με το 2008 (αύξηση 28,93%). Άρα η μεταβολή στην κλαδική διάρθρωση των εξαγωγών μεταξύ των εξεταζόμενων ετών δημιουργεί σημαντικά υψηλότερες απαιτήσεις για εισαγωγές.

Διάγραμμα 4.13: Εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

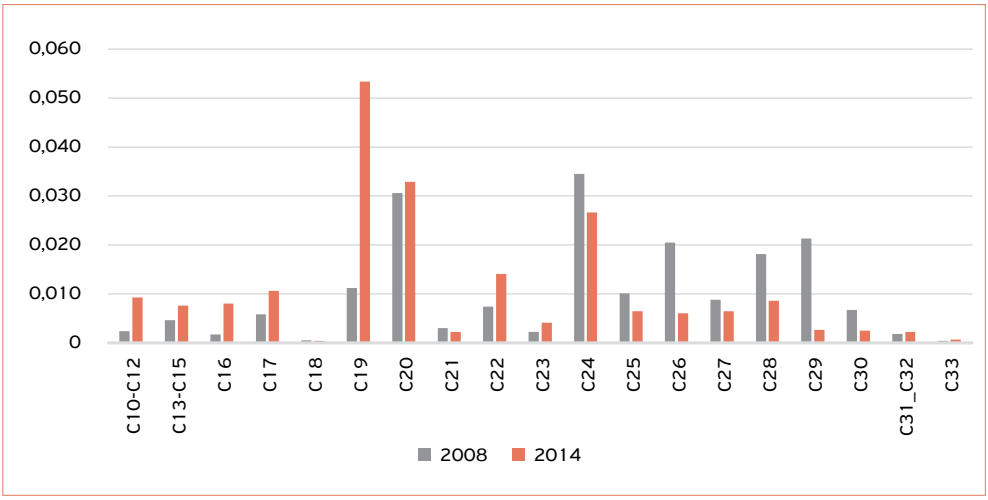

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.13 παρουσιάζεται η εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών για την ελληνική οικονομία για τα έτη 2008 και 2014, σε μονοψήφια κατάταξη NACE Rev.2. Οι μονοψήφιοι κλάδοι στους οποίους κατευθύνεται μερίδιο μεγαλύτερο από το 90% της ζήτησης για εισαγωγές και για τα δύο έτη είναι οι: B (Ορυχεία-Μεταλλεία), C (Μεταποίηση), H (Μεταφορές και Αποθήκευση) και G (Εμπόριο). Προκύπτει ότι οι διάρθρωση των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας δημιουργεί ιδιαίτερα υψηλή ζήτηση για εισαγωγές από τον κλάδο Ορυχείων-Μεταλλείων και μάλιστα η FCX για τον συγκεκριμένο κλάδο αυξήθηκε από 0,04 το 2008 σε 0,132 το 2014. Αντιθέτως, η FCX των κλάδων C, G και H μειώνεται κατά τα εξεταζόμενα έτη. Η υψηλή τιμή της FCX του κλάδου των Ορυχείων-Μεταλλείων οφείλεται στο υψηλό μερίδιο του κλάδου C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου) στις εξαγωγές.

Στο Διάγραμμα 4.14 παρουσιάζεται η εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών για τους κλάδους της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2008 και 2014, σε διψήφια κατάταξη NACE Rev.2.

Διάγραμμα 4.14: Εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών, κλάδοι μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

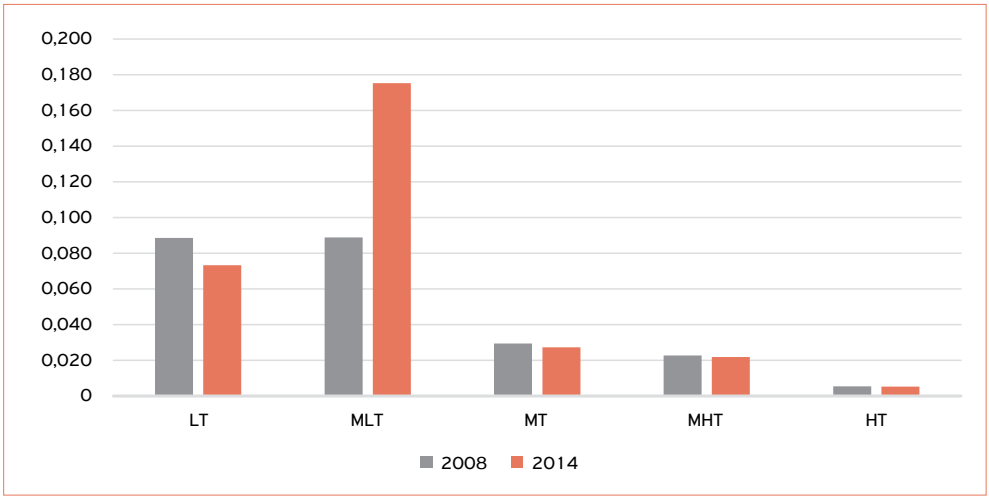

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Οι κλάδοι της μεταποίησης στους οποίους κατευθύνεται το μεγαλύτερο μερίδιο της FCX είναι οι: C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου) και C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), ενώ ακολουθούν οι C20 (Παραγωγή χημικών

ουσιών και προϊόντων), C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων), C22 (Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες), C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού), C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων) και C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος).

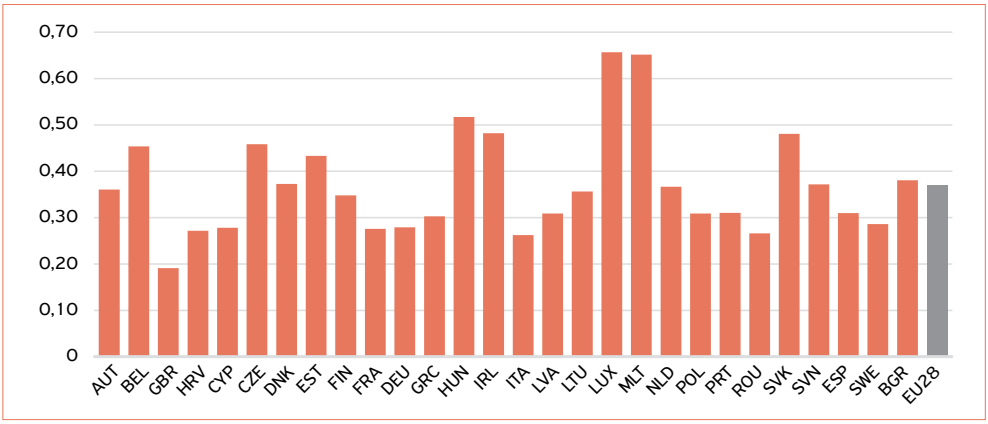
Διάγραμμα 4.15: Εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2008 και 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.15 παρουσιάζεται η FCX ανά επίπεδο τεχνολογίας των κλάδων. Από το διάγραμμα προκύπτει η ιδιαίτερα υψηλή συμμετοχή των κλάδων μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας (στους οποίους περιλαμβάνεται και ο κλάδος Ορυχείων-Μεταλλείων), ακολουθούμενη από τους κλάδους χαμηλής τεχνολογίας. Η συμμετοχή των κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας είναι περιορισμένη.

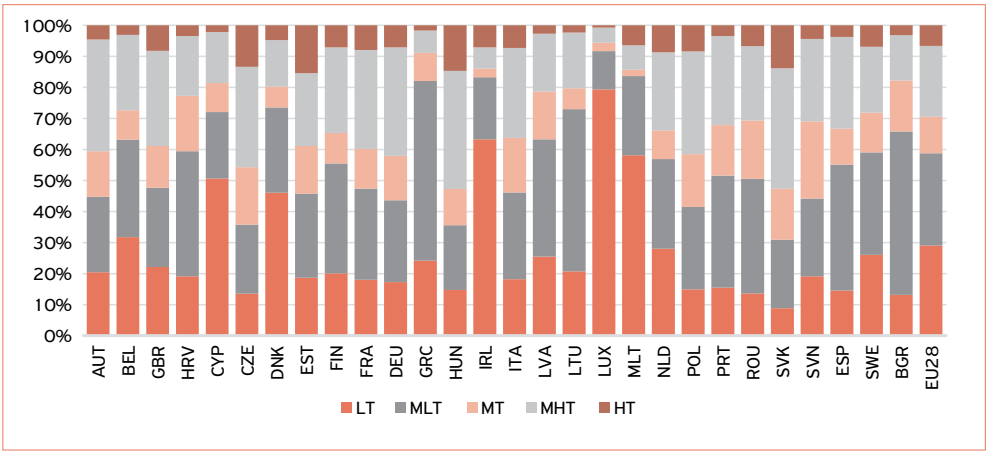
Διάγραμμα 4.16: Εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών των χωρών της ΕΕ28, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.16 παρουσιάζεται η FCX για όλες τις χώρες της ΕΕ28, καθώς και η μέση τιμή για το σύνολο των χωρών (μπάρα με γκρι χρώμα). Παρατηρούμε ότι η τιμή της FCX για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28, με τη χώρα να είναι στην 25η θέση της κατάταξης των χωρών της ΕΕ28 στο συγκεκριμένο μέγεθος.

Διάγραμμα 4.17: Εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών των χωρών της ΕΕ28 ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Τέλος, στο Διάγραμμα 4.17 παρουσιάζεται η διάρθρωση της FCX ανά τεχνολογικό επίπεδο το 2014. Η Ελλάδα εμφανίζει το χαμηλότερο μερίδιο κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας από όλες τις εξεταζόμενες χώρες (μόλις 8,9% της FCX), ενώ η μέση τιμή του αντίστοιχου μεγέθους για την ΕΕ28 είναι 29,4%. Η Ελλάδα διαθέτει το υψηλότερο μερίδιο κλάδων μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας στη FCX, με ποσοστό 58,2%, ενώ ο μέσος όρος των χωρών της ΕΕ28 είναι 30,2%. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι χώρες με την υψηλότερη αναλογία κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας (πάνω από 40%) στη FCX είναι οι: Τσεχία, Γερμανία, Ουγγαρία, Πολωνία και Σλοβακία.

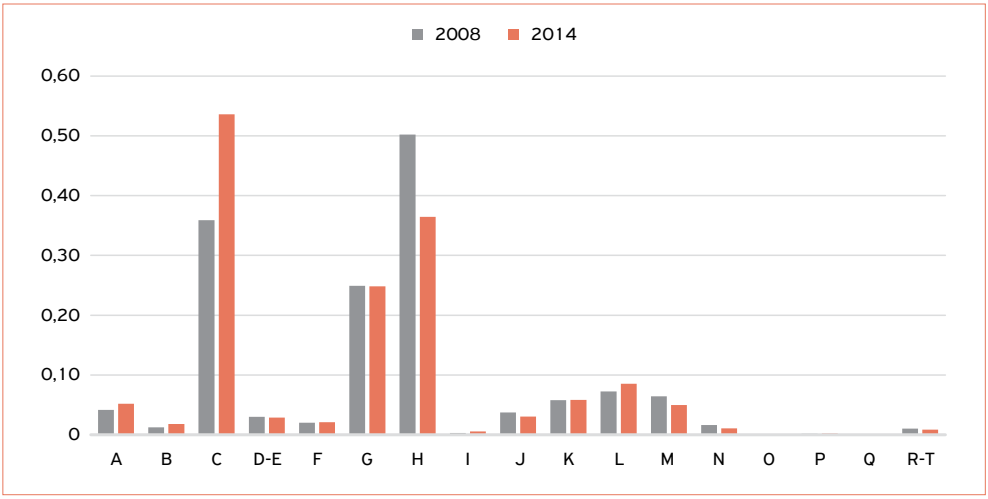
Έχουμε επισημάνει στην προηγηθείσα ανάλυση ότι η παραγωγή της Ελλάδας τείνει να χρησιμοποιεί εισροές χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου, γεγονός συναρτώμενο με μια εγχώρια παραγωγική δομή – δομή εξαγωγών προς την κατεύθυνση παραγωγής-εξαγωγής προϊόντων χαμηλότερης τεχνολογίας και εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Το εύρημά μας ότι η τιμή της FCX για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28 υποθέτουμε ότι αντανακλά αυτή την παραγωγική-εξαγωγική δομή.

4.4.2 Εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών (DCX)

Η εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών (DCX) εκφράζει το μερίδιο των εγχωρίως παραγόμενων ενδιάμεσων εισροών που απαιτείται για την παραγωγή των εξαγωγών μιας οικονομίας. Το μέγεθος αυτό, επίσης, εξαρτάται τόσο από τη διάρθρωση των εξαγωγών όσο και από την παραγωγική δομή της εξεταζόμενης οικονομίας.

Η DCX για την ελληνική οικονομία ήταν ίση με 1,48 και 1,52 τα έτη 2008 και 2014. Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας κατά μία χρηματική μονάδα δημιουργεί μεγαλύτερη αύξηση στην εγχώρια παραγωγή το 2014 σε σχέση με το 2008 (αύξηση 2,76%). Άρα η μεταβολή στην κλαδική διάρθρωση των εξαγωγών μεταξύ των εξεταζόμενων ετών δημιουργεί υψηλότερη πολλαπλασιαστική δυναμική στην οικονομία.

Διάγραμμα 4.18: Εγχώρια συνιστώσα εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

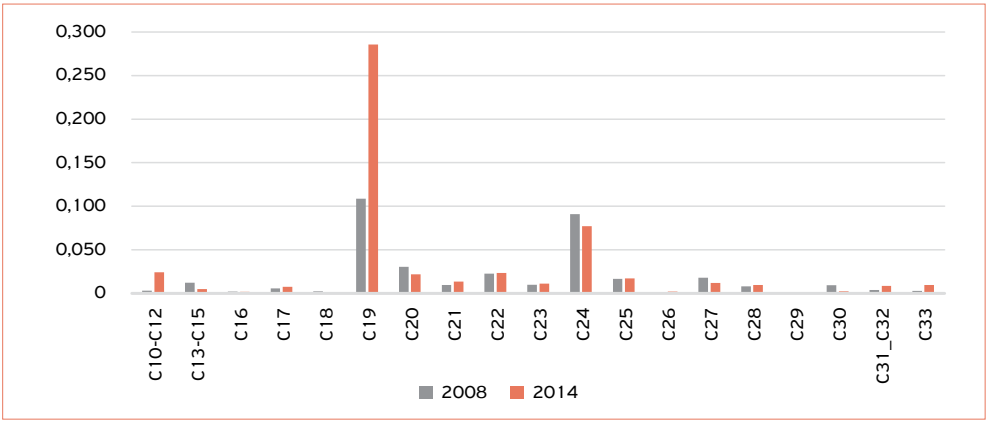

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.18 παρουσιάζεται η εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών για την ελληνική οικονομία για τα έτη 2008 και 2014, σε μονοψήφια κατάταξη NACE Rev.2. Οι μονοψήφιοι κλάδοι στους οποίους κατευθύνεται μερίδιο μεγαλύτερο από το 75% της ζήτησης για εισαγωγές και για τα δύο έτη είναι οι: C (Μεταποίηση), H (Μεταφορές και Αποθήκευση) και G (Εμπόριο). Προκύπτει ότι το τμήμα της DCX το οποίο κατευθύνεται στη μεταποίηση αυξάνεται μεταξύ των δύο ετών από 0,36 σε 0,53, το τμήμα προς τον κλάδο G ισούται με 0,25 και τα δύο έτη, ενώ το τμήμα του H μειώνεται από 0,50 σε 0,36.

Στο Διάγραμμα 4.19 παρουσιάζεται η εγχώρια συνιστώσα των εξαγωγών για τους κλάδους της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2008 και 2014, σε διψήφια κατάταξη NACE Rev.2.

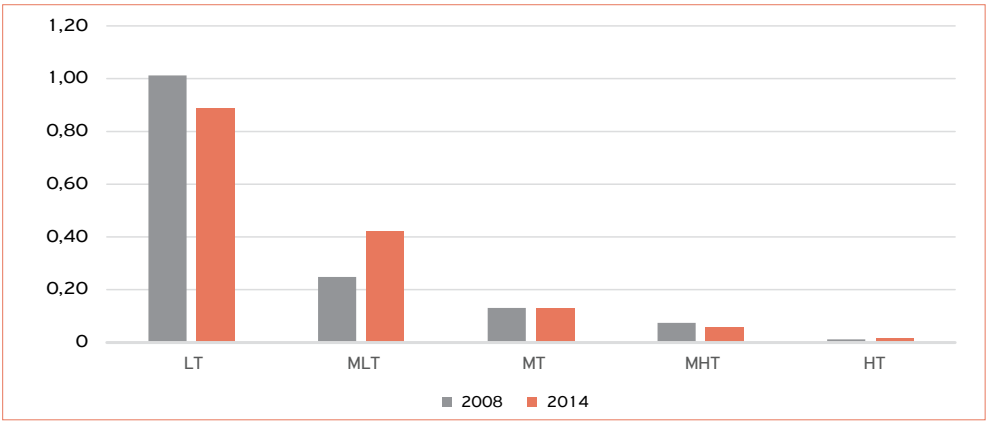
Διάγραμμα 4.19: Εγχώρια συνιστώσα εξαγωγών, κλάδοι μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Οι κλάδοι της μεταποίησης στους οποίους κατευθύνεται το μεγαλύτερο μερίδιο της DCX είναι οι: C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου) και C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), ενώ ακολουθούν οι: C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία), C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων), C22 (Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες).

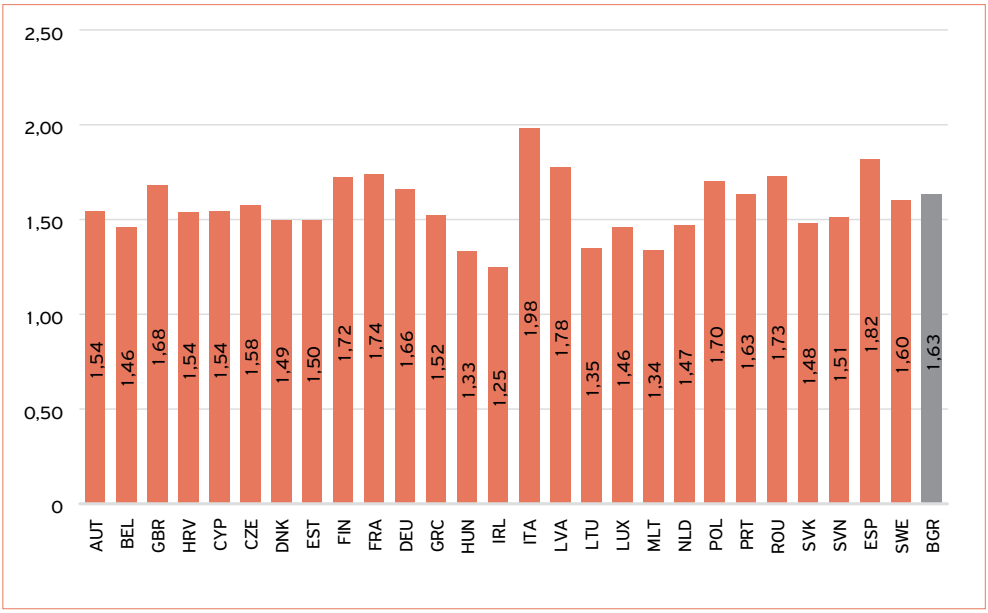
Διάγραμμα 4.20: Εγχώρια συνιστώσα εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2008 και 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.20 παρουσιάζεται η DCX ανά επίπεδο τεχνολογίας των κλάδων. Από το διάγραμμα προκύπτει η ιδιαίτερα υψηλή συμμετοχή των κλάδων χαμηλής τεχνολογίας, ακολουθούμενη από τους κλάδους μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας. Η συμμετοχή των κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Το εύρημα αυτό είναι επίσης συνεπές με τα ευρήματα της προηγηθείσας ανάλυσης ότι η εγχώρια παραγωγική δομή-δομή εξαγωγών στην Ελλάδα τείνει προς την κατεύθυνση παραγωγής προϊόντων χαμηλότερης τεχνολογίας και εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης.

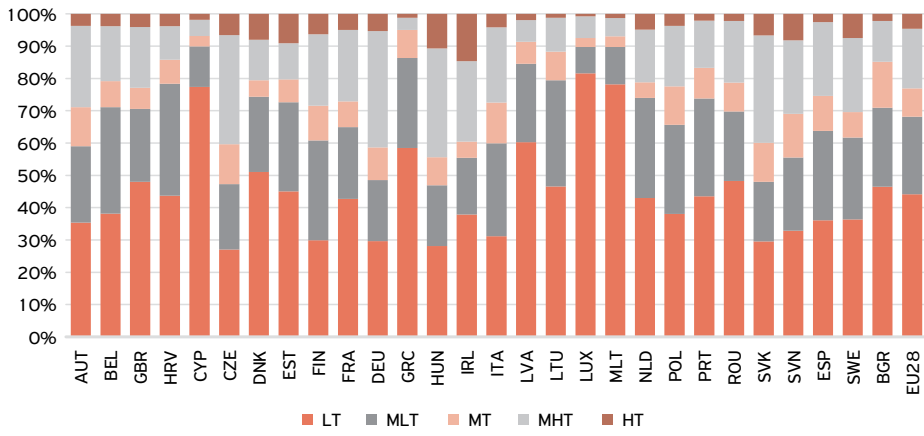
Διάγραμμα 4.21: Εγχώρια συνιστώσα εξαγωγών των χωρών της ΕΕ28, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.21 παρουσιάζεται η DCX για όλες τις χώρες της ΕΕ28, καθώς και η μέση τιμή για το σύνολο των χωρών (μπάρα με γκρι χρώμα). Παρατηρούμε ότι η τιμή της DCX για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28, με τη χώρα να είναι στη 17η θέση της κατάταξης των χωρών της ΕΕ28 στο συγκεκριμένο μέγεθος. Αυτό σημαίνει ότι η ελληνική οικονομία εξαρτάται συγκριτικά λιγότερο από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ28 από την εγχώρια παραγωγή ενδιάμεσων εισροών για τις εξαγωγές της.

Διάγραμμα 4.22: Εγχώρια συνιστώσα εξαγωγών των χωρών της ΕΕ28 ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

Τέλος, στο Διάγραμμα 4.22 παρουσιάζεται η διάρθρωση της DCX ανά τεχνολογικό επίπεδο το 2014. Η Ελλάδα εμφανίζει το χαμηλότερο μερίδιο κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας από όλες τις εξεταζόμενες χώρες (μόλις 5% της DCX), ενώ η μέση τιμή του αντίστοιχου μεγέθους για την ΕΕ28 είναι 23%. Η Ελλάδα διαθέτει υψηλό μερίδιο κλάδων χαμηλής τεχνολογίας στην DCX, με ποσοστό 58,4%, ενώ ο μέσος όρος των χωρών της ΕΕ28 είναι 44,2%. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι χώρες με την υψηλότερη αναλογία κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας (πάνω από 40%) στην DCX είναι οι: Τσεχία, Γερμανία, Ουγγαρία και Ιρλανδία. Το εύρημα αυτό συναρτάται με το γεγονός ότι η εγχώρια παραγωγική δομή-δομή εξαγωγών στην Ελλάδα τείνει προς την κατεύθυνση παραγωγής και εξαγωγής προϊόντων χαμηλότερης τεχνολογίας συγκριτικά περισσότερο από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ28.

4.4.3 Εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (FCHC)

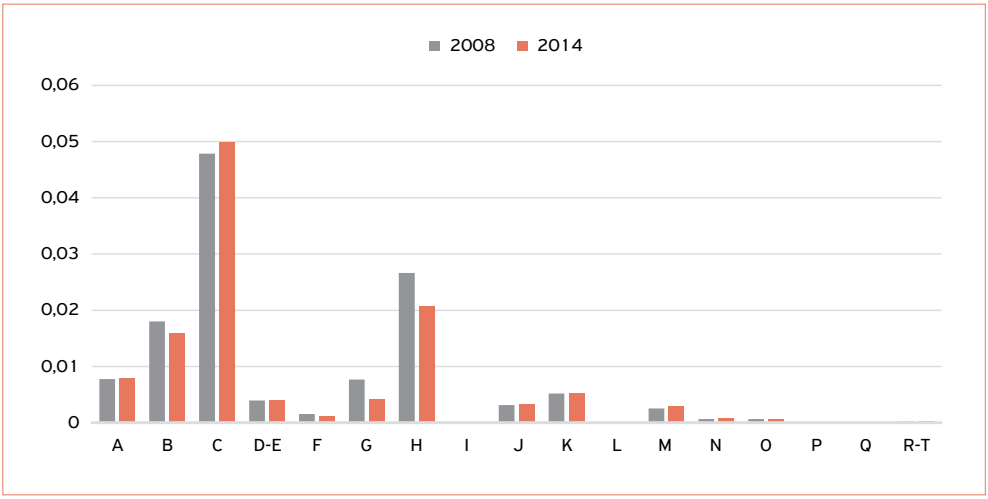
Η εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (FCHC) εκφράζει το μερίδιο των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών που απαιτείται για την εγχώρια παραγωγή των προϊόντων και υπηρεσιών που κατευθύνονται στην κατανάλωση των νοι-

κοκυριών[107] μιας οικονομίας. Το μέγεθος αυτό εξαρτάται τόσο από τη διάρθρωση της κατανάλωσης των νοικοκυριών όσο και από την παραγωγική δομή της εξεταζόμενης οικονομίας.

Η FCHC για την ελληνική οικονομία ήταν ίση με 0,13 και 0,12 τα έτη 2008 και 2014. Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση της κατανάλωσης των νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας κατά μία χρηματική μονάδα δημιουργεί μικρότερη αύξηση στη ζήτηση για εισαγωγές το 2014 σε σχέση με το 2008 (μείωση 7%).

Στο Διάγραμμα 4.23 παρουσιάζεται η εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών για την ελληνική οικονομία για τα έτη 2008 και 2014, σε μονοψήφια κατάταξη NACE Rev.2. Οι μονοψήφιοι κλάδοι στους οποίους κατευθύνεται μερίδιο μεγαλύτερο από το 70% της ζήτησης για εισαγωγές και για τα δύο έτη είναι οι: B (Ορυχεία-Μεταλλεία), C (Μεταποίηση) και H (Μεταφορές και αποθήκευση). Προκύπτει ότι η διάρθρωση της κατανάλωσης των νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας δημιουργεί ιδιαίτερα υψηλή ζήτηση για εισαγωγές από τον κλάδο Μεταποίηση. Αντιθέτως, η FCHC των κλάδων B και H μειώνεται κατά τα εξεταζόμενα έτη.

Διάγραμμα 4.23: Εισαγωγική συνιστώσα κατανάλωσης νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

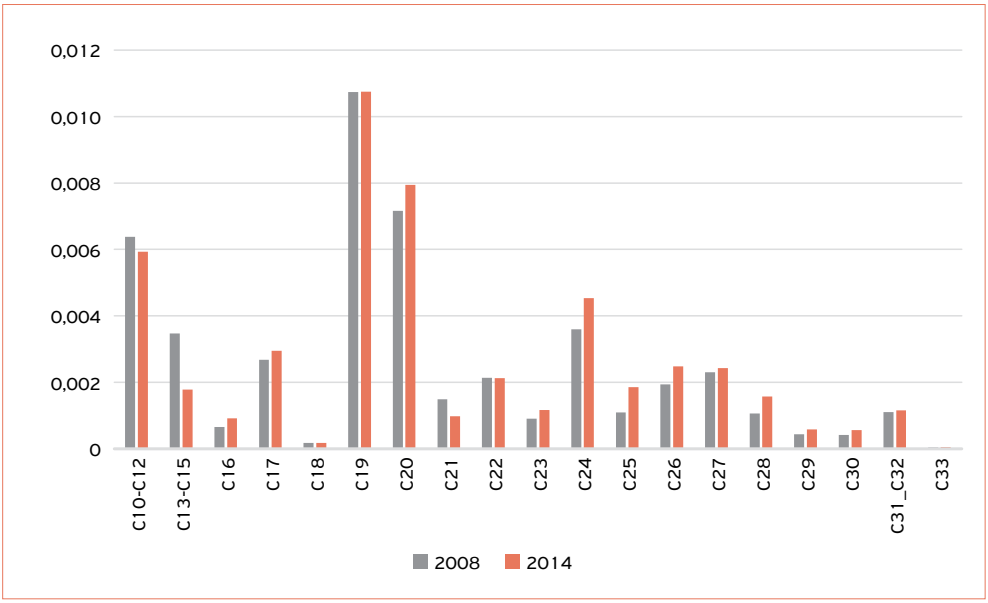

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

107. Η κατανάλωση των νοικοκυριών ικανοποιείται τόσο από την εγχώρια παραγωγή όσο και από τις εισαγωγές. Λαμβάνεται υπόψη το τμήμα της κατανάλωσης των νοικοκυριών που παράγεται στο εσωτερικό της οικονομίας.

Στο Διάγραμμα 4.24 παρουσιάζεται η εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών για τους κλάδους της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2008 και 2014, σε διψήφια κατάταξη NACE Rev.2.

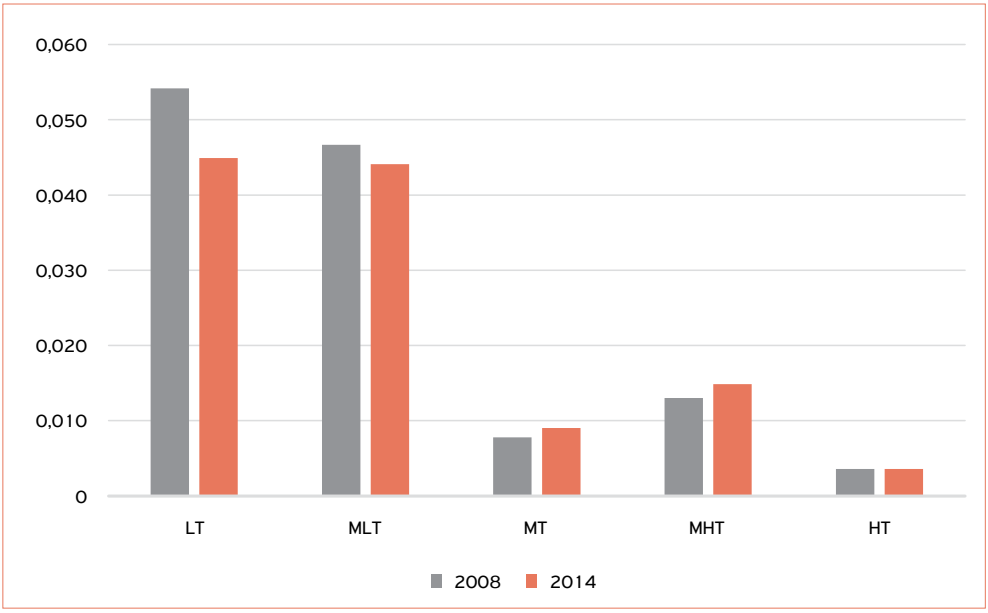
Διάγραμμα 4.24: Εισαγωγική συνιστώσα κατανάλωσης νοικοκυριών, κλάδοι μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Οι κλάδοι της μεταποίησης στους οποίους κατευθύνεται το μεγαλύτερο μερίδιο της FCHC είναι οι: C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων) και C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), ενώ ακολουθούν οι C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος), C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων), C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων) και C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού). Επιπλέον, πλην της μεταποίησης, σχετικά υψηλό μερίδιο της FCHC κατευθύνεται στον κλάδο A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες).

Διάγραμμα 4.25: Εισαγωγική συνιστώσα κατανάλωσης νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2008 και 2014

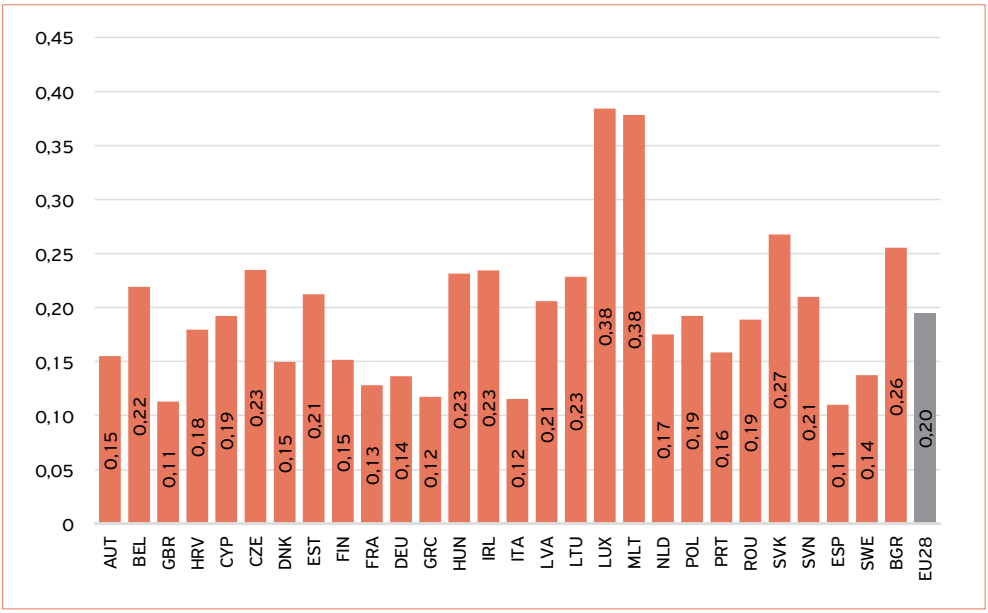

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

Στο Διάγραμμα 4.25 παρουσιάζεται η FCHC ανά επίπεδο τεχνολογίας των κλάδων. Από το διάγραμμα προκύπτει η ιδιαίτερα υψηλή συμμετοχή των κλάδων χαμηλής τεχνολογίας, ακολουθούμενη από τους κλάδους χαμηλής-μεσαίας τεχνολογίας. Η συμμετοχή των κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας είναι περιορισμένη, κάτι αναμενόμενο δεδομένης της παραγωγικής δομής της ελληνικής οικονομίας, στην οποία κυριαρχεί η παραγωγή προϊόντων χαμηλότερης τεχνολογίας και εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης.

Διάγραμμα 4.26: Εισαγωγική συνιστώσα κατανάλωσης νοικοκυριών των χωρών της ΕΕ28, 2014

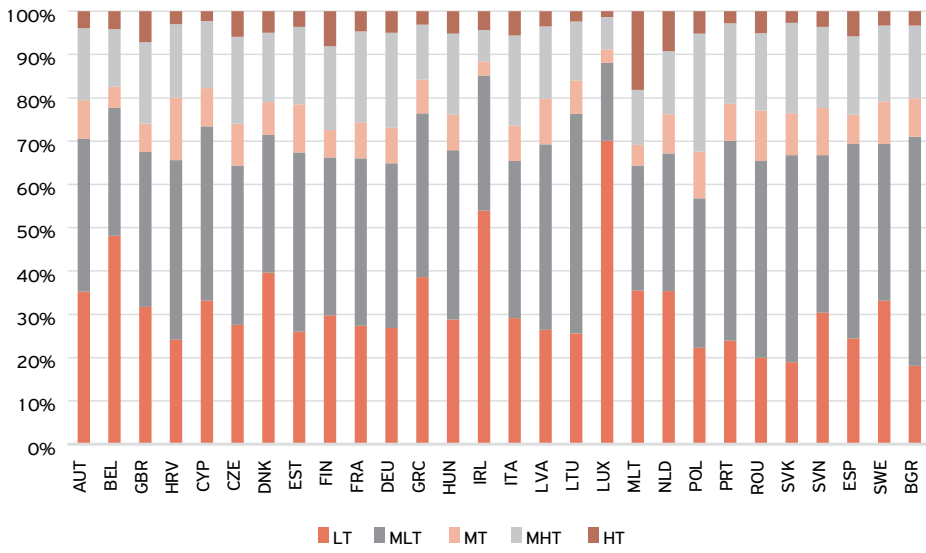

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.26 παρουσιάζεται η FCHC για όλες τις χώρες της ΕΕ28, καθώς και η μέση τιμή για το σύνολο των χωρών (μπάρα με γκρι χρώμα). Παρατηρούμε ότι η τιμή της FCHC για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28, με τη χώρα να είναι στην 25η θέση της κατάταξης των χωρών της ΕΕ28 στο συγκεκριμένο μέγεθος. Η ερμηνεία αυτού του ευρήματος είναι ανάλογη της ερμηνείας του ευρήματος ότι η τιμή της FCX για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28.

Τέλος, στο Διάγραμμα 4.27 παρουσιάζεται η διάρθρωση της FCHC ανά τεχνολογικό επίπεδο το 2014. Η Ελλάδα εμφανίζει το τρίτο χαμηλότερο (μετά το Λουξεμβούργο και την Ιρλανδία) μερίδιο κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας από όλες τις εξεταζόμενες χώρες (μόλις 15,8% της FCHC), ενώ η μέση τιμή του αντίστοιχου μεγέθους για την ΕΕ28 είναι 21,5%. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι η εγχώρια παραγωγική δομή στην Ελλάδα τείνει προς την κατεύθυνση παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων χαμηλότερης τεχνολογίας και, συνεπώς, εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης συγκριτικά περισσότερο από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ28.

Διάγραμμα 4.27: Εισαγωγική συνιστώσα κατανάλωσης νοικοκυριών των χωρών της ΕΕ28 ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

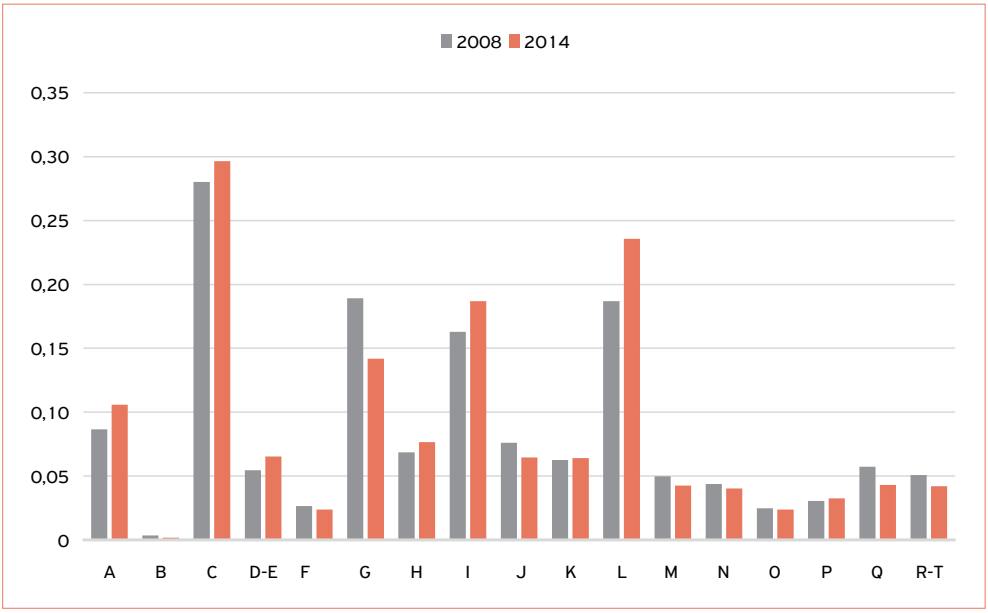
4.4.4 Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (DCHC)

Η εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών (DCHC) εκφράζει το μερίδιο των εγχωρίως παραγόμενων ενδιάμεσων εισροών που απαιτείται για την εγχώρια παραγωγή της κατανάλωσης των νοικοκυριών μιας οικονομίας. Το μέγεθος αυτό, επίσης, εξαρτάται από τη διάρθρωση της κατανάλωσης των νοικοκυριών όσο και από την παραγωγική δομή της εξεταζόμενης οικονομίας.

Η DCHC για την ελληνική οικονομία ήταν ίση με 1,45 και 1,59 τα έτη 2008 και 2014. Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση της κατανάλωσης των νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας κατά μία χρηματική μονάδα δημιουργεί μεγαλύτερη αύξηση στην εγχώρια παραγωγή το 2014 σε σχέση με το 2008 (αύξηση 2,3%). Άρα η μεταβολή στην κλαδική διάρθρωση της κατανάλωσης των νοικοκυριών μεταξύ των εξεταζόμενων ετών δημιουργεί υψηλότερη πολλαπλασιαστική δυναμική στην οικονομία.

Στο Διάγραμμα 4.28 παρουσιάζεται η εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών για την ελληνική οικονομία για τα έτη 2008 και 2014, σε μονοψήφια κατάταξη NACE Rev.2. Οι μονοψήφιοι κλάδοι στους οποίους κατευθύνεται μερίδιο μεγαλύτερο από το 50% της ζήτησης για εισαγωγές και για τα δύο έτη είναι οι: C (Μεταποίηση), L (Διαχείριση ακίνητης περιουσίας) και I (Υπηρεσίες καταλυμάτων και εστίασης). Προκύπτει ότι το τμήμα της DCHC που κατευθύνεται στη μεταποίηση αυξάνεται μεταξύ των δύο ετών από 0,28 σε 0,30, το τμήμα προς τον κλάδο L αυξάνεται από 0,19 σε 0,24, ενώ το τμήμα του I αυξάνεται από 0,16 σε 0,19.

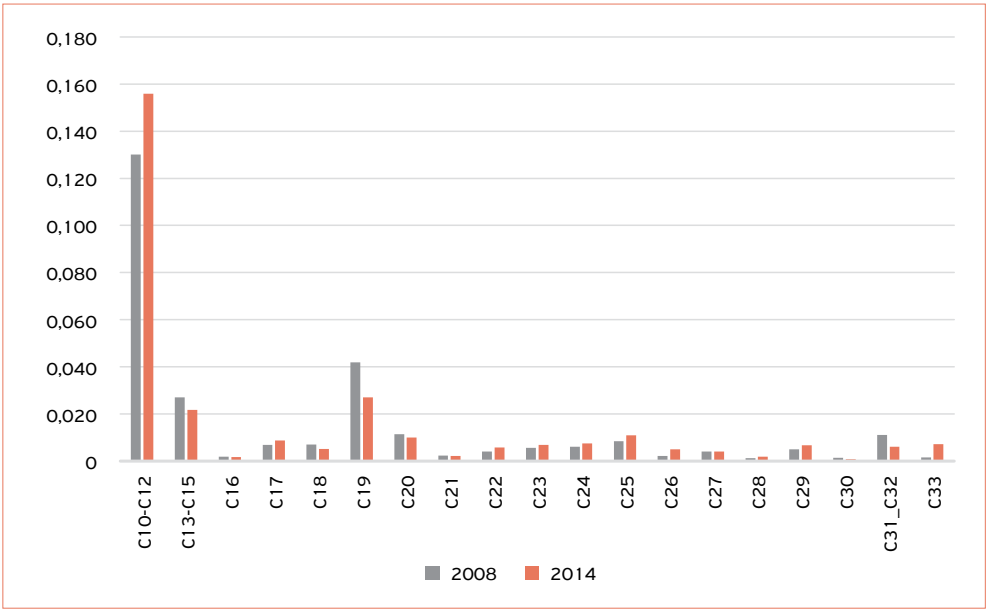
Διάγραμμα 4.28: Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 4.29 παρουσιάζεται η εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών για τους κλάδους της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2008 και 2014, σε διψήφια κατάταξη NACE Rev.2.

Διάγραμμα 4.29: Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών, κλάδοι μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας, 2008 και 2014

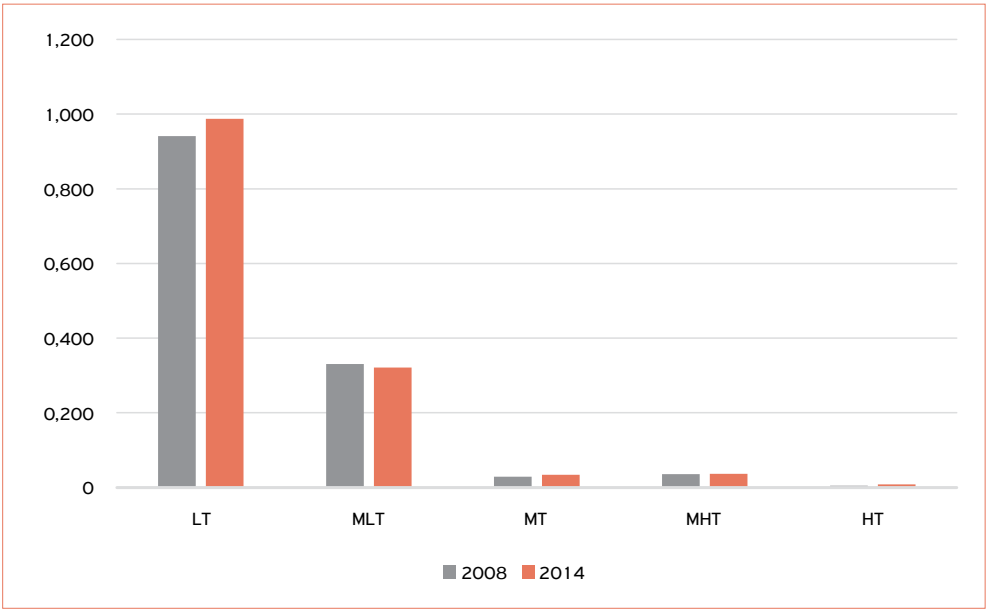

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Οι κλάδοι της μεταποίησης στους οποίους κατευθύνεται το μεγαλύτερο μερίδιο της DCHC είναι οι: C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία) και C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), ενώ ακολουθεί ο: C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος).

Στο Διάγραμμα 4.30 παρουσιάζεται η DCHC ανά επίπεδο τεχνολογίας των κλάδων. Από το διάγραμμα προκύπτει η ιδιαίτερα υψηλή συμμετοχή των κλάδων χαμηλής τεχνολογίας, ακολουθούμενη από τους κλάδους μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας. Η συμμετοχή των κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας είναι ιδιαίτερα περιορισμένη.

Διάγραμμα 4.30: Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών της ελληνικής οικονομίας ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2008 και 2014

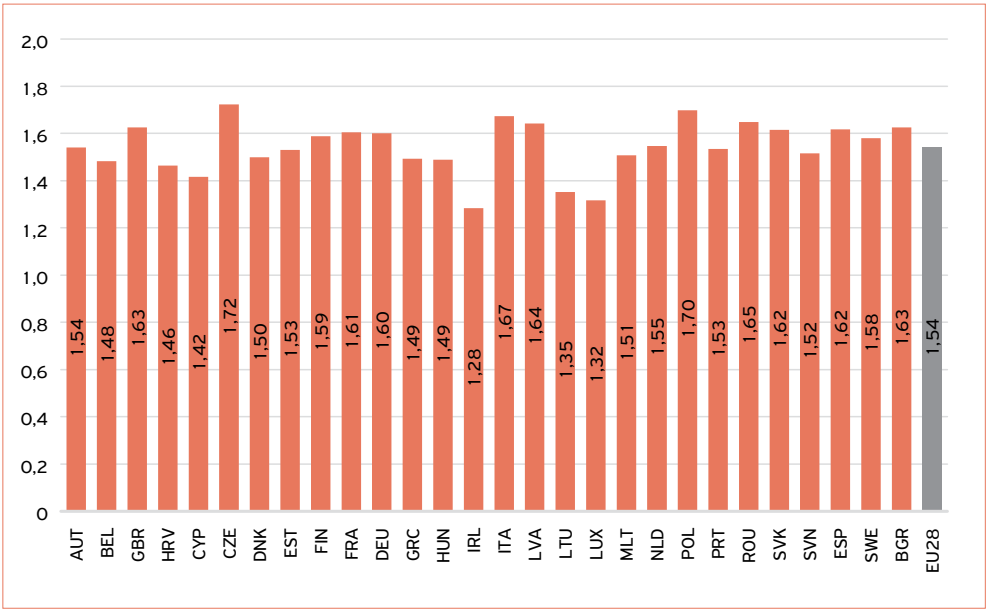

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

Στο Διάγραμμα 4.31 παρουσιάζεται η DCHC για όλες τις χώρες της ΕΕ28, καθώς και η μέση τιμή για το σύνολο των χωρών (μπάρα με γκρι χρώμα). Παρατηρούμε ότι η τιμή της DCHC για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28, με τη χώρα να είναι στην 21η θέση της κατάταξης των χωρών της ΕΕ28 στο συγκεκριμένο μέγεθος. Η ερμηνεία αυτού του ευρήματος είναι ανάλογη εκείνης του ευρήματος ότι η τιμή της DCX για την Ελλάδα είναι χαμηλότερη από τη μέση τιμή του συνόλου των χωρών της ΕΕ28.

Διάγραμμα 4.31: Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών των χωρών της ΕΕ28, 2014

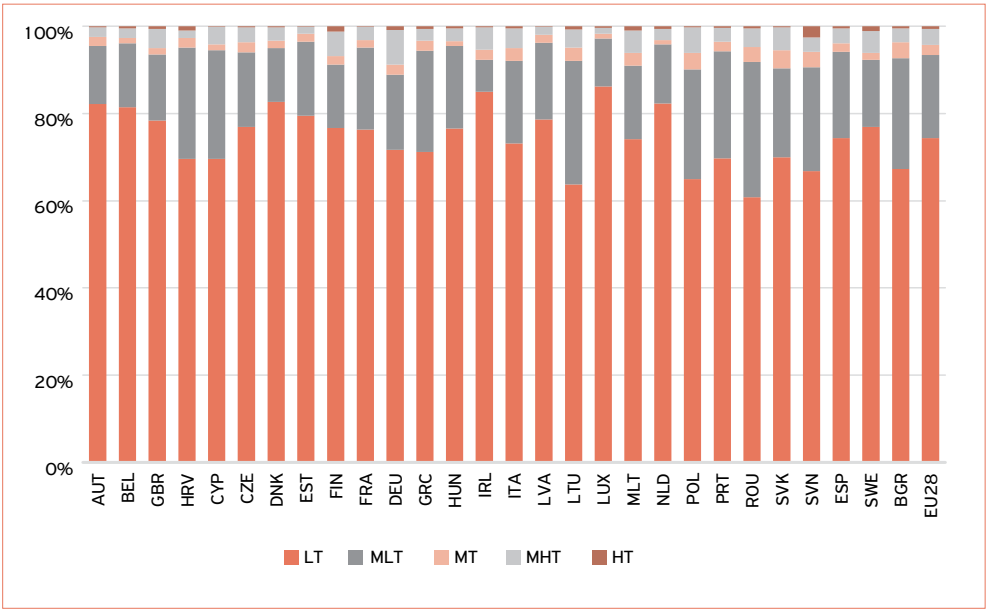

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Τέλος, στο Διάγραμμα 4.32 παρουσιάζεται η διάρθρωση της DCHC ανά τεχνολογικό επίπεδο το 2014. Η Ελλάδα εμφανίζει χαμηλό μερίδιο κλάδων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας σε σχέση με όλες τις εξεταζόμενες χώρες (3,5% της DCHC), ενώ η μέση τιμή του αντίστοιχου μεγέθους για την ΕΕ28 είναι 4,2%. Στην περίπτωση του μεγέθους DCHC, ωστόσο, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις στην τεχνολογική διάρθρωση μεταξύ των χωρών της ΕΕ28.

Τα ευρήματα και της ανάλυσης DCHC υποδηλώνουν ότι η εγχώρια παραγωγική δομή στην Ελλάδα τείνει προς την κατεύθυνση παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων χαμηλότερης τεχνολογίας και, συνεπώς, εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης, και μάλιστα συγκριτικά περισσότερο από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ28.

Διάγραμμα 4.32: Εγχώρια συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών των χωρών της ΕΕ28 ανά τεχνολογικό επίπεδο, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται με βάση το Galindo-Rueda και Verger (2016). (Για την κατάταξη των κλάδων και το τεχνολογικό επίπεδο, βλ. Πίνακα Π-1 του Παραρτήματος.)

4.4.5 Η οριζόντια συμμετοχή της ελληνικής οικονομίας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας

Στις Υποενότητες 4.4.1 και 4.4.3 αναλύθηκε η κάθετη συμμετοχή της Ελλάδας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας. Από την ανάλυση αυτή προκύπτει ότι η κάθετη συμμετοχή της χώρας τόσο ως προς τις εξαγωγές όσο και ως προς την κατανάλωση των νοικοκυριών είναι αρκετά περιορισμένη (στο πλαίσιο της ΕΕ28). Μάλιστα, το μερίδιο της ζήτησης για εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές υψηλής και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας είναι ιδιαίτερα περιορισμένο, εύρημα το οποίο συνδέεται και με τη σχετικά χαμηλής τεχνολογίας παραγωγική και εξαγωγική δομή της χώρας. Παρ' όλα αυτά, για τη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας της θέσης της χώρας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας απαιτείται και η οπτική της οριζόντιας συμμετοχής, η οποία απεικονίζει τον ρόλο της Ελλάδας ως προμηθευτή ενδιάμεσων εισροών.

Σύμφωνα με τη μελέτη των Friesenbichler και συνεργατών (2017: 270), παρόλο που οι χώρες μέλη της ΕΕ28 εμφανίζουν έντονη τάση συμμετοχής στις αλυσίδες αξίας που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της ΕΕ28 [και ονομάζονται περιφερειακές (regional) αλυσίδες αξίας, σε αντιδιαστολή με τις παγκόσμιες], η συμμετοχή της Ελλάδας είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Επιπλέον (Friesenbichler et al., 2017: 225), τονίζεται ότι η τάση της ελληνικής οικονομίας (μαζί με την Κύπρο και το Ηνωμένο Βασίλειο) να αναπτύσσει εμπορικούς δεσμούς εκτός ΕΕ28, γεγονός που, σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, ερμηνεύει τη χαμηλή συμμετοχή στις περιφερειακές αλυσίδες αξίας.

Στην ίδια μελέτη (Friesenbichler et al., 2017: 93, Διάγραμμα 3.13), παρουσιάζεται η σύνθεση της οριζόντιας ολοκλήρωσης (συμμετοχής) των χωρών της ΕΕ28 στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας. Από το διάγραμμα προκύπτει η χαμηλή οριζόντια συμμετοχή της Ελλάδας τόσο στις ενδοευρωπαϊκές όσο και στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας.[108] Μάλιστα, η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση των χωρών της ΕΕ28 ως προς την οριζόντια συμμετοχή.

Επιπλέον, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, ως προς το ανταγωνιστικό πλαίσιο που αναπτύσσεται μεταξύ των χωρών της ΕΕ28, είναι η διαπίστωση ότι η οριζόντια συμμετοχή της Ελλάδας στις ενδοευρωπαϊκές αλυσίδες αξίας είναι τόσο περιορισμένη, ώστε είναι η μοναδική χώρα που δεν είναι σημαντικός εξαγωγέας για τις ενδιάμεσες εισροές για καμία χώρα της ΕΕ28. Το εύρημα αυτό καταγράφεται στον Πίνακα 4.2 (Friesenbichler et al., 2017: 229, Πίνακας 4.5). Για την κατανόηση της δομής του Πίνακα 4.2, δίνεται ένα παράδειγμα: το 47,5% της προστιθέμενης αξίας των εξαγωγών της Αυστρίας εμπλέκει τη Γερμανία ως άμεσο εταίρο. Από τον πίνακα αναδεικνύεται ο κυρίαρχος ρόλος της Γερμανίας στο ευρωπαϊκό εμπόριο, καθώς εμπλέκεται σημαντικά ως εταίρος (προμηθευτής ενδιάμεσων εισροών), με όλες σχεδόν τις χώρες σε ποσοστό πάνω από 5% (εξαίρεση είναι η Κύπρος και η Μάλτα). Στη Γερμανία έχει προορισμό σημαντικό μερίδιο των εξαγωγών (μετρημένων σε προστιθέμενη αξία) των περισσότερων χωρών της ΕΕ28. Για την Ελλάδα το μέγεθος αυτό είναι 17,5%. Όπως προκύπτει από τον πίνακα, η Ελλάδα (μαζί με την Κύπρο) δεν είναι σημαντικός εταίρος (δηλαδή εταίρος με μερίδιο πάνω από 5% για καμία χώρα της ΕΕ28).

Επομένως, η ελληνική οικονομία, εντός της ΕΕ28, δηλαδή του βασικού της πεδίου εμπορικού ανταγωνισμού, εμφανίζει σχετικά ασθενείς (κάθετες και οριζόντιες) παραγωγικές διασυνδέσεις και (επομένως) χαμηλή (κάθετη και οριζόντια) συμμετοχή στις αλυσίδες αξίας. Τούτα τα ευρήματα ολοκληρώνουν την εικόνα της ελληνικής οικονο-

108. Αντίστοιχο αποτέλεσμα προκύπτει και σε σχέση με την κάθετη ολοκλήρωση (Friesenbichler et al., 2017: 94, Διάγραμμα 3.14), γεγονός που επιβεβαιώνει τα ευρήματα της μελέτης μας.

μίας ως μιας οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ, υφιστάμενης διαρροές αξίας υπέρ των χωρών σχετικά υψηλής εγχώριας συνάρθρωσης.

Πίνακας 4.2: Διμερές εμπόριο μεταξύ των χωρών της ΕΕ28 (χώρα προέλευσης-χώρα άμεσος προορισμός), 2014

Πηγή: Friesenbichler et al., 2017: 229, Πίνακας 4.5

Σημείωση: Με γκρι χρώμα επισημαίνονται τα κελιά με ποσοστό πάνω από 5% και με πορτοκαλί τα κελιά με ποσοστό πάνω από 15%.

4.5 Κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας

Η εφαρμογή της ανάλυσης εισροών-εκροών στις προηγούμενες ενότητες του κεφαλαίου επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των επιπτώσεων συγκεκριμένων κλάδων στην οικονομία, από την πλευρά της προσφοράς (οριζόντιες διασυνδέσεις) και της ζήτησης (κάθετες διασυνδέσεις) ενδιάμεσων εισροών. Από τον συνδυασμό όμως των οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων είναι δυνατό να διαμορφωθεί ένα συγκριτικό πλαίσιο ανάλυσης που δίνει τη δυνατότητα προσδιορισμού των κλάδων-κλειδιά, των κλάδων δηλαδή που δημιουργούν ταυτόχρονα σημαντικά αποτελέσματα στο εσωτερικό της εξεταζόμενης οικονομίας, τόσο ως παραγωγοί (οριζόντια αποτελέσματα) όσο και ως αγοραστές (κάθετα αποτελέσματα) ενδιάμεσων εισροών.

Στην παρούσα ενότητα θα εξεταστούν οι κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας με δύο διαφορετικές οπτικές. Αρχικά από τη συνδυαστική διερεύνηση οριζόντιων και

κάθετων διασυνδέσεων και στη συνέχεια λαμβάνοντας υπόψη και το σχετικό μέγεθος των κλάδων στην οικονομία.

4.5.1 Εντοπισμός των κλάδων-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας (2000, 2008, 2014)

Στην παρούσα υποενότητα παρουσιάζονται οι κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας όπως προκύπτουν από τη συνδυαστική διερεύνηση οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων. Η παρουσίαση των ευρημάτων γίνεται συγκριτικά για τα έτη 2000, 2008 και 2014. Επιλέγονται δηλαδή το πρώτο και το τελευταίο έτος των διαθέσιμων δεδομένων, καθώς και το έτος έναρξης της οικονομικής κρίσης.

Διάγραμμα 4.33: Κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας, 2000

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 4.34: Κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας, 2008

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στα Διαγράμματα 4.33, 4.34 και 4.35 παρουσιάζεται η σχετική θέση των κλάδων της οικονομίας ως προς τις οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις τους για τα έτη 2000, 2008 και 2014. Τα διαγράμματα είναι κατασκευασμένα ως εξής: Στον οριζόντιο άξονα απεικονίζονται οι κανονικοποιημένες οριζόντιες διασυνδέσεις της οικονομίας και στον κάθετο άξονα οι κανονικοποιημένες κάθετες διασυνδέσεις. Όταν η τιμή της κανονικοποιημένης διασύνδεσης για έναν κλάδο είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα, τότε ο κλάδος αυτός έχει διασύνδεση υψηλότερη από τη μέση τιμή όλων των κλάδων της οικονομίας. Οι δύο άξονες τέμνονται στη μονάδα. Η συγκεκριμένη παρουσίαση επιτρέπει να γίνει ο εξής διαχωρισμός των κλάδων: Οι κλάδοι που βρίσκονται στο 1ο τεταρτημόριο του διαγράμματος είναι οι κλάδοι-κλειδιά της οικονομίας, οι κλάδοι που βρίσκονται στο 2ο τεταρτημόριο είναι οι κλάδοι-κλειδιά Leontief, οι κλάδοι που βρίσκονται στο 3ο τεταρτημόριο είναι οι κλάδοι-κλειδιά Ghosh, ενώ οι κλάδοι του 4ου τεταρτημόριου δεν συμπεριλαμβάνονται σε καμία κατάταξη.

Από τα παραπάνω διαγράμματα προκύπτουν οι κλάδοι-κλειδιά για την ελληνική οικονομία κατά τα επιλεγμένα έτη. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στους Πίνακες 4.3, 4.4 και 4.5.

Διάγραμμα 4.35: Κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Από την ανάλυση αναδεικνύεται η ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού κλάδων-κλειδιά για την ελληνική οικονομία τα εξεταζόμενα έτη. Μάλιστα, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4.3, δέκα κλάδοι είναι κλάδοι-κλειδιά για όλα τα έτη. Σε αυτούς τους κλάδους περιλαμβάνονται:

Τρεις κλάδοι μεσαίας τεχνολογίας της μεταποίησης [C22-Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες, C23-Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων και C24-Παραγωγή βασικών μετάλλων].

Τρεις κλάδοι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας της μεταποίησης (B-Ορυχεία και λατομεία, C16-Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής, και C25-Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού).

Ένας κλάδος χαμηλής τεχνολογίας των υπηρεσιών (J59_J60-Παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις και δραστηριότητες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών).

Τρεις κλάδοι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας των υπηρεσιών (M71-Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις, M73-

Διαφήμιση και έρευνα αγοράς και M74_M75-Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες και κτηνιατρικές δραστηριότητες).

Επιπλέον, εμφανίζονται τέσσερις κλάδοι που είναι κλάδοι-κλειδιά για ένα ή δύο έτη πλην του 2015. Πρόκειται για τους κλάδους: C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων), C18 (Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων), H52 (Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες), K66 (Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες), M69_M70 (Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κεντρικών γραφείων, δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης). Από τους συγκεκριμένους κλάδους, οι C17, C18 και M69-M70 είναι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας και οι H52 και K66 χαμηλής τεχνολογίας.

Τέλος, οι κλάδοι A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες), C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων), D35 (Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού) και N (Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες) είναι κλάδοι-κλειδιά για το έτος 2014, αλλά όχι και για τα τρία έτη. Πρόκειται για κλάδους χαμηλής τεχνολογίας πλην του C26, ο οποίος είναι κλάδος υψηλής τεχνολογίας.

Οι κλάδοι-κλειδιά για το έτος 2014 παράγουν το 13,82% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας.

Πίνακας 4.3: Οι κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας για επιλεγμένα έτη

	2000	2008	2014
A01			X
B	X	X	X
C16	X	X	X
C17	X		
C18	X		
C22	X	X	X
C23	X	X	X
C24	X	X	X
C25	X	X	X
C26			X

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

	2000	2008	2014
D35		X	X
H52	X	X	
J59_J60	X	X	X
K66	X		
M69_M70	X		
M71	X	X	X
M73	X	X	X
M74_M75	X	X	X
N	X		X

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Επιπλέον, από την παραπάνω ανάλυση αναδεικνύονται οι κλάδοι-κλειδιά τύπου Leontief και τύπου Ghosh.

Από τον Πίνακα 4.4 προκύπτουν οι κλάδοι οι οποίοι είναι κλάδοι-κλειδιά τύπου Leontief για όλα τα έτη:

- C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία
- C13_C15, Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος
- C20, Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων
- C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C31_C32, Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες
- F, Κατασκευές
- H51, Αεροπορικές μεταφορές
- J58, Εκδοτικές δραστηριότητες
- K65, Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση

Από τους παραπάνω κλάδους, ο C21 είναι υψηλής τεχνολογίας, οι C20, C27 και K65 μεσαίας και υψηλής τεχνολογίας, ο C31_C32 μεσαίας τεχνολογίας, οι C10_C12

και C13_C15 μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας και οι F, H51 και K65 είναι κλάδοι χαμηλής τεχνολογίας.

Επιπλέον, οι παρακάτω κλάδοι είναι κλάδοι-κλειδιά τύπου Leontief για τουλάχιστον ένα έτος, συμπεριλαμβανομένου και του τελευταίου:

- C17, Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων
- C28, Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.
- E36, Συλλογή, επεξεργασία και παροχή νερού
- H49, Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
- I, Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης
- R_S, Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

Οι κλάδοι E36, H49, I και R_S είναι χαμηλής τεχνολογίας, ο C17 μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας και ο C28 μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας.

Οι κλάδοι-κλειδιά τύπου Leontief για το έτος 2014 παράγουν το 14,17% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας.

Πίνακας 4.4: Οι κλάδοι-κλειδιά τύπου Leontief της ελληνικής οικονομίας για επιλεγμένα έτη

	2000	2008	2014
C10_C12	X	X	X
C13_C15	X	X	X
C17		X	X
C20	X	X	X
C21	X	X	X
C27	X	X	X
C28		X	X
C31_C32	X	X	X
E36			X
F	X	X	X
H49	X		X
H51	X	X	X

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

	2000	2008	2014
I	X		X
J58	X	X	X
K65	X	X	X
R_S	X		X

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Από τον Πίνακα 4.5 προκύπτουν οι κλάδοι οι οποίοι είναι κλάδοι-κλειδιά τύπου Ghosh για όλα τα έτη:

- C33, Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού
- H53, Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες
- K64, Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
- L68, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας

Οι κλάδοι H53, K64 και L68 είναι χαμηλής τεχνολογίας και ο C33 είναι μεσαίας τεχνολογίας.

Τέλος, οι παρακάτω κλάδοι είναι κλάδοι-κλειδιά τύπου Ghosh για τουλάχιστον ένα από τα εξεταζόμενα έτη:

- C18, Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
- C30, Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών
- D35, Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
- G46, Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- G47, Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
- H49, Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
- H52, Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες
- K66, Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες

- M69_M70, Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κεντρικών γραφείων, δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης
- N, Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες

Από αυτούς ο C26 είναι υψηλής τεχνολογίας, ο C30 μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας, οι C18 και M69_M70 μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας και οι υπόλοιποι κλάδοι είναι χαμηλής τεχνολογίας.

Οι κλάδοι-κλειδιά τύπου Ghosh για το έτος 2014 παράγουν το 27,35% του προϊόντος της ελληνικής οικονομίας.

Πίνακας 4.5: Οι κλάδοι-κλειδιά τύπου Ghosh της ελληνικής οικονομίας για επιλεγμένα έτη

	2000	2008	2014
C18		X	X
C26	X	X	
C30			X
C33	X	X	X
D35	X		
G46	X	X	X
G47	X		X
H49		X	
H52			X
H53	X	X	X
K64	X	X	X
K66		X	X
L68	X	X	X
M69_M70		X	X
N		X	

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

4.5.2 Κλαδικές διασυνδέσεις και σχετικό μέγεθος κλάδων

Η μεθοδολογία προσδιορισμού των κλάδων-κλειδιά με βάση τις οριζόντιες και κά-

θετες διασυνδέσεις παρέχει μια πλήρη εικόνα της δυναμικής των κλάδων στην οικονομία, παρ' όλα αυτά ενδέχεται να οδηγήσει σε παραπλανητικά αποτελέσματα διότι δεν λαμβάνει υπόψη το σχετικό μέγεθος των κλάδων (Mattas and Shrestha, 1991: 247-248· Khayum, 1995: 39-40). Αν ένας κλάδος-κλειδί μιας οικονομίας είναι σχετικά μικρός, η δυνατότητα ικανοποιητικής διεύρυνσής του έτσι ώστε να δημιουργήσει σημαντικά για το σύνολο της οικονομίας αποτελέσματα (οριζόντια και κάθετα) είναι αρκετά περιορισμένη. Αντιθέτως, ένας σχετικά μεγάλος κλάδος-κλειδί είναι πιθανότερο να εμφανίσει σημαντικές επιδράσεις στο οικονομικό σύστημα.

Για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος έχει αναπτυχθεί στη διεθνή βιβλιογραφία μια σειρά από μεθοδολογίες, με σημαντικότερες από αυτές: την εκτίμηση του ολικού πολλαπλασιαστή, την εκτίμηση του καθαρού πολλαπλασιαστή και την υποθετική εξαγωγή κλάδου (για μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Miller and Blair, 2009: 555-582· Temurshoev and Oosterhaven, 2014: 284-290). Αναλυτικότερα, για να υπολογίσουμε τους ολικούς οριζόντιους και κάθετους πολλαπλασιαστές για έναν κλάδο, πολλαπλασιάζουμε τις οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις αντίστοιχα με το μερίδιό του στο συνολικό προϊόν ή στην τελική ζήτηση (Laumas, 1976· Dietzenbacher and Van der Linden, 1997). Σύμφωνα με την προσέγγιση εκτίμησης του καθαρού πολλαπλασιαστή, οι κάθετες διασυνδέσεις ενός κλάδου πολλαπλασιάζονται με τον λόγο της τελικής ζήτησης του κλάδου προς το προϊόν του και οι οριζόντιες διασυνδέσεις με τον λόγο της προστιθέμενης αξίας του κλάδου προς το προϊόν του, υπολογίζοντας έτσι τις καθαρές κάθετες και καθαρές οριζόντιες διασυνδέσεις, αντίστοιχα (De Mesnard, 2007· Dietzenbacher, 2005· Oosterhaven, 2007). Οι κλάδοι με καθαρές οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις υψηλότερες από τη μονάδα είναι οι κλάδοι-κλειδιά (Temurshoev and Oosterhaven, 2014: 287). Τέλος, η προσέγγιση της υποθετικής εξαγωγής κλάδου αξιολογεί την επίπτωση που θα έχει στην οικονομία η μη ύπαρξη ενός κλάδου. Η εφαρμογή της μεθόδου απαιτεί την αφαίρεση από τον πίνακα εισροών-εκροών της γραμμής και της στήλης όπου καταγράφονται η συμβολή του κλάδου στο οικονομικό σύστημα και ο υπολογισμός του προϊόντος που απαιτείται για την ικανοποίηση της νέας τελικής ζήτησης (δηλαδή της τελικής ζήτησης μετά την αφαίρεση του κλάδου). Η διαφορά μεταξύ του συνολικού προϊόντος της οικονομίας πριν και μετά την αφαίρεση του εξεταζόμενου κλάδου είναι το μέτρο της σημασίας του (Schultz, 1977· Miller and Lahr, 2001). Όπως έδειξε ο Temurshoev (2010), η μεθοδολογία αυτή μπορεί να παρακαμφθεί ακολουθώντας μια προσεγγιστική μεθοδολογία σύμφωνα με την οποία το προϊόν μετά την εξαγωγή κλάδου μπορεί να υπολογιστεί (κατά προσέγγιση) αν πολλαπλασιάσουμε την κάθετη διασύνδεση του κλάδου με το προϊόν του και διαιρέσουμε το αποτέλεσμα με το διαγώνιο στοιχείο του πίνακα τεχνολογικών συντελεστών που αντιστοιχεί στον εξεταζόμενο κλάδο.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η συγκριτική ανάλυση των αποτελεσμάτων προσδιορισμού των κλάδων-κλειδιά μιας οικονομίας με τη μεθοδολογία των διασυνδέσεων και με τις εναλλακτικές μεθοδολογίες που περιγράφονται παραπάνω δεν οδηγεί σε όμοια συμπεράσματα σχετικά με τους κλάδους-κλειδιά μιας οικονομίας (Temurshoev and Oosterhaven, 2014: 302-303). Οπότε, οι μεθοδολογίες αυτές θα πρέπει να εφαρμόζονται λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις ιδιαιτερότητες της εξεταζόμενης οικονομίας όσο και τα ερευνητικά ερωτήματα προς διερεύνηση.

Η παρούσα μελέτη δεν έχει στόχο την εφαρμογή των προτεινόμενων στη βιβλιογραφία μεθοδολογιών και τη μεταξύ τους σύγκριση, αλλά την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής οικονομίας και τον προσδιορισμό των κλάδων εκείνων που μπορούν να προάγουν την αναπτυξιακή δυναμική της. Για τον λόγο αυτόν, οι κλάδοι-κλειδιά που προκύπτουν από τις τρεις εναλλακτικές προσεγγίσεις της Υποενότητας 4.5.2 δεν παρουσιάζονται αναλυτικά, καθώς τα αποτελέσματα που προκύπτουν δεν θεωρούνται αξιόλογα.

Συγκεκριμένα, η εφαρμογή των ολικών πολλαπλασιαστών και της υποθετικής εξαγωγής κλάδου οδηγεί στον προσδιορισμό κλάδων-κλειδιά που ταυτίζονται με τους σχετικά μεγάλους κλάδους της οικονομίας. Συγκεκριμένα, το 2014, οι κλάδοι-κλειδιά με βάση τις μεθοδολογίες των ολικών πολλαπλασιαστών και της υποθετικής εξαγωγής κλάδου είναι οι εξής: A01, C10_C12, D35, F, G46, G47, H50, I, J61, K64, L68, O84, P85, Q και R_S. Οι κλάδοι αυτοί ανήκουν στους μεγαλύτερους κλάδους της οικονομίας,[109] όμως από αυτούς μόνο ο C10_C12 εμφανίζεται στις πρώτες δέκα θέσεις της κατάταξης των κάθετων διασυνδέσεων και ο K64 στις πρώτες δέκα θέσεις της κατάταξης των οριζόντιων διασυνδέσεων. Προκύπτει δηλαδή ότι οι δύο μέθοδοι (ολικών πολλαπλασιαστών και υποθετικής εξαγωγής κλάδου) επηρεάζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το σχετικό μέγεθος των κλάδων, με αποτέλεσμα η συνεισφορά των διασυνδέσεων να είναι πολύ περιορισμένη. Για τον λόγο αυτόν οι μέθοδοι αυτοί κρίνονται ακατάλληλες για την ελληνική οικονομία.

Επιπλέον, από την εφαρμογή της μεθοδολογίας των καθαρών διασυνδέσεων για τον προσδιορισμό των κλάδων-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2000, 2008 και 2014, δεν προκύπτουν κλάδοι-κλειδιά, κλάδοι δηλαδή που να έχουν ταυτόχρονα οριζόντιες και κάθετες καθαρές διασυνδέσεις μεγαλύτερες από τη μονάδα. Η

109. Αυτοί οι 15 κλάδοι παράγουν περίπου το 74% του προϊόντος της οικονομίας. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο μόνος μεγάλος κλάδος που δεν αναδεικνύεται από τις δύο μεθόδους ως κλάδος-κλειδί είναι ο C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), ο οποίος όμως έχει πολύ χαμηλές κλαδικές διασυνδέσεις: Βρίσκεται στην 39η και την 49η θέση μεταξύ των 54 κλάδων ως προς τις κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις, αντίστοιχα.

διερεύνηση του ευρήματος αυτού οδηγεί στο εξής: Η κατάταξη των κλάδων ως προς τις κάθετες διασυνδέσεις έχει ισχυρή αντίστροφη συσχέτιση με την κατάταξη των κλάδων ως προς τον λόγο της προστιθέμενης αξίας στο προϊόν (ο συντελεστής Spearman είναι -0,76) και η κατάταξη των κλάδων ως προς τις οριζόντιες διασυνδέσεις έχει ισχυρή αντίστροφη συσχέτιση με την κατάταξη των κλάδων ως προς τον λόγο της τελικής ζήτησης στο προϊόν (ο συντελεστής Spearman είναι -0,94).[110] Προκύπτει ότι αυτή η «πόλωση» της ελληνικής οικονομίας οδηγεί σε αδυναμία χρήσης της συγκεκριμένης μεθοδολογίας στον εντοπισμό των κλάδων-κλειδιά.

4.6 Οικονομική πολυπλοκότητα και εγχώρια συνάρθρωση

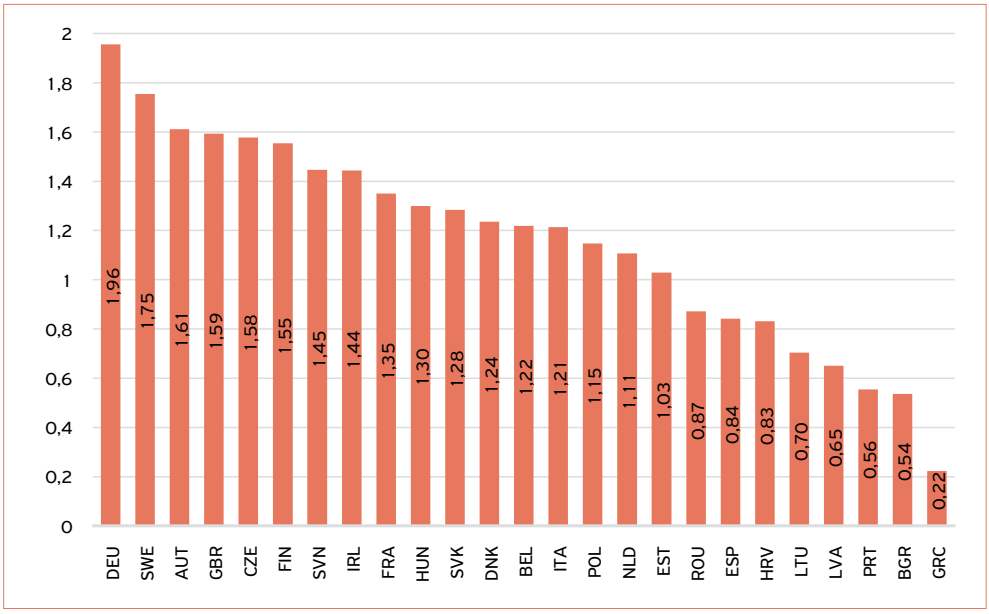
Συμπληρωματικά στη σημασία των κλαδικών διασυνδέσεων και της ανάπτυξης των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, εξετάζεται συγκριτικά η οικονομική πολυπλοκότητα της ελληνικής οικονομίας με άλλες χώρες της ΕΕ28. Η οικονομική πολυπλοκότητα θα προσεγγιστεί με τη χρήση του «Δείκτη Οικονομικής Πολυπλοκότητας» (Economic Complexity Index – ECI), όπως αυτός εκτιμάται από το MIT's Observatory of Economic Complexity (Hausmann et al., 2014). Ο δείκτης ECI κατασκευάζεται χρησιμοποιώντας ως κριτήριο δύο διαστάσεις της διάρθρωσης των εξαγωγών μιας χώρας: την ποικιλομορφία (diversity), δηλαδή τον αριθμό των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγει, και την πανταχού παρουσία (ubiquity), δηλαδή τον αριθμό των χωρών στις οποίες τα εξάγει. Η ανάλυση βασίζεται στα αποτελέσματα της εφαρμογής του δείκτη του αποκαλυπτόμενου συγκριτικού πλεονεκτήματος (RCA) για όλα τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που συμμετέχουν στο διεθνές εμπόριο. Ο δείκτης ECI υπολογίζεται για 216 χώρες. Δεδομένου ότι η Ελλάδα εμφανίζει RCA σε περιορισμένο αριθμό κλάδων, όπως αναλύεται στην Υποενότητα 4.2.1, η θέση της Ελλάδας αναμένεται να είναι σχετικά χαμηλή και στον δείκτη ECI.

Πράγματι, η Ελλάδα με βάση τον δείκτη ECI βρίσκεται το 2016 στην 53η θέση της παγκόσμιας κατάταξης, αλλά στην τελευταία θέση μεταξύ των χωρών της ΕΕ28[111] που συμμετέχουν στη σχετική κατάταξη, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.36.

110. Η εκτίμηση των αντίστοιχων μεγεθών για τη Γερμανία το έτος 2014 δεν εμφάνισε αντίστοιχα αποτελέσματα, καθώς οι συντελεστές Spearman έλαβαν τιμές κοντά στο -0,2, διατηρώντας όμως το αρνητικό πρόσημο.

111. Η ανάλυση της Υποενότητας 2.2.1 βασίζεται στο RCA ως προς τις χώρες της ΕΕ28, ενώ για τον υπολογισμό του δείκτη ECI χρησιμοποιείται το σύνολο του παγκόσμιου εμπορίου. Η χαμηλή όμως θέση της χώρας στον δείκτη ECI σε σχέση με την ΕΕ28 δείχνει ότι τα αποτελέσματα δεν διαφοροποιούνται.

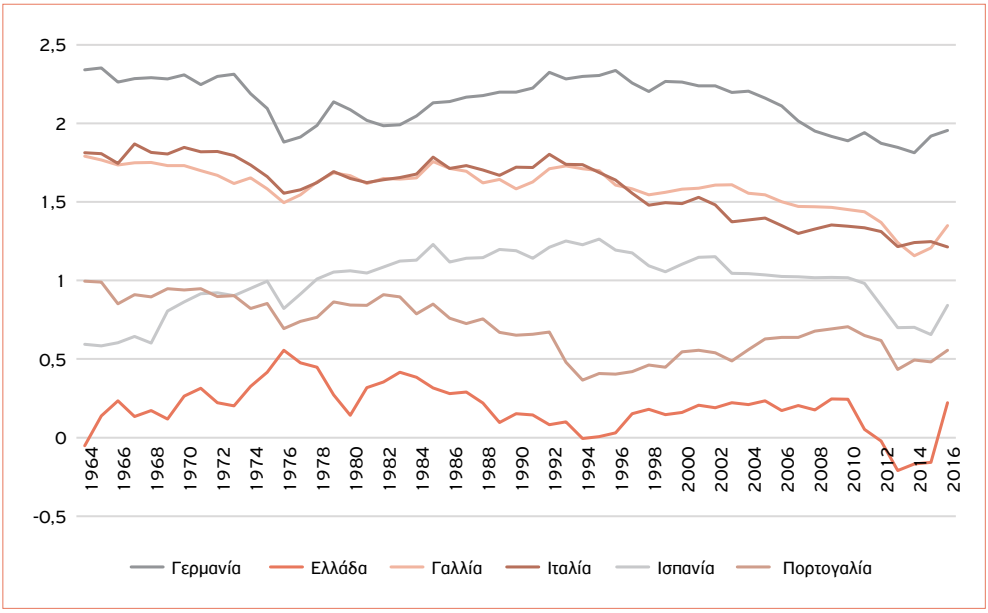
Διάγραμμα 4.36: Κατάταξη χωρών της ΕΕ28 σύμφωνα με τον δείκτη ECI

Πηγή: The Observatory of Economic Complexity (OEC)

Η εξέλιξη του ECI για επιλεγμένες χώρες καταγράφεται στο Διάγραμμα 4.37. Προκύπτει ότι η χαμηλή θέση της Ελλάδας στον δείκτη οικονομικής πολυπλοκότητας σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28 αποτελεί ένα μακροχρόνιο χαρακτηριστικό της χώρας και όχι το αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών. Οπότε η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από χαμηλή διαφοροποίηση εξαγωγών και χαμηλή ενσωματωμένη τεχνολογία σε αυτές.

Διάγραμμα 4.37: Οικονομική περιπλοκότητα για επιλεγμένες χώρες

Πηγή: The Observatory of Economic Complexity (OEC)

Έχουμε υποστηρίξει στο θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης ότι οι χώρες υψηλής «οικονομικής πολυπλοκότητας» ή οι «σύνθετες οικονομίες», ήτοι οι χώρες που έχουν σχετικά υψηλό δείκτη ECI, αντιστοιχούν σε ό,τι προσδιορίσαμε ως «εθνικές οικονομίες ισχυρής εγχώριας συνάρθρωσης» και, αντιστοίχως, οι «απλούστερες οικονομίες», ήτοι οι χώρες που έχουν σχετικά χαμηλό δείκτη ECI, αντιστοιχούν σε ό,τι προσδιορίσαμε ως «εθνικές οικονομίες ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης», τουλάχιστον ως προς τρία αλληλοσυνδεόμενα ζητήματα: α) των σχετικά ισχυρών ή αντιστοίχως ασθενών εγχώριων παραγωγικών διασυνδέσεων, β) του υψηλού ή αντιστοίχως χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου των προϊόντων που παράγουν και εξάγουν και γ) του υψηλού ή αντιστοίχως χαμηλού επιπέδου διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγικής δομής. Όπως είδαμε στην εμπειρική ανάλυση, η ελληνική οικονομία εντός της ΕΕ: α) εμφανίζει σχετικά ασθενείς (κάθετες και οριζόντιες) εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους, β) παράγει και εξάγει κατά βάση προϊόντα χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και γ) εμφανίζει ισχυρό προφίλ εξειδίκευσης. Επομένως, η ελληνική οικονομία αποτελεί εντός της ΕΕ μια «απλούστερη οικονομία» ή μια «εθνική οικονομία ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης».

05 Παραγωγική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας

5.1 Στρατηγικές παραγωγικής ανασυγκρότησης

Οι στρατηγικές οικονομικής ανάπτυξης στην πλειονότητά τους έχουν πρωταρχικό στόχο την εκβιομηχάνιση (industrialization) της παραγωγής (Ρέππας, 2003: 569). Στη διεθνή βιβλιογραφία αναπτύσσεται ιδιαίτερα ο κρίσιμος ρόλος της εκβιομηχάνισης ως μηχανισμού μεταφοράς νέας τεχνολογίας σε μια χώρα, δεδομένου ότι οι βιομηχανικές δραστηριότητες αποτελούν το ισχυρότερο κανάλι μεταφοράς τεχνολογίας, αλλά και γενικά προώθηση άλλων καινοτομιών σε σχέση με τους κλάδους των υπηρεσιών. Η διάχυση της τεχνολογίας είναι εφικτή μέσω των επενδύσεων σε μηχανήματα και εξοπλισμό, αλλά και μέσω των παραγωγικών διασυνδέσεων που δημιουργούνται μεταξύ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (Szirmai, 2012). Μάλιστα, η εκβιομηχάνιση, ως βασικό χαρακτηριστικό της παραγωγικής ανασυγκρότησης μιας χώρας, σχετίζεται ισχυρά με τη μακροχρόνια ανάπτυξη (Ocampo, 2014: 41). Υπό αυτή την οπτική, οι δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα μιας οικονομίας να δημιουργήσει νέες δυναμικές παραγωγικές δραστηριότητες (Ocampo, 2005)

5.1.1 Η ελληνική οικονομία: Σύνθεση των πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης και παραγωγικής ανασυγκρότησης

Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, που χαρακτηρίζεται από ασθενή εγχώρια συνάρθρωση (σχετικά ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους, υψηλή εξειδίκευση της εγχώριας παραγωγικής δομής, σχετικά χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, δυσμενείς εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης και σχετικά χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα), η διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και δεν ανάγεται σε μία πολιτική είτε υποκατάστασης εισαγωγών είτε προώθησης εξαγωγών, διότι μια τέ-

τοια οικονομία έχει ταυτόχρονα πρόβλημα τόσο σοβαρής εισαγωγικής διείσδυσης όσο και χαμηλής εξαγωγικής επίδοσης. Είναι σαφές ότι η επέκταση των κλάδων-κλειδιά ως κεντρικών στοιχείων της διαδικασίας αυτής δεν είναι επαρκής, καθώς το πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί είναι η ασθενής εγχώρια συνάρθρωση.[112] Επιπλέον, όπως αποδεικνύεται στην Υποενότητα 4.5.1, οι κλάδοι-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας καλύπτουν σχετικά μικρό τμήμα της συνολικής παραγωγής. Για τον λόγο αυτόν ακολουθείται μια ερευνητική διαδικασία σε τρεις κατευθύνσεις: Η πρώτη κατεύθυνση είναι ο προσδιορισμός μιας ευρύτερης ομάδας κλάδων με αναπτυξιακή δυναμική, λαμβάνοντας υπόψη το σχετικό τους μέγεθος στην οικονομία, την εξαγωγική τους σημασία και την ένταση των κάθετων διασυνδέσεων (εξαιτίας της ειδικής σημασίας που έχουν οι κάθετες διασυνδέσεις για την παραγωγική διαδικασία).[113] Η δεύτερη κατεύθυνση συνδέεται με τον εντοπισμό των κλάδων με τις υψηλότερες παραγωγικές διαρροές, εφόσον βασική στόχευση είναι η ενίσχυση των εγχώριων παραγωγικών διασυνδέσεων (ή εναλλακτικά με τη μείωση της εισαγόμενης συνιστώσας για τις κατηγορίες της τελικής ζήτησης).[114] Τέλος, η τρίτη κατεύθυνση λαμβάνει υπόψη τα παραγωγικά δίκτυα που σχηματίζονται στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας, με στόχο να συμπεριληφθούν στη μελέτη οι κλάδοι με «κεντρικό»[115] παραγωγικό ρόλο.

Οπότε, για την επίτευξη του στόχου της ανατροπής του μοντέλου της ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, πραγματοποιείται μια σύνθεση των πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης και παραγωγικής ανασυγκρότησης που περιγράφονται παραπάνω και αναπτύσσονται σε πέντε σημεία:[116]

1. Αρχικά, μέσω των κλάδων-κλειδιά εντοπίζονται οι κλάδοι των οποίων η επέκταση αναμένεται να έχει τα σημαντικότερα αποτελέσματα στην οικονομία.
2. Η ανάλυση της Υποενότητας 4.5 έδειξε ότι οι κλάδοι-κλειδιά που εντοπίζονται είναι σχετικά μικροί κλάδοι σε μέγεθος, οπότε οι δυνατότητες σημαντικών πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων λόγω της επέκτασής τους είναι περιορισμένες. Για

112. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Ρέππας (2003: 585): «Σκοπός (των διάφορων στρατηγικών ανάπτυξης) είναι η επέκταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων σε όλο και υψηλότερα επίπεδα παραγωγικής ολοκλήρωσης.

113. Βλ. Υποενότητες 4.1.2 και 4.3.1.

114. Στην κατεύθυνση αυτή λαμβάνονται υπόψη οι παραγωγικές διαρροές εξαιτίας των εξαγωγών και εξαιτίας της κατανάλωσης των νοικοκυριών. Παρόλο που η εισαγόμενη συνιστώσα εξαιτίας των εξαγωγών είναι μικρότερη από την εισαγόμενη συνιστώσα εξαιτίας της κατανάλωσης (ως απόλυτο μέγεθη), οι κλάδοι στους οποίους κατευθύνονται οι συγκεκριμένες διαρροές θεωρούνται σημαντικοί ανεξάρτητα από μια πολιτική παραγωγικής ανασυγκρότησης, ανεξάρτητα από το εάν συνδέονται με εξαγωγές ή κατανάλωση.

115. Δηλαδή, οι κλάδοι που αποτελούν τους ισχυρότερους κόμβους ενδιάμεσων εισροών στον πίνακα εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας.

116. Είναι σαφές ότι η συγκεκριμένη σύνθεση κατευθύνεται από τα ειδικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, οπότε δεν μπορεί να αποτελέσει γενικότερη πρόταση.

τον λόγο αυτόν ορίζεται η έννοια των *δυναμικών κλάδων*. Ως δυναμικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας θεωρούμε τους κλάδους που είναι είτε κλάδοι-κλειδιά είτε έχουν σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις και σχετικό μεγάλο μέγεθος ταυτόχρονα.

3. Εντοπίζονται οι σημαντικοί εξαγωγικοί κλάδοι, επικεντρώνοντας την ανάλυση σε αυτούς που έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές και, ταυτόχρονα, ανήκουν στους δυναμικούς κλάδους.
4. Εντοπίζονται οι κλάδοι που συνδέονται με διαρροές στην αλλοδαπή εξαιτίας της τελικής ζήτησης.
5. Εντοπίζονται οι κλάδοι που συνδέονται με διαρροές στην αλλοδαπή εξαιτίας της ενδιάμεσης ζήτησης (δηλαδή οι κλάδοι με υψηλή εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών και κατανάλωσης των νοικοκυριών).
6. Τέλος, μέσω της ανάλυσης δικτύων, εντοπίζονται τα βασικά παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας, καθώς και τα βασικά δίκτυα που δημιουργούν διαρροές στο εξωτερικό.

Η ανάλυση στα σημεία 1 ως 5 επικεντρώνεται στους κλάδους του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα, αλλά στο σημείο 6 εξετάζεται και η θέση των κλάδων των υπηρεσιών στα δίκτυα όπου αναπτύσσονται.

Πρέπει επιπλέον να τονιστεί ότι βασικό στοιχείο της προσέγγισής μας είναι η ενίσχυση της διαφοροποίησης (μείωση της εξειδίκευσης) στη δομή της παραγωγής και των εξαγωγών της ελληνικής οικονομίας. Για τον λόγο αυτόν είναι κρίσιμο να ληφθεί υπόψη ένας σημαντικός αριθμός κλάδων, έτσι ώστε τα αποτελέσματα μιας διαδικασίας παραγωγικής ανασυγκρότησης να επιφέρουν βελτίωση και στο ζήτημα αυτό.

Τέλος, όπως έχει αναδειχθεί στις προηγούμενες ενότητες, η χαμηλή συμμετοχή τεχνολογικά αναπτυγμένων κλάδων στην παραγωγή αλλά και στις εξαγωγές αποτελεί ένα σημαντικό διαρθρωτικό πρόβλημα που συντελεί σημαντικά στη μειωμένη διεθνή ανταγωνιστικότητα και στην οικονομική ανάπτυξη. Οπότε, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στις δυνατότητες ανάπτυξης κλάδων υψηλής και μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας.

5.1.2 Περιορισμοί

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί μια σειρά από περιορισμούς της ανάλυσης:

- Ο πρώτος και ιδιαίτερα κρίσιμος περιορισμός (προϋπόθεση) των προτάσεων παραγωγικής ανασυγκρότησης που διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη αφορά τη δυνατότητα της χώρας να αναπτύξει εθνική-κρατική βιομηχανική πολιτική, επομένως και να συγκροτήσει εθνικό-κρατικό παραγωγικό σχέδιο. Η συγκρότηση και η

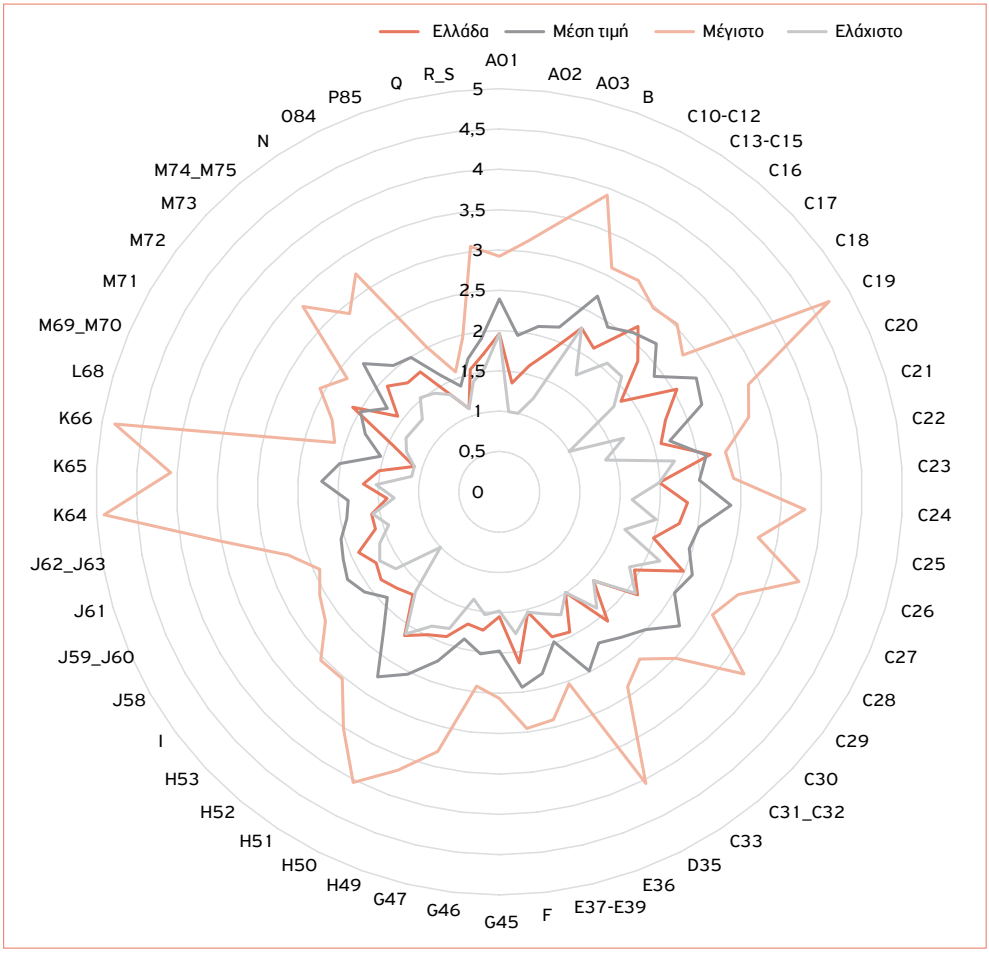
εφαρμογή ενός τέτοιου σχεδίου προϋποθέτουν (πέραν άλλων κοινωνικών-ταξικών προϋποθέσεων, βλ. Οικονομάκης, Ανδρουλάκης και Μαρκάκη, 2013: 131 κ.ε.) εθνική εμπορική και συναλλαγματική πολιτική, εκτός των δεσμεύσεων της ΕΕ-ΟΝΕ. Δεν θα υπεισέλθουμε σε τεχνικές όψεις αυτής της πολιτικής. Ωστόσο, μια πολιτική διαφοροποίησης των δασμών (φόρων)-επιδοτήσεων και των συναλλαγματικών ισοτιμιών με συγκεκριμένη στόχευση ως προς το ποια εισαγόμενα προϊόντα (τελικά ή ενδιάμεσα) επιδιώκεται να υποκατασταθούν και ποια όχι από την εγχώρια παραγωγή και ποια εγχώρια προϊόντα κυρίως να ενισχυθούν εξαγωγικά είναι αναγκαία τόσο ως μέσο αναχαίτισης της κυριαρχίας των ξένων εισαγωγών όσο και ως μέσο παραγωγικής ανασυγκρότησης. Με τη σειρά τους τέτοια μέτρα εμπορικής και συναλλαγματικής πολιτικής προϋποθέτουν εθνική-κρατική βιομηχανική πολιτική εκτός των δεσμεύσεων της ΕΕ-ΟΝΕ.

- Ο δεύτερος περιορισμός της προσέγγισής μας αφορά την κλαδική διάρθρωση των κλάδων στους οποίους χρησιμοποιείται. Η διάρθρωση αυτή (που ακολουθεί τη NACE Rev.2) βασίζεται στην ανάλυση διψήφιων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (Πίνακας Π-1, Παράρτημα) και υιοθετείται για λόγους συμβατότητας με τους πίνακες εισροών-εκροών. Ο βαθμός, όμως, ομαδοποίησης των κλάδων περιορίζει τη λεπτομερή ανάλυση κλάδων οι οποίοι είναι δυνατό να παράγουν μεγάλο εύρος προϊόντων ή προσφέρουν μεγάλο εύρος υπηρεσιών. Η περαιτέρω ανάλυση των σημαντικών κλάδων για την παραγωγική ανασυγκρότηση, μέσω κατάλληλης μικροοικονομικής μελέτης, θα μπορέσει να προσφέρει το υπόβαθρο για τη συγκρότηση εις βάθος κλαδικών πολιτικών.
- Ο τρίτος περιορισμός είναι ότι η υποκατάσταση εισαγωγών δεν είναι εφικτή σε όλα τα προϊόντα. Για παράδειγμα, δεν μπορούν υποκατασταθούν προϊόντα (πρώτες ύλες) που συνδέονται με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές μιας χώρας (για παράδειγμα, προϊόντα του κλάδου Β, Ορυχεία και λατομεία). Επίσης, δεν μπορεί να γίνει πλήρης υποκατάσταση προϊόντων κάποιων κλάδων (π.χ. δεν μπορούν να παραχθούν όλα τα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα σε μία χώρα). Επιπλέον, μια σειρά από προϊόντα έντασης κεφαλαίου που απαιτούν μεγάλης έκτασης επενδύσεις (π.χ. κλάδος C29, Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων) δεν είναι εφικτό να υποκατασταθούν σε βραχυπρόθεσμο διάστημα.
- Ένας τελευταίος περιορισμός είναι η δεδομένη τεχνολογία παραγωγής. Αν υποθέσουμε ότι γίνεται πλήρης υποκατάσταση εισαγωγών στην ενδιάμεση ζήτηση, τότε η παραγωγική διαδικασία θα γίνεται αποκλειστικά με εγχωρίως παραγόμενες εισροές. Όμως, οι κλαδικές διασυνδέσεις δεν είναι δυνατόν να ενισχυθούν περισσότερο χωρίς μεταβολή στην τεχνολογία παραγωγής των κλάδων. Ορίζεται δηλαδή ένα

άνω όριο στις παραγωγικές διασυνδέσεις. Το όριο αυτό παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5.1.

Στο Διάγραμμα 5.1 παρουσιάζονται οι κάθετες διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας, αν γίνει πλήρης υποκατάσταση ενδιάμεσων εισροών. Επιπλέον, απεικονίζεται η ελάχιστη, μέγιστη και μέση τιμή για τις χώρες της ΕΕ28. Από το Διάγραμμα 5.1 προκύπτει ότι οι κάθετες διασυνδέσεις έπειτα από πλήρη υποκατάσταση για την ελληνική οικονομία κυμαίνονται σε χαμηλά με μεσαία επίπεδα στο πλαίσιο της ΕΕ28 (μία μέση τιμή δίνει τη χώρα στην 24η θέση).

Διάγραμμα 5.1: Συγκριτική ανάλυση αποτελεσμάτων της πλήρους υποκατάστασης ενδιάμεσων εισροών στις κάθετες διασυνδέσεις της Ελλάδας και των χωρών της ΕΕ28 (2014)

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στη συνέχεια, στην Ενότητα 5.2 εντοπίζονται οι δυναμικοί κλάδοι της Ελλάδας, ως μια ομάδα κλάδων που είναι είτε κλάδοι-κλειδιά είτε εμφανίζουν σημαντικά κάθετα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και ταυτόχρονα σχετικά μεγάλο μέγεθος στην οικονομία. Στην Ενότητα 5.3 καταγράφονται οι κλάδοι με ισχυρή συμμετοχή στις εξαγωγές και στις εισαγωγές ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων, καθώς και τα παραγωγικά δίκτυα της οικονομίας. Τέλος, στην Ενότητα 5.4, οι κλάδοι που έχουν ιεραρχηθεί προηγουμένως ως υψηλότερης σημασίας στη διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης εξετάζονται αναλυτικά ως προς τα χαρακτηριστικά τους.

5.2 Εντοπισμός των δυναμικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας

Η εκτίμηση των κλάδων-κλειδιά δίνει τη δυνατότητα εντοπισμού των κλάδων εκείνων που δημιουργούν τα σημαντικότερα αποτελέσματα σε μια οικονομία λόγω της ένταξής τους στο παραγωγικό σύστημα και των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσουν με τους άλλους κλάδους. Η διεύρυνση της παραγωγής των κλάδων αυτών αναμένεται να επιφέρει σχετικά μεγάλη διεύρυνση σε όλη την οικονομία. Οπότε οι κλάδοι-κλειδιά της οικονομίας για το 2014, οι οποίοι παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 5.1 (κλάδοι που είναι ταυτόχρονα κλάδοι-κλειδιά Leontief και Ghosh), θα διερευνηθούν επιπλέον ως προς τις δυνατότητες επέκτασης της παραγωγής τους.

Πίνακας 5.1: Κατάταξη των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας σύμφωνα με τις διασυνδέσεις τους, 2014

	Κλάδος-κλειδί Ghosh	**Όχι κλάδος-κλειδί Ghosh**
Κλάδος-κλειδί Leontief	A01, B, C16, C22, C23, C24, C25, C26, J59_J60, M71, M73, M74_M75, N	C10_C12, C13_C15, C17, C20, C21, C27, C28, C29, C31_C32, E36, F, H49, H51, I, J58, K65, R_S
Όχι κλάδος-κλειδί Leontief	C18, C30, C33, G46, G47, H52, H53, K64, K66, L68, M69_M70,	A02, A03, C19, E37-E39, G45, H50, J61, J62_J63, M72, O84, P85, Q,

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Όπως έχει αναφερθεί στην Υποενότητα 4.5.2, ένας βασικός περιορισμός της μεθοδολογίας προσδιορισμού των κλάδων-κλειδιά είναι ότι δεν λαμβάνεται υπόψη το σχετικό τους μέγεθος στην οικονομία, αλλά η αύξηση της παραγωγής που προκαλεί-

ται από τη μοναδιαία μεταβολή της τελικής ζήτησης. Η δυνατότητα όμως μεταβολής της τελικής ζήτησης κατά ένα συγκεκριμένο μέγεθος είναι ευκολότερο να πραγματοποιηθεί σε μεγαλύτερου μεγέθους κλάδους (καθώς αυτή η μεταβολή δημιουργεί μια σχετικά μικρή ποσοστιαία μεταβολή στην παραγωγή τους) και δυσκολότερο σε μικρού μεγέθους κλάδους (αφού αντιστοιχεί σε σημαντική ποσοστιαία μεταβολή της παραγωγής τους).

Δεδομένου, όμως, ότι οι προτεινόμενες μεθοδολογίες εντοπισμού των κλάδων-κλειδιά, λαμβάνοντας υπόψη το σχετικό μέγεθος των κλάδων, δεν βρίσκουν ικανοποιητική εφαρμογή στην ελληνική οικονομία (βλ. Υποενότητα 4.5.2), στην παρούσα μελέτη θα λάβουμε υπόψη τους κλάδους που έχουν ταυτόχρονα σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις και σχετικά μεγάλο μερίδιο στην παραγωγή της οικονομίας. Η σημασία των κάθετων διασυνδέσεων έναντι των οριζόντιων έχει τονιστεί στην παρούσα μελέτη. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι κάθετες διασυνδέσεις ενός κλάδου λαμβάνουν υπόψη το σύνολο των κλάδων που θα κινητοποιηθούν, αν ο κλάδος αυξήσει την παραγωγή του. Με την έννοια αυτή, οι οριζόντιες διασυνδέσεις, οι οποίες προκύπτουν από τη διάρθρωση της ενδιάμεσης προσφοράς των κλάδων, είναι ένα παράγωγο μέγεθος που εξαρτάται από την παραγωγή των κλάδων στους οποίους κατευθύνεται η ενδιάμεση προσφορά.

Οι κλάδοι με σχετικά μεγάλο μερίδιο και σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις έχουν εντοπιστεί στην Υποενότητα 4.2.1 και πρόκειται για τους: A01, C10_C12, D35, F, H49, I, N και R_S.

Από τον συνδυασμό των κλάδων-κλειδιά και των σχετικά μεγάλων κλάδων με ισχυρές κάθετες διασυνδέσεις, προκύπτουν οι δυναμικοί κλάδοι της οικονομίας.

Πρόκειται για:

- Τον κλάδο του πρωτογενούς τομέα A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες)
- Τον κλάδο B, Ορυχεία και λατομεία
- Επτά κλάδους της βιομηχανίας:
  - C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία
  - C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό
  - C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες
  - C23, Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων
  - C24, Παραγωγή βασικών μετάλλων

- C25, Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού
- C26, Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων

Τον κλάδο D35 (Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού)

- Τον κλάδο F, Κατασκευές
- Και οκτώ κλάδους των υπηρεσιών:
  - H49, Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
  - I, Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης
  - J59_J60, Παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις και δραστηριότητες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
  - M71, Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές
  - M73, Διαφήμιση και έρευνα αγοράς
  - M74_M75, Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες και κτηνιατρικές δραστηριότητες
  - N, Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες
  - R_S, Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

Η ανάπτυξη των κλάδων αυτών αναμένεται να επιφέρει υψηλές επιδράσεις στην πολλαπλασιαστική δυναμική της οικονομίας, για τον λόγο αυτόν η διεύρυνσή τους, είτε για την παραγωγή τελικών είτε ενδιάμεσων προϊόντων και υπηρεσιών, θεωρείται σημαντική. Επιπλέον, η υποκατάσταση των ενδιάμεσων εισροών αυτών των κλάδων αναμένεται να εντείνει ακόμα περισσότερο τη δυνητική τους σημασία.

5.3 Πολιτικές παραγωγικής ανασυγκρότησης στην ελληνική οικονομία: Πρώτη προσέγγιση

Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται μια σύνθεση των αποτελεσμάτων της μελέτης και η σύνδεσή τους με τις πολιτικές παραγωγικής ανασυγκρότησης. Οι στρατηγικές πα-

ραγωγικής ανασυγκρότησης έχουν κύριο στόχο την ενίσχυση της βιομηχανικής παραγωγής και για τον λόγο αυτόν στη διεθνή βιβλιογραφία περιγράφονται με τον όρο «Productive Restructuring Industrialization».

5.3.1 Υποκατάσταση εισαγωγών, εξαγωγικός προσανατολισμός και παγκόσμιες αλυσίδες αξίας

Οι πολιτικές παραγωγικής ανασυγκρότησης που ορίζονται στην παρούσα μελέτη ως οι πολιτικές μετασχηματισμού της παραγωγικής διάρθρωσης, στην κατεύθυνση της ανατροπής του μοντέλου ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, με στόχο την οικονομική ανάπτυξη (ισχυρή εγχώρια συνάρθρωση), δεν συνδέονται αποκλειστικά με τους κλάδους της μεταποίησης. Είναι αναμενόμενο να εντοπιστούν κλάδοι των υπηρεσιών και του πρωτογενούς τομέα που μπορεί να έχουν κεντρικό αναπτυξιακό ρόλο σε μια οικονομία (Ocampo, 2014: 65), λόγω του κεντρικού ρόλου που κατέχουν στο δίκτυο των παραγωγικών σχέσεων που έχει αναπτυχθεί.

Οι πολιτικές παραγωγικής ανασυγκρότησης, παραδοσιακά, στη βιβλιογραφία βασίζονται στις στρατηγικές ενίσχυσης του εξαγωγικού προσανατολισμού (Export-Oriented Industrialization – EOI) και στις πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών (Import-Substituting Industrialization – ESI). Από την άλλη, στη σύγχρονη βιβλιογραφία, η συμμετοχή στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας (Global Value Chains – GVCs) θεωρείται ότι αποτελεί κομβικό σημείο για τη δρομολόγηση πολιτικών παραγωγικής ανασυγκρότησης (Milberg, Jiang and Gereffi, 2014: 151-154).

Ιστορικά, αρχικά η διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης επικεντρώθηκε στην υποκατάσταση των εισαγωγών, δηλαδή στην αντικατάσταση των εισαγωγών με την εγχώρια παραγωγή προκειμένου να μειωθεί η εξάρτηση από το εξωτερικό. Στη συνέχεια, η υιοθέτηση της πολιτικής του εξαγωγικού προσανατολισμού οδήγησε στη στροφή του δευτερογενούς τομέα προς τις εξαγωγές. Οι δύο αυτές πολιτικές εκβιομηχάνισης προϋπέθεταν τη δημιουργία μιας παραγωγικής βάσης κατάλληλης για την οργάνωση ολοκληρωμένων εγχώριων αλυσίδων αξίας, όπου όλα τα ενδιάμεσα προϊόντα παράγονται στο εσωτερικό της χώρας. Οι πολιτικές αυτές πολύ συχνά θεωρούνται αντίθετες και γίνεται η υπόθεση ότι είτε η εφαρμογή της μίας πολιτικής απαιτεί την εγκατάλειψη της άλλης είτε ότι η προώθηση εξαγωγών αποτελεί τη φυσική συνέχεια της εσωστρεφούς πολιτικής της υποκατάστασης εισαγωγών (Ρέππας, 2003: 569 και 585).

Και οι δύο αυτές πολιτικές αποδείχτηκαν κατάλληλες για βιομηχανίες σχετικά χαμηλής τεχνολογίας και έντασης εργασίας, αλλά εξαιρετικά απαιτητικές για βιομηχανίες

έντασης κεφαλαίου και γνώσης, όπου οι διευρυμένες επενδύσεις και η έλλειψη εξειδίκευσης έβαζαν σημαντικούς περιορισμούς (OECD, 2013: 33-34).

Η ανάπτυξη της μεθοδολογίας ανάλυσης των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας προσφέρει μια νέα προσέγγιση στη συζήτηση γύρω από την παραγωγική ανασυγκρότηση (Baldwin, 2011· Milberg, Jiang and Gereffi, 2014). Η διάκριση μεταξύ των ενδιάμεσων και των τελικών καταναλωτών δίνει τη δυνατότητα μιας σημαντικής διάκρισης των πολιτικών υποκατάστασης εισαγωγών και επέκτασης των εξαγωγών. Τόσο η πολιτική της υποκατάστασης των εισαγωγών όσο και η πολιτική της επέκτασης των εξαγωγών μπορούν να ιδωθούν υπό το πρίσμα της διάκρισης μεταξύ ενδιάμεσης και τελικής ζήτησης. Συγκεκριμένα, η υποκατάσταση εισαγωγών στην ενδιάμεση ζήτηση, δηλαδή η μείωση της εισαγωγικής συνιστώσας των εξαγωγών και της τελικής κατανάλωσης, πέρα από τη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου και την αύξηση της παραγωγής ορισμένων κλάδων, βελτιώνει τις οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις της οικονομίας, οπότε τα αναπτυξιακά αποτελέσματα διαχέονται σε περισσότερους κλάδους.[117] Από την άλλη, η ενίσχυση της οριζόντιας συμμετοχής στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας, δηλαδή η προώθηση των εξαγωγών ενδιάμεσων προϊόντων, μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη μια σειρά από κλάδους που δεν παράγουν τελικά προϊόντα, αλλά και δεν μπορούν να συνδεθούν με τελικούς κλάδους εξαιτίας των χαρακτηριστικών της εξεταζόμενης οικονομίας.

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η διαδικασία αναβάθμισης στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας προϋποθέτει, πρώτον, τη μετακίνηση κλάδων (ή επιχείρησης ή ομάδας επιχειρήσεων) της εξεταζόμενης χώρας σε κρίκο της αλυσίδας που έχει υψηλότερη προστιθέμενη αξία και, δεύτερον, να διασφαλιστεί ότι η χώρα θα συμμετέχει στην

117. Στη θεμελίωση της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών γίνεται η διάκριση μεταξύ δύο «σταδίων» (ή «φάσεων») της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών: του «εύκολου σταδίου» (ή «εύκολης φάσης») και του «δύσκολου σταδίου» (ή «δευτερεύουσας φάσης»). Το πρώτο στάδιο αναφέρεται στη μέσω της υποκατάστασης εισαγωγών κάλυψη των εγχώριων καταναλωτικών αναγκών σε μη διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Συστατικό στοιχείο του σταδίου αυτού είναι η επιλογή των αρχικών βιομηχανιών, από τις οποίες θα εκκινήσει η διαδικασία υποκατάστασης εισαγωγών αυτού του σταδίου, να γίνει μεταξύ εκείνων με τις μεγαλύτερες διασυνδέσεις με τους υπόλοιπους κλάδους. Το «δύσκολο στάδιο» αναφέρεται στη μέσω της υποκατάστασης εισαγωγών κάλυψη των αναγκών της χώρας σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά και μέσα παραγωγής (βλ. Ρέππας, 2003: 528-536· Markaki and Economakis, 2016). Καίτοι η προσέγγιση αυτή έχει κάποια κοινά στοιχεία με την προσέγγιση των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, πρόκειται για διαφορετικές οπτικές. Έτσι, το «δύσκολο στάδιο» της παραγωγικής ανασυγκρότησης δεν ταυτίζεται με την υποκατάσταση εισαγωγών στην ενδιάμεση ζήτηση, καθώς η ενδιάμεση ζήτηση δεν περιλαμβάνει μόνο διαρκή καταναλωτικά αγαθά και μέσα παραγωγής. Βέβαια, η ανάπτυξη κλάδων κατασκευής διαρκών καταναλωτικών αγαθών και μέσων παραγωγής είναι σαφές ότι βελτιώνει σημαντικά τις παραγωγικές διασυνδέσεις της οικονομίας, οπότε, κατά το «δύσκολο στάδιο», αναμένεται σημαντική βελτίωση της εγχώριας συνάρθρωσης της οικονομίας.

αλυσίδα ως προμηθευτής (οριζόντια συμμετοχή). Δηλαδή, με βάση την τεχνική ανάλυση που έχει προηγηθεί, θα πρέπει η χώρα να μειώσει την εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών και της τελικής κατανάλωσης και ταυτόχρονα να αναπτύξει τις εξαγωγές ενδιάμεσων προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής αξίας.

5.3.2 Εξαγωγικός προσανατολισμός

Η ενίσχυση του εξαγωγικού προσανατολισμού της ελληνικής οικονομίας για να συνοδευτεί με ισχυρά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στο εσωτερικό της θα έπρεπε να επικεντρωθεί σε κλάδους που έχουν ταυτόχρονα το συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές και ανήκουν στους δυναμικούς κλάδους. Όπως προκύπτει από την Υποενότητα 3.1.2, οι κλάδοι του πρωτογενούς τομέα και της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας με συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές είναι οι: A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες), A03 (Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), C23 (Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων) και C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων).

Πρέπει να σημειωθεί ότι από τους παραπάνω πέντε κλάδους οι A01, C23 και C24 ανήκουν στους δυναμικούς. Οι συγκεκριμένοι κλάδοι είναι χαμηλής (A01) και μεσαίας τεχνολογίας (C23 και C24) και, μάλιστα, είναι κλάδοι οι οποίοι συνδέονται με τα πρώτα στάδια της βιομηχανικής παραγωγής, ιδίως αν αναφερόμαστε σε προϊόντα υψηλής τεχνολογίας ή υψηλής περιπλοκότητας. Δηλαδή, πρόκειται για κλάδους που βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από την τελική ζήτηση (σύμφωνα με την ορολογία που καθιερώθηκε από τους Antràs και συνεργάτες, 2012).

Επιπλέον, δεδομένης της ιδιαίτερα υψηλής συμμετοχής των προϊόντων του κλάδου C19 στις ελληνικές εξαγωγές (27,84% το 2016 σύμφωνα με τον OECD), αλλά και της τάσης διεύρυνσης των εξαγωγών του κλάδου (το μερίδιό του το 2010 ήταν 11,04%), θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο C19 εμφανίζει ιδιαίτερα χαμηλές οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις, δεδομένου ότι βρίσκεται στη 19η θέση της κατάταξης των οριζόντιων διασυνδέσεων και στη 17η θέση της κατάταξης των κάθετων διασυνδέσεων, μεταξύ των 19 κλάδων της βιομηχανίας (κλάδοι C10_C12 ως C33). Επιπλέον, ο C19 ευθύνεται για το 52,9% της εισαγωγικής συνιστώσας των εξαγωγών. Συγκεκριμένα, αν οι συνολικές εξαγωγές της ελληνικής οικονομίας αυξηθούν κατά μία μονάδα, η ζήτηση για εισαγωγές έτσι ώστε να παραχθούν τα προς εξαγωγή προϊόντα και υπηρεσίες θα αυξηθεί κατά 0,30 μονάδες. Από αυτές, οι 0,16 μονάδες προκαλούνται εξαιτίας της ζήτησης για εισαγωγές του κλάδου C19 και προέρχονται κυρίως από τον κλάδο B (Ορυχεία και λατομεία).

Προκύπτει δηλαδή ότι ο εξαγωγικός προσανατολισμός της ελληνικής οικονομίας

τα τελευταία χρόνια επικεντρώνεται στον κλάδο C19, ο οποίος είναι πολύ ασθενώς διασυνδεδεμένος με την εγχώρια παραγωγή και δημιουργεί χαμηλής έντασης οριζόντια και κάθετα αποτελέσματα. Οι υπόλοιποι εξαγωγικοί κλάδοι, παρόλο που είναι δυναμικοί, είναι χαμηλής σχετικά τεχνολογίας και μάλιστα σχετιζόμενοι με τα πρώτα στάδια της αλυσίδας παραγωγής προϊόντων, άρα και χαμηλής προστιθέμενης αξίας, δεδομένου ότι η προστιθέμενη αξία αυξάνει στα στάδια παραγωγής που είναι κοντά στο τελικό προϊόν.

Τέλος, η αδυναμία του εξαγωγικού προσανατολισμού της ελληνικής οικονομίας καταγράφεται και με βάση τα ευρήματα της Υποενότητας 4.4.5, από όπου προκύπτει ότι η συμμετοχή της χώρας ως παραγωγού ενδιάμεσων προϊόντων και υπηρεσιών στις αλυσίδες αξίας που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της ΕΕ28 είναι ιδιαίτερα αδύναμη.

Δεδομένης της παραπάνω εικόνας, για την ενίσχυση του εξαγωγικού προσανατολισμού της ελληνικής οικονομίας απαιτείται ένας συνολικός επανασχεδιασμός της εξαγωγικής πολιτικής, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τη σημασία ενίσχυσης των δυναμικών κλάδων όσο και την ένταση της οριζόντιας συμμετοχής στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας.

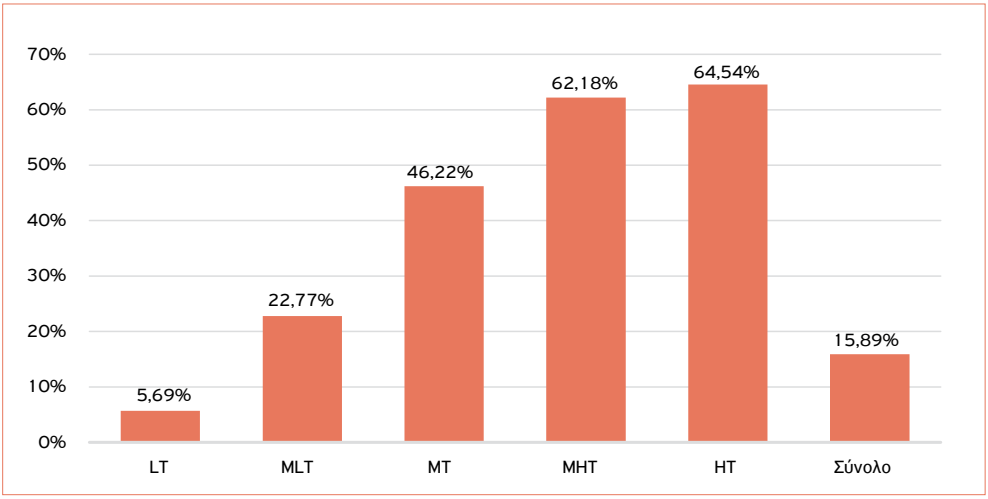
5.3.3 Υποκατάσταση εισαγωγών στην τελική ζήτηση

Στο Διάγραμμα 5.2 παρουσιάζεται το μερίδιο της κατανάλωσης των νοικοκυριών που εισάγεται από την αλλοδαπή ως προς τη συνολική κατανάλωση, ανά επίπεδο τεχνολογίας. Προκύπτει ότι οι εισαγωγές καλύπτουν το 15,89% της τελικής κατανάλωσης, αλλά το μερίδιο των εισαγωγών αυξάνεται σημαντικά αν εξετάσουμε τη ζήτηση για κατανάλωση προϊόντων και υπηρεσιών υψηλότερης τεχνολογίας. Συγκεκριμένα, στα προϊόντα και τις υπηρεσίες υψηλής τεχνολογίας που ζητούνται από τους τελικούς καταναλωτές το μερίδιο των εισαγωγών είναι 64,54%, στα μεσαίας-υψηλής τεχνολογίας 62,18%, στα μεσαίας τεχνολογίας 46,22%, στα μεσαίας-χαμηλής 22,77% και στα χαμηλής 5,69%.

Η εικόνα αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική αν συγκριθεί με τα συμπεράσματα σχετικά με το εξαγωγικό προφίλ της χώρας, αλλά και τη συμμετοχή της Ελλάδας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας. Όπως προκύπτει από την Υποενότητα 4.1.2, οι εισαγωγές προϊόντων μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας της Ελλάδας, κατά το 2016, φτάνουν το 44,77% των συνολικών εισαγωγών αγαθών, σε αντίθεση με τις εξαγωγές των αντίστοιχων τεχνολογικών επιπέδων, που φτάνουν μόλις το 24,3% των συνολικών εξαγωγών. Στις Υποενότητες 4.4.1 και 4.4.3, όπου εξετάζεται η εισαγωγική συνιστώσα των εξαγωγών και της κατανάλωσης των νοικοκυριών αντίστοιχα, προέκυψε ότι η διάρθρωση της παραγωγής της ελληνικής οικονομίας βασίζεται σε ενδιάμεσες

εισροές (εγχώρια παραγόμενες αλλά και εισαγόμενες) χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28. Παρόλο που η Υποενότητα 4.1.2 περιλαμβάνει δεδομένα μόνο για το διεθνές εμπόριο αγαθών, ενώ οι Υποενότητες 4.4.1 και 4.4.3 περιλαμβάνουν και τις υπηρεσίες, τα αποτελέσματα δεν διαφοροποιούνται. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται σε σχέση με την ΕΕ28 από χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου δομή της εγχώριας παραγωγικής διαδικασίας, που μάλιστα βασίζεται σε ενδιάμεσες εισροές σχετικά χαμηλής τεχνολογίας.

Διάγραμμα 5.2: Μερίδιο εισαγωγών για την κάλυψη της κατανάλωσης των νοικοκυριών, ανά επίπεδο τεχνολογίας, Ελλάδα, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Αντιθέτως, όπως προκύπτει από τη διάρθρωση των εισαγωγών για την κάλυψη της κατανάλωσης των νοικοκυριών, στη ζήτηση των νοικοκυριών για προϊόντα και υπηρεσίες μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας επικρατούν οι εισαγωγές.

Συμπεραίνουμε, δηλαδή, ότι η παραγωγική και εξαγωγική δομή της ελληνικής οικονομίας συνδέεται με προϊόντα σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου, ενώ και οι εισαγωγές που κατευθύνονται στην ενδιάμεση ζήτηση που τροφοδοτεί αυτή τη δομή είναι επίσης σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Οπότε, η συγκεκριμένη παραγωγική δομή δεν μπορεί να καλύψει τη ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες μεσαίας-υψηλής και υψηλής τεχνολογίας, τα οποία καλύπτονται από εισαγωγές.

Οι κλάδοι του πρωτογενούς τομέα και της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας με

το υψηλότερο μερίδιο εισαγωγών για την κάλυψη της τελικής ζήτησης (όπως προκύπτει από το WIOD) είναι οι: A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες), C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία), C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων), C21 (Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων), C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού), C29 (Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων) και C31_C32 (Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες).

Από τους παραπάνω κλάδους, μόνο οι A01 και C10_C12 είναι δυναμικοί κλάδοι της ελληνικής οικονομίας. Ο C19 είναι ένας εξαγωγικός κλάδος, ιδιαίτερα αναπτυγμένος, ο οποίος όμως, όπως έχει αναλυθεί παραπάνω, χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα χαμηλές εγχώριες διασυνδέσεις. Οι C20, C21, C27 και C31_C32 είναι κλάδοι τύπου Leontief για την ελληνική οικονομία και μάλιστα εμφανίζουν σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ28. Ο C13_C15 είναι παραδοσιακός κλάδος με ισχυρή μείωση του μεριδίου του στο προϊόν κατά τα τελευταία έτη (το μερίδιο του C13_C15 στο προϊόν μειώθηκε από 2,34% το 1995 στο 0,49% το 2016, σύμφωνα με τα δεδομένα της Eurostat). Τέλος, ο C29 είναι ένας κλάδος έντασης κεφαλαίου, η ανάπτυξη του οποίου απαιτεί υψηλές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου.

5.3.4 Παραγωγικές διαρροές στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και υποκατάσταση εισαγωγών

Η υποκατάσταση εισαγωγών στην ενδιάμεση ζήτηση αναμένεται να βελτιώσει τόσο τις κάθετες όσο και τις οριζόντιες παραγωγικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας. Οι κάθετες διασυνδέσεις ισχυροποιούνται, καθώς μετά την υποκατάσταση μεγαλύτερο τμήμα της ενδιάμεσης ζήτησης θα προέρχεται από την εγχώρια παραγωγή, ενώ οι οριζόντιες ισχυροποιούνται διότι η ενδιάμεση προσφορά των κλάδων όπου γίνεται η υποκατάσταση αυξάνεται.

Δεδομένου ότι η διάρθρωση των εισαγωγών αυτών επηρεάζεται από τη δομή των εξαγωγών και της κατανάλωσης μιας οικονομίας, οι βασικοί κλάδοι για το μέγεθος αυτό εντοπίζονται με βάση τις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας. Εξετάζουμε δηλαδή τις απαιτούμενες εισαγωγές ενδιάμεσων αγαθών έτσι ώστε να ικανοποιηθεί η ζήτηση για την, δεδομένης διάρθρωσης, παραγωγή των εξαγωγών και της κατανάλωσης των νοικοκυριών. Αν η διάρθρωση των εξαγωγών και της κατανάλωσης των νοικοκυριών μεταβληθεί, τότε θα μεταβληθεί και η διάρθρωση της απαιτούμενης εισαγόμενης ενδιάμεσης ζήτησης. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαδικασία υποκατάστασης εισα-

γωγών δεν είναι εφικτή για κάποιους κλάδους, όπως ο Β (Ορυχεία και λατομεία) και ο C29 (Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων).

Όπως προκύπτει από τις Υποενότητες 4.4.1 και 4.4.3:

Κλάδοι της μεταποίησης με υψηλή εισαγωγική συνιστώσα της κατανάλωσης των νοικοκυριών είναι οι: Α01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες), C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία), C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος), C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων), C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων) και C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού).

Κλάδοι της μεταποίησης με υψηλή εισαγωγική συνιστώσα εξαγωγών είναι οι: C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος), C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων), C19 (Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου), C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων), C22 (Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες), C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων) και C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού).

5.3.5 Σύνθεση πολιτικών

Στο Διάγραμμα 5.3 παρουσιάζεται η σύνθεση των πολιτικών που αναλύονται στις Υποενότητες 5.3.1-5.3.3, με τη μορφή ενός Διαγράμματος Venn. Για την κατασκευή του διαγράμματος λαμβάνονται υπόψη οι δυναμικοί κλάδοι της οικονομίας, οι κλάδοι με συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές και οι κλάδοι που μπορεί να ενταχθούν σε αναπτυξιακή πολιτική υποκατάστασης εισαγωγών (είτε για την τελική είτε για την ενδιάμεση ζήτηση). Δημιουργούνται έτσι τέσσερα διακριτά σύνολα:

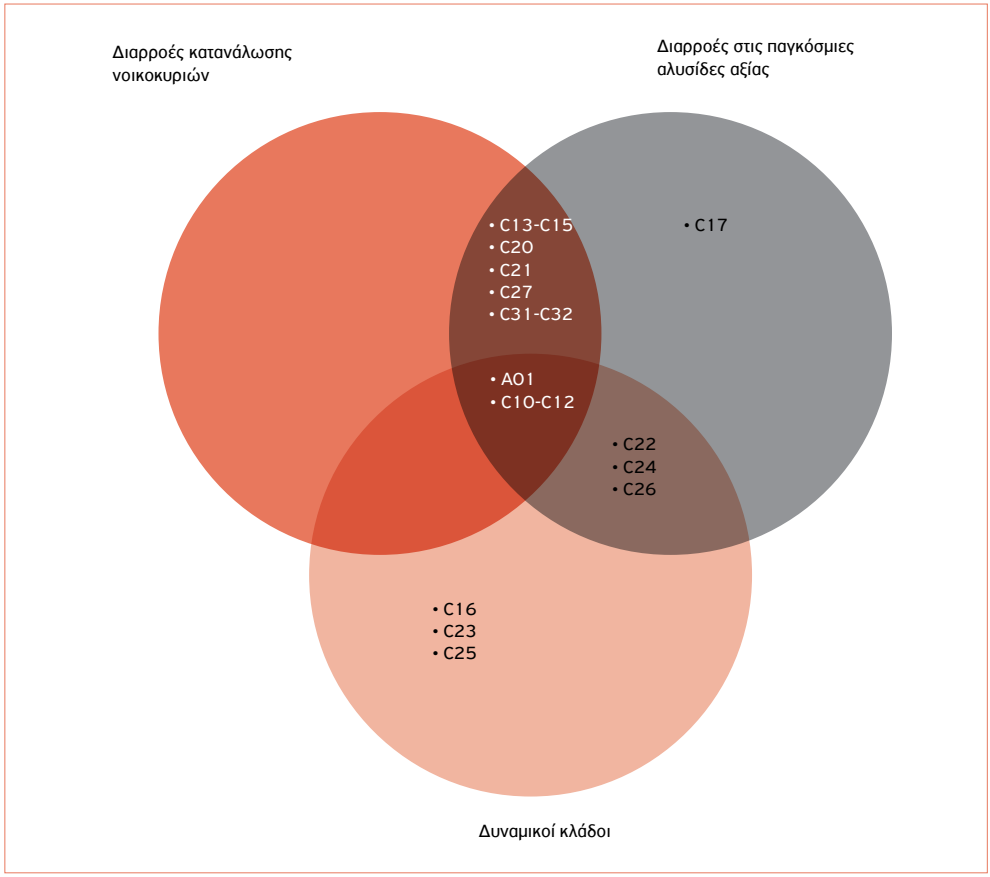
Σύνολο Α: Οι δυναμικοί κλάδοι της ελληνικής οικονομίας.

Σύνολο Β: Οι κλάδοι με συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές.

Σύνολο Γ: Οι κλάδοι όπου εντοπίζονται οι υψηλότερες διαρροές εξαιτίας της τελικής κατανάλωσης.

Σύνολο Δ: Οι κλάδοι όπου εντοπίζονται υψηλές διαρροές εξαιτίας της συμμετοχής στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας (τόσο λόγω των εξαγωγών όσο και λόγω της κατανάλωσης των νοικοκυριών).

Διάγραμμα 5.3: Σύνθεση των αποτελεσμάτων (Διάγραμμα Venn)

Όπως προκύπτει από το Διάγραμμα 5.3, στην τομή και των τεσσάρων συνόλων εντοπίζεται μόνο ο κλάδος: A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες). Πρόκειται για έναν δυναμικό και εξαγωγικό κλάδο, ο οποίος όμως έχει και παραγωγικές διαρροές.

Στην τομή των συνόλων Α, Γ, Δ εντοπίζεται μόνο ο κλάδος C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία). Πρόκειται για έναν κλάδο ο οποίος, παρόλο που είναι δυναμικός, εμφανίζει σημαντικές παραγωγικές διαρροές ενδιάμεσων προϊόντων.

Στην τομή των συνόλων Α, Β, Δ εντοπίζεται μόνο ο κλάδος C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων). Ο κλάδος αυτός είναι δυναμικός και εξαγωγικός, εμφανίζει όμως και παραγωγικές διαρροές στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας.

Στην τομή των συνόλων Α και Β εντοπίζονται οι κλάδοι C23 (Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων). Ο κλάδος αυτός είναι δυναμικός και εξαγωγικός κλάδος.

Στην τομή των συνόλων Α και Δ εντοπίζονται οι κλάδοι C22 (Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες) και C26 (Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων). Οι κλάδοι αυτοί είναι μεν δυναμικοί, αλλά με σημαντικές διαρροές ενδιάμεσων προϊόντων.

Στην τομή των συνόλων Γ και Δ εντοπίζονται οι κλάδοι: C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος), C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων), C21 (Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων), C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού) και C31_C32 (Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες). Πρόκειται για μια ομάδα κλάδων με σημαντικές παραγωγικές διαρροές τελικών και ενδιάμεσων προϊόντων.

Από τους υπόλοιπους κλάδους που ανήκουν σε μία από τις τέσσερις ομάδες, οι C16 (Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής) και C25 (Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού) είναι δυναμικοί κλάδοι, ο Α03 (Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια) είναι εξαγωγικός και ο C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων) έχει σημαντικές παραγωγικές διαρροές ενδιάμεσων εισροών.

5.3.6 Παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας

Η σημασία των κλαδικών διασυνδέσεων για μια οικονομία δεν περιλαμβάνει μόνο την *ένταση* των αποτελεσμάτων που η επέκταση ενός επιμέρους κλάδου προκαλεί στο οικονομικό σύστημα. Μια σημαντική παράμετρος των κλαδικών διασυνδέσεων είναι και η *έκταση* των προκαλούμενων αποτελεσμάτων, δηλαδή ο αριθμός των κλάδων που επηρεάζονται, η οποία εξαρτάται από το παραγωγικό δίκτυο μέσα στο οποίο ένας κλάδος εντοπίζεται.

Οι σύγχρονες μεθοδολογίες εντοπισμού των παραγωγικών δικτύων μιας οικονομίας αναπτύσσονται με τη χρήση της ανάλυσης δικτύων. Η ανάλυση δικτύων βασίζεται στη θεωρία των γράφων και οι πρώτες εφαρμογές της σε συνδυασμό με την ανάλυση εισροών-εκροών έγιναν με την εφαρμογή δυαδικού (Boolean) μετασχηματισμού σε έναν πίνακα εισροών-εκροών, με στόχο την ποιοτική αναπαράσταση των διακλαδικών σχέσεων γράφων (Campbell, 1975· Slater, 1974· Bon, 1989). Τα τελευταία χρόνια, η διευρυμένη εφαρμογή της ανάλυσης δικτύων στις κοινωνικές επιστήμες και η ανάπτυ-

ξη νέων μαθηματικών προσεγγίσεων και υπολογιστικών εργαλείων οδήγησαν και σε εφαρμογές στους πίνακες εισροών-εκροών (McNerney, 2009· Carvalho, 2013· Blöchl et al., 2010).

Στην προσέγγιση αυτή, θεωρούμε ότι ο πίνακας εισροών-εκροών εκφράζει έναν πίνακα γειτνίασης (adjacency matrix). Οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας είναι οι κόμβοι (nodes) του δικτύου και τα στοιχεία του πίνακα εκφράζουν τις ακμές του δικτύου (edges). Το δίκτυο είναι διατεταγμένο και μπορεί να είναι σταθμισμένο. Το ότι το δίκτυο είναι διατεταγμένο σημαίνει ότι το στοιχείο του πίνακα που εκφράζει τη σύνδεση του κόμβου *i* με τον κόμβο *j* είναι διαφορετικό από το στοιχείο του πίνακα που εκφράζει την ακμή μεταξύ του κόμβου *j* με τον κόμβο *i*. Ένας πρώτος τρόπος αποτίμησης ενός δικτύου είναι η απομόνωση των βασικών του διασυνδέσεων. Μέσω της αναπαράστασης των κυρίαρχων διασυνδέσεων μιας οικονομίας εντοπίζονται τα ισχυρά δίκτυα μεταξύ των κλάδων (αναλυτικά, Rueda-Cantuche, Neuwahl and Delgado, 2009).

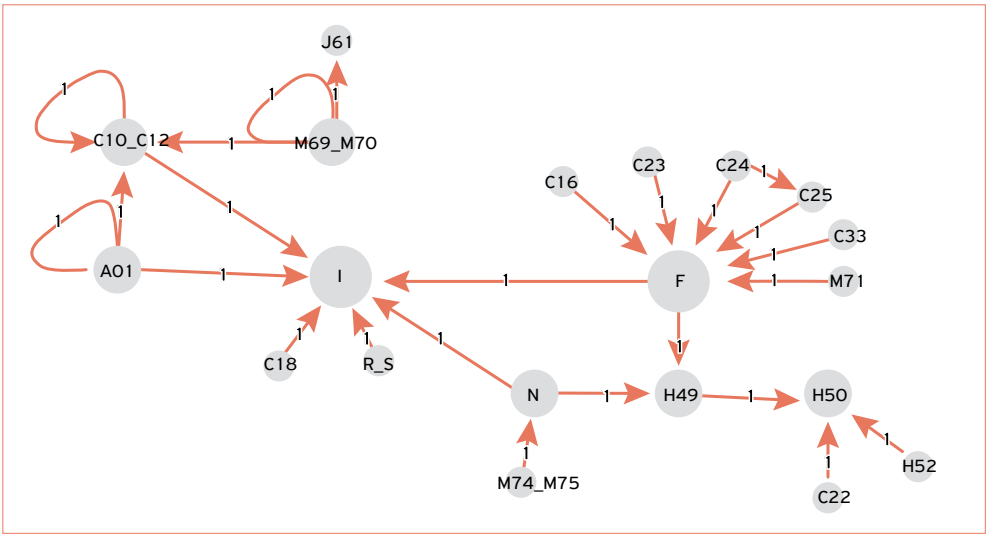
Στην παρούσα μελέτη διερευνάται η διάρθρωση των βασικών παραγωγικών δικτύων της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτή προκύπτει από τον πίνακα εισροών-εκροών. Αρχικά, θα εντοπιστούν τα βασικά παραγωγικά δίκτυα για τις εγχώριες ενδιάμεσες συναλλαγές, έτσι ώστε να εντοπιστούν οι κλάδοι που διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία της χώρας. Στη συνέχεια, θα εντοπιστούν τα παραγωγικά δίκτυα για τις εισαγωγές στην ενδιάμεση ζήτηση, έτσι ώστε να προσδιοριστεί η δυνητική παραγωγική διάρθρωση έπειτα από την εφαρμογή πολιτικών υποκατάστασης εισαγωγών.

Στο Διάγραμμα 5.4 παρουσιάζονται τα βασικά παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας. Για την κατασκευή του διαγράμματος χρησιμοποιείται ο πίνακας ενδιάμεσων συναλλαγών του 2014. Σκοπός της ανάλυσης είναι ο εντοπισμός των δικτύων εκείνων που μπορούν δυνητικά να αποτελέσουν στοιχεία ενός σχεδίου παραγωγικής ανασυγκρότησης της οικονομίας με έμφαση στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα. Όμως, δεδομένου ότι η πυκνότητα των κλαδικών διασυνδέσεων δεν επιτρέπει την πλήρη χαρτογράφηση του πίνακα ενδιάμεσων συναλλαγών, γίνεται μια σειρά από παραδοχές, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια εποπτική εικόνα. Συγκεκριμένα, οι διασυνδέσεις μιας σειράς κλάδων που έχουν μεγάλο μέγεθος, αλλά ανήκουν στον τριτογενή τομέα και δεν ανήκουν στους κλάδους που (με βάση τη διερεύνηση που αναπτύσσεται στην παρούσα μελέτη) μπορούν να περιληφθούν σε ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης, δεν λαμβάνονται υπόψη. Συγκεκριμένα, οι κλάδοι του εμπορίου, G45_G47, η διαχείριση ακίνητης περιουσίας, L68, και η χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση, K64_K66, δεν περιλαμβάνονται στην ανάλυση. Επίσης, δεν λαμβάνονται υπόψη οι

κλάδοι παραγωγής ενέργειας, D35, Ορυχείων και λατομείων, B, και Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου, C19, δεδομένου ότι η υποκατάσταση εισαγωγών σε αυτούς δεν είναι εφικτή. Από τους υπόλοιπους κλάδους επιλέγονται οι 25 διασυνδέσεις με το μεγαλύτερο μέγεθος. Το δίκτυο που παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5.4 δεν είναι σταθμισμένο, οπότε δεν λαμβάνεται υπόψη το μέγεθος της σύνδεσης που αναπτύσσεται (για τον λόγο αυτόν όλες οι ακμές έχουν λάβει την τιμή 1). Το δίκτυο είναι διατεταγμένο και η κατεύθυνση του βέλους των ακμών ταυτίζεται με την προσφορά της ενδιάμεσης ζήτησης. Για παράδειγμα, η κατεύθυνση της σύνδεσης του κλάδου A01 και του κλάδου I δείχνει ότι ο κλάδος A01 τροφοδοτεί τους C10_C12 και I με ενδιάμεσα προϊόντα ή υπηρεσίες, ενώ ο C10_C12 με τη σειρά του τροφοδοτεί τον I. Η αυτοκατανάλωση των κλάδων αποτυπώνεται με βρόγχο.

Από το Διάγραμμα 5.4 φαίνεται η κεντρικότητα για την οικονομία των κλάδων I (Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης) και F (Κατασκευές). Ο F προμηθεύεται ενδιάμεσες εισροές από τους κλάδους C16 (Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό), C23 (Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων), C24 (Παραγωγή βασικών μετάλλων), C25 (Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού) και C33 (Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού) της μεταποίησης και τον M71 (Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού) του τριτογενούς τομέα. Ο F τροφοδοτεί τους κλάδους I και H49 (Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών). Ο I τροφοδοτείται από τους A01 (Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες), C10_C12 (Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία), C18 (Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων), N (Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες) και R_S (Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών). Ο H49 τροφοδοτείται, πλην του F, από τον N, και με τη σειρά του τροφοδοτεί τον H50 (Πλωτές μεταφορές), από κοινού με τους C22 (Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες) και H52 (Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες). Ο N επιπλέον λαμβάνει εισροές από τον M74_M75 (Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες και κτηνιατρικές δραστηριότητες). Ο A01 μαζί με τον M69_M70 (Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κεντρικών γραφείων, δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης) τροφοδοτούν με ενδιάμεσες εισροές τον C10_C12. Ο M69_M70 παρέχει ενδιάμεσες εισροές στον J61 (Τηλεπικοινωνίες). Σημαντική αυτοκατανάλωση έχουν οι κλάδοι: A01, C10_C12 και M69_M70. Η ενίσχυση των κλάδων που συμμετέχουν στα βασικά παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας αναμένεται να προκαλέσει σημαντικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα.

Διάγραμμα 5.4: Βασικά παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας, εγχώρια ενδιάμεση ζήτηση, 2014

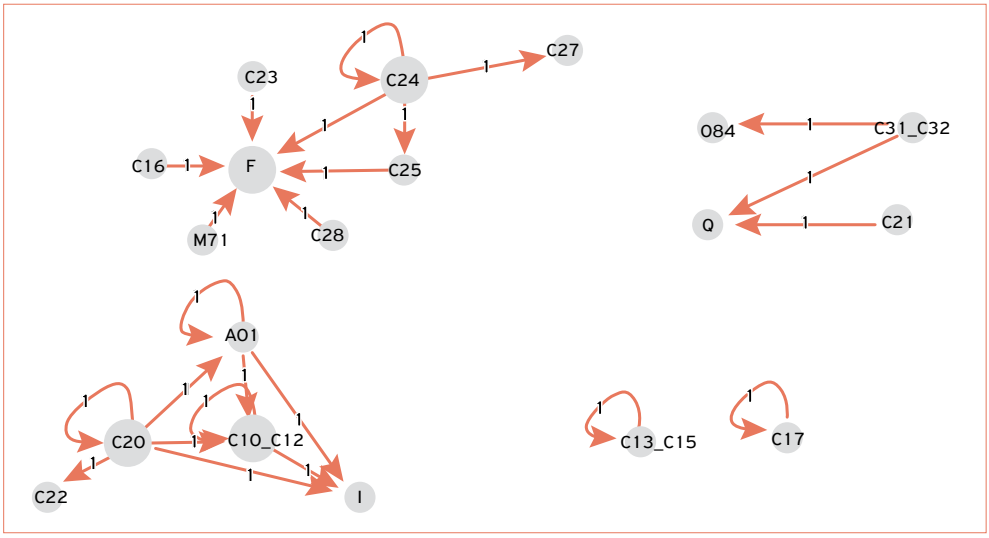

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 5.5 παρουσιάζεται η διάρθρωση της ενδιάμεσης ζήτησης που καλύπτεται από εισαγωγές, στη μορφή ενός παραγωγικού δικτύου. Μέσω του δικτύου αυτού μπορούν να εντοπιστούν οι κλάδοι που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ζήτηση για εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές και οι κλάδοι από τους οποίους αυτή η ζήτηση ικανοποιείται. Για την κατασκευή του διαγράμματος χρησιμοποιείται ο πίνακας των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών του έτους 2014. Σκοπός της ανάλυσης είναι ο εντοπισμός των δικτύων εκείνων που μπορούν δυνητικά να συνθέσουν ένα σχέδιο υποκατάστασης εισαγωγών στην ενδιάμεση ζήτηση. Η έμφαση και εδώ δίνεται στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα. Για την πιο αποδοτική χαρτογράφηση των σχέσεων μέσω μιας εποπτικής εικόνας, γίνεται μια σειρά από παραδοχές: Δεν λαμβάνονται υπόψη οι κλάδοι B, C19, G45_G47, L68, K64_K66 (για τους λόγους που έχουν αναφερθεί και παραπάνω), καθώς και οι κλάδοι H49_H52. Οι κλάδοι H49_H52 (Μεταφορές και αποθήκευση) της αλλοδαπής είναι κλάδοι των οποίων οι υπηρεσίες από τη φύση δεν μπορούν να υποκατασταθούν ανεξάρτητα από τους κλάδους τους οποίους εξυπηρετούν. Από τους υπόλοιπους κλάδους επιλέγονται οι 25 διασυνδέσεις με το μεγαλύτερο μέγεθος. Το δίκτυο που παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5.5 δεν είναι σταθμισμένο, οπότε δεν λαμβάνεται υπόψη το μέγεθος της σύνδεσης που αναπτύσσεται (για τον λόγο αυτόν όλες οι ακμές έχουν λάβει την τιμή 1). Το δίκτυο είναι διατεταγμένο και

η κατεύθυνση του βέλους των ακμών ταυτίζεται με την προσφορά της ενδιάμεσης ζήτησης. Η αυτοκατανάλωση των κλάδων αποτυπώνεται με βρόγχο.

Διάγραμμα 5.5: Βασικά παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας, εισαγόμενη ενδιάμεση ζήτηση, 2014

Πηγή: WIOD (επεξεργασία των συγγραφέων)

Στο Διάγραμμα 5.5 το δίκτυο που δημιουργείται δεν είναι ενιαίο. Οι κλάδοι C13_C15 (Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος) και C17 (Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων) εμφανίζονται ανεξάρτητα από άλλους κλάδους και χαρακτηρίζονται από υψηλή ενδιάμεση ζήτηση από τους αντίστοιχους κλάδους της αλλοδαπής. Το ίδιο χαρακτηριστικό έχουν και οι κλάδοι A01, C10_C12, C20 και C24. Εμφανίζεται επίσης ένα δίκτυο εισροών ενδιάμεσων προϊόντων από την αλλοδαπή προς τους κλάδους O84 (Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση) και Q (Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα). Συγκεκριμένα, ο κλάδος O84 λαμβάνει σημαντικές ενδιάμεσες εισροές από τον C31_C32 (Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες) και ο Q από τους C31_C32 και C21 (Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων). Το επόμενο δίκτυο που δημιουργείται αφορά τη διασύνδεση των κλάδων A01, C10_C12 και I. Το δίκτυο που δημιουργείται έχει την ίδια δομή με εκείνη του Διαγράμματος 5.3, σε αυτό όμως συμμετέχει τώρα και ο κλάδος C20 (Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων). Από τον κλάδο C20 της

αλλοδαπής εισάγονται ενδιάμεσες εισροές προς τους A01, C10_C12, I και C22. Το τελευταίο δίκτυο που δημιουργείται με κέντρο τον κλάδο F έχει παρόμοια δομή με το δίκτυο του Διαγράμματος 5.4. Σημαντικό είναι ότι ο κλάδος F λαμβάνει σημαντικές εισροές από τον κλάδο C28 (Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού) της αλλοδαπής, ενώ ο C27 (Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού) λαμβάνει εισροές από τον C24 της αλλοδαπής.

Από τη σύγκριση των Διαγραμμάτων 5.4 και 5.5 προκύπτουν δύο συμπληρωματικές δυνατότητες παραγωγικής ανασυγκρότησης: Η υποκατάσταση εισαγωγών που κατευθύνεται στα ήδη υπάρχοντα παραγωγικά δίκτυα της ελληνικής οικονομίας, όπως είναι τα δίκτυα με κέντρο τους κλάδους F και I, και η υποκατάσταση εισαγωγών σε δίκτυα ή απομονωμένους κλάδους που εμφανίζονται μόνο στις εισαγωγές για την κάλυψη της ενδιάμεσης ζήτησης.

5.4 Οι κλάδοι με προτεραιότητα στη διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης

Ακολουθώντας τα βήματα που περιγράφονται στην Υποενότητα 5.1.2, προκύπτει μια σειρά κλάδων που διαθέτουν χαρακτηριστικά που τους δίνουν προτεραιότητα σε μια διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας. Πρόκειται για κλάδους οι οποίοι συνδυάζουν μια σειρά από χαρακτηριστικά, για παράδειγμα είναι δυναμικοί ή/και εξαγωγικοί ή/και έχουν υψηλές διαρροές τελικών προϊόντων ή/και υψηλές διαρροές ενδιάμεσων προϊόντων. Επιπλέον, λαμβάνεται υπόψη και η ένταξη των κλάδων στα βασικά παραγωγικά δίκτυα της οικονομίας, καθώς και στα δίκτυα που αναπτύσσονται μεταξύ των διαρροών. Οι κλάδοι που προκρίνονται στην παρούσα μελέτη εντοπίζονται ακολουθώντας τα σημεία της Υποενότητας 5.1.2 και συνοψίζονται στη συγκριτική ανάλυση της Υποενότητας 5.3.4 σε συνδυασμό με την Υποενότητα 5.3.5 Τα αποτελέσματα ως προς τους κλάδους που συμμετέχουν στις βασικές ομάδες συνοψίζονται στον Πίνακα 5.2. Πλην των συνόλων Α (δυναμικοί κλάδοι), Β (συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές), Γ (υψηλές διαρροές εξαιτίας της τελικής κατανάλωσης) και Δ (υψηλές διαρροές εξαιτίας της συμμετοχής στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας) που έχουν οριστεί παραπάνω, ορίζονται και τα σύνολα Ε (συμμετοχή στα εγχώρια παραγωγικά δίκτυα) και ΣΤ (συμμετοχή στα δίκτυα των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών).

Αναλυτικότερα, η ομάδα Α συνδέεται με κλάδους που έχουν δεδομένη αναπτυξιακή δυναμική στην οικονομία. Οι κλάδοι της ομάδας Β είναι αυτοί που αναμένεται βραχυχρόνια να προωθήσουν τις εξαγωγές της χώρας, καθώς ήδη κατέχουν συγκρι-

τικό πλεονέκτημα για τις εξαγωγές. Οι κλάδοι της ομάδας Γ και Δ συνδέονται με μια πολιτική υποκατάστασης εισαγωγών στην ενδιάμεση και τελική ζήτηση. Η ομάδα Ε προσφέρει μία πιο ειδική οπτική της αναπτυξιακής δυναμικής των κλάδων, οπότε μπορεί να θεωρηθεί συμπληρωματική κατηγορία της ομάδας Α. Ομοίως, η ομάδα ΣΤ είναι συμπληρωματική της ομάδας Δ ως προς τις προοπτικές της υποκατάστασης εισαγωγών στην ενδιάμεση ζήτηση.

Συμπερασματικά, οι κλάδοι των ομάδων Α και Ε είναι οι κλάδοι που σχετίζονται με τη δεδομένη αναπτυξιακή δυναμική της ελληνικής οικονομίας, οι κλάδοι της ομάδας Β με την ενίσχυση του εξαγωγικού της προσανατολισμού και οι κλάδοι των ομάδων Γ, Δ και ΣΤ με πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών.[118]

Πίνακας 5.2: Συμμετοχή κλάδων στα βασικά σύνολα της ανάλυσης

	Α	Β	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
A01, Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	X	X	X	X	X	X
A03, Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια		X				
C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία	X		X	X	X	X
C13_C15, Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος			X	X		X
C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό	X				X	X
C17, Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων				X		
C20, Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων			X	X		X
C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και σκευασμάτων			X	X		
C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες	X			X	X	X
C23, Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	X	X			X	X
C24, Παραγωγή βασικών μετάλλων	X	X		X	X	X
C25, Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων	X				X	X
C26, Κατασκευή Η/Υ, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων	X			X		
C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού			X	X		
C31_C32, Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες			X	X		

Πηγή: Διάγραμμα 5.3

118. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι η εφαρμογή πολιτικών παραγωγικής ανασυγκρότησης με στόχο την ενίσχυση της εγχώριας συνάρθρωσης της οικονομίας, άρα πολιτικών που θα μετασχηματίσουν την κλαδική διάρθρωσή της, αναμένεται να αναδείξουν, μακροπρόθεσμα, διαφορετικές αναπτυξιακές κατευθύνσεις.

Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων και η ιεράρχηση των κλάδων ως προς τη σημασία τους στην κατεύθυνση της παραγωγικής ανασυγκρότησης απαιτούν τον ορισμό μιας σειράς κριτηρίων προσδιορισμού. Τα κριτήρια προσδιορισμού καθορίζονται με βάση τον μηχανισμό αλληλεπίδρασης μεταξύ των επιλεγμένων κλάδων και των πολιτικών στόχων που τίθενται.[119]

Στην παρούσα ανάλυση[120] αναπτύσσεται ένα μοντέλο προσδιορισμού των προτεραιοτήτων στην κλαδική πολιτική το οποίο βασίζεται σε έναν συνδυασμό στόχων προς την κατεύθυνση της ισχυροποίησης της εγχώριας συνάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας. Καθώς όμως η ενίσχυση της εγχώριας συνάρθρωσης δεν συνδέεται αποκλειστικά με μια αναπτυξιακή κατεύθυνση (π.χ. υποκατάσταση εισαγωγών ή εξαγωγικός προσανατολισμός), αλλά θα πρέπει να βελτιωθεί μια σειρά από δομικά χαρακτηριστικά της οικονομίας, επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε ως κριτήρια προσδιορισμού τα σύνολα που περιγράφονται στον Πίνακα 5.2. Έτσι ορίζονται έξι[121] διαφορετικά κριτήρια, τα οποία λαμβάνουν μία βαθμολογία (Q_{ij}, $i = 1,...,6$ και j ο εξεταζόμενος κλάδος) για κάθε κλάδο. Θεωρούμε ότι η βαθμολόγηση των κλάδων στα κριτήρια λαμβάνει την τιμή Q_{ij}= 1 αν ο κλάδος περιλαμβάνεται στο συγκεκριμένο σύνολο και $Q_{ij} = 0$ αν δεν περιλαμβάνεται. Στη συνέχεια σε κάθε κριτήριο αποδίδεται ένας συντελεστής βαρύτητας w_i, $i = 1,...,6$, έτσι ώστε $\sum_{i=1}^{6} w_i = 1$.

Ο δείκτης συνολικής επίδοσης (Total Return Index – TRI) του κλάδου j δίνεται από τη σχέση:

$$TRI_j = \sum_{i=1}^{6} w_i \cdot Q_{ij}$$

Ο δείκτης συνολικής επίδοσης ενός κλάδου εξαρτάται από τη συμμετοχή ή όχι του κλάδου στις ομάδες που καθορίζουν τα κριτήρια αλλά και από τον συντελεστή βαρύτητας w_i. Για να είναι εφικτή η εφαρμογή και συγκριτική ανάλυση εναλλακτικών σε-

119. Η προσέγγισή μας βασίζεται στις αρχές της πολυκριτήριας ανάλυσης (βλ. Shtub, Bard and Globerson, 2005· Δούμπος και Ζοπουνίδης, 2001).

120. Το μοντέλο προσδιορισμού των προτεραιοτήτων που υιοθετείται εδώ λαμβάνει υπόψη μια σειρά από χαρακτηριστικά των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, τα οδηγούν στον αποκλεισμό μιας σειράς κλάδων από τη διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης (αναλυτικά στην Υποενότητα 5.1.3). Βέβαια, το μοντέλο προσδιορισμού θα μπορούσε να μην κάνει κανέναν αποκλεισμό και να περιλαμβάνει το σύνολο των κλάδων που αναλύονται στη μελέτη. Με τον τρόπο όμως αυτόν η ανάλυση θα είχε έναν μάλλον τεχνικό χαρακτήρα, ο οποίος δεν είναι στους στόχους των συγγραφέων, οι οποίοι επιθυμούν την ανάδειξη των διαρθρωτικών, άρα και ποιοτικών, χαρακτηριστικών της διαδικασίας παραγωγικής ανασυγκρότησης, γι' αυτό και δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα εκ των προτέρων σε μια σειρά από κλάδους.

121. Η αρίθμηση από 1 έως 6 αντιστοιχεί στα κριτήρια από Α έως ΣΤ.

ναρίων αναπτυξιακής πολιτικής (άρα και διαφορετικών συντελεστών βαρύτητας των κριτηρίων), ο δείκτης συνολικής επίδοσης ομαλοποιείται με βάση τη σχέση:

$$NTRI_j = \frac{\sum_{i=1}^{6} w_i \cdot Q_{ij}}{\sum_{j=1}^{n} TRI_j / n}$$

Αν η τιμή του ομαλοποιημένου δείκτη συνολικής επίδοσης ($NTRI_j$) είναι μεγαλύτερη της μονάδας, τότε ο κλάδος *j* ανήκει στους κλάδους πρώτης προτεραιότητας για το συγκεκριμένο σενάριο αναπτυξιακής πολιτικής.

Αν η τιμή του ομαλοποιημένου δείκτη συνολικής επίδοσης ($NTRI_j$) είναι μεταξύ 0,75 και 1, τότε ο κλάδος *j* ανήκει στους κλάδους δεύτερης προτεραιότητας για το συγκεκριμένο σενάριο αναπτυξιακής πολιτικής

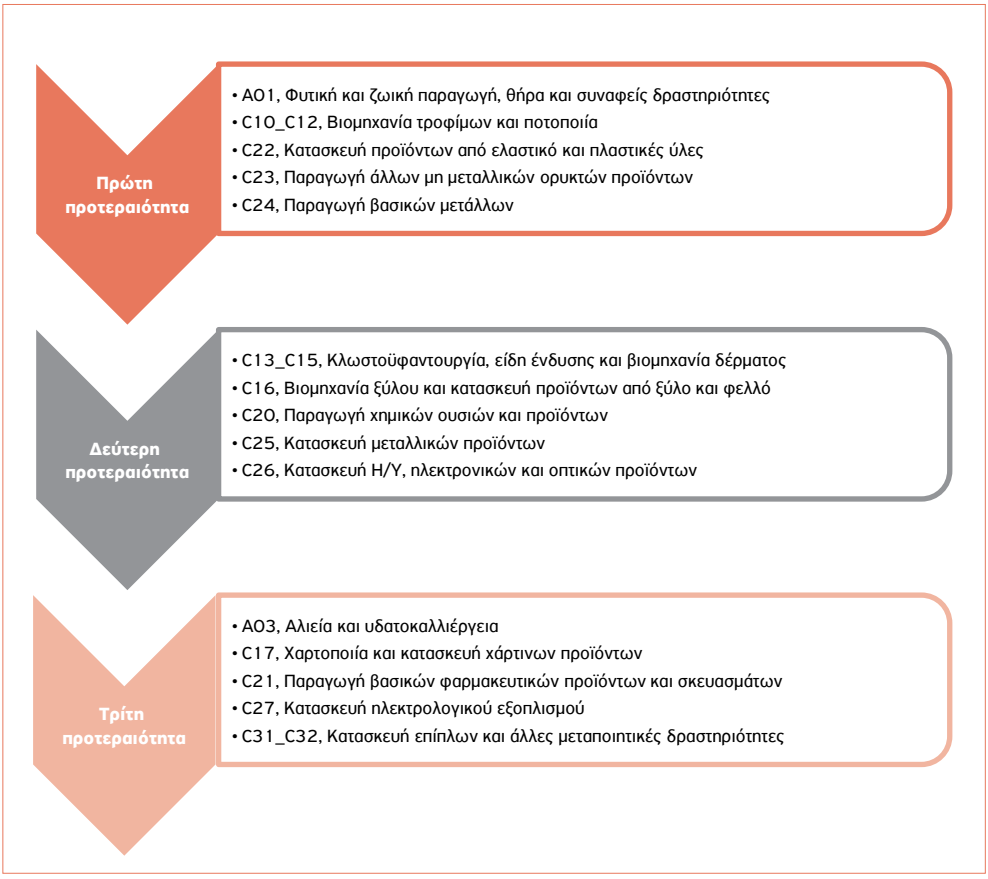
Αν η τιμή του ομαλοποιημένου δείκτη συνολικής επίδοσης ($NTRI_j$) είναι μικρότερη από 0,75, τότε ο κλάδος *j* ανήκει στους κλάδους τρίτης προτεραιότητας για το συγκεκριμένο σενάριο αναπτυξιακής πολιτικής.

5.4.1 Βασικό σενάριο

Το βασικό σενάριο της παρούσας μελέτης βασίζεται σε μια αναπτυξιακή πολιτική που στηρίζεται σε έναν συνδυασμό των εναλλακτικών επιλογών. Ως αρχική θέση σύνθεσης του βασικού σεναρίου θεωρούμε την υψηλή σημασία που πρέπει να έχουν τα κριτήρια Α και Ε, ως οι ομάδες κλάδων που εκφράζουν την τρέχουσα αναπτυξιακή δυναμική, δηλαδή τους κλάδους των οποίων η επέκταση θα επιφέρει σημαντικά βραχυχρόνια αποτελέσματα. Στο κριτήριο Α αποδίδεται ο συντελεστής βαρύτητας $w_1 = 0,3$, ενώ στο κριτήριο Ε ο συντελεστής βαρύτητας $w_5 = 0,1$. Οπότε, αθροιστικά στα κριτήρια Α και Ε αποδίδεται συνολική βαρύτητα ίση με 0,4. Στο κριτήριο Β, το οποίο εκφράζει την υιοθέτηση πολιτικών εξαγωγικού προσανατολισμού, αποδίδεται συντελεστής βαρύτητας $w_2 = 0,2$, καθώς στην τρέχουσα οικονομική συγκυρία ο μικρός αριθμός κλάδων με συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές (αλλά και η συγκέντρωση ιδιαίτερα μεγάλου μεριδίου των εξαγωγών σε συγκεκριμένους κλάδους) δεν μπορεί να δώσει περαιτέρω αναπτυξιακές δυνατότητες. Βέβαια, η επέκταση των κλάδων της ομάδας Α (αλλά και της Ε) αναμένεται να βελτιώσει την εικόνα του εξαγωγικού προφίλ της χώρας. Τα κριτήρια Γ, Δ και ΣΤ συνδέονται με την πολιτική υποκατάστασης εισαγωγών και μπορούν, στην τρέχουσα οικονομική συγκυρία, να χρησιμοποιηθούν για τη σημαντική βελτίωση της παραγωγικής διάρθρωσης της χώρας. Στο κριτήριο Γ αποδίδεται συντελεστής βαρύτητας $w_3 = 0,2$, στο κριτήριο Δ συντελεστής βαρύτητας $w_4 = 0,15$ και στο κριτήριο ΣΤ συντελεστής βαρύτητας $w_5 = 0,05$. Με τον τρόπο αυτόν η υποκατάσταση εισαγωγών στην τελική (κριτήριο Γ) και στην ενδιάμεση (κριτήριο Δ και ΣΤ) ζήτηση, έχουν τον ίδιο συντελεστή βαρύτητας, καθώς $w_3 = w_4 + w_6 = 0,2$.

Από την εφαρμογή του βασικού σεναρίου προκύπτουν οι παρακάτω προτεραιότητες προς την κατεύθυνση της παραγωγικής ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες απεικονίζονται στο Διάγραμμα 5.6:

Διάγραμμα 5.6: Προτεραιότητες βασικού σεναρίου

Παρατηρούμε ότι από τους κλάδους πρώτης προτεραιότητας, οι C22, C23 και C24 είναι μεσαίας τεχνολογίας, ο C10_C12 μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας και ο A01 χαμηλής τεχνολογίας. Από τους κλάδους δεύτερης προτεραιότητας, οι C13_C15, C16, C20 και C25 είναι μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας και ο C26 είναι κλάδος υψηλής τεχνολογίας. Τέλος, από τους κλάδους τρίτης προτεραιότητας, οι C21 και C27 είναι υψηλής τεχνολογίας, ο C31_C32 είναι μεσαίας τεχνολογίας, ο C17 μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας

και ο Α03 χαμηλής τεχνολογίας. Προκύπτει δηλαδή ότι οι κλάδοι πρώτης προτεραιότητας του βασικού σεναρίου συνδέονται με κλάδους μεσαίας και μεσαίας-χαμηλής τεχνολογίας, ενώ οι κλάδοι υψηλής τεχνολογίας περιλαμβάνονται στους βασικούς κλάδους επικέντρωσης πολιτικών παραγωγικής ανασυγκρότησης, αλλά σε δεύτερη και τρίτη προτεραιότητα.

5.4.2 Εναλλακτικά σενάρια

Στη μελέτη εξετάζονται δύο εναλλακτικά σενάρια: το πρώτο δίνει έμφαση στις πολιτικές εξαγωγικού προσανατολισμού, ενώ το δεύτερο στις πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών. Και στα δύο σενάρια οι συντελεστές βαρύτητας των κριτηρίων Α και Ε ταυτίζονται με αυτές του βασικού σεναρίου, υποδηλώνοντας την ιδιαίτερη σημασία των κριτηρίων αυτών, άρα και ότι σε κανένα από τα εναλλακτικά σενάρια δεν προτείνεται η υιοθέτηση αυστηρά και μόνο των διακριτών πολιτικών που τα σενάρια αυτά εκφράζουν.

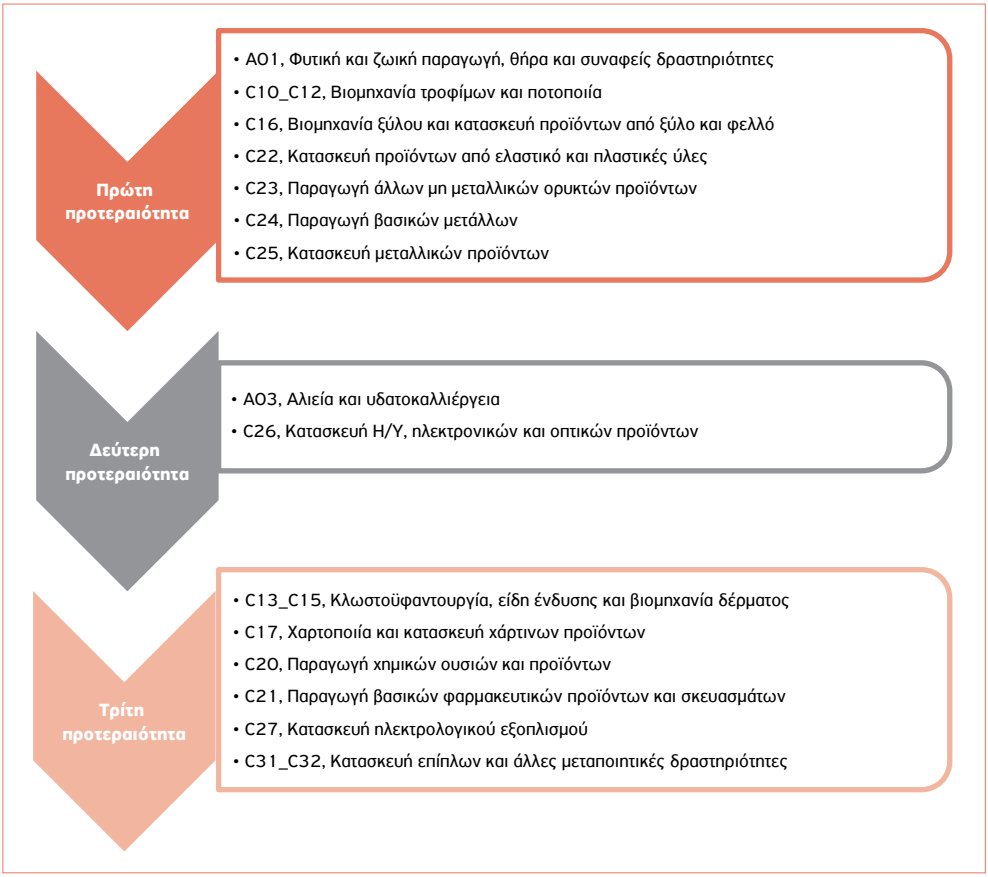
Στο σενάριο με έμφαση στον εξαγωγικό προσανατολισμό οι συντελεστές βαρύτητας των κριτηρίων ορίζονται ως: $w_1 = 0,3$, $w_2 = 0,35$, $w_3 = 0,1$, $w_1 = 0,1$, $w_1 = 0,1$ και $w_1 = 0,05$. Με τον τρόπο αυτόν οι κλάδοι της ομάδας Β, δηλαδή οι κλάδοι με συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές, αποκτούν ιδιαίτερα υψηλή σημασία, ενώ οι κλάδοι των ομάδων Γ, Δ και ΣΤ έχουν μειωμένη σημασία, αφού $w_3 + w_4 + w_6 = 0,25$.

Από την εφαρμογή του σεναρίου με έμφαση στον εξαγωγικό προσανατολισμό προκύπτουν οι παρακάτω προτεραιότητες προς την κατεύθυνση της παραγωγικής ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες απεικονίζονται στο Διάγραμμα 5.7.

Οι κλάδοι πρώτης προτεραιότητας στο σενάριο με έμφαση στον εξαγωγικό προσανατολισμό διαφοροποιούνται σε σχέση με το βασικό σενάριο, αφού, όπως προκύπτει από το Διάγραμμα 5.7, σε αυτούς προστίθενται οι κλάδοι C16 και C25. Οι κλάδοι δεύτερης προτεραιότητας διαφοροποιούνται σημαντικά από το βασικό σενάριο και μάλιστα είναι μόλις δύο σε αριθμό, ενώ οι κλάδοι τρίτης προτεραιότητας διαφοροποιούνται εξαιτίας του ότι συμπεριλαμβάνουν και τους κλάδους C13_C15 και C20, ενώ δεν περιλαμβάνουν τον Α03.

Στο σενάριο με έμφαση στην υποκατάσταση εισαγωγών οι συντελεστές βαρύτητας των κριτηρίων ορίζονται ως: $w_1 = 0,3$, $w_2 = 0,1$, $w_3 = 0,2$, $w_1 = 0,2$, $w_1 = 0,1$ και $w_1 = 0,1$. Με τον τρόπο αυτόν οι κλάδοι των ομάδων Γ, Δ και ΣΤ αποκτούν πολύ μεγάλη σημασία, αφού $w_3 + w_4 + w_6 = 0,5$.

Διάγραμμα 5.7: Προτεραιότητες σεναρίου με έμφαση στον εξαγωγικό προσανατολισμό

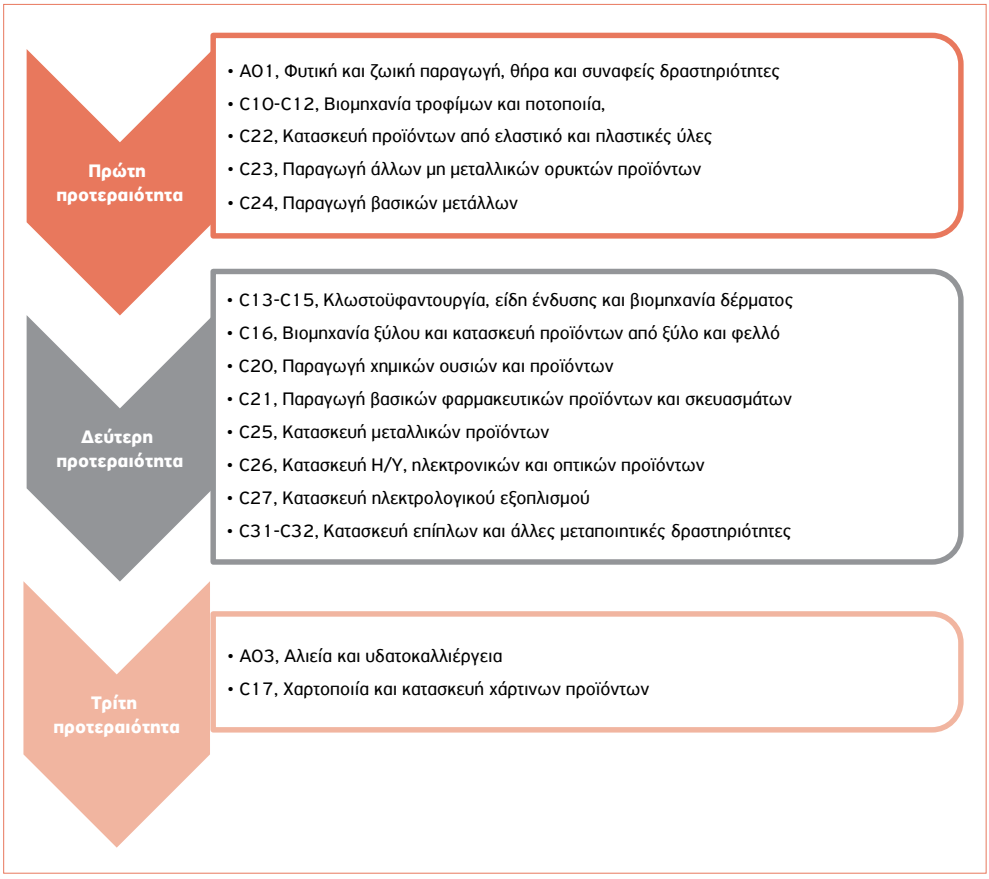
Από την εφαρμογή του σεναρίου με έμφαση στην υποκατάσταση εισαγωγών προκύπτουν οι παρακάτω προτεραιότητες προς την κατεύθυνση της παραγωγικής ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες απεικονίζονται στο Διάγραμμα 5.8.

Οι κλάδοι πρώτης προτεραιότητας στο σενάριο με έμφαση στην υποκατάσταση εισαγωγών δεν διαφοροποιούνται καθόλου σε σχέση με το βασικό σενάριο. Οι κλάδοι δεύτερης προτεραιότητας αυξάνονται αριθμητικά, καθώς σε αυτούς προστίθενται οι C21, C27 και C31_C32, οι οποίοι αφαιρούνται από τους κλάδους τρίτης προτεραιότητας.

Από την εφαρμογή των παραπάνω εναλλακτικών σεναρίων προκύπτει ότι οι κλάδοι A01, C10_C12, C22, C23 και C24 ανήκουν στους κλάδους πρώτης προτεραιότη-

τας ανεξάρτητα από την αναπτυξιακή κατεύθυνση που το κάθε σενάριο πριμοδοτεί. Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς υποδεικνύει ότι θα πρέπει να αποτελέσουν το κεντρικό σημείο έναρξης ενός σχεδίου παραγωγικής ανασυγκρότησης.

Διάγραμμα 5.8: Προτεραιότητες σεναρίου με έμφαση στην υποκατάσταση εισαγωγών

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί πως το γεγονός ότι οι κλάδοι των υπηρεσιών δεν περιλαμβάνονται στο μοντέλο προσδιορισμού των βασικών προτεραιοτήτων δεν καθιστά μικρότερης σημασίας τους κλάδους Ι (Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης) και F (Κατασκευές), των οποίων η κεντρικότητα αλλά και η διασύνδεση με κλάδους πρώτης προτεραιότητας έχουν αναδειχθεί από τη μελέτη.

06 Συμπεράσματα

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας, που εμφανίστηκε στο έδαφος «τρίδυμων ελλειμμάτων», δεν είναι «κρίση δημόσιου χρέους» ούτε ανάγεται ερμηνευτικά στον μαρξικό «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους – όπως φάνηκε και εμπειρικά μέσω της εξέτασης της απόδοσης του καθαρού αποθέματος παγίου κεφαλαίου της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1960-2016. Η κρίση της ελληνικής οικονομίας δεν είναι ούτε «κρίση υποκατανάλωσης», καίτοι εμφανίζεται (εκδηλώνεται) ως κρίση υποκατανάλωσης – ιδίως μετά την εφαρμογή των ακραίων περιοριστικών πολιτικών των «Μνημονίων» από το 2010, που οδήγησαν σε βαθιά ύφεση. Το υποκαταναλωτικό υπόβαθρο δεν είναι παρά η μορφή εμφάνισης στη συγκυρία της διεθνούς οικονομικής κρίσης του βαθύτερου δομικού-αναπτυξιακού προβλήματος του ελληνικού καπιταλισμού, που εκφράστηκε μέσω της κατεύθυνσης ανάπτυξής του – ιδίως στη δεκαετία του 2000: ανάπτυξη μέσω αυξανόμενων ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (τα οποία οφείλονται κατά κύριο λόγο στο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ και εκφράζουν την υποδεέστερη οικονομικά θέση του ελληνικού καπιταλισμού εντός της ΕΕ-ΟΝΕ), υπερκατανάλωση και υπερδανεισμός και, τελικά, μπλοκάρισμα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, υπό συνθήκες αδυναμίας πρόσβασης στις διεθνείς κεφαλαιαγορές. Η συσχέτιση της παρούσας οικονομικής κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού με τον τύπο ή την κατεύθυνση ανάπτυξής του εντός της ΕΕ-ΟΝΕ μέσα στη δεκαετία του 2000 μεταφέρει το ερώτημα του «βαθύτερου αιτίου» της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας από τον μαρξικό «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους αυτού καθαυτό στην κρίση εκ της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης, ήτοι στη δράση του μαρξικού «νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους στην «ανισομετρία» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» της ΕΕ-ΟΝΕ (συνάρθρωση του μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» και του λενινιστικού «νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης»), θέτοντας ως θεωρητικό

ζητούμενο την κατανόηση του μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, που βρίσκεται πίσω από την κατεύθυνση ανάπτυξης που ακολούθησε ιδίως τη δεκαετία του 2000. Το μοντέλο αυτό είναι ως προς όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του που ερευνήθηκαν στην παρούσα μελέτη ένα μοντέλο «ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης» εντός της ΕΕ-ΟΝΕ. Επομένως, η κρίση της ελληνικής οικονομίας δεν είναι παρά η κρίση του μοντέλου ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ-ΟΝΕ στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, και ως εκ τούτου είναι κρίση εκ της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης ως προς το «βαθύτερο αίτιό» της. Στις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η ελληνική οικονομία αναδείχθηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» της ΕΕ-ΟΝΕ, λόγω ακριβώς αυτού του μοντέλου ανάπτυξης – και της κρίσης του.

Πιο συγκεκριμένα:

Από την εμπειρική διερεύνηση της μελέτης διαπιστώθηκε η ανομοιότητα δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των διεθνών εμπορικών ανταγωνιστών: η ελληνική οικονομία κατά βάση παράγει προϊόντα χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και χαμηλότερης εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΕ. Ειδικότερα, εξετάστηκε το λεγόμενο «αποκαλυπτόμενο συγκριτικό πλεονέκτημα» για την παραγωγή της ελληνικής οικονομίας και στη συνέχεια για τις εξαγωγές. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τόσο η διάρθρωση της παραγωγής όσο και η δομή των εξαγωγών δημιουργούν για την ελληνική οικονομία συγκριτικά πλεονεκτήματα σε κλάδους χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν, σε πρώτο επίπεδο, ότι η ελληνική οικονομία είναι μια οικονομία σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ. Από την οικονομετρική διερεύνηση του «απλού κανόνα μεγέθυνσης» για την ελληνική οικονομία, με στοιχεία της περιόδου 1974-2017, διαπιστώθηκε ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας παρεκκλίνει από τον «απλό κανόνα μεγέθυνσης», κι αυτό σημαίνει ότι η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, πριν από την πρόσφατη κρίση, βασίστηκε κυρίως στον εξωτερικό δανεισμό, δηλαδή στη δημιουργία εξωτερικού χρέους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα της ποσοτικής διερεύνησης αποτελεί η αύξηση των εισοδηματικών ελαστικοτήτων ζήτησης εισαγωγών της ελληνικής οικονομίας πάνω από τη μονάδα μετά την είσοδο στη ζώνη του ευρώ. Διαπιστώθηκε, τέλος, η ανάπτυξη μιας τάσης απο-ευρωπαϊκοποίησης του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου, ήτοι μια αυθόρμητη οικονομική διαδικασία αναζήτησης «διαφυγής» από τους δυσμενείς όρους εμπορίου στο πλαίσιο της ΕΕ-ΟΝΕ.

Εισάγοντας την ανάλυση εισροών-εκροών, μελετήθηκαν οι κάθετες και οριζόντιες κλαδικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας για 54 κλάδους (για τα έτη 2000

και 2014). Ταυτόχρονα έγινε σύγκριση των κάθετων και οριζόντιων διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας με τις χώρες της ΕΕ28 και τους βασικούς εμπορικούς της εταίρους (για το 2014) και εξετάστηκε η θέση της ελληνικής οικονομίας στις «παγκόσμιες αλυσίδες αξίας» (για το 2014), ενώ εντοπίστηκαν οι «κλάδοι-κλειδιά» της ελληνικής οικονομίας (για το 2000, το 2008 και το 2014). Η ελληνική οικονομία εμφανίζει συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ28 και τους εμπορικούς της εταίρους σχετικά ασθενείς κάθετες και οριζόντιες εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους. Η διαπίστωση αυτή συνθέτει περαιτέρω την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ. Λαμβάνοντας υπόψη και τη χαμηλή συμμετοχή της ελληνικής οικονομίας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας (μέσω της εκτίμησης της εισαγωγικής συνιστώσας των εξαγωγών, της εγχώριας συνιστώσας των εξαγωγών, της εισαγωγικής συνιστώσας της κατανάλωσης των νοικοκυριών και της εγχώριας συνιστώσας της κατανάλωσης των νοικοκυριών), συμπεραίνεται τελικώς ότι: η ελληνική οικονομία, εντός της ΕΕ28, δηλαδή του βασικού της πεδίου εμπορικού ανταγωνισμού, εμφανίζει σχετικά ασθενείς (κάθετες και οριζόντιες) παραγωγικές διασυνδέσεις και (επομένως) χαμηλή (κάθετη και οριζόντια) συμμετοχή στις αλυσίδες αξίας. Τούτα τα ευρήματα ολοκληρώνουν την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως μιας οικονομίας σχετικά ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ, υφιστάμενης διαρροές αξίας υπέρ των χωρών σχετικά υψηλής εγχώριας συνάρθρωσης. Συμπληρωματικά στη σημασία των κλαδικών διασυνδέσεων και της ανάπτυξης των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, εξετάστηκε συγκριτικά η «οικονομική πολυπλοκότητα» της ελληνικής οικονομίας με άλλες χώρες της ΕΕ28. Από τη διερεύνηση προκύπτει μια σύγκλιση των συμπερασμάτων της ανάλυσης των κλαδικών διασυνδέσεων και της ανάλυσης της οικονομικής πολυπλοκότητας. Η ελληνική οικονομία αποτελεί εντός της ΕΕ μια «απλούστερη οικονομία» ή μια «εθνική οικονομία ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης».

Αν ο πρώτος στόχος της μελέτης αφορούσε το «βαθύτερο αίτιο» (ή τον χαρακτήρα) της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας, ο δεύτερος αφορά τη δυνατότητα διατύπωσης ενός σχεδίου «παραγωγικής ανασυγκρότησης» της ελληνικής οικονομίας. Η διερεύνηση του πρώτου ζητήματος είναι ταυτόχρονα προϋπόθεση για τη διερεύνηση του δεύτερου, καθώς το όποιο σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης δεν μπορεί παρά να αποσκοπεί στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει, ή έχει ως αφετηρία της, την κατανόηση του χαρακτήρα της. Εφόσον η κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι κρίση του μοντέλου ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης εντός της ΕΕ-ΟΝΕ στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η πρόταση σχεδίου παραγωγικής ανασυγκρότησης που διατυπώνεται αποσκοπεί στην ανατροπή του μοντέλου ασθενούς εγχώριας συνάρθρωσης, με στόχο την οικονομική

ανάπτυξη (ισχυρή εγχώρια συνάρθρωση). Στη βάση των παραπάνω, η παρούσα μελέτη εντοπίζει τους κλάδους στους οποίους πρέπει να επικεντρωθεί ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης, διατυπώνοντας τρία εναλλακτικά σενάρια με ιεράρχηση προτεραιοτήτων. Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας που χαρακτηρίζεται από ασθενή εγχώρια συνάρθρωση (σχετικά ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς της κλάδους, υψηλή εξειδίκευση της εγχώριας παραγωγικής δομής, σχετικά χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, δυσμενείς εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης και σχετικά χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα), η διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, και δεν ανάγεται σε μια πολιτική είτε υποκατάστασης εισαγωγών είτε προώθησης εξαγωγών, διότι μια τέτοια οικονομία έχει ταυτόχρονα πρόβλημα τόσο σοβαρής εισαγωγικής διείσδυσης όσο και χαμηλής εξαγωγικής επίδοσης. Έτσι, εντοπίζονται οι κλάδοι στους οποίους πρέπει να επικεντρωθεί ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης στη βάση έξι κριτηρίων: Α (δυναμικοί κλάδοι, ήτοι κλάδοι-κλειδιά συν κλάδοι με σχετικά υψηλές κάθετες διασυνδέσεις και σχετικό μεγάλο μέγεθος, ταυτόχρονα), Β (συγκριτικό πλεονέκτημα στις εξαγωγές), Γ (υψηλές διαρροές εξαιτίας της τελικής κατανάλωσης), Δ (υψηλές διαρροές εξαιτίας της συμμετοχής στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας), Ε (συμμετοχή στα εγχώρια παραγωγικά δίκτυα) και ΣΤ (συμμετοχή στα δίκτυα των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών). Εντοπίζονται 15 κλάδοι στους οποίους πρέπει να επικεντρωθεί ένα σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης. Αποδίδοντας σε κάθε κριτήριο έναν συντελεστή βαρύτητας ανάλογα με την έμφαση της πολιτικής παραγωγικής ανασυγκρότησης, διατυπώνονται τρία εναλλακτικά σενάρια παραγωγικής ανασυγκρότησης με ιεράρχηση προτεραιοτήτων. Το πρώτο από αυτά τα σενάρια θεωρείται το βασικό, το δεύτερο δίνει έμφαση στον εξαγωγικό προσανατολισμό της οικονομίας και το τρίτο στην υποκατάσταση εισαγωγών.

Σε όλα τα σενάρια οι κάτωθι κλάδοι ανήκουν στους κλάδους πρώτης προτεραιότητας ανεξάρτητα από την αναπτυξιακή κατεύθυνση που το κάθε σενάριο πριμοδοτεί:

- A01, Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες
- C10_C12, Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία
- C22, Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες
- C23, Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων
- C24, Παραγωγή βασικών μετάλλων

Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς υποδεικνύει ότι οι κλάδοι αυτοί θα πρέπει να αποτελέσουν το κεντρικό σημείο έναρξης ενός σχεδίου παραγωγικής ανασυγκρότησης.

Μένοντας στο θεωρούμενο βασικό σενάριο, οι κλάδοι δεύτερης προτεραιότητας είναι οι εξής:

- C13_C15, Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος
- C16, Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό
- C20, Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων
- C25, Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων
- C26, Κατασκευή Η/Υ, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων

Στο ίδιο, το βασικό, σενάριο οι κλάδοι τρίτης προτεραιότητας είναι οι εξής:

- A03, Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια
- C17, Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων
- C21, Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και σκευασμάτων
- C27, Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
- C31_C32, Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες

Η πρόταση αυτή τίθεται υπό συγκεκριμένους περιορισμούς, και κυρίως περιγράφει μια κατεύθυνση παρά ένα λεπτομερές σχέδιο – καθώς απαιτείται περαιτέρω ανάλυση των σημαντικών κλάδων για την παραγωγική ανασυγκρότηση, μέσω κατάλληλης μικροοικονομικής μελέτης, η οποία θα μπορέσει να προσφέρει το υπόβαθρο για τη συγκρότηση εις βάθος κλαδικών πολιτικών. Ωστόσο, ο πρώτος και ιδιαίτερα κρίσιμος περιορισμός (προϋπόθεση) των προτάσεων παραγωγικής ανασυγκρότησης που διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη αφορά τη δυνατότητα της χώρας να αναπτύξει εθνική-κρατική βιομηχανική πολιτική, επομένως και να συγκροτήσει εθνικό-κρατικό παραγωγικό σχέδιο. Η συγκρότηση και εφαρμογή ενός τέτοιου σχεδίου προϋποθέτει (πέραν άλλων κοινωνικών-ταξικών προϋποθέσεων) εθνική εμπορική και συναλλαγματική πολιτική, εκτός των δεσμεύσεων της ΕΕ-ΟΝΕ. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε τεχνικές όψεις αυτής της πολιτικής, σημειώνουμε ότι μια πολιτική διαφοροποίησης των δασμών (φόρων)-επιδοτήσεων και των συναλλαγματικών ισοτιμιών με συγκεκριμένη στόχευση ως προς το ποια εισαγόμενα προϊόντα (τελικά ή ενδιάμεσα) επιδιώκεται να υποκατασταθούν και ποια όχι από την εγχώρια παραγωγή και ποια εγχώρια προϊόντα κυρίως να ενισχυθούν εξαγωγικά είναι αναγκαία τόσο ως μέσο αναχαίτισης της κυριαρχίας των ξένων εισαγωγών όσο και ως μέσο παραγωγικής ανασυγκρότησης. Με τη σειρά τους τέτοια μέτρα εμπορικής και συναλλαγματικής πολιτικής προϋποθέτουν εθνική-κρατική βιομηχανική πολιτική εκτός των δεσμεύσεων της ΕΕ-ΟΝΕ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Amador, J. and Cabral, S. (2016). "Networks of value-added trade", *European Central Bank: Working Paper Series, Frankfurt,* https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1931.en.pdf?2afd42b5cb109caacb305e3a7ed58112

Amin, S. (1976). *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, Hassocks, Sussex: The Harvester Press.

Amin, S. (1977). *Imperialism and Unequal Development*, New York and London: Monthly Review Press.

Antràs, P., Davin, Ch., Thibault, F. and Hillberry, R. (2012). "Measuring the upstreamness of production and trade flows", *American Economic Review Papers and Proceedings*, 102 (3), pp. 412-16, DOI:10.1257/aer.102.3.412

Bagnai, A. (2010). "Structural changes, cointegration and the empirics of Thirlwall's Law", *Applied Economics*, 42 (10), pp. 1315-1329, DOI: 10.1080/00036840701721299

Balassa, B. (1964). "The purchasing power parity doctrine: A reappraisal", *Journal of Political Economy*, 72 (6), pp. 584-596, DOI:10.1086/258965

Balassa, B. (1965). "Trade liberalisation and 'revealed' comparative advantage", *The Manchester School*, 33 (2), pp. 99-123, https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050.x

Baldwin, R. (2011). *Trade And Industrialization After Globalization's 2nd Unbundling: How Building and Joining a Supply Chain are Different and Why it Matters,* NBER Working Paper No. 17716, http://www.nber.org/papers/w17716.pdf

Banga, R. (2013). *Background Paper RVC-8. Geneva: UNCTAD*, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ecidc2013misc1_bp8.pdf

Blöchl, F., Theis, F. J., Vega-Redondo, F. and Fisher, E. (2010). *Which Sectors of a Mod-*

ern Economy are Most Central?, CESifo Working Paper Series No. 3175, https://www.freit.org/WorkingPapers/Papers/Development/FREIT165.pdf

Bussière, M., Callegari, G., Ghironi, F., Sestieri, G. and Yamano, N. (2013). "Estimating trade elasticities: Demand composition and the trade collapse of 2008-2009", *American Economic Journal: Macroeconomics*, 5 (3), pp. 118-151.

Bon, R. (1989). "Qualitative input-output analysis", in R. E. Miller, K. R. Polenske and A. Z. Rose (eds), *Frontiers of Input-Output Analysis*, Oxford: Oxford University Press, Oxford.

Breda, E., Cappariello, R. and Zizza, R. (2009). "Vertical specialisation in Europe: Evidence from the import content of exports", in L. Lambertini (ed.), *Firms' Objectives and Internal Organisation in a Global Economy*, London: Palgrave Macmillan.

Cámara Izquierdo, S. (2010). *Short and Long-term Dynamics of the U.S. Profit Rate in the Context of the Current Crisis*, Paper to be presented at the Congrès Marx International VI "Crises, Révoltes, Utopies" 22-25 September, Université de Paris-Ouest-Nanterre-La Défense, France, http://actuelmarx.u-paris10.fr/cm6/com/MI6_Eco_Camara-Izquierdo_Sergio.pdf

Campbell, J. (1975). "Application of graph theoretical analysis to interindustry relationships", *Regional Science and Urban Economics*, 5, pp. 91-106.

Cappariello, R. (2012). *Domestic Value Added Content of Exports: A Cross-Country Comparison for the Major European Economies*, Banca d'Italia, Economic and Financial Statistics Department, http://www.wiod.org/conferences/groningen/Paper_Cappariello.pdf

Carchedi, G. (2001). *For Another Europe: A Class Analysis of European Integration*, London and New York: Verso.

Gereffi, G. (2014). "Global value chains in a post-Washington Consensus world", *Review of international political economy*, 21 (1), pp. 9-37.

Carvalho, V. (2013). *A Survey Paper on Recent Developments of Input-Output Analysis*, Working paper, Complexity Research Initiative for Systemic Instabilities. https://cordis.europa.eu/docs/projects/cnect/1/288501/080/deliverables/001-CRISIS-D31InputOutput.pdf

Cheptea, A., Fontagné, L., Emlinger, C., Orefice, G., Pindyuk, O. and Stehrer, R. (2013). *EU External Competitiveness: Recent Developments,* Luxembourg: Commission of the European Communities, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/

march/tradoc_152235.pdf and On-line appendix, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/march/tradoc_152236.pdf

Cho, C. J. (2017). "A note on distortions from estimating the regional impacts of exogenous changes in output", *Economic Systems Research*, 29 (3), pp. 418-429.

Christopoulos, D. K. and Tsionas, E. G. (2003). "A reassessment of balance of payments constrained growth: results from panel unit root and panel cointegration tests", *International Economic Journal*, 17 (3), pp. 39-54.

Cimoli, M., Primi, A. and Pugno, M. (2006). "A low-growth model: Informality as a structural constraint", *Economic Commission for Latin America and the Caribbean/ ECLAC, CEPAL Review,* 88, pp. 85-102.

De Backer, K. and Miroudot, S. (2014). "Mapping global value chains*", ECB Working Paper No. 1677,* https://www.oecd.org/dac/aft/MappingGlobalValueChains_web_usb.pdf

De Mesnard, L. (2007). "A critical comment on Oosterhaven-Stelder net multipliers", *Annals of Regional Science*, 41, pp. 249-271.

Dietzenbacher, E. (2002). "Interregional multipliers: looking backward, looking forward", *Regional Studies*, 36, pp. 125-136.

Dietzenbacher, E. (2005). "More on multipliers", *Journal of Regional Science*, 45, pp. 421-426.

Dietzenbacher, E. and Los, B. (2002). "Externalities of R&D expenditures", *Economic Systems Research,* 14 (4), pp. 407-425.

Dietzenbacher, E. and Van der Linden, J. A. (1997). "Sectoral and spatial linkages in the EC production structure", *Journal of Regional Science*, 37 (2), pp. 235-257.

Do Amaral, J. F., Dias, J. and Lopes, J. C. (2007). "Complexity as interdependence in input–output systems", *Environment and Planning A*, 39 (7), pp. 1770-1782.

Dornbusch, R. (1986). "Multiple exchange rates for Commercial Transactions", in E. Sebastian and A. Liaquat (eds), *Economic Adjustment and Exchange Rates in Developing Countries*, Chicago: University of Chicago Press, http://www.nber.org/chapters/c7672

Duménil, G. and Lévy, D. (2002). "The profit rate: Where and how much did it fall? Did it recover? (USA 1948-2000)", *Review of Radical Political Economics,* 34 (4), pp. 437-461, DOI: 10.1177/048661340203400403

Duménil, G. and Lévy, D. (2011). *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge, Massachusetts, London-England: Harvard University Press.

Economakis, G. Anastasiadis, A. and Markaki, M. (2010). "US economic performance from 1929 to 2008 in terms of the Marxian theory of crises, with some notes on recent financial crisis", *Critique*, 38 (3), pp. 465-487, DOI: 10.1080/03017605.2010.492688

Economakis, G., Androulakis, G. and Markaki, M. (2015a). "Profitability and crisis in the Greek economy (1960-2012)", in S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis*, London and New York: Routledge.

Economakis, G., Markaki, M. and Androulakis, G. (2014). "Extraversion and crisis of the Greek Economy: A Study", *Bulletin of Political Economy*, 8 (2), pp. 175-204.

Economakis, G., Markaki, M. and Anastasiadis, A. (2015b). "Structural analysis of the Greek economy", *Review of Radical Political Economics*, 47 (3), pp. 424-445, DOI: 10.1177/0486613414542779

Economakis, G., Markaki, M., Androulakis, G. and Anastasiadis, A. (2018). "Imperialist exploitation and crisis of the Greek economy: A study", in P. Sotiris (ed.) *Crisis, Movement, Strategy: The Greek experience*, Leiden-Boston: Brill.

European Commission (2008). *Eurostat: NACE Rev. 2: Statistical Classification of Economic Activities in the European Community*, Methodologies and Working Papers, Luxembourg: European Communities, http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5902521/KS-RA-07-015-EN.PDF

European Commission (2009). *EU Industrial Structure 2009: Performance and Competitiveness*, Luxembourg: European Communities.

European Commission (2015). *EU Structural Change*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/74b8adeb-f245-46f0-bd12-4ae6c0650385

European Commission (2017). *2016 SBA Fact Sheet Greece*, http://www.ggb.gr/sites/default/files/basic-page-files/Greece%202016%20SBA%20Fact%20Sheet.pdf

Eurostat (2008). *Eurostat Manual of Supply, Use and Input–Output Tables*, Luxembourg: Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5902113/KS-RA-07-013-EN.PDF/b0b3d71e-3930-4442-94be-70b36cea9b39?version=1.0

Fagerberg, J. (1988). "International Competitiveness", *The Economic Journal,* 98, pp. 355-374.

Fagerberg, J. (1996). "Technology and competitiveness". *Oxford Review of Economic Policy,* 12 (3), pp. 39-51.

Felipe, J. and Kumar, U. (2011). "Unit labor costs in the Eurozone: The competitive-

ness debate again", *Working Paper 651 – Levy Economics Institute of Bard College*, http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_651.pdf

Foster-McGregor, N. and Stehrer, R. (2013). "Value added content of trade: A comprehensive approach", *Economics Letters*, 120 (2), pp. 354-357.

Friesenbichler, K. S. (project co-ordinator), Glocker, C., Hölzl, W., Kaniovski, S., Kügler, A., Reinstaller, A., Streicher, G., Siedschlag, I., Di Ubaldo, M., Studnicka, Z., Stehrer, R., Stöllinger, R. and Leitner, S. (2017). *Drivers and Obstacles to Competitiveness in the EU: The Role of Value Chains and the Single Market*, Commissioned by the European Commission, Wien: Austrian Institute of Economic Research (WIFO) – Economic and Social Research Institute – The Vienna Institute for International Economic Studies, https://www.esri.ie/publications/drivers-and-obstacles-to-competitiveness-in-the-eu-the-role-of-value-chains-and-the-single-market/

Furtado, C. (1964). *Development and Underdevelopment*, Berkley: University of California Press.

Galindo-Rueda, F. and Verger, F. (2016). *OECD Taxonomy of Economic Activities Based on R&D Intensity*, Paris: OECD, https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5jlv73sqqp8r-en.pdf?expires=1523550906&id=id&accname=guest&checksum=8266AC031ABB29E4C7B0AC2613105932

Garbacik, K. (2010). *Thirlwall's Law and Krugman's 45-degree rule: Mathematically Identical, Mutually Exclusive*, An Honor Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the University Honors Program Degree Requirements at Portland State University, https://www.pdx.edu/sites/www.pdx.edu.econ/files/KarlGarbacik_ThirlwallLawAndKrugman45degreeRule_0.pdf

Gereffi, G. (2014). "Global value chains in a post-Washington Consensus world", *Review of International Political Economy*, 21(1), pp. 9-37, DOI: 10.1080/09692290.2012.756414

Gibson, H. and Malley, J. (2008). "The contribution of sectoral productivity differentials to inflation in Greece", *Open Economies Review*, 19, pp. 629-650, DOI 10.1007/s11079-007-9071-3

Grossmann, H. (1992). *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System: Being also a Theory of Crises*, London: Pluto Press.

Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Chung, S., Jimenez, J., Simoes, A. and Yıldırım, M. A. (2014). *The Atlas of Economic Complexity: Mapping Paths of Prosperity*, Part I: MIT Press, https://oec.world/pdf/AtlasOfEconomicComplexity_Part_I.pdf

Hernández, R., Martínez Piva, J. M. and Mulder, N. (2014). *Global Value Chains and World Trade: Prospects and Challenges for Latin America*, ECLAC, https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/37041/S2014061_en.pdf?sequence=1

Heyes, J., Lewis, P. and Clark, I. (2012). "Varieties of capitalism, neoliberalism and the economic crisis of 2008–?", *Industrial Relations Journal*, 43(3), pp. 222-241.

Hilferding, R. (1981). *Finance Capital*, London: Routledge & Kegan Paul.

Hirschman, A. (1958). *The Strategy of Economic Development*, New Haven and London: Yale University Press.

Houthakker, H. S. and Magee, St. P. (1969). "Income and Price Elasticities in World Trade", *The Review of Economics and Statistics*, 51(2), pp. 111-125.

Hummels, D., Ishii, J. and Yi, K. M. (2001). "The nature and growth of vertical specialization in world trade Measuring value in global value chains", *Journal of international Economics*, 54 (1), pp. 75-96.

Humphrey, J. and Schmitz, H. (2002). "How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters?", *Regional studies*, 36 (9), pp. 1017-1027.

Hunt, D. (1989). *Economics Theories of Development: An Analysis of Competing Paradigms*, N. York-London-Toronto-Sydney-Tokio: Harvester Wheatsheaf.

Ilzkovitz, F., Dierx, A., Galgau, O. and Leib, K. (Internet). *Trade Performance and Structural Competitiveness. Developments in the Euro Area: Are Member States Equipped to Meet the Globalization Challenges of the 21st Century?*, http://research.stlouisfed.org/conferences/integration/Galgau-paper.pdf

Iammarino, S. and Pitelis, C. (1999). "Foreign direct investment and less favoured regions: Greek FDI in Bulgaria and Romania", *ERSA Conference Paper*, Aug., http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa99/Papers/a300.pdf

Khayum, M. F. (1995). "The impact of service sector growth on intersectoral linkages in the United States", *Service Industries Journal*, 15 (1), pp. 35-49.

Koopman, R., Wang, Z. and Wei, S. J. (2012). "Estimating domestic content in exports when processing trade is pervasive", *Journal of Development Economics*, 99 (1), pp. 178-189.

Koopman, R., Wang, Z. and Wei, S. J. (2014). "Tracing value-added and double counting in gross exports", *American Economic Review*, 104 (2), pp. 459-494.

Krugman, P. (1989). "Differences in income elasticities and trends in real exchange rates", *European Economic Review*, 33, pp. 1031-1054.

Laibman, D. (2010). "Capitalism, crisis, renewal: Some conceptual excavations", *Science & Society,* 74(3), pp. 380-394.

Lantner, R. and Carluer, F. (2004). "Spatial dominance: A new approach to the estimation of interconnectedness in regional input–output tables", *Annals of Regional Science*, 38, pp. 451-467.

Laumas, P. S. (1976). "The weighting problem in testing the linkage hypothesis", *The Quarterly Journal of Economics*, 90 (2), pp. 308-312.

Liargovas, P. (1998). "The white paper on growth, competitiveness and employment and Greek small and medium sized enterprises", *Small Business Economics*, 11, pp. 201-214.

Lim, E.-Gh. (2001). "Determinants of, and the relation between, foreign direct investments and growth: A summary of the recent literature". *IMF Working Paper* WP/01/175, http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2001/wp01175.pdf

Lopes, J. C., Dias, J. and Amaral, J. F. (2012). "Assessing economic complexity as interindustry connectedness in nine OECD countries", *International Review of Applied Economics*, 26 (6), pp. 811-827.

Los, B., Timmer, M. P. and Vries, G. J. (2015). "How global are global value chains? A new approach to measure international fragmentation", *Journal of Regional Science*, 55 (1), pp. 66-92.

Love, J. L. (1980). "Raul Prebisch and the origins of the doctrine of unequal exchange", *Latin American Research Review*, 15 (3), pp. 45-72.

McNerney, J. (2009). *Network Properties of Economic Input-Output Networks*. IIASA Interim Report. IR-09-003, Available at http://pure.iiasa.ac.at/9145/

McNerney, J., Fath, B. D. and Silverberg, G. (2013), "Network structure of inter-industry flows", *Physica A*, 392, pp. 6427-6441.

Maniatis, Th. and Passas, C. (2015). "The law of the falling rate of profit in the postwar Greek economy", in S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis*, London and New York: Routledge.

Markaki, M. and Economakis, G. (2016). "The 'key-sectors' of the Greek economy and the question of 'productive restructuring'", *Bulletin of Political Economy*, 10 (2), pp. 119-135.

Mattas, K. A. and Shrestha, C. M. (1991). "A new approach to determining sectoral priorities in an economy: Input-output elasticities", *Applied Economics*, 23 (1), pp. 247-254.

Mavroudeas, S. (2015a). "Financialisation and the Greek case", in S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis*, London and New York: Routledge.

Mavroudeas, S. (2015b). "The Greek saga: Competing explanations of the Greek crisis", *Economics Discussion Papers*, 2015-1, London: Kingston University, http://eprints.kingston.ac.uk/30428/1/2015_001.pdf

Mavroudeas, S. (2018). "Competing explanations and strategies for the Greek crisis and the problem of the productive model", in V. Fouskas and K. Dimoulas (eds), *Greece in the 21st Century. The Politics and Economics of a Crisis*, London and New York: Routledge.

Mavroudeas, S. and Paitaridis, D. (2015a). "Mainstream accounts of the Greek crisis: More heat than light?", in S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis*, London and New York: Routledge.

Mavroudeas, S. and Paitaridis, D. (2015b). "The Greek crisis: A dual crisis of overaccumulation and imperialist exploitation", in S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis*, London and New York: Routledge.

Milios, J. and Sotiropoulos, D. P. (2010). "Crisis of Greece or crisis of the euro? A view from the European 'periphery'", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12 (3), pp. 223-240.

Milberg, W., Jiang, X. and Gereffi, G. (2014) "Industrial policy in the era of vertically specialized industrialization", in J. M. Salazar-Xirinachs, I. Nübler and R. Kozul-Wright (eds), *Transforming economies: Making industrial policy work for growth, jobs and development*, Geneva: ILO, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_242878.pdf

Miller, R. E. and Blair, P. D. (2009). *Input-output Analysis: Foundations and Extensions,* Cambridge: Cambridge University Press.

Miller, R. E. and Lahr M. L. (2001). "A taxonomy of extractions", in M. L. Lahr and R. E. Miller (eds), *Regional Science Perspectives in Economics: A Festschrift in Memory of Benjamin H. Stevens*, Amsterdam: Elsevier Science.

Muñiz, A. S. G., Raya, A. M. and Carvajal, C. R. (2008). "Key sectors: A new proposal from network theory", *Regional Studies*, 42 (7), pp. 1013-1030.

Nurbel, A. (2007). "The global competitiveness of the nation: A conceptual discussion", *Journal of Business & Economics Research*, 5 (10), pp. 63-72.

Ocampo, J. A. (1986). "New developments in trade theory and LDCs", *Journal of Development Economics*, 22, pp. 129-170.

Ocampo, J. A. (2005). "The quest for dynamic efficiency: Structural dynamics and economic growth in developing countries", in J. A. Ocampo (ed.), *Beyond Reforms: Structural Dynamics and Macroeconomic Vulnerability*, Palo Alto: Stanford University Press, ECLAC and World Bank.

Ocampo, J. A. (2014) "Latin American structuralism and production development strategies", in J. M. Salazar-Xirinachs, I. Nübler and R. Kozul-Wright (eds), *Transforming economies: Making industrial policy work for growth, jobs and development*, Geneva: ILO, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_242878.pdf

OECD (2013). *Interconnected Economies: Benefiting from Global Value Chains*. Paris: OECD Publishing.

Okuyama, Y. and Santos, J. R. (2014). "Disaster impact and input–output analysis", *Economic Systems Research*, 26 (1), pp. 1-12.

Oosterhaven, J. (2007). "The net multiplier is a new key sector indicator: Reply to De Mesnard's comment", *Annals of Regional Science*, 41, pp. 273-283.

Oosterhaven, J. and Stelder, D. (2002). "Net multipliers avoid exaggerating impacts: With a bi-regional illustration for the Dutch transportation sector", *Journal of Regional Science*, 42, pp. 533-543.

Papadatos, D. (2014-mimeo). *Neither Fixed nor Flexible Exchange Rate Regimes for Small Economies: The Case for a Multiple Exchange Rate Regime*.

Pelagidis, Th. (2010). "The Greek paradox of falling competitiveness and weak institutions in a high GDP growth rate context (1995-2008)", *GreeSE Paper*, 38, *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*: The Hellenic Observatory/The European Institute, LSE, http://eprints.lse.ac.uk/29098/1/GreeSE_No38.pdf

Peres, W. (2006). "The slow comeback of industrial policies in Latin America and the Caribbean", *Economic Commission for Latin America and the Caribbean/ECLAC, CEPAL Review*, 88, pp. 67-83.

Pilat, D. and Wölfl, A. (2005). "Measuring the interaction between manufacturing and services", *OECD STI Working Paper, 2005/5,* Paris: OECD, http://dx.doi.org/10.1787/882376471514

Pilat, D., Cimper, A., Olsen, K. B. and Webb, C. (2006). "The changing nature of manufacturing in OECD economies", *OECD STI Working Paper*, 2006/09, Paris: OECD, http://dx.doi.org/10.1787/308452426871.

Prebisch, R. (1950). *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, New York: ECLA, UN Department of Economic Affairs, http://m.rrojasdatabank.info/prebisch_theec-development.pdf

Prebisch, R. (1959). "Commercial policy in the underdeveloped countries", *The American Economic Review*, 49 (2), pp. 251-273.

Pryor, F. L. (1996). *Economic Evolution and Structure: The Impact of Complexity on the US Economic System*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Rios-Morales, R. and O'Donovan, D. (2006). "Can the Latin American and Caribbean countries emulate the Irish model of FDI attraction?", *Economic Commission for Latin America and the Caribbean/ECLAC, CEPAL Review*, 88, pp. 49-66.

Rueda-Cantuche, J. M., Neuwahl, F. and Delgado, L. (2009). *The Adjustment Capacity of the European Economy Examined with an Input-Output Based Key Sector Analysis: Towards a Review of the European Single Market*, Cuadernos de Trabajo de SHAIO Serie, 1.

Samuelson, P. A. (1964). *"Theoretical notes on trade problems", Review of Economics* and Statistics, 46 (2), pp. 145-154, DOI:10.2307/1928178.

Samuelson, P. A. (1994). "Facets of Balassa-Samuelson thirty years later", *Review of International Economics,* 2 (3), pp. 201-226, DOI:10.1111/j.1467-9396.1994.tb00041.x

Schultz, S. (1977). "Approaches to identifying key sectors empirically by means of inputoutput analysis", *Journal of Development Studies,* 14, pp. 77-96.

Senghaas, D. (1981). "Self-reliance and autocentric development", *Security Dialogue*, 12 (1), pp. 44-51.

Seretis, S. A. and Tsaliki, P. V. (2012). "Value transfers in trade: An explanation of the observed differences in development", *International Journal of Social Economics*, 39 (12), pp. 965-982.

Shaikh, A. and Tonak, E. A. (1994). *Measuring the Wealth of Nations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Singer, H. W. (1950). "The distribution of gains between investing and borrowing countries", *The American Economic Review*, 40 (2), pp. 473-485.

Slater, P. B. (1974), *Graph-Theoretic Clustering of Transaction Flows: An Application of the 1967 United States Interindustrial Transactions Table*, Regional Research Institute, West Virginia University.

Stehrer, R., Borowiecki, M., Dachs, B., Hanzl, D., Kinkel, S., Pöschl, J. and Szalavetz, A. (2012). *Global Value Chains and the EU Industry*. Vienna Institute for International Economic Studies, https://wiiw.ac.at/global-value-chains-and-the-eu-industry-dlp-2699.pdf

Shtub, A., Bard, J. F. and Globerson, S. (2005). *Project Management: Engineering, Technology, and Implementation*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Sydor, A. (2011). *Global Value Chains: Impacts and Implications*, Minister of Public Works and Government Services, http://www.conferenceboard.ca/docs/default-source/itic-public/2011_Oct_pres_Aaron_Sydor.pdf?sfvrsn=0&AspxAutoDetectCookieSupport=1

Szirmai, A. (2012). "Industrialisation as an engine of growth in developing countries, 1950-2005", *Structural Change and Economic Dynamics*, 23 (4), pp. 406-420, https://doi.org/10.1016/j.strueco.2011.01.005

Temurshoev, U. (2010) *On Input-Output Linkage Measures*. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1720587 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1720587

Temurshoev, U. and Oosterhaven, J. (2014). "Analytical and empirical comparison of policy-relevant key sector measures", *Spatial Economic Analysis*, 9 (3), pp. 284-308.

The World Bank (2010). *World Development Indicators*, Washington, D.C: The World Bank.

Thirlwall, A. P. (1979). "The balance of payments constraint as an explanation of international growth rate differences", *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, 32 (128), pp. 45-53.

Thirlwall, A. P. (1991). "Professor Krugman's 45-degree rule", *Journal of Post Keynesian Economics*, 14 (1), pp. 23-28.

Thirlwall, A. P. (1999). *Growth and Development: With Special Reference to Developing Economies*, 6th edition, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and London: MacMillan Press LTD.

Thirlwall, A. P. (2011a). "Balance of payments constrained growth models: History and overview", *PSL Quarterly Review*, 64 (259), pp. 307-351.

Thirlwall, A. P. (2011b). "The balance of payments constraint as an explanation of international growth rate differences", *PSL Quarterly Review*, 64 (259), pp. 429-438.

Thirlwall, A. P. and Hussain, M. N. (1982). "The balance of payments constraint,

capital flows and growth rate differences between developing countries", *Oxford Economic Papers,* 34 (3), pp. 498-510.

Timmer, M. P., Dietzenbacher, E., Los, B., Stehrer, R. and Vries, G. J. (2015). "An illustrated user guide to the world input–output database: The case of global automotive production", *Review of International Economics*, 23, pp. 575-605.

Yi, K. M. (2003). "Can vertical specialization explain the growth of world trade?", *Journal of Political Economy*, 111 (1), pp. 52-102.

Zeugner, S. (2013). *Tradable vs. Non-tradable: an Empirical Approach to The Classification of Sectors*, European Commission mimeo, http://www.zeugner.eu/studies/research/TradedShares_zeugner.pdf

Αθανασόγλου, Π. Π. (2010). «Εισαγωγές: Ο ρόλος της εμπορευματικής διάρθρωσης και της εγχώριας προσφοράς», στο Γ. Οικονόμου, Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Αθανασόγλου, Π. Π., Γεωργίου, Ε. και Μπακινέζου, Κ. (2010), «Εξαγωγική επίδοση της ελληνικής οικονομίας: Η επίδραση της ανταγωνιστικότητας και της εμπορευματικής σύνθεσης», στο Γ. Οικονόμου, Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Αμίν, Σ. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). *Η Συσσώρευση σε Παγκόσμια Κλίμακα*, τόμος Α΄, Αθήνα: Νέα Σύνορα/Α. Λιβάνης.

Αμίν, Σ. (1976). *Η Άνιση ανάπτυξη: Μελέτη πάνω στους Κοινωνικούς Σχηματισμούς του Περιφερειακού Καπιταλισμού*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Αμίν, Σ. (1978). *Ο Ιμπεριαλισμός και Άνιση Ανάπτυξη*, Αθήνα: Καρανάσης.

Αντζουλάτος, Α. Α. (2011). *Κυβερνήσεις, Χρηματαγορές και Μακροοικονομία*, Αθήνα: Διπλογραφία.

Ασημακόπουλος, Ι., Καραπαππάς, Α., Μπρισίμης, Σ. Ν., Συμιγιάννης, Γ. Θ. και Τσαβέας, Ν. Θ. (2011). «Η χρηματοδότηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών: Διάρθρωση, εξελίξεις και πολιτική», στο Γ. Οικονόμου, Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Βλάχου, Α. και Λαμπρινίδης, Γ. (2011). «Κρίση και άνιση ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΟΝΕ», στο Α. Βλάχου, Ν. Θεοχαράκης, Ν. και Δ. Μυλωνάκης (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, συλλογικός τόμος της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα: Gutenberg.

Busch, K. (1983). «Η συζήτηση στην Ο.Δ. Γερμανίας για την παγκόσμια αγορά», *Θέσεις*, 5, σελ. 93-108.

Busch, K. (1987). *Η Κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Αθήνα: Ερατώ.

Busch, K. (1992). *Η Ευρώπη Μετά το 1992: Οικονομικές, Οικολογικές και Κοινωνικές Προοπτικές της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς*, Αθήνα: Κριτική.

Busch, K., Grunert, G. και Tobergte, W. (1985). «Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου», *Θέσεις*, 12, σελ. 47-54.

Δούμπος, Μ. και Ζοπουνίδης, Κ. (2001). *Πολυκριτήριες Τεχνικές Ταξινόμησης: Θεωρία και Εφαρμογές*, Αθήνα: Κλειδάριθμος.

Duménil, G. και Lévy, D. (2017). *Η Κρίση του Νεοφιλελευθερισμού*, Αθήνα: Angelus Novus.

Gärtner, M. (2016). *Μακροοικονομική*, Αθήνα: Π. Χ. Πασχαλίδης, Broken Hill.

Gibson, H. D. (2010). «Ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τομέα την περίοδο 1995-2003», στο Γ. Οικονόμου, Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Εμμανουήλ, Α. (1980). *Η Άνιση Ανταλλαγή: Δοκίμιο για τους Ανταγωνισμούς στις Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ζησιμόπουλος, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (2013). «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα», *Θέσεις*, 122, σελ. 13-36.

Ζόνζηλος, Ν. Γ. (2010). «Παραγωγικότητα, ανυπόμονοι καταναλωτές και έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών», στο Γ. Οικονόμου, Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Hein, E. (2012). «Η κρίση του χρηματιστικού καπιταλισμού στην ευρωπεριοχή, ελλείψεις στην αρχιτεκτονική της οικονομικής πολιτικής, και πολιτικές αποπληθωριστικής στασιμότητας», *Working Paper No. 734 – Levy Economics Institute of Bard College* (Οκτώβρης), http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_734GR.pdf

Ιωακείμογλου, Η. (2011). *Κόστος Εργασίας, Περιθώρια Κέρδους και Ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα 1995-2009*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, http://

www.inegsee.gr/sitefiles/files/Final%20ULC%20and%20competitiveness%20Gr.pdf

Ιωακείμογλου, Η. και Μηλιός, Γ. (2005). «Συσσώρευση κεφαλαίου και κερδοφορία στην Ελλάδα (1964-2004)», *Θέσεις*, 91, σελ. 33-66.

Καράγιωργας, Δ. Π. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). *Δημόσια Οικονομική 1: Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Καραμούζης, Ν. και Αναστασάτος, Τ. (2011). «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας: Πηγές, προοπτικές και ο ρόλος των επενδύσεων και των εξαγωγών», *Eurobank Research – Οικονομία & Αγορές*, VI (3).

Krugman, P. R. και Obstfeld, M. (2011). *Διεθνής Οικονομική: Θεωρία και Πολιτική*, Αθήνα: Κριτική.

Κώττης, Γ. Χ. και Πετράκη-Κώττη, Α. (2000). *Σύγχρονη Μικροοικονομική*, Αθήνα: Ευγ. Μπένος.

Λαπαβίτσας, Κ. (2010). «Συγκεκριμένες κρίσεις, αφηρημένες αναλύσεις», *Αυγή*, 25 Ιουνίου, http://youpayyourcrisis.blogspot.com/2010/07/blog-post_4341.html

Λαπαβίτσας, Κ. και Μαριόλης, Θ. με τον Γαβριηλίδη, Κ. (2017). *Η Αποτυχία της Ευρωζώνης. Προτάσεις Οικονομικής Πολιτικής για την Ανάκαμψη της Ελλάδας*. ΕΔεΚΟΠ (Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ερευνών Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής) – Με την υποστήριξη του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, http://www.erensep.org/images/pdf/EReNSEP_Report_Eurozone_Failure_GR.pdf

Λαπαβίτσας Κ. και ομάδα εργασίας [Kaltenbrunner, A., Λαμπρινίδης, Γ. Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Painceira, J. P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N.] (2010). *Η Ευρωζώνη, Ανάμεσα στη Λιτότητα και την Αθέτηση Πληρωμών*, Αθήνα: Λιβάνης.

Λαπατσιώρας, Σ. και Μηλιός, Γ. (2010). «Το φαντασιακό της Αριστεράς και η πρόταση εξόδου από το ευρώ», *Αυγή της Κυριακής*, 18 Ιουλίου, http://users.ntua.gr/jmilios/To_fantasiako_tis_Aristeras.pdf

Λαπατσιώρας, Σ. και Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2011). «Ταξίδι μέσα στην ήττα: Πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης ή πολιτικές αξιοποίησης της κρίσης; Σκέψεις για μια αριστερή στρατηγική: Μέρος 1ο», *Θέσεις*, 114, σελ. 33-47.

Λένιν, Β. Ι. (1980). *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μανασσάκη, Ά., Κατηφόρης, Χρ. και Βασαρδάνη, Μ. (2010). «Η διεθνής ανταγωνιστικότητα και το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδος», στο Γ. Οικονόμου,

Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Μαντέλ, Ε. (2004). *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, Αθήνα: Εργατική Πάλη.

Μαριόλης, Θ. (2011). «Η οικονομική πολιτική εντός και εκτός ευρώ», Εισήγηση στην Ημερίδα της *Πρωτοβουλίας κατά του ευρώ και της ΕΕ*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, https://bit.ly/3rfkeXi

Μαρκάκη, Μ. (2013). *Η Διάρθρωση της Ελληνικής Οικονομίας και η Παραγωγικότητα της Εργασίας*, διδακτορική διατριβή, ΣΕΜΦΕ-ΕΜΠ, https://dspace.lib.ntua.gr/dspace2/handle/123456789/8557

Μαρκάκη, Μ. και Οικονομάκης, Γ. (2016). «Η κλαδική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και το ερώτημα της "παραγωγικής ανασυγκρότησης": Μια ανάλυση με τη μέθοδο εισροών-εκροών», *Ουτοπία*, 113, σελ. 81-99.

Μαρξ, Κ. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, Αθήνα: Α/συνέχεια.

Μαρξ, Κ. (1978α). *Το Κεφάλαιο,* Τόμος Πρώτος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978β). *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Τρίτος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο,* Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1982). *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος Δεύτερο, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1984). *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος Πρώτο, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1985). *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος Τρίτο, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1989). *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie / Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Α΄, Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (1990). *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie / Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Στοχαστής.

Μαυρουδέας, Σ. (2014). «Η "χρηματιστικοποίηση" και η ελληνική περίπτωση», Εισήγηση στο 3ο Συνέδριο της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας, *Η Ελληνική Οικονομία και η Πολιτική των Μνημονίων: Κατάσταση και Προοπτικές*, που συνδιοργανώθηκε με το Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών, https://bit.ly/399IxQ9

Μαυρουδέας, Σ. (2015). «Εναλλακτικά σενάρια δομικής προσαρμογής στην Ελλάδα και το πρόβλημα της παραγωγικής ανασυγκρότησης», Εισήγηση στο Συνέδριο *Παραγωγική Ανασυγκρότηση της Ελλάδας: Μελετώντας το Παρελθόν Σχεδιάζουμε το Μέλ-*

λον (27-8 Νοεμβρίου), διοργάνωση Τμήμα Οικονομικών ΑΠΘ, Τμήμα Οικονομικών Πανεπιστημίου Μακεδονίας, ΙΚΕ Δημήτρης Μπάτσης, https://www.researchgate.net/publication/292285046_Enallaktika_senaria_domikes_prosarmoges_sten_Ellada_kai_to_problema_tes_paragogikes_anasynkroteses

Μηλιός, Γ. (1985). «Πόλωση της συσσώρευσης και διεθνοποίηση του κεφαλαίου», *Θέσεις*, 12, σελ. 55-72.

Μηλιός, Γ. (1997). *Θεωρίες για τον Παγκόσμιο Καπιταλισμό*, Αθήνα: Κριτική.

Μηλιός, Γ. (2000). *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός: Από τον Επεκτατισμό στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική.

Μηλιός, Γ. (2002). «Ο ελληνικός καπιταλισμός, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Αριστερά», *Θέσεις*, 79, σελ. 11-21.

Μηλιός, Γ. (2011). «Η ελληνική κρίση ως εκδοχή της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της κρίσης της ΟΝΕ», Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο, *Δημόσιο χρέος και πολιτικές λιτότητας στην Ευρώπη: Η απάντηση της Ευρωπαϊκής Αριστεράς*, διοργάνωση Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, Συνασπισμός της Αριστεράς και Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, http://youpayyourcrisis.blogspot.gr/2011/03/blog-post_7459.html#more

Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ. και Οικονομάκης, Γ. (2005). *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό: Πλευρές μιας Θεωρητικής και Πολιτικής Ρήξης*, Αθήνα: Νήσος.

Μηλιός, Γ. και Ιωακείμογλου, Η. (1990). *Η Διεθνοποίηση του Ελληνικού Καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών*, Αθήνα: Εξάντας.

Μηλιός, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (1999). «Σημειώσεις για τη μαρξική οικονομική θεωρία», *Θέσεις*, 68, σελ.121-150.

Μηλιός, Γ. και Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2011). *Ιμπεριαλισμός, Χρηματοπιστωτικές Αγορές και Κρίση*, Αθήνα: Νήσος.

Μηλιός, Γ., Λαπατσιώρας, Σ. και Οικονομάκης, Γ. (2011). *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, Αθήνα: Νήσος.

Μπελεγρή, Α., Μαρκάκη, Μ. και Μιχαηλίδης, Π. (2010). *Διακλαδικές Σχέσεις στην Ελληνική Οικονομία – Παραγωγή, Απασχόληση, Μισθοί και Επαγγέλματα*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/MELETH33-ine7.pdf

Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα: Εξάντας.

Μπετελέμ, Σ. (1980). «Θεωρητικές παρατηρήσεις», στο Α. Εμμανουήλ (επιμ.), *Η Άνιση Ανταλλαγή: Δοκίμιο για τους Ανταγωνισμούς στις Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Μπουχάριν, Ν. (2004). *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Οικονομάκης, Γ. (2000). *Ιστορικοί Τρόποι Παραγωγής, Καπιταλιστικό Σύστημα και Γεωργία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Οικονομάκης Γ. (2011). «Οικονομική κρίση στην Ελλάδα και ΕΕ: Η κρίση του εξωστρεφούς μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού», *Ουτοπία*, 96, σελ. 79-87.

Οικονομάκης, Γ. (2016). *Ειδικά Θέματα Πολιτικής Οικονομίας και Ποσοτική Ανάλυση: Σημειώσεις*, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.

Οικονομάκης, Γ. (2017). «Το ερώτημα της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης: Από το "νόμο" του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* στην "άνιση ανταλλαγή" του Αργύρη Εμμανουήλ», *Τετράδια Μαρξισμού*, 5, σελ. 191-210.

Οικονομάκης, Γ., Ανδρουλάκης, Γ. και Μαρκάκη, Μ. (2013). «Μια διερεύνηση του χαρακτήρα της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας και των παραγόντων που επιδρούν στην κερδοφορία τις τελευταίες δεκαετίες», *Ο Μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*, συλλογικός τόμος του Ομίλου Μαρξιστικών Ερευνών (ΟΜΕ). Αθήνα: Gutenberg.

Οικονομάκης, Γ., Ανδρουλάκης, Γ., Γκοτσούλιας, Κ. και Μαρκάκη, Μ. (2014). «Άμεσες ξένες επενδύσεις σε Ελλάδα και Βουλγαρία: Μία συγκριτική διερεύνηση», στο Μ. Ι. Κήπας (επιμ.), *Δομές, Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη στην Κεντρική και στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Ηρόδοτος.

Οικονομάκης, Γ. και Μαρκάκη, Μ. (2016). «Το ερώτημα του χαρακτήρα της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας: Μια διερεύνηση», *Τετράδια Μαρξισμού*, 1, σελ. 161-186.

Οικονομάκης, Γ. και Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2006). «Οι μισθοί στον Μαρξ: Μια διερεύνηση της μαρξικής προβληματικής στο *Κεφάλαιο*», *Θέσεις*, 95, σελ. 109-125.

Οικονομάκης, Γ., Μαρκάκη, Μ. και Ανδρουλάκης, Γ. (2014). «Εξωστρέφεια και κρίση της ελληνικής οικονομίας», Εισήγηση στο Συνέδριο, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέναντι στην Ελλάδα: Επιστημονικές και Πολιτικές Προβληματικές*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αμφιθέατρο Σάκη Καράγιωργα ΙΙ 17-18-19 Ιανουαρίου 2014, διοργάνωση Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Δημήτρης Μπάτσης, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην Οικονομική Επιστήμη του Παντείου Πανεπιστημίου, Όμιλοι Επαναστατικής Θεωρίας, Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών, Σύλλογος Μαρξιστικής Σκέψης «Γιάνης Κορδάτος», http://www.sxedio-b.gr/images/stories/pdf/praktika_panteio_17-19_01_2014.pdf

Οικονομάκης, Γ., Μαρκάκη, Μ., Αναστασιάδης, Α. και Παπαλεξίου, Γ. (2010). «ΗΠΑ – Ελλάδα: Όψεις της καπιταλιστικής κρίσης», *Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, Τρίτη Περίοδος, 1, σελ.19-42.

Οικονομάκης, Γ., Μαρκάκη, Μ., Αναστασιάδης, Α. και Παπαλεξίου, Γ. (2011). «Ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας: Μια κλαδική διερεύνηση», στο Α. Βλάχου, Ν. Θεοχαράκης και Δ. Μυλωνάκης (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, συλλογικός τόμος της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα: Gutenberg.

Οικονομάκης, Γ., Σακελλαρόπουλος, Σ. και Ξενάκη, Α. (2006). «Άμεσες ξένες επενδύσεις: Θεωρητική διερεύνηση και μια εμπειρική ανίχνευση των τάσεων επένδυσης ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα την περίοδο 1990-2002», στο Β. Αγγελής και Λ. Μαρούδας (επιμ.), *Οικονομικά Συστήματα, Αναπτυξιακές Πολιτικές και Στρατηγικές των Επιχειρήσεων στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Μελέτες προς Τιμήν του Καθηγητή Στέργιου Μπαμπανάση*, Αθήνα: Παπαζήσης / Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων.

Οικονόμου, Γ. Ε. (2010). «Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών: τα συμπεράσματα της ανάλυσης και προτάσεις πολιτικής», στο Γ. Οικονόμου, Ι. Σαμπεθάι και Γ. Συμιγιάννης (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες Ανισορροπιών και Προτάσεις Πολιτικής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://bit.ly/2QqQg5I

Πετράκη-Κώττη, Α. και Κώττης, Γ. Χ. (2001). *Μακροοικονομική Θεωρία και Πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Πρωτοβουλία Οικονομολόγων-Επιστημόνων και Πανεπιστημιακών (2010). *Παύση Πληρωμών-Έξοδος από το Ευρώ*, http://www.gopetition.com/petition/36271.html

Ρέππας, Π. Α. (1991). *Οικονομική Ανάπτυξη, Θεωρίες και Στρατηγικές*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ρέππας, Π. Α. (2002). *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και Στρατηγικές*, Τόμος Α΄, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ρέππας, Π. Α. (2003). *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και στρατηγικές*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ρικάρντο, Ντ. (1992). *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Αθήνα: Γκοβόστης.

Σουήζυ, Π. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). *Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, Αθήνα: Gutenberg.

Σταμάτης, Γ. (1986). «Η κρίση και οι αυταπάτες για το ξεπέρασμά της», *Θέσεις*, 15, σελ. 7-14.

Σταμάτης, Γ. [επιμέλεια, επιλογή κειμένων, μετάφραση] (1990). *Καρλ Μαρξ: Για την Παραγωγική και Μη Παραγωγική Εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.

Σωτηρόπουλος, Δ. και Μηλιός, Γ. (2010). «Καλωσορίσατε στην έρημο του "ευρωπαϊκού" καπιταλισμού (η κρίση της στρατηγικής του ευρώ», *Θέσεις*, 112, σελ. 15-50.

Thirlwall, A. P. (2001). *Μεγέθυνση και Ανάπτυξη*, τόμος Α΄, Αθήνα: Παπαζήσης.

Thirlwall, A. P. (2003). *Μεγέθυνση και Ανάπτυξη*, τόμος Β΄, Αθήνα: Παπαζήσης.

Τράπεζα της Ελλάδος (2000). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1999*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth1999.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2001). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2000*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Ekthdkth2000.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2002). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2001*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2001.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2003). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2002*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2002.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2004). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2003*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2003.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2005). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2004*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2004.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2006). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2005*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2005.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2008). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2007*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2007.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2010). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2009*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2009.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2011). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2010*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2010.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2012α). *Νομισματική Πολιτική 2011-2012*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/NomPol20112012.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2012β). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2011*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2011.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2013). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2012*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2012.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2014). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2013*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2013.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2015). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2014*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2014.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2016). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2015*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2015.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2017). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2016*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2016.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος (2018). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2017*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2017.pdf

Φωτόπουλος, Τ. (1985). *Εξαρτημένη Ανάπτυξη – Η Ελληνική Περίπτωση*, Αθήνα: Εξάντας.

Φωτόπουλος, Τ. (2010). *Η Ελλάδα ως Προτεκτοράτο της Υπερεθνικής Ελίτ: Η ανάγκη για Άμεση Έξοδο από την ΕΕ και για μια Αυτοδύναμη Οικονομία*, Αθήνα: Γόρδιος.

Διαδικτυακές πηγές

AMECO, http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm

Atlas of Economic Complexity – Center for International Development at Harvard University, http://atlas.cid.harvard.edu/

Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat

Eurostat: Small and medium-sized enterprises (SMEs), http://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics/structural-business-statistics/sme

OECD.Stat Extracts, http://stats.oecd.org/

the Observatory of Economic Complexity (OEC), https://atlas.media.mit.edu/en/

Παράρτημα

Πίνακας Π-1: Κατάταξη κλάδων σε διψήφια ανάλυση NACE Rev.2 και τεχνολογικό επίπεδο

A01	Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	LT
A02	Δασοκομία και υλοτομία	LT
A03	Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια	LT
B	Ορυχεία και λατομεία	MLT
C10_C12	Βιομηχανία τροφίμων και ποτοποιία	MLT
C13_C15	Κλωστοϋφαντουργία, είδη ένδυσης και βιομηχανία δέρματος	MLT
C16	Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα, κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	MLT
C17	Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων	MLT
C18	Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων	MLT
C19	Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου	MLT
C20	Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	MHT
C21	Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων	HT
C22	Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	MT
C23	Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	MT
C24	Παραγωγή βασικών μετάλλων	MT
C25	Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού	MLT

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

C26	Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων	HT
C27	Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	MHT
C28	Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.	MHT
C29	Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων	MHT
C30	Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	MHT
C31_C32	Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες	MT
C33	Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού	MT
D35	Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	LT
E36	Συλλογή, επεξεργασία και παροχή νερού	LT
E37-E39	Επεξεργασία λυμάτων και αποβλήτων και διαχείριση αποβλήτων	LT
F	Κατασκευές	LT
G45	Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	LT
G46	Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	LT
G47	Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	LT
H49	Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών	LT
H50	Πλωτές μεταφορές	LT
H51	Αεροπορικές μεταφορές	LT
H52	Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες	LT
H53	Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες	LT
I	Καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης	LT
J58	Εκδοτικές δραστηριότητες	MHT
J59_J60	Παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις και Δραστηριότητες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών	LT
J61	Τηλεπικοινωνίες	MLT

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

J62_J63	Δραστηριότητες προγραμματισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς δραστηριότητες και δραστηριότητες υπηρεσιών πληροφορίας	MHT
K64	Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία	LT
K65	Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	LT
K66	Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες	LT
L68	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	LT
M69_M70	Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κεντρικών γραφείων, δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης	MLT
M71	Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών, τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις	MLT
M72	Επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη	HT
M73	Διαφήμιση και έρευνα αγοράς	MLT
M74_M75	Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες και Κτηνιατρικές δραστηριότητες	MLT
N	Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	LT
O84	Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	-
P85	Εκπαίδευση	-
Q	Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα	-
R_S	Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία και άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	LT

Πηγή: Eurostat· το τεχνολογικό επίπεδο προσδιορίζεται στο Galindo-Rueda και Verger (2016).

Σημείωση: LT: Χαμηλή Τεχνολογία, MLT: Μεσαία-Χαμηλή Τεχνολογία, MT: Μεσαία Τεχνολογία, MHT: Μεσαία-Υψηλή Τεχνολογία, HT: Υψηλή Τεχνολογία.

Πίνακας Π-2: Κατάταξη κλάδων σε μονοψήφια ανάλυση NACE Rev. 2

A	ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ
B	ΟΡΥΧΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΤΟΜΕΙΑ
C	ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ
D-E	ΠΑΡΟΧΗ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΥ ΡΕΥΜΑΤΟΣ, ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ, ΑΤΜΟΥ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΤΙΣΜΟΥ, ΝΕΡΟΥ, ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΛΥΜΑΤΩΝ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΞΥΓΙΑΝΣΗΣ
F	ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
G	ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΜΗΧΑΝΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ
H	ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ
I	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ
J	ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
K	ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
L	ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ
M	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
N	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
O	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ, ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ
P	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
Q	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ
R-T	ΤΕΧΝΕΣ, ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

Πηγή: Eurostat

Πίνακας Π-3: Αρκτικόλεξο χωρών που περιλαμβάνονται στη μελέτη

AUT	Αυστρία
BEL	Βέλγιο
BGR	Βουλγαρία
FRA	Γαλλία
DEU	Γερμανία
DNK	Δανία
GRC	Ελλάδα
EST	Εσθονία
USA	Ηνωμένες Πολιτείες
GBR	Ηνωμένο Βασίλειο
IRL	Ιρλανδία
ESP	Ισπανία
ITA	Ιταλία
CHN	Κίνα
HRV	Κροατία
CYP	Κύπρος
LVA	Λετονία
LTU	Λιθουανία
LUX	Λουξεμβούργο
MLT	Μάλτα
NLD	Ολλανδία
HUN	Ουγγαρία
POL	Πολωνία
PRT	Πορτογαλία
ROU	Ρουμανία
SVK	Σλοβακία
SVN	Σλοβενία
SWE	Σουηδία
TUR	Τουρκία
CZE	Τσεχία
FIN	Φινλανδία

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ISBN: 978-618-5483-12-8